

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL „MOLDOVA” IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

CERCETĂRI ISTORICE
(SERIE NOUĂ)

XXXVI
2017

IAȘI
2017

COMITETUL DE REDACȚIE

Senica ȚURCANU (redactor șef)

Lăcrămioara STRATULAT

Loredana SOLCAN

Sorin IFTIMI

Ioan IAȚCU

Adriana MIRON (secretar de redacție)

Traduceri revizuite/realizate

Coralia COSTAȘ

Grafică copertă și Editare DTP

Cătălin HRIBAN

Adresa redacției

Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași

Muzeul de Istorie a Moldovei

Piața Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1

Iași, RO-700028

Telefon: 04 0232218383

Fax: 04 0332408166

e-mail: cercetari.istorice@yahoo.com

ISSN 1453-3960

EDITURA PALATUL CULTURII

Iași

SUMAR

SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

ABREVIERI <i>Abbreviations – Abreviations – Abkürzungen</i>	7
Mădălin-Cornel VĂLEANU, Evoluția habitatului uman în spațiul carpato-nistrean din Paleoliticul Superior și până în Neolitic / <i>The Evolution of the Human Habitat Between the Upper Paleolithic and the Neolithic</i>	11
Sergiu-Constantin ENEA, Din nou despre simboluri. Scurte considerații despre pintaderile din Neoliticul României / <i>Again about Symbols. Short Considerations on the Romanian Neolithic Stamp Seals</i>	33
Vasile DIACONU, Un vas eneolitic de tip kernos descoperit la Răucești, județul Neamț / <i>A Kernos-Type Eneolithic Vessel Discovered in Răucești, Neamț County</i>	47
George BODI, Ana-Lavinia VASILIU, Andrei Victor OANCEA, Mihaela OLARU, Investigație metodologică asupra posibilității caracterizării porozității ceramice cu ajutorul analizei automate a imaginilor digitale / <i>Methodological Investigation on the Possibility of Characterization of Ceramic Porosity through Digital Images Analysis</i>	55
Casandra BRAȘOVEANU, Diana-Măriuca VORNICU, Felix-Adrian TENCARIU, Notă asupra materialelor din perioada Hallstattului Timpuriu descoperite recent în situl Isaiia - Balta Popii / <i>Note on the Finds Dated to Early Hallstatt Recently Discovered in the Site of Isaiia - Balta Popii</i>	81
Ioan IAȚCU, Tamilia-Elena MARIN, New Discoveries on the Middle Prut River: A Rare Type of Sinopean Amphora / <i>Noi descoperiri pe Prutul Mijlociu: un tip rar de amforă sinopeană</i>	95
Cătălin HRIBAN, The Adversary and its Weapon. The Late Medieval Depictions of the Anti-Christian / <i>Adversarul și armele sale. Reprezentări ale anti-creștinismului în Evul Mediu târziu</i>	105

Bobi APĂVĂLOAEI, Încercări de sistematizare a oraşului Iaşi în perioada domniilor fanariote / <i>Systematization Attempts in the City of Iaşi During the Reign of the Phanariote Princes</i>	155
Violeta-Anca EPURE, Justiţia în Principatele Române în viziunea călătorilor şi consulilor francezi din perioada prepaşoptistă / <i>La justice dans les Principautés Roumaines dans la vision des voyageurs et consuls français avant la révolution de 1848</i>	189
Ştefan S. GOROVEI, Testamentul unui ctitor ieşean: Paharnicul Iordache Lozonschi (1827) / <i>Le testament d'un ktitor jassyot: l'échanson Iordache Lozonschi (1827)</i>	203
Sorin IFTIMI, Colecţia de portrete a familiei Callimachi (secolele XVIII-XIX) / <i>The Collection of Callimachi Family Portraits (18th -19th Century)</i>	225
Tudor-Radu TIRON, Mihail vodă Sturdza şi proiectul celei dintâi decoraţii româneşti: Semnul Distenţiei a Neprihănitei Slujbe / <i>Le prince Michel Sturdza et le projet de la première décoration roumaine: le Signe de distinction Pour Service Irréprochable</i>	263
Vasile DIACONU, Restituiri privitoare la istoricul arheologiei nemţene. In memoriam prof. dr. Ioan Mitrea (1937-2017) / <i>Some Restitutions Regarding the History of Archaeology within the County of Neamţ. In Memoriam Prof. Ioan Mitrea (1937-2017)</i>	297
Brînduşa MUNTEANU, Victor Condurache – personalitate a muzeografiei româneşti / <i>Victor Condurache – A Personality of the Romanian Museography</i>	311
Narcis Dorin ION, Din viaţa familiei Rosetti. Convorbiri cu Elisaveta (Safta) Varlam / <i>From the Life of the Rosetti Family. Discussions with Elisaveta (Safta) Varlam</i>	321

Recenzii și note de lectură

- Tudor Arnăuț, *Spații sacre și practici funerare din mileniul I a. Chr. în arealul carpato-balcanic*, Universitatea de Stat din Moldova, Centrul de Cercetare Științifică „Științele Umanistice”, Laboratorul de Cercetări Științifice „Tracologie”, Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”, Chișinău, 2014, 564 p. (Tamilia-Elena MARIN) 347
- Dan Floareș, *Petru Șchiopul și epoca sa*, Editura Vasiliana '98, Iași, 2017, 255 p. (Cătălin HRIBAN) 352
- Sorin Iftimi, Aurica Ichim, *Iași – Capitala României, 1916-1918. Iassy – Capital City of Romania*, București, 2017, 311 p. (Ion I. SOLCANU) 357
- Ion Agrigoroaiei, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire și a Marii Uniri*, ediția a II-a revizuită, Editura Fundației Academice AXIS, Iași, 2016, 324 p. (Ion I. SOLCANU) 358
- Ion Hâncu, *Scara vieții*, ediție îngrijită de prof. univ. dr. hab. Gheorghe Postică, Chișinău, 2016, 300 p. (Costică ASĂVOAIE) 360

Obituaria

- Paraschiva-Victoria Batariuc (13 ianuarie 1948-17 iunie 2016) (Rodica POPOVICI) 363

ABREVIERI

ABBREVIATIONS - ABREVIATIONS - ABKURZUNGEN

AARMSȘ	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Științifice</i> , București.
AIIAI/ AIIX	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași/ Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”</i> , Iași.
AMM	<i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Anuarul Muzeului Județean Vaslui.
AMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
AMP	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AMS	<i>Acta Moldaviae Septentrionalis</i> , Muzeul Județean Botoșani.
Angustia	<i>Angustia</i> , Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe.
AP	<i>Analele Putnei</i> , Centrul de cercetare și documentare „Ștefan cel Mare”, Mănăstirea Putna.
Apulum	<i>Apulum. Acta Musei Apulensis</i> , Muzeul Național al Unirii, Alba-Iulia
ArhGen	<i>Arhiva Genealogică</i> , Academia Română. Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Iași.
Arhiva	<i>Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare</i> , Iași.
Arhiva Românească	<i>Arhiva Românească</i> , București.
ArhMed	<i>Arheologia Medievală</i> , Asociația Arheologilor Medieviști din România.
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , Institutul de Arheologie Iași.
Ars Transsilvaniae	<i>Ars Transsilvaniae</i> , Institutul de arheologie și istoria artelor, Cluj-Napoca.
AȘUI	<i>Analele Științifice ale Universității „A. I. Cuza” din Iași</i> , Iași.
BAM	<i>Bibliotheca Archaeologica Moldaviae</i> , Iași.
BMA	<i>Bibliotheca Memoriae Antiquitatis</i> , Piatra-Neamț.
B.MIM	<i>București. Materiale de Istorie și Muzeografie</i> , Muzeul Municipiului București.
Boabe de Grâu	<i>Boabe de Grâu. Revistă de cultură</i> , București.
BSNR	<i>Buletinul Societății Numismatice Române</i> , București.

BTh	<i>Bibliotheca Thracologica</i> , București.
Buridava	<i>Buridava. Studii și materiale</i> , Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțanu”, Vâlcea.
CA	<i>Cercetări Arheologice</i> , Muzeul Național de Istorie a României, București.
Carpica	<i>Carpica</i> , Muzeul Județean de Istorie „Iulian Antonescu”, Bacău.
CC	<i>Codrul Cosminului</i> , Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava.
CCAR	<i>Cronica cercetărilor arheologice din România</i> , CIMEC, București.
CCDJ	<i>Cultură și civilizație la Dunărea de Jos</i> , Muzeul Dunării de Jos, Călărași.
CDM	<i>Catalogul documentelor moldovenești</i> , București.
CI	<i>Cercetări Istorice</i> , Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.
CN	<i>Cercetări Numismatice</i> , Muzeul Național de Istorie a României, București.
CNA	<i>Cronica numismatică și arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române</i> , București.
Cumidava	<i>Cumidava</i> , Muzeul Județean de Istorie, Brașov.
Dacia	<i>Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie</i> , București.
Dacia N. S.	<i>Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne</i> , Nouvelle Série, București.
DIR	<i>Documente privind istoria României</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
Dolgozatok	<i>Dolgozatok. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából</i> , Kolozsvár.
DRH	<i>Documenta Romaniae Historica</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
ERAUL	<i>Etudes et recherches archéologiques de l'Université de Liège</i> , Liège.
Europa XXI	<i>Europa XXI</i> , Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, Academia Română, Filiala Iași.
Forum Cultural	<i>Forum Cultural</i> , Direcția Județeană pentru Cultură și Patrimoniul Cultural Național Botoșani.
Herb	<i>Herb. Revista română de heraldică</i> , Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”, Iași.
Hierasus	<i>Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani</i> , Muzeul Județean Botoșani.
Historia Urbana	<i>Historia Urbana</i> , Academia Română. Comisia de Istorie a Orașelor din România, Sibiu.

IN	<i>Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași, Iași.</i>
KSIA	<i>Kratkie soobšenija Instituta Arheologii, Kiev.</i>
MAE	Ministerul Afacerilor Externe.
MCA	<i>Materiale și Cercetări Arheologice</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
MDO	<i>Monitorul. Diar oficial al Terei Romanesci</i> , București.
MemAntiq	<i>Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis</i> , Complexul Muzeal Județean Neamț.
MMS	<i>Mitropolia Moldovei și Sucevei</i> , Iași.
MN	<i>Muzeul Național</i> , Muzeul Național de Istorie a României, București.
MNAR	Muzeul Național de Artă al României.
MOF	<i>Monitorul Oficial al României</i> , București.
Monumentul	<i>Monumentul - Tradiție și Viitor, lucrările Simpozionului Național „Monumentul - Tradiție și Viitor”</i> , Iași.
Mousaios	<i>Mousaios</i> , Muzeul Județean Buzău.
Peuce	<i>Peuce</i> , Institutul de cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.
RA	<i>Revista Arheologică</i> , Institutul Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău.
RdI	<i>Revista de Istorie</i> , București.
RIM	<i>Revista de Istorie a Moldovei</i> , Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău.
RIR	<i>Revista Istorică Română</i> , București.
RMI	<i>Revista Monumentelor Istorice</i> , București.
RMM	<i>Revista Muzeelor și Monumentelor</i> , București.
RMM-MIA	<i>Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă</i> , București.
RRH	<i>Revue roumaine d'histoire</i> , București.
SAA	<i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
Sargeția	<i>Sargetia. Acta Musei Devensis</i> , Deva.
SCIA-AP	<i>Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică</i> , București.
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
SJAN	Serviciul Județean al Arhivelor Naționale.

SMMIM	<i>Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară</i> , Muzeul Militar Central, București.
SP	<i>Studii de Preistorie</i> , Asociația Română de Arheologie, București.
StComSM	<i>Satu Mare. Studii și Comunicări</i> , Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare.
Suceava	<i>Suceava</i> , Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava.
Tibiscus	<i>Tibiscus</i> , Muzeul Banatului, Timișoara.
ThD	<i>Thraco-Dacia</i> , Institutul Român de Tracologie, București.
UISPP	Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.

EVOLUȚIA HABITATULUI UMAN ÎN SPAȚIUL CARPATO-NISTREAN DIN PALEOLITICUL SUPERIOR ȘI PÂNĂ ÎN NEOLITIC*

Mădălin-Cornel VĂLEANU¹

Cuvinte cheie: *Habitat uman, paleolitic, mezolitic, epipaleolitic, neolitic*

Keywords: *Human habitat, Paleolithic, Mesolithic, Epipaleolithic, Neolithic*

Cunoașterea habitatului uman din Paleoliticul superior și evoluția ulterioară a acestuia pe parcursul Mezoliticului și până în perioada neolitică, reprezintă un subiect științific major, necesar înțelegerii amplelor transformări survenite în cadrul comunităților umane.

Un interes științific aparte legat de acest subiect este și cel al transmițerilor culturale de la comunitățile umane paleolitice către cele neolitice, iar în această direcție, arealul studiat are o însemnătate aparte.

Arealul geografic

Termenul de *spațiu carpato-nistrean* sau *arealul carpato-nistrean* a fost introdus și utilizat după anii 1990 pentru explicarea unor evenimente cultural-istorice eliberate de o anumită încărcătură politică², dar încă tributare unui anumit tip de mentalități, mentalități care au marcat pregnant istoria secolului al XX-lea în estul Europei.

* Studiul a făcut obiectul comunicării cu titlul: *The Evolution of Human Habitat in the Carpathian-Dniester during Upper Paleolithic and the Neolithic*, în cadrul Simpozionului Internațional „Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public?”, desfășurat la Institutul de Arheologie „V. Pârvan” București, 25-28 septembrie 2011, organizat de Academia Română în cadrul Proiectului Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală, cod contract: POSDRU/89/S/1.5/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei, IAȘI.

² V. Chirica, I. Borzic, *L'Aurignacien tardif des Carpates à Dniestr*, în *XIII Congrès UISPP*, Forlì, vol. VI, 1996, p. 123-138.

V. Chirica și I. Borziac consacră termenul în domeniul arheologiei paleoliticului, printr-o serie de studii științifice și volume de specialitate. Termenul a fost utilizat și pentru studiul altor epoci istorice, fiind preluat și în alte domenii științifice.

În sens strict, prin spațiul carpato-nistrean se înțelege arealul geografic cuprins între Munții Carpați și râul Nistru, pe teritoriul actual al României, Ucrainei și al Republicii Moldova (Fig. 1).

Delimitarea spre nord și est este una clară, dată însăși de termenul utilizat, respectiv râul Nistru, generând același tip de delimitare și spre sud, unde aceasta este dată de vărsarea Nistrului în Marea Neagră, confluența Siret-Dunăre și curbura carpatică.

Singura care poate comporta interpretări multiple este delimitarea spre vest a acestui areal: Munții Carpați. Având în vedere limitele precizate mai sus, pe cale de consecință, delimitarea spre vest ar trebui să fie dată de unitatea Carpaților Orientali din cadrul Munților Carpați, respectiv de limita estică a acestora.

Dacă însă se ține cont atât de caracteristicile mediului natural și de evoluția lui în Cuaternar, cât și de dinamica fenomenelor istorice din acest areal geografic, din preistorie și până în perioada modernă, limita spre vest a arealului carpato-nistrean ar trebui plasată pe linia interfluviului Tisa-Siret din interiorul Carpaților Orientali (Fig. 1).

Aceasta constituie o barieră naturală, bine definită, care, în fapt, a avut un important rol natural și istoric. Această limită este cea pe care o vom folosi în studiul nostru pentru delimitarea spre vest a arealului carpato-nistrean.

Trebuie menționat că termenul carpato-nistrean a cunoscut și definiții mai largi, care asociau acestui areal și o parte a spațiului carpatic. Acest lucru este corect, cu condiția precizării exacte a limitelor geografice avute în vedere.

Utilizarea generică a acestui termen, fără o definire clară, poate conduce și la anumite interpretări, evident exagerate, precum cele ce asociază acestui spațiu întreg arealul carpatic, din nordul Serbiei, România, Ungaria, Ucraina și Slovacia, având ca limită estică Nistrul.

Istoricul cercetărilor

Primele așezări neolitice și paleolitice din spațiul carpato-nistrean au fost semnalate aproape simultan, prin descoperirile din 1884 de la Cucuteni și din 1885 de la Mitoc.

Dacă așezarea neolitică de la Cucuteni se va bucura de un interes științific aparte³, intrând în circuitul științific european în 1889 și fiind investigată prin cercetări sistematice de către H. Schmidt în 1909-1910 sau vizitată de abatele

³ M. Petrescu-Dîmbovita, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, Piatra-Neamț, 2004.

H. Breuil în 1924, stațiunile paleolitice vor face obiectul unor cercetări mai detaliate abia după Primul Război Mondial, prin eforturile lui N. N. Moroșan.

Acesta va descoperi și cerceta mai multe stațiuni paleolitice și la est de Prut, și va realiza prima monografie arheologică asupra locuirilor paleolitice din această regiune, lucrare ce a fost publicată în 1938⁴. De menționat, mai sunt călătoria în această zonă și studiul realizat de Etienne Patte⁵.

După 1945 și până în 1990, ca urmare a reîmpărțirilor teritoriale, cercetarea paleoliticului și neoliticului va cunoaște două direcții de cercetare aproape paralele, dar marcate prin identificarea unui număr mare de noi stațiuni arheologice, inclusiv primele stațiuni aparținând Neoliticului timpuriu, fiind întreprinse numeroase campanii sistematice de cercetări arheologice.

La aceste cercetări, în zona dintre Nistru și Prut, se consemnează aportul important al cercetătorilor sovietici, pe când în arealul dintre Prut și Carpați se pot reține doar unele vizite și participări ale unor cercetători americani (Kenneth Honea, Linda Elis etc.).

În această perioadă, 1945-1990, sunt precizate și clarificate principale etape de evoluție a zonei în Paleolitic superior – Neolitic, existând însă și anumite diferențieri între cele două regiuni, legate de sistemele folosite și de anumite interpretări.

După 1990, chiar dacă vor mai persista anumite bariere politico-administrative, cercetarea științifică este marcată de o colaborare intensă între arheologii din România și Republica Moldova, colaborări la care se vor ralia și cercetători din vestul Europei.

Rezultatele acestor colaborări, marcate în principal de investigațiile interdisciplinare asupra stațiunilor paleolitice și neolitice (care caracterizează această perioadă), se vor concretiza prin numeroase studii asupra acestui areal geografic, atât pentru perioada paleolitică, cât și pentru perioada neolitică.

Limite cronologice și cadrul cultural

Se consideră că trecerea de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior în arealul carpato-nistrean are loc la limita cronologică 35.000-30.000 BP, moment la care începe Aurignacianul (Paleoliticul superior vechi)⁶. Acesta are cinci etape de

⁴ N. N. Moroșan, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est: les dépôts géologiques, leur faune, flore et produits d'industrie*, București, 1938, AGIR, vol. XIX.

⁵ E. Patte, *Souvenirs de voyage en Roumanie. Notes de Préhistoire*, în *Bulletin de la Société préhistorique de France*, 31, 1934, 9, p. 371-432.

⁶ Al. Păunescu, *Paleoliticul și Mezoliticul pe teritoriul României*, în *Istoria Românilor*, 2001, p. 34.

dezvoltare, cunoaște mai multe faciesuri locale⁷ și își încheie evoluția în jur de 24.000-22.000 BP⁸.

Gravettianul (Paleoliticul superior recent) va cunoaște în această regiune o dezvoltare mai amplă decât cultura anterioară⁹, în cadrul său fiind sesizate opt etape de evoluție, din care ultimele două definesc Epigravettianul, și își încheie evoluția în jur de 14.000-12.000 BP¹⁰.

Epipaleoliticul este atestat în această zonă prin locuiri de tip swiderian și este urmat de Mezolitic (ce se dezvoltă între 9.500-9000 și 7.500-7000 BP), caracterizat de locuiri de tip tardenoasian¹¹.

Asupra procesului de trecere de la Paleolitic la Neolitic, cercetările arheologice realizate până în prezent în acest areal geografic nu au permis ajungerea la un consens unanim acceptat. Neoliticul timpuriu debutează la vest de Prut cu apariția primelor comunități ale culturii Starcevo-Criș¹², pe când la est de acesta, mai ales în zona Nistrului, locuirile umane sunt atribuite ca aparținând culturii Bugo-Nistrene¹³.

Cultura ceramicii liniare (cca. 6.200 BP) încheie secvența cronologică avută în vedere în cadrul studiului nostru – Neoliticul dezvoltat¹⁴.

Descoperiri arheologice

Corpusul descoperirilor paleolitice și neolitice din arealul carpato-nistrean este încă tributary evoluțiilor paralele ale cercetării arheologice înregistrate în perioada 1945-1990.

Astfel, pentru arealul de la vest de Prut de pe teritoriul României, stațiunile atribuite Paleoliticului superior - Epipaleoliticului - Mezoliticului s-au bucurat de

⁷ V. Chirica, D. Boghian, *Arheologia preistorică a lumii*, Iași, 2003, vol. I, p. 182.

⁸ Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 90.

⁹ I. Borziac, V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur à travers l'espace carpato-dniestréen*, Iași, 2006, p. 78.

¹⁰ Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 92.

¹¹ *Ibidem*, p. 100.

¹² N. Ursulescu, *Începuturile neoliticului pe teritoriul României*, în *Istoria Românilor*, 2001, p. 129.

¹³ O. Larina, *Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova*, în *ThD*, XV, 1994, 1-2, p. 42.

¹⁴ V. Chirica, D. Boghian, *op. cit.*, 2003, vol. II, p. 141.

o mai bună inventariere și publicare, atât în monografiile regionale¹⁵ sau zonale¹⁶, cât și în cadrul unor volume de sinteză asupra acestei perioade¹⁷.

Din păcate însă imposibilitatea utilizării în perioada 1950-1990 a unor hărți de detaliu pentru zonele investigate, pentru localizarea descoperirilor arheologice, în special la cercetările de teren, specificul descoperirilor paleolitice, și anume identificarea pe teren a unui număr redus de obiecte (factor important, vezi *infra*), cât și anumite erori de documentare¹⁸, fac ca astăzi, un mare număr dintre aceste descoperiri să nu mai poată fi localizate.

Informațiile din literatura de specialitate au necesitat o structurare adecvată și o interpretare atentă pentru crearea unei baze de date care să permită interogări multiple în scopul obținerii de rezultate reale, în această direcție experiența dobândită anterior fiind una deosebit de importantă¹⁹.

În baza noastră de date, privitor la perioada paleolitică în spațiul dintre Carpați și râul Prut până în acest moment avem un număr de 545 de înregistrări²⁰, dintre care doar 384 prezintă interes pentru segmentul temporal precizat (Paleolitic superior - Mezolitic), restul reprezentând descoperiri de faună pleistocenă sau descoperiri atribuite exclusiv Paleoliticului inferior și mijlociu.

În baza informațiilor existente, din cele 384 mențiuni arheologice doar un număr de 257 au putut fi localizate și marcate pe hărți cu exactitate, ceea ce reprezintă abia 2/3, pe când 127 nu au putut fi localizate.

Privitor la tipul de cercetare realizat, în 265 de cazuri avem de a face cu descoperiri întâmplătoare sau identificate printr-o singură campanie de cercetare de teren (dintre acestea 122 nu au putut fi localizate), în 25 de cazuri avem de a face cu mai multe campanii de cercetare de teren (în două cazuri s-a încercat reidentificarea pe teren, lucru care nu a dus la un rezultat pozitiv). În 94 de situri au fost realizate sondaje sau săpături arheologice, de mai mică sau mai mare

¹⁵ N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la Paleolitic pînă în secolul XVIII*, București, 1970.

¹⁶ Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, 1976; G. Coman, *Statornicie, continuitate: repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980; V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I-II, Iași, 1984-1985.

¹⁷ M. Brudiu, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova*, București, 1974; Al. Păunescu, *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpați și Siret*, București, 1998; Idem, *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut*, București, 1999.

¹⁸ Un exemplu, în corpusul descoperirilor întocmit de Al. Păunescu (1999), nu sunt incluse un număr de peste 60 mențiuni paleolitice de pe teritoriul județului Iași.

¹⁹ M.-C. Văleanu, *Omul și mediul natural în neo-eneoliticul din Moldova*, Iași, 2003a; Idem, *Așezări neo-eneolitice din Moldova*, Iași, 2003b.

²⁰ În baza de date sunt incluse toate stațiunile paleolitice cercetate prin sondaje și săpături sistematice, dar estimăm că mai avem de introdus date de un număr de cca. 70-90 de înregistrări legate de anumite cercetări de suprafață, în care au fost identificate și piese paleolitice.

ampliare, care au vizat direct locuiri paleolitice sau care au vizat locuiri din alte epoci, dar care au condus și la descoperirea unor piese sau nivele paleolitice.

Din numărul de 384 de mențiuni arheologice, 41 sunt încadrate cronologic doar în baza descoperirii unei singure piese, în 31 de cazuri se specifică expres că au fost descoperite între 2 și 10 piese, iar în alte 202 de cazuri se specifică descoperirea a „câteva piese”. Totalul acestor situații este de 274, dintre care 122 nu au putut fi localizate. În aceste situații, o eventuală încercare de reidentificare pe teren a acestor tipuri de obiective poate să nu mai fie posibilă (vezi *supra*).

Din punct de vedere al încadrării cronologice, din cele 384 mențiuni arheologice 56 sunt atribuite generic unei locuiri paleolitice, 125 unei locuiri din Paleoliticul superior, în 41 au fost identificate nivele din mai multe etape (Paleolitic mijlociu/ Paleolitic superior/ Mezolitic), iar în patru cazuri nu s-a putut preciza exact încadrarea cronologică (Gravettian sau Epigravettian/ Tardenoasian).

În trei cazuri se precizează doar descoperiri atribuite Aurignacianului, în 124 de descoperiri atribuite Gravettianului (cu un grad mai mare sau mai mic de acuratețe), în cinci Epigravettianului, în șapte Epipaleoliticului și Swiderianului, iar 19 Tardenoasianului.

Situația generală menționată mai sus de pe teritoriul României este similară cu cea din arealul de la est de râul Prut, cu mențiunea că aici nu există o actualizarea a repertoriului descoperirilor.

Studiul sintetic asupra Paleoliticului superior dintre Prut și Nistru, relativ de dată recentă²¹ face trimitere tot la primul repertoriu arheologic al zonei²². Aceeași situație este și pentru Mezolitic²³, deși au mai fost publicate secvențial și date despre unele noi descoperiri²⁴.

În total, în zona dintre Prut și Nistru este semnalată existența a cca. 470 de stațiuni și puncte cu descoperiri atribuite Paleoliticului superior și Mezoliticului²⁵. Dintre acestea un număr de 40 au fost cercetate prin sondaje sau săpături sistematice. Privitor la încadrarea culturală, noile cercetări relevă faptul că aceasta nu a fost întotdeauna tocmai exactă, cum este cazul unor stațiuni mezolitice²⁶.

²¹ I. Borzic, *Paleoliticul și Mezoliticul în spațiul dintre Nistru și Prut*, în *ThD*, XV, 1994, 1-2, p. 24.

²² N. Chetraru, *Pamiatniki epoh paleolita i mezolita. Arheologhiceskaia karta moldavskoi SSP*, Kisinev, 1973.

²³ I. Borzic, *op. cit.*, p. 29; N. Chetraru, *op. cit.*, p. 112-124.

²⁴ O. Larina, *Începuturile Economiei Productive. Neoliticul. Orânduirea gentilico-tribală*, în *Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică*, Chișinău, 2010, p. 177-219; I. Borzic, V. Chirica, M.-C. Văleanu, *op. cit.*

²⁵ I. Borzic, *op. cit.*, p. 24-29.

²⁶ I. Borzic, I. Burlacu, I. Vartic, *Situri mezolitice din valea râului Căinari, Republica Moldova*, în *RA*, IV/1, 2008, p. 52.

În ceea ce privește stațiunile atribuite Neoliticului timpuriu de pe teritoriul României aferent zonei studiului, respectiv Cultura Stracevo-Criș și Cultura ceramicii liniare, s-au bucurat relativ repede după momentul descoperirilor de studii de sinteză asupra evoluției lor și de o repertoriere detaliată²⁷.

Ulterior, s-a realizat și o cartografiere a acestora, cu ajutorul unor hărți topografice de detaliu²⁸, fapt ce a permis implementarea, în cadrul unui sistem unitar, a unor modele de analiză statistică²⁹.

În momentul de față, în spațiul cuprins între interfluviul Tisa/ Siret și Prut, se cunosc un număr de 205 situri cu descoperiri/ stațiuni atribuite Culturii Starcevo-Criș, în 40 dintre acestea efectuându-se sondaje sau săpături arheologice, de mai mică sau mai mare amploare, care au vizat direct acest tip de locuire sau care au vizat locuiri din alte epoci, dar care au condus și la descoperirea unor piese sau nivele ale Culturii Starcevo-Criș.

Trebuie precizat faptul că doar un număr relativ mic de descoperiri atribuite acestei culturi, și anume în opt cazuri, nu s-a putut realiza localizarea acestora.

Numărul siturilor arheologice în care au fost făcute descoperiri atribuite Culturii ceramicii liniare din arealul geografic menționat este de 55, săpături sau sondaje realizându-se doar în cadrul a 16 dintre acestea. De menționat este faptul că doar șase descoperiri nu au putut fi localizate.

Din păcate, situația descoperirilor atribuite Neoliticului timpuriu de la est de Prut nu se poate compara cu cea a descoperirilor similare din zona aferentă studiului de pe teritoriul României, ci mai degrabă cu situația descoperirilor paleolitice și mezolitice din acest areal, deoarece nu există o evidență actualizată a acestor descoperiri, situația rămânând la nivelul deceniului opt al secolului XX³⁰.

Și din punct de vedere cultural-cronologic situația acestor descoperiri este relativ diferită față de cea de la vest de Prut, în sensul în care debutul perioadei neolitice este marcat de locuirile atribuite Culturii bugo-nistrene, termen considerat ca nefiind susținut cu dovezi arheologice certe³¹. Acestui grup cultural i se atribuie actual un număr de cca. 20 descoperiri, aflate în general în apropierea Nistrului³², unele în afara zonei studiul nostru, pe malul stâng al său³³.

Descoperirile atribuite Culturii Starcevo-Criș la est de Prut s-au făcut abia în anii 1970 de către Ilie Borziac, deși unele materiale au fost descoperite mult anterior, dar fără a putea fi încadrate cultural.

²⁷ N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starcevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984; Idem, *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpătice ale României*, Iași, 2000.

²⁸ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003b.

²⁹ Idem, *op. cit.*, 2003a.

³⁰ O. Larina, *op. cit.*, 1994, p. 43.

³¹ N. Ursulescu, *op. cit.*, 2000, p. 60-61.

³² O. Larina, *op. cit.*, 2010, p. 190.

³³ Idem, *op. cit.*, 1994, p. 43.

Trebuie precizat faptul că, asupra unor încadrări culturale a unor descoperiri, atribuite inițial Culturii bugo-nistrene, s-a revenit precizându-se că ar fi în fapt materiale Starcevo-Criș, dar și invers³⁴, fapt ce ar susține argumentația unor cercetători români³⁵. În acest moment sunt cunoscute un număr de 13 așezări ale Culturii Starcevo-Criș, în cadrul a trei dintre acestea realizându-se și investigații mai ample.

Descoperirile atribuite Culturii ceramicii liniare de la est de Prut sunt mult mai numeroase decât cele din prima parte a Neoliticului timpuriu, fiindu-i atribuite un număr de 60 situri³⁶, dintre care 10 au fost investigate prin săpături și sondaje³⁷.

Clima și cadrul natural în pleistocenul superior și holocenul timpuriu

Reconstituirea evoluției climatice și a cadrului natural în Pleistocenul superior și Holocenul timpuriu în spațiul carpato-nistren se bazează pe rezultatele cercetărilor interdisciplinare făcute în siturile arheologice, pe observațiile cercetărilor din domeniul științelor naturale făcute în afara contextelor arheologice și pe paralelisme cu situația din arealele geografice apropiate.

Asupra evoluției climatice în acest areal au fost publicate mai multe sinteze³⁸, dar și studii ample având la bază observațiile din unele situri arheologice, precum Mitoc-Malul Galben, Cosăuți și Molodova³⁹.

Pentru segmentul temporal ales, schemele climatice ale zonei se corelează cu cele europene, fenomenele sesizate regăsindu-și cauzalitatea în evenimentele care au marcat evoluția la nivel continental, observându-se însă și aspecte cu un caracter regional.

Dintre acestea, în Pleistocenului superior, la nivelul Pleniglaciului mediu (35.000-26.000 BP) – pe lângă oscilațiile Ohaba A, Ohaba B și Herculan I⁴⁰, au

³⁴ Idem, *New Field Survey on Mesolithic and Neolithic of Moldova*, în *Vestigii arheologice din Moldova*, Chișinău, 1997, p. 47.

³⁵ N. Ursulescu, *op. cit.*, 2001, p. 122-148.

³⁶ O. Larina, *op. cit.*, 2010, p. 107.

³⁷ Idem, *op. cit.*, 1997, p. 52.

³⁸ M. Cărciumaru, *Mediul geografic în Pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, București, 1980.

³⁹ M. Otte, V. Chirica, P. Haessart, *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc - Malul Galben (Moldovie Roumanie)*, ERAUL 72, Liege, 2007.

⁴⁰ M. Cărciumaru, *op. cit.*, p. 57.

fost sesizate și detaliate fazele climatice MG 13-8⁴¹, în Pleniglaciariul superior (26.000-15.000 BP) - Herculan II și fazele MG6-4, Cosăuți VI-VI⁴².

Pentru Tardiglaciari (15.000-10.000 BP), pe lângă episoade climatice locale anterioare care își găsesc corespondențe în Europa de vest⁴³ au mai fost individualizate și alte evenimente⁴⁴. Consecințele ameliorării climatice ce marchează limita Pleistocen/ Holocen⁴⁵ vor influența nu numai perioada de debut a Holocenului, ci și episoadele următoare, în această regiune acestea fiind mai bine documentate în interiorul spațiului carpatic⁴⁶. Datele recente indică debutul unei perioade marcate de schimbări climatice rapide⁴⁷, dintre care unele cu un ecart mare, cum este evenimentul de la 8.200 BP, asupra căruia vom reveni.

Efectele variațiilor climatice din Pleistocenul superior - Holocenul timpuriu din arealul studiat nu se vor resimți numai prin modificări la nivelul învelișului vegetal și spectrului faunistic, cum au fost bine detaliate și studiate și prin descoperirile arheologice din această regiune, care au avut directe repercusiuni asupra locuirii umane.

Implicațiile majore ale acestor variații climatice au și o componentă la nivel supraregional, legată de existența bazinului Mării Negre. De aceea, cercetările din ultimul timp care au avut ca obiectiv variațiile de nivel ale Mării Negre și implicațiile asupra locuirii umane din regiune⁴⁸ trebuie să aducă în discuție și rolul

⁴¹ P. Haessart, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, *The East Carpathian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in Central Europe*, în *Quaternar*, 14/3, 2003, p. 181.

⁴² *Ibidem*, p. 183.

⁴³ M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica*, Iași, 1996, p. 9.

⁴⁴ P. Haessart, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, *op. cit.*, p. 185.

⁴⁵ P. Gibbard, T. van Kolfschoten, *The Pleistocene and Holocene Epochs*, în F. M. Gradstein, J. G. Ogg, A. G. Smith (eds.), *A Geologic Time Scale*, Cambridge University Press, p. 451.

⁴⁶ I. Tanțău, *Histoire de la végétation tardiglaciaire et holocene dans les Carpates Orientales*, Cluj Napoca, 2006, p. 10-11.

⁴⁷ P. A. Mayewski, E. E. Rohling et alii, *Holocene climate variability*, în *Quaternary Research*, 62, 2004, p. 244.

⁴⁸ W. Ryan, *Status of the Black Sea flood hypothesis*, în V. Yanko-Hombach, A. Gilbert, N. Panin, P. Dolukhanov (eds.), *The Black Sea Flood Question. Change in Coastline, Climate and Human Settlement*, New York, 2007, p. 63-88; N. Panin, I. Popescu, *The northwestern Black Sea: climatic and sea-level changes in the Late Quaternary*, în V. Yanko-Hombach, A. Gilbert, N. Panin, P. Dolukhanov (eds.), *op. cit.*, p. 387-404; E. Konikov, *Sea-level fluctuations and coastline migration in the northwestern Black Sea area over the last 18 ky based on high-resolution lithological-genetic analysis of sediment architecture*, în V. Yanko-Hombach, A. Gilbert, N. Panin, P. Dolukhanov (eds.), *op. cit.*, p. 405-436; V. Dergacev, P. Dolukhanov, *The Neolithization of the north Pontic area and the Balkans in the context of the Black Sea floods*, în V. Yanko-Hombach, A. Gilbert, N. Panin, P. Dolukhanov (eds.), *op. cit.*, p. 489-514; D. Bailey, *Holocene changes in the level of the Black Sea: Consequences at a human scale*, în

acestora în modelarea reliefului de către râurile tributare bazinului său, aspect sesizat pe o scară largă la nivelul Deltei Dunării⁴⁹ (Fig. 2).

Variațiile de nivel ale Mării Negre (Fig. 3) s-au repercutat în mod direct asupra profilele de echilibru ale râurilor tributare bazinului său, conducând la modificarea acestora, cu efect direct asupra procesele de acumulare-eroziune de la nivelul rețelei hidrografice (Fig. 4).

Iar amplitudini de -100 m sau chiar până -150 m ale nivelului Mării Negre, așa cum au fost evidențiate la nivelul Pleistocenului superior și perioadei de început al Holocenului⁵⁰ (Fig. 3), au condus la procese ample de eroziune a luncilor râurilor și apoi de reumplere a acestora, generând fenomenul teraselor îngropate, mai ales în segmentul mijlociu și inferior al râurilor (Fig. 4).

Iar acest fenomen, documentat pentru toată zona de nord-est a Câmpiei Române, pe Siretul și Prutul inferior, a fost bine sesizat pe Valea Milcovului⁵¹, însă pus exclusiv pe seama mișcărilor eustatice.

Iar dacă luăm în calcul faptul că situl de la Mitoc-Malul Galben se află la 90 m deasupra nivelului Mării Negre la 30.000 BP, aceste efecte ar fi trebuit să se resimtă până aici. Nu ar putea fi aceasta și o altă explicație pentru observațiile privitoare la existența unor nivele de sedimentare legate de un nivel mai ridicat al râului, observate în profilul stratigrafic?⁵²

Dar dincolo de această observație, problema ridicată, impactul variațiilor nivelului Mării Negre asupra modelării peisajului geografic ar putea oferi răspunsuri și asupra înțelegerii evoluției habitatului uman pentru segmentul temporal analizat.

Evenimentele climatice observabile în jurul datei de 8.400 BP⁵³-8.200 BP⁵⁴ au implicat și o ridicare bruscă a nivelului Mării Negre⁵⁵, cu avansarea spre interiorul uscatului a liniei litoralului și inundarea unor areale extinse.

V. Yanko-Hombach, A. Gilbert, N. Panin, P. Dolukhanov (eds.), *op. cit.*, p. 515-537.

⁴⁹ N. Panin, *The Danube Delta. Geomorphology and Holocene Evolution: a Synthesis. Le delta du Danube. Géomorphologie et évolution holocène: une synthèse*, în *Géomorphologie*, 9/4, 2003, p. 154.

⁵⁰ N. Panin, I. Popescu, *op. cit.*, p. 401.

⁵¹ R. Săcrieru, L. Cîrnu, *Repere geomorfologice și istorice privind brațul foșănean al Milcovului*, în *Milcovia*, s. III, an IV/8, 2008, 79-86.

⁵² K. Honea, *Tranziții culturale în Paleoliticul superior timpuriu și cronostratigrafia de la Mitoc-Malu Galben (jud. Botosani)*, în *ArhMold*, XVII, 1994, p. 118; M. Otte, V. Chirica, P. Haessart, *op. cit.*, p. 183.

⁵³ P. A. Mayewski *et alii*, *op. cit.*, p. 244.

⁵⁴ B. Weninger, E. Alram-Stern, E. Bauer, L. Clare, U. Danzeglocke, O. Olaf Jöris, C. Kubatzki, R. Rollefson, T. Todorova, *Die Neolithisierung von Südosteuropa als folge des Abrupten Klimawandels um 8200 cal BP*, în D. Gronenborn, *Klima veränderungen und Kulturwandel in neolithischen Gesellschaften Mitteleuropas*, 2005, p.76.

⁵⁵ W. Ryan, *op. cit.*, p. 73; E. Konikov, *op. cit.*, p. 427.

Toate aceste evenimente, desfășurate într-un interval scurt de timp, au avut evident consecințe atât asupra comunităților din regiunile afectate, cât și asupra mediului natural.

Habitatul uman și evoluția sa în paleoliticul superior - mezolitic

Cele prezentate mai sus, într-un mod succint, reprezintă punctele de plecare în analiza habitatului uman.

Pentru Paleoliticul superior, cercetarea arheologică a pus în evidență un număr de peste 820 de mențiuni arheologice, în 134 dintre acestea realizându-se sondaje sau săpături sistematice, care au vizat direct locuiri paleolitice sau locuiri din alte epoci, dar care au condus și la descoperirea unor piese sau nivele paleolitice.

Distribuția geografică a acestor descoperiri scoate în evidență o grupare a acestora, legate evident și de atenția acordată cercetării arheologice în arealul geografic.

Pe Valea Bistriței (Fig. 1), acolo unde s-au făcut intense cercetări arheologice legate de realizarea unor obiective civile, numărul descoperirilor atribuite Paleoliticului superior este deosebit de mare, 34 de obiective identificate, în 23 dintre acestea realizându-se sondaje sau săpături sistematice.

Pe Valea Troțușului, aflată la sud de aceasta, cu o poziție geografică similară cu cea a Văii Bistriței (Fig. 1), nu s-a identificat decât o singură stațiune. Situația este similară și la sud de aceasta, pe Valea Putnei, dar și la nord de Valea Bistriței, pe Valea Moldovei.

O altă situație este întâlnită pe Valea Sucevei și a Siretului, în apropiere de municipiul Suceava, unde este semnalată o densitate mai mare a descoperirilor atribuite Paleoliticului superior (Fig. 1). Însă, spre sud, pe Valea Siretului, numărul descoperirilor scade treptat, iar aval de municipiul Roman acestea dispar.

Acest model de analiză poate fi extins și pe Valea Prutului (Fig. 1). Pe malul drept, în sectorul românesc, în amonte de Ștefănești, acolo unde interesul arheologic a fost unul sporit, numărul așezărilor descoperite este de 61 (peste 50% din numărul total al descoperirilor similare din județul Botoșani), în 24 dintre acestea au fost realizate sondaje sau săpături.

Aceeași situație este și pe malul stâng al Prutului, pe teritoriul Republicii Moldova, unde practic sunt cantonate peste 90% din descoperirile din această zonă.

Aceeași situație o întâlnim și pe Valea Nistrului, unde, în amonte de Butuceni, se concentrează un număr impresionant de locuiri (de peste 120 situri) iar în aval de această localitate, descoperirile sunt cu totul sporadice. O concentrare mare de locuiri apare și pe sectorul superior al Văii Răutului, între Bălți și Orhei.

În restul teritoriului analizat, dar cu referire la spațiul dintre Carpați și Prut, acolo unde cercetarea arheologică a fost mai intensă, numărul descoperirilor este

mai mare, iar exemplul care poate fi dat este cel al județelor Iași și Botoșani. Practic, în acest areal, de la nord spre sud, numărul descoperirilor arheologice paleolitice, scade gradat. Totuși, acolo unde s-au încercat anumite campanii de cercetări arheologice repetate, au apărut și descoperiri, iar cazul județului Vrancea poate fi invocat în această direcție.

Dar lipsa totală a descoperirilor paleolitice, în special pe cursurile inferioare ale principalelor râuri din regiune, ar avea ca unică explicație doar tipul de cercetare? În opinia noastră, răspunsul trebuie căutat și în altă parte și anume în încercarea de reconstituire a peisajului natural al zonei, în legătură directă cu habitatul uman.

În Pleistocenul superior, rețeaua principalelor râuri din regiune era deja individualizată, și ne referim aici atât la râurile Siret, Prut și Nistru, cât și la principalii lor afluenți, Putna, Trotuș, Moldova, Suceava, Bârlad, Bahlui, Jijia și Răut (Fig. 1). Evoluția acestora a depins și de mișcări eustatice ale zonei, pozitive sau staționare în zona de nord sau centrală (cu o scădere în amplitudine de la est spre vest) și negative spre sud.

Dar evoluția acestor râuri a fost mult mai sensibilă și a reacționat sub imboldul unui alt fenomen: fluctuațiile de nivel ale Mării Negre. Modificarea nivelului Mării Negre conduce automat la modificarea profilului de echilibru al râurilor tributare bazinului său, în cazul de față, râurile mai sus amintite.

La 35.000-30.000 BP, nivelul Mării Negre era relativ apropiat de nivelul actual⁵⁶ Urmează o perioadă în care, nivelul Mării Negre scade treptat până la 20.000 BP, când atinge un minim absolut, după unii autori până la -150 m sub nivelul actual⁵⁷ (Fig. 2).

La nivelul profilelor de echilibru a râurilor, acest lucru s-a reflectat prin erodarea aluviunilor din albiile majore și adâncirea gradată a văilor, până la roca de bază sau erodând chiar și roca de bază (Fig. 4). Amplitudinea fenomenului descrește cu distanța față de Marea Neagră, fiind influențat și de altitudinea relativă față de nivelul mării, dar și de substratul geologic, care poate fi favorizant sau nu.

Fenomenul a fost documentat pentru Delta Dunării, unde aluviunile anterioare acestei perioade au fost practic complet erodate⁵⁸, probabil aceasta fiind și cauza care a stat la baza formării canionului submarin al Dunării⁵⁹. Iar aceste dovezi sunt cele ce susțin faptul că același lucru trebuie să se fi petrecut și la nivelul rețelei hidrografice.

⁵⁶ N. Panin, I. Popescu, *op. cit.*, p. 401.

⁵⁷ Idem.

⁵⁸ N. Panin, *op. cit.*, p. 254.

⁵⁹ I. Popescu *et alii*, *The Danube Submarine Canyon (Black Sea): Morphology and Sedimentary Processes*, în *Marine Geology*, 206 (1-4), 2004, p. 250.

Concret, pe Valea Prutului, în segmentul inferior al său, ceea ce la 35.000-30.000 BP era lunca râului, la 20.000 BP a devenit o terasă a respectivului râu. Nivelul noii lunci se putea găsi mult sub nivelul de la 35.000-30.000 BP, diferența putând fi de ordinul a zeci de metri, având în vedere regresiunea estimată (vezi *supra*).

În sectorul mijlociu și superior, să dăm exemplul zona Mitoc, amintit și anterior, aflat la cca. 90 m deasupra nivelului de la 35.000-30.000 BP, fenomenul a avut cu siguranță o amplitudine mai redusă, dar și o diferență de 10-15 m ar fi condus la modificări importante ale peisajului natural. Iar aceste situații pot fi extrapolate la nivelul întregii rețele hidrografice a zonei.

Având în vedere dependența față de sursa de apă, cât și de zona din albiile râurilor (zonă de aprovizionare cu roci pentru realizarea de unelte), este de presupus că locuirile paleolitice ar fi trebuit să ocupe noile nișe astfel create, practic coborând sub nivelul ocupat la 35.000-30.000 BP.

Pe lângă acest fenomen, puternica regresiune marină a condus la înaintarea liniei litoralului spre larg, eliberând astfel noi teritorii, ceea ce a făcut practic ca partea de sud-est a zonei studiului să fie unită de uscat cu cea a zonei Crimeii. Iar cei cca. 10.000-15.000 de ani sunt mai mult decât suficienți pentru ocuparea noii nișe bio-geografice astfel create.

După atingerea maximului regresiunii, nivelul Mării Negre a început să crească treptat până în jurul datei de 11.000 BP, însă asupra nivelului atins datele sunt contradictorii⁶⁰. Transgresiunea marină a avut acum efectul invers față de cel din perioada anterioară, schimbarea profilelor de echilibru conducând la acumularea aluviunilor. Practic, văile adânci se reumple treptat cu aluviuni⁶¹, înglobând în acestea spațiile eliberate în etapa anterioară. În zona litorală, teritoriile eliberate anterior sunt treptat inundate reintrând în mediul submers.

Aceste evenimente conduc practic la dispariția eventualelor mărturii ale locuirilor din Paleoliticul superior. Și acest fenomen natural poate fi o cauză importantă pentru care, în zonele cu altitudine absolută redusă din arealul studiat, cantonate în special în zona de sud, practic nu există locuri atribuite Paleoliticului superior⁶² (Fig. 5).

Totalul suprafeței ce a putut fi afectată de aceste fenomene, calculată pe baza curbilor de nivel cu altitudinea absolută actuală de 15 m, depășește 40% din suprafața arealului sudic al spațiului carpato-nistrean. La acesta se poate adăuga și

⁶⁰ N. Panin, I. Popescu, *op. cit.*, p. 401.

⁶¹ Reumplerea albiilor majore se realizează în principal prin colmatări repetate, aspecte observate în profilele stratigrafice de la Mitoc-Malul Galben (K. Honea, *op. cit.*, p. 118; M. Otte *et alii*, *op. cit.*, p. 183).

⁶² Observații similare sunt exprimate asupra Mezoliticului zonei (D. Bailey, *op. cit.*, p. 520).

arealul eliberat de apele Mării Negre și apoi redevenit submers, important la scară regională.

Privitor la habitatul uman al zonei în timpul Paleoliticului superior, se observă o predispoziție pentru locuiri în apropierea unui curs de apă, în zone relativ joase, deși sunt și numeroase și locuiri la partea superioară a formelor de relief.

Chiar dacă în literatura de specialitate există anumite ipoteze asupra tipurilor de așezări umane din Paleoliticul superior și relațiile cu mediul natural, în opinia noastră stadiul cercetărilor nu permite formularea unor ipoteze finale, lucru susținut și de alți cercetători, care sesizează *sensibilitatea* evoluției manifestărilor culturale din acest areal⁶³.

Datele disponibile din literatura de specialitate nu permit reconstituiri cantitative asupra peisajului natural din zona așezărilor sau a impactului antropic asupra acestuia.

Desigur, numărul mare al descoperirilor din zona de ocurență a rocilor utilizate pentru confecționarea uneltelor, ne referim aici la sectorul mijlociu al râurilor Prut și Nistru, ar putea indica o anumită specializare a unor comunități umane în producerea acestora sau că aceasta reprezintă o zonă preponderentă de aprovizionare și prelucrare.

Totuși trebuie avut în vedere faptul că în aluviunile respectivelor râuri, galeți de materie primă ce se pot utiliza la confecționarea de utilaj cioplit, se găsesc până în sectorul inferior al lor în zona de vărsare în Dunăre, respectiv Marea Neagră⁶⁴, iar fenomenul de regresie și transgresie marină, amintit anterior, să fi condus la dispariția acestor urme de locuire.

Concluziile menționate anterior sunt valabile și pentru perioada epipaleolitică și mezolitică, chiar dacă numărul descoperirilor din regiune este incomparabil redus față de etapa anterioară⁶⁵.

Fenomenele de concentrare a unor descoperiri epilapaleolitice sau mezolitice (pe Valea Bistriței, în zona de la limita județelor Vaslui și Galați, sau pe Valea Răutului) pot avea aceleași cauze ca și cele menționate anterior pentru Paleoliticul superior.

Plecând de la nivelul Mării Negre de la 11.000 BP⁶⁶ și atingerea unui nivel similar cu cel actual la 8.200 BP, indiferent de evoluțiile acestuia, cu un nou minim sau cu creșteri gradate, efectul însumat este același: îngroparea teraselor joase și de

⁶³ P. Noiret, *Le Paleolithique superior de Moldavie. Essai de synthese d'une evolution multi-culturelle*, ERAUL 121, Liege, 2009, p. 529.

⁶⁴ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 197.

⁶⁵ Asupra numărului mai mare de descoperiri atribuite Mezoliticului dintre Prut și Nistru ne exprimăm rezerva, considerând că se impune o reevaluare a acestora.

⁶⁶ N. Panin, I. Popescu, *op. cit.*, p. 401.

înaintare a liniei litorale. În consecință, cele menționate mai sus, pentru etapa anterioară, sunt valabile și pentru aceste etape.

Din păcate, locuirile epipaleolitice și mezolitice, atât prin numărul lor, cât și prin materialele descoperite până acum, nu ne oferă suficiente date pentru o analiză detaliată a aspectelor legate de habitatul uman din zonă.

Habitatul uman și evoluția sa în neoliticul timpuriu și în neoliticul dezvoltat

Asupra evoluției habitatului uman din Neoliticul timpuriu, datele din literatura de specialitate oferă mai multe informații. Plecând de la localizarea siturilor arheologice cu ajutorul hărților și stabilirea poziției lor, au putut fi evidențiate o serie de aspecte legate de modul de ocupare a spațiului geografic⁶⁷.

Pentru locuirile culturii Starcevo-Criș, distribuția geografică și evoluția cronologică internă relevă căile de pătrundere și de înaintare în acest areal a unor comunități alogene, fapt susținut de inventarul asociat descoperit⁶⁸. Aceste grupuri, de origine sudică, au înglobat în structurile lor și populații autohtone, aflate la limita Mezoliticului, fapt susținut de descoperirile antropologice⁶⁹.

În acest moment nu există analize ADN care să confirme aceste observații, deși asupra fenomenelor de contact și coexistență între cele două grupe umane, cercetătorii sunt de acord⁷⁰. Faptul că 10% din așezările Culturii Starcevo-Criș din acest areal suprapun locuri de tip paleolitic⁷¹ se poate constitui ca un argument în direcția mai sus menționată.

Acest tip de contacte sunt cele ce ar putea explica anumite evoluții din regiune și apariția unor fenomene locale, de tipul Culturii bugo-nistrene⁷², alături de alte evenimente, încă în stadiul de ipoteze, legate de evoluția liniei litorale a Mării Negre⁷³, dar analiza fenomenelor de trecere la Neolitic din regiune excede temei studiului nostru.

⁶⁷ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 65. Având în vedere tipul de analiza statistică propus pentru spațiul geografic de la est de Prut, cât și numărul așezărilor similare de la est de acest râu, concluziile pot fi extrapolate, în marja de eroare.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 92.

⁶⁹ E. Popușoi, *Trestiana. Monografie arheologică*, Bârlad, 2005, p. 52.

⁷⁰ M. Zvelebil, *Neolithization in Eastern Europe: a view from the Frontier*, în *Poročilo*, XXII, 1995, p. 123.

⁷¹ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 70.

⁷² N. Ursulescu, *op. cit.*, 2001, p. 60.

⁷³ V. Dergacev, P. Dolukhanov, *op. cit.*, p. 493.

Modul de distribuire în peisajul natural al așezărilor culturii Starcevo-Criș, scoate în evidență importanța cultivării plantelor de către aceste comunități umane, aspect pus în evidență și prin cercetările palinologice⁷⁴.

Numărul mare al așezărilor amplasate la partea inferioară a formelor de relief, în zone cu trepte de altitudine relativă mică, cu expunere favorabilă cultivării plantelor⁷⁵, alături de prezența fenomenului *așezărilor grupate*⁷⁶, sunt alte argumente în această direcție.

Existența unor aspecte locale în ocuparea mediului geografic în cadrul subunităților geografice ale regiunii, indică faptul că respectivele comunități umane aveau cunoștințe despre anumite particularități morfo-climatice ale regiunii.

Un exemplu în acest sens este ocuparea unor zone mai înalte în ariile montane și submontane, acolo unde se manifestă mai puternic fenomenul de inversiune termică sau de exploatare a unor resurse naturale de sare⁷⁷.

Interesantă este poziționarea așezărilor în cadrul unităților hidrologice ale regiunii, care reflectă ocuparea preponderentă a unor *zone mai ferite*, cu *bună adăpostire naturală*⁷⁸, dar utilizarea unor zone care să ofere avantaje naturale defensive nu este relevantă din punct de vedere statistic⁷⁹, în acest areal nefiind identificate așezări cu sisteme antropice de apărare.

Privitor la organizarea internă a așezărilor acestei culturi, în literatura științifică sunt vehiculate mai multe ipoteze⁸⁰. Prezența fenomenului *așezărilor grupate*⁸¹, cât și observațiile arheologice făcute până în prezent, nu pot susține aceste puncte de vedere, opinie susținută și anterior de noi⁸².

Un fenomen interesant întâlnit în acest areal este existența suprapunerii stratigrafice a locuirilor culturii Starcevo-Criș și a celor ale culturii ceramicii liniare, întâlnit în 25 de cazuri la est de Prut, ceea ce reprezintă aproape jumătate din totalul așezărilor culturii ceramicii liniare din acest areal. Investigat pentru clarificarea raporturilor temporale între cele două culturi⁸³, acest aspect ar putea avea la bază o

⁷⁴ I. Tanțău, *op. cit.*, p. 161.

⁷⁵ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 78.

⁷⁶ N. Ursulescu, *op. cit.*, 2000, p. 117.

⁷⁷ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 83, 93.

⁷⁸ N. Ursulescu, *op. cit.*, 2000, p. 112.

⁷⁹ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 83.

⁸⁰ N. Ursulescu, *op. cit.*, 2001, p. 25, 108.

⁸¹ Până în acest moment nu există cercetări arheologice detaliate care să conducă la explicarea acestuia sau la stabilirea unor relații stratigrafice între locuirile învecinate.

⁸² M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 68.

⁸³ M. Petrescu-Dimbovița, *Sondaajul stratigrafic de la Perieni (reg. Iași, r. Bârlad)*, în *MCA*, 3, 1957, p. 65.

posibilă continuitate de populație între cele două culturi, dar lipsesc dovezile de ordin antropologic⁸⁴.

Numărul descoperirilor arheologice atribuite culturii ceramicii liniare din regiune nu permite o analiză statistică, în sens strict, a modului de ocupare a spațiului geografic, dar o raportare procentuală poate conduce la sesizarea caracteristicilor principale⁸⁵. Acestea pun în evidență aspecte generale asemănătoare cu cele menționate pentru cultura Starcevo-Criș, deși se poate observa o tendință mai mare de ocupare a unor areale cu expunere favorabilă practicării agriculturii⁸⁶.

Distribuția geografică a locuirilor acestei culturi, evidențiază și direcțiile de dispersie a acesteia în această regiune. Una dintre acestea se dezvoltă în apropierea zonei montane, la est de aceasta, și care a generat locuirile din interiorul arcului carpatic într-o fază ulterioară de dezvoltare⁸⁷.

Cealaltă cale de dispersie a fost prin zona centrală a interfluviului Prut-Nistru, cu o dezvoltare mai mare a locuirii pe Valea Răutului⁸⁸. De aici, cel mai probabil, s-a răspândit spre vest și spre sud⁸⁹.

Individualizarea unor elemente de organizare internă a așezărilor, prin dispunerea locuințelor în cerc, cum este cazul la Drânceni I, sau pe șiruri, la Florești 1, denotă prefigurarea etapei următoare de dezvoltare în regiune – Eneoliticul.

*THE EVOLUTION OF THE HUMAN HABITAT BETWEEN
THE UPPER PALEOLITHIC AND THE NEOLITHIC*

(Abstract)

The paper aims at analyzing the evolution of the human habitat in the Carpathian-Dniestrean area, the manner adopted by the human communities for occupying the natural space, starting from the data existing in the specialized literature and from the new data regarding the evolutions of the natural environment in the Upper Pleistocene-Early Holocene. The paper raises the problem of the modification of the geographic landscape of the region, and implicitly of the human habitat, under the impact of the level fluctuations of the Black Sea. Certain results of statistic models of analysis of the human habitat in the region especially at the level of the Neolithic are also considered.

⁸⁴ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 113.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 98.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 113.

⁸⁷ N. Ursulescu, *op. cit.*, 2001, p. 144.

⁸⁸ O. Larina, *op. cit.*, 1994, p. 58.

⁸⁹ M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003a, p. 102.

List of Illustrations:

- Fig. 1. The positioning of the analyzed area - The Carpathian-Dniestrian area.
- Fig. 2. The evolution of the Danube Delta (*apud* N. Panin, *op. cit.*, Fig. 2-4; I. Popescu *et alii*, *op. cit.*, Fig. 1).
- Fig. 3. The Black Sea level variations (*apud* N. Panin, I. Popescu, *op. cit.*, p. 401).
- Fig. 4. The changing equilibrium profile of the rivers and their impact over the floodplains. (1) The sea level variations and the changing equilibrium profile of the river. (2) A schematic evolution of the sedimentation and erosion processes. (3) The development of the regressive erosion processes of alluvial deposits in the floodplain of River Bahlui under the impact of the local changing equilibrium profile of the river as a result of hydro-amelioration works. (4) The floodplain of River Prut at Popricani (Iași County). Some aspects of the evolution of the alluvial sedimentation.
- Fig. 5. The Carpathian-Dniestrian Area. (1) The southern part - without discoveries attributed to the Upper Paleolithic. (2) The floodplains of the main rivers in the region (where the strong influence of the Black Sea level variations manifested itself) - without discoveries attributed to the Upper Paleolithic. (3-7) The floodplains of the rivers (where the influence of the Black Sea level variations did not manifest itself) – with many discoveries (settlements) attributed to the Upper Paleolithic. 3. Bistrița Valley; 4. Siret Valley (near the city of Suceava); 5. Prut Valley; 6. Răut Valley; 7. Dniester Valley.

<https://biblioteca-digitala.ro>

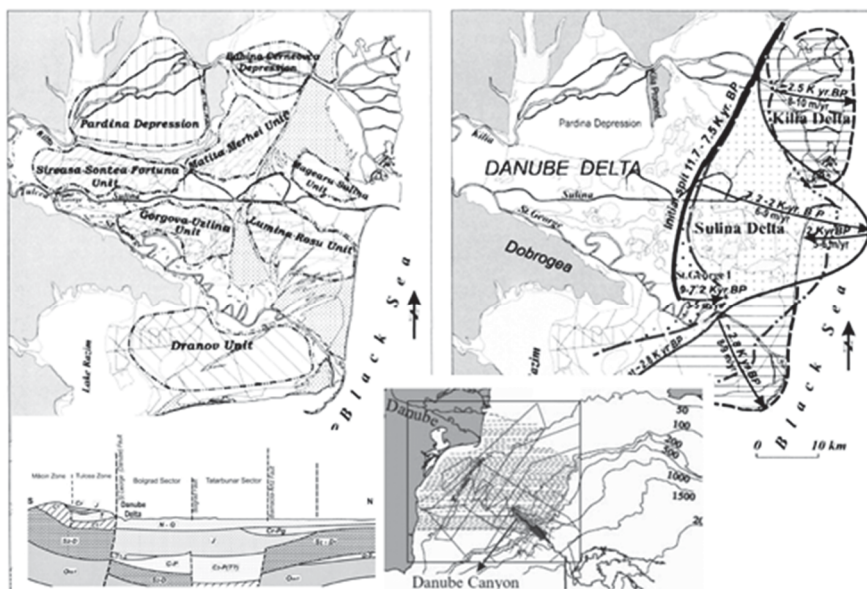

Fig. 2. Evoluția Deltei Dunării
(*apud* N. Panin, *op. cit.*, fig. 2-4; I. Popescu *et alii*, *op. cit.*, fig. 1)

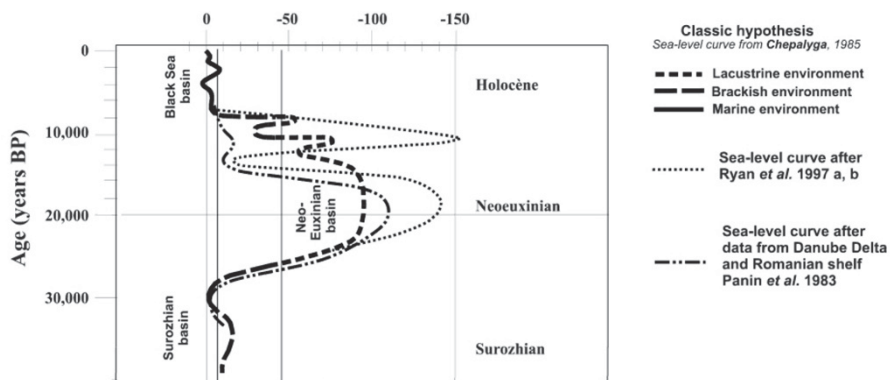

Fig. 3. Variațiile de nivel ale Mării Negre (*apud* N. Panin, I. Popescu, *op. cit.*, p. 401)

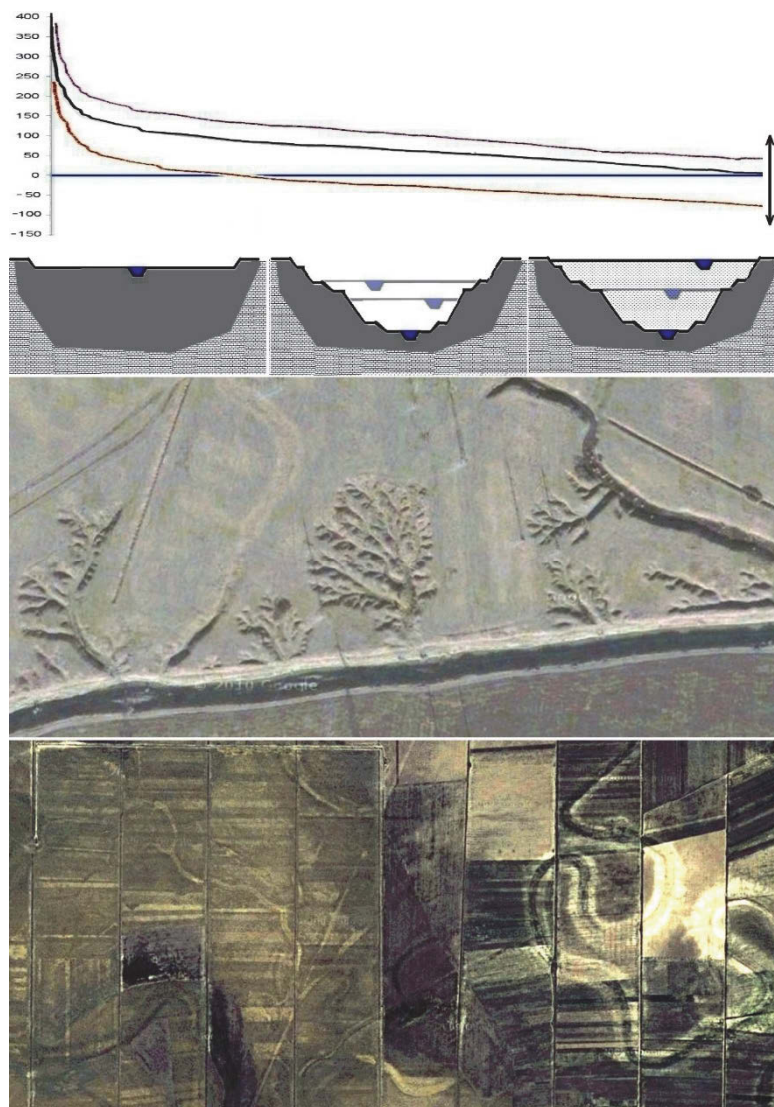

Fig. 4. Variațiile profilului de echilibru al râurilor și impactul asupra albiilor majore.

- (1) Variațiile de nivel ale mării și modificarea profilului de echilibru al râului.
- (2) Evoluția schematică a sedimentării și eroziunii.
- (3) Dezvoltarea eroziunii regresive ale depozitelor aluvionare din albia majoră a râului Bahlui sub impactul unor modificări locale ale profilului de echilibru ca urmare a unor lucrări de hidroameliorație și regularizare.
- (4) Albia majoră a râului Prut la Popricani (jud.Iași). Aspecte ale variației evoluției sedimentării aluviunilor

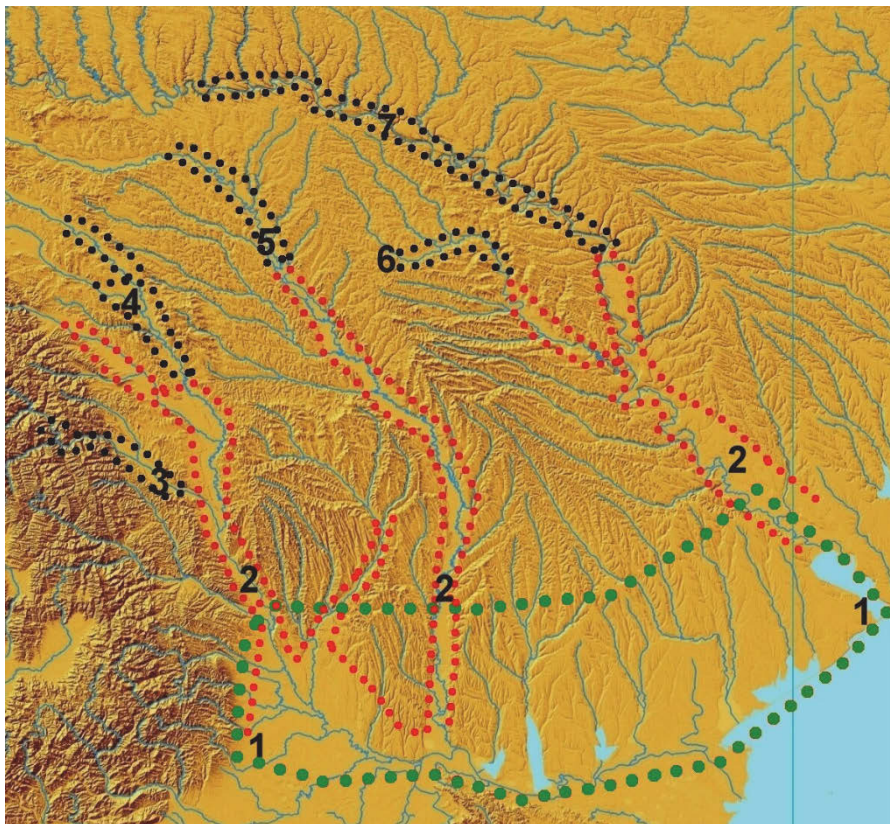

Fig. 5. Arealul Carpato-Nistean. (1) Zona sudică – fără descoperiri atribuite Paleoliticului superior. (2) Albia majoră a principalelor râuri ale regiunii (în care s-a manifestat puternic influența variațiilor de nivel a Mării Negre) – fără descoperiri atribuite Paleoliticului superior. (3-7) Albia majoră a râurilor regiunii (în care nu s-au resimțit influențele variațiilor de nivel a Mării Negre) - unde sunt cunoscute numeroare așezări atribuite Paleoliticului superior. 3. Valea Bistriței; 4. Valea Siretului (în zona Sucevei); 5. Valea Prutului; 6. Valea Răutului; 7. Valea Nistrului

DIN NOU DESPRE SIMBOLURI. SCURTE CONSIDERAȚII DESPRE PINTADERELE DIN NEOLITICUL ROMÂNIEI*

Sergiu-Constantin ENEA¹

Cuvinte cheie: *pintadere, neolitic, Starčevo-Criș, Vinča, simbol, prestigiu*

Keywords: *stamp seals, Neolithic, Starčevo-Criș, Vinča, symbol, prestige*

Introducere

O categorie de artefacte care s-a bucurat de o atenție deosebită din partea arheologilor și care a fost relativ intens cercetată este cea a pintaderelor².

Ne propunem prin acest studiu să prezentăm sintetic pintaderele descoperite în neoliticul din actualul spațiu al României, cele care aparțin culturilor Starčevo-Criș și Vinča, fără însă a avea pretenția de a realiza un studiu exhaustiv. Ne oprim în acest moment al cercetării doar la neolitic, deoarece pintaderele din alte perioade și culturi s-au bucurat în ultimul timp de publicări cvasi-monografice (Cucuteni³, Gumelnița⁴,

* O variantă în limba engleză a acestui articol a apărut în *Acta Musei Tiberiopolitani*, 2017, Macedonia.

¹ Liceul Teoretic „Ion Neculce”, TÂRGU FRUMOS.

² Există o literatură deja vastă care abordează problema pintaderelor, studii de sinteză sau descoperiri din situri: J. Makkay, *Early Stamps Seals in South-East Europe*, Budapest, 1984; T. Dzhanfzova, *The possible functions of the stamp seals. Some considerations*, în *Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temps du bilan/ Cucuteni. 120 Years of Research. Time to sum up* (eds. Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah), BMA XVI, Piatra-Neamț, 2005, p. 309-332; D. Popovici, *Observations about the pintaderas from the Cucuteni Culture Area in Romania*, în *CA*, XIII, 2006, p. 173-187.

³ D. Popovici, *op. cit.*, p. 173-187; D. Buzea, A. Kovács, *Pintadere descoperite la Păuleni Ciuc „Dâmbul Cetății”*. *Cultura Cucuteni-Ariușd*, în *Angustia*, 14, 2010, p. 129-140; Cr. Schuster, *Despre „pintaderile” decorate cu spirală din eneoliticul românesc*, în *ARHEOVEST - In Memoriam Florin Medeț - Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, nr. III (ed. Sorin Forțiu, Andrei Stavilă), Szeged, 2015, p. 135-172.

⁴ Ed.-C. Ștefan, *A few remarks concerning the clay stamp-seals from the Gumelnița Culture*, în *SP*, 6, 2009, p. 149-163.

Stoicani-Aldeni⁵), și nu dorim să reluăm informații deja vehiculate.

În literatura arheologică de limba română s-au folosit de-a lungul timpului termenii de: *ștampilă/ sigiliu/ pecete/ pintaderă*⁶ (ultimul s-a și impus), în limba maghiară: *agyagbelyegző*⁷, în limba franceză: *cachets*, în limba engleză: *stamp, stampseal, seal, clay stamp*⁸, în germană: *tonstempel/ tohnstempel*, limba turcă: *damga mühür/ stamp seal*, limbile italiană și spaniolă: *pintaderas*.

Atât în literatura arheologică română, cât și în cea străină, pintaderile au fost încadrate, în general, la „mici descoperiri de obiecte de lut” sau la categoria „diverse obiecte” și pentru că funcționalitatea lor este mai degrabă bănuită/speculată, au fost incluse în categoria obiectelor folosite în practici magico-religioase, așa cum se întâmplă cu majoritatea artefactelor despre a cărei utilitate practică nu se știe nimic.

Este în general acceptată opinia că originea acestor piese este anatoliană⁹, iar prezența lor la Dunăre și la nord de fluviu se face odată cu neolitizarea și pătrunderea succesivă a grupurilor de populație¹⁰.

Am repertoriat pintaderile neolitice pe care le-am întâlnit în literatura de specialitate (tabel 1), dar fără a avea pretenția că am realizat un catalog exhaustiv, și am constatat că ele sunt întâlnite în spațiul românesc în Neoliticul timpuriu, cultura Starčevo-Criș, apoi în mediul Vinča, dispar în Neoliticul târziu și reapar mult mai numeroase în Eneolitic, în mediile culturale Stoicani-Aldeni, Cucuteni și Gumelnița¹¹, fiind întâlnite și în Epoca bronzului și Epoca Fierului.

Am încercat să redăm sau să calculăm dimensiunea acestor artefacte pe baza ilustrațiilor, însă, de multe ori, acest lucru a fost imposibil din cauza deficiențelor

⁵ E. Paveleț, L. Grigoraș, *Catalogul pintaderelor din colecția de arheologie a Muzeului Județean Buzău*, în *Mousaios*, 11, 2006, p. 35-47.

⁶ Vl. Dumitrescu *et alii*, *Hăbășești. Monografie Arheologică*, București, 1954, p. 466; Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, p. 87; Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1995, p. 149.

⁷ F. László, *Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek*, în *Dolgozatok*, 1911, p. 219.

⁸ J. Makkay, *op. cit.*

⁹ *Ibidem*, p. 72 și urm.; S. Marinescu-Bîlcu, *Pintaderă*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României* (coord. C. Preda), vol. III (M-Q), București, 2000, p. 321; Ed.-C. Ștefan, *op. cit.*, p. 150 și bibliografia.

¹⁰ Vezi și numeroasele pintadere din Balcani. Ideea este preluată succesiv și apare la J. Makkay, *op. cit.*; T. Dzhanfzova, *op. cit.*; Cr. Schuster, *op. cit.*

¹¹ Este extrem de interesantă această situație. Dacă în privința numărului ridicat putem accepta și hazardul și/sau intensitatea cercetărilor arheologice, pentru modificările de la nivelul formelor, decorului și al simbolurilor reprezentate, considerăm că acestea se datorează restructurărilor masive de populație care încep de la nivelul Cucuteni A3. Pentru detalii, vezi S.-C. Enea, *Symbols of Power on the Cucutenian Anthropomorphic Statuettes. Case study-the Diagonals*, în *Between Earth and Heaven. Symbols and Signs. In memory of Henrieta Todorova* (eds. C.-E. Ursu, A. Poruciu, C.-M. Lazarovici), Suceava, 2016, p. 361.

de publicare. De asemenea, am încercat să facem aprecieri despre formă, tip, pastă, decor, etc., dar și aici ne-am lovit de aceleași dificultăți.

Scurt istoric al cercetării

Primele pintadere cunoscute în literatură, de la nord de Dunăre sunt cele din 1903 de către Julius Teutsch¹², apoi cele ale lui Ferenc László¹³, de la Bodești-Frumușica¹⁴, din monografia Hăbășești¹⁵, după care numărul lor începe să crească și să se stabilească diverse definiții.

Din literatura arheologică românească, mai relevante ni se par definițiile date de Vl. Dumitrescu¹⁶, S. Marinescu-Bîlcu¹⁷, D. Boghian¹⁸, iar la nivel general considerăm definiția: „*A small object, usually of terra-cotta, consisting of a decorative stamp with a knob at the back for holding. The stamping surface is flat, concave, or convex. It has been suggested that they served to apply pigments to the human skin in repeat patterns as an alternative to tattooing. They are found in the Late Neolithic of central Europe and Italy, and pintaderas of both stamp and roller types occur widely in American cultures*” ca fiind cea mai potrivită¹⁹.

¹² Julius Teutsch a publicat șase pintadere descoperite în așezarea culturii Ariușd-Cucuteni de la Bod (jud. Brașov), pe care le-a atribuit categoriei de piese rare. Teutsch a considerat că aceste piese puteau fi folosite pentru pictarea corpului uman sau pentru realizarea unor tatuaje; J. Teutsch, *Die spätneolithischen Ansiedlungen mit bemalter Keramik am oberer Laufe des Altflusses*, Mitteilungen der Prähistorischen Commission der kais. Akademie der Wissenschaften, I. Band, Wien, 1903, p. 369.

¹³ Pentru acest tip de descoperiri din sud-estul Transilvaniei, László folosește denumirea de „*agyagbelyegző*”; Fr. László, *op. cit.*, p. 219.

¹⁴ Au fost descoperite mai multe pintadere; C. Matasă, *Frumușica. Village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord Roumanie*, București, 1946, p. 72.

¹⁵ Au fost descoperite mai multe pintadere; Vl. Dumitrescu *et alii*, *op. cit.*, p. 466.

¹⁶ „*Peceti de formă circulară și relativ plate, prevăzute pe una fețe cu un mic mâner și având pe fața inferioară un motiv decorativ săpat în lutul încă moale, înainte de arderea obiectului în cuptor*”; *Ibidem*, p. 466.

¹⁷ „*Obiectul de lut ars, având dimensiuni de câțiva cm, cu o mică apucătoare verticală perforată uneori orizontal și cu baza circulară, ovală sau rectangulară, decorată în tehnica inciziei sau a exciziei, cu motive unghiulare (zig-zaguri, cruci, labirinturi) și spiralice*”; S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 321.

¹⁸ „*Categoria obiecte de cult; formă circulară, relativ plate, cu partea ventrală ornamentată cu motive incizate, geometrice și spiralice, iar pe partea dorsală cu un mic mâner, câteodată perforat transversal, sau conic, neperforat alteori*”; D. Boghin, *Comunitățile cucuteniene din bazinul Babluului, Suceava*, 2004, p. 159.

¹⁹ <http://www.archaeologywordsmith.com/lookup.php?category=&where=headword&terms=pintadera>, accesat 17.05.2017.

Discuții

În ceea ce privește pintaderele culturii Starčevo-Criș, analiza noastră se întemeiază pe un lot de 15 pintadere preluate din literatura de specialitate²⁰, publicate în diverse locuri, și cu unele carențe, așa încât, din păcate nu putem să facem aprecieri privind dimensiunile lor.

Din punctul de vedere al modelării, în felul în care se păstrează, putem să considerăm că fiecare pintaderă reprezintă un *unicum*, departe de relativa și viitoarea uniformizare de formă și decor din culturile Cucuteni și Gumelnița și, de aceea, am făcut mici caracterizări în tabelul-anexă.

Uneori, pintaderele au fost realizate sub forma unui picior uman, mai realist, cu talpă, gleznă și degete, cum este cazul spectaculoasei piese de la Zăuan²¹ (Fig. I/14), sau mai schematic, talpă fără degete²²: Copăcelu (Fig. I/2), Gura Văii (Fig. I/5)²³, Trestiana (Fig. I/10). Unele artefacte prezintă mânere conice, mai mult sau puțin alungite: Bursuci (Fig. I/1), Perieni (Fig. I/6), Poienеști (Fig. I/8), Zăuan (Fig. I/13) și bitronconice (Fig. I/9). În forma actuală, se mai observă că unele mânere prezintă perforații, probabil pentru a fi purtate sau legate, astfel încât să nu fie pierdute: Tășnad (Fig. I/9), Trestiana (Fig. I/10) și Zăuan (Fig. I/13).

²⁰ Dintre acestea, chiar dacă sunt menționate ca atare, două piese suportă discuții în ceea ce privește atribuirea calității de pintadere, ne referim aici la cele de la Gura Baciului (Fig. I/4) și Perieni (Fig. I/6). Pentru detalii vezi și: G. Coman, *Statormicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980; C.-A. Tulugea, *Plastica Starčevo-Criș din așezarea neolitică de la Copăcelu, Râmnicu Vâlcea, județul Vâlcea*, în *Buridava*, 6, 2008, p. 9-19; Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974; M. Petrescu-Dîmbovița, *Sondașul stratigrafic de la Perieni*, în *MCA*, III, 1957, p. 65-82; C.-M. Mantu, A. Mantu, I. Scorțanu, *Date în legătură cu așezarea Starčevo-Criș de la Poienеști, jud. Vaslui*, în *SCIVA*, 43, 1992, 2, p. 149-177; E. Lakó, *Raport preliminar de cercetare arheologică efectuată la așezarea neolitică de la Zăuan (jud. Sălaj în anul 1977)*, în *AMP*, II, 1978, p. 11-31; Gh. Lazarovici, Z. Maxim, M. Rotea, D. Ignat, P. Vrânceanu, A. Tatar, *Șantierul arheologic Suplacu de Barcău-„Corău”*, în *CCAR. Campania 2002*, Covasna, 2003, p. 305-309; E. Popușoi, *Trestiana. Monografie arheologică*, Bârlad, 2005; S. Băcuț-Crișan, *Cultura Starčevo-Criș în depresiunea Șimleului*, Cluj-Napoca, 2008; C.-M. Lazarovici, M. Babeș, *Poienеști-Așezări preistorice*, Suceava, 2015; C. Virag, *Cercetări arheologice în jud. Satu Mare. II Situri arheologice din epoca neolitică*, Satu-Mare, 2015; C. Astaloș, U. Sommer, C. Virag, *Excavations of an Early Eneolithic Site at Tășnad, Romania*, în *Archaeology International*, 16, 2013, p. 47-53; C. Lazăr, *Inventarul funerar din mormintele culturii Starčevo-Criș. Studiu de caz*, în *StComSM, Seria Arheologie*, XXIII-XXIV, I/2006-2007, 2008, p. 26-72.

²¹ O analogie a acestui tip de reprezentare întâlnim la *Nessonis, magula I*, Grecia, în neoliticul timpuriu, cultura Protosesklo; J. Makkay, *op. cit.*, nr. 173.

²² Pintaderă sub formă de picior stilizat, întâlnim la *Grabovac-Vinogradi* și la *Starčevo-Grad*, ambele puncte din Serbia și aparținând culturii Starčevo-Criș; *Ibidem*, nr. 76 și 235.

²³ În contextul unei mari varietăți de forme și decoruri, atragem atenția asupra asemănării foarte mari între piesele de la Copăcelu și Gura Văii.

În spațiul nord-dunărean, pentru confecționarea pintaderelor s-a folosit doar lutul, însă în foarte puține cazuri, în Anatolia și Grecia s-a folosit și piatra. De multe ori, s-a folosit un lut semifin, cu pleavă, nisip, cioburi pisate, dar în unele cazuri s-a folosit și un lut de bună calitate, bine degresat și bine ars, la roșu, roșu-cărmiziu sau brun.

Din punctul de vedere al decorului, constatăm o mare varietate de simboluri. Uneori s-au folosit linii incizate/imprimare, dispuse în unghi, motive meandrice în relief²⁴: Copăcelu (Fig. I/2), Gura Văii (Fig. I/5), Perieni (Fig. I/7), Poieniști (Fig. I/8), Tășnad (Fig. I/9), Trestiana (Fig. I/10), Suplacu (Fig. I/11), Zăuan (Fig. I/13), triunghiuri sau grupe de triunghiuri: Bursuci (Fig. I/1) și Verbița (Fig. I/12). Elementele decorative s-au realizat folosindu-se tehnicile exciziei, inciziei și canelarea.

Datorită faptului că tehnica decorării, dar și maniera de realizare (pastă, modelaj, ardere) nu prezintă o dificultate ridicată, considerăm că realizarea lor nu făcea parte dintr-un meșteșug specializat.

Anumite întrebări privind utilizarea ridică piesa de la Verbița (Fig. I/12) deoarece prezintă „resturi de culoare roșie, cu nuanțe vii”²⁵, iar astfel de exemplare mai cunoaștem numai în cazul pintaderii cucuteniene de la Dumești, care păstrează urme de pigment alb²⁶ și cele pictate de la Ariușd²⁷.

Lotul de pintadere ce aparține culturii Vinča din spațiul românesc este puțin numeros²⁸, iar în literatură am întâlnit astfel de artefacte numai în patru situri: Chișoda Veche (Fig. II/1), Liubcova (Fig. II/2), Parța (Fig. II/3), Turdaș (Fig. II/4-11).

Toate sunt confecționate din lut ars, de cele mai multe ori bine degresat și care păstrează diferite culori ce variază în funcție de tipul de ardere: de la maroniu la roșu cărmiziu. Pintaderele vinčiene sunt diferite ca forme și decoruri, însă

²⁴ Acest tip de decor este destul de larg întâlnit la pintaderele neolitice, de exemplu: *Kunszentmárton-Nagyérpart*, *Kotac-Part*, Ungaria, cultura Starčevo-Criș, *Nea Nikomedeia*, Grecia și *Rug Baji*, Macedonia, neolitic timpuriu, dar apar și în mediul Vinča, chiar în situl eponim; J. Makkay, *op. cit.*, nr. 125, 165, 203, 279; Gh. Lazarovici, *Faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș din Banat*, în *AMN*, VIII, 1971, fig. 7/9.

²⁵ D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 31.

²⁶ R. Alaiba, *Complexul cultural Cucuteni-Tripolie. Meșteșugul olăritului*, Iași, 2007, p. 65.

²⁷ Vezi S. J. Sztáncsuj, *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2015, fig. XLIV/6 și XLV/1, 6-8, 10. Datorită anumitor forme, facem precizarea că ne păstrăm rezerva asupra încadrării tipologice ca pintadere a unor piese din lotul de la Ariușd.

²⁸ Pentru detalii vezi: O. Radu, *Plastica neolitică de la Chișoda veche și câteva probleme ale neoliticului din nordul Banatului*, în *Tibiscus*, V, 1978, p. 65-67; Fl. Drașovean, *Cultura Vinča târzie (Faza C) în Banat*, Timișoara, 1996; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1979; N. Vlassa, *Noi contribuții la problema influențelor orientale în neoliticul Transilvaniei*, în *AMN*, XII, 1975, p. 1-12.

constatăm că cele mai multe sunt întregi și mici ca dimensiune. La fel ca și în cazul pintaderelor starčeviene, putem spune că fiecare piesă reprezintă un *unicum*.

Pintadera de la Chișoda Veche este diferită ca formă, deoarece are baza rectangulară (Fig. II/1), iar decorul este alcătuit din linii frânte, incizate. Pintaderile de la Turdaș se constituie într-un lot mai numeros, de forme și decoruri diferite. Unele decoruri sunt alcătuite din puncte incizate, dispuse în linii, care nu se ating între ele (Fig. II/6), altele sunt dispuse în interiorul unor triunghiuri (Fig. II/9). Și aici întâlnim decoruri mai complexe, o serie de pătrate mai mici care compun un pătrat mai mare și care este înconjurat de linii frânte (Fig. II/9). Din lotul de la Turdaș, provin unele piese de mici dimensiuni și nedecorate, ceea ce ne face să credem că, mai degrabă, este vorba de conuri și nu de pintadere sau sigilii cum le-a încadrat N. Vlassa.

Unele motive de pe pintadere se regăsesc printre semnele fundurilor de vase turdășene, precum și pe unele fragmente ceramice²⁹, dar numai la nivel de simbol/reprezentare simbolică și nu susținem ipoteza că erau folosite la decorarea vaselor din lut.

Am ilustrat și o pintaderă vinčiană din situl eponim (Fig. II/12), care, prin decorul ei trădează posibile moșteniri starčeviene. Interesant este că nicio pintaderă vinčiană din spațiul românesc nu prezintă perforații pe mâner/apucătoare, spre deosebire de cele din mediul Starčevo care, unele, aveau astfel de perforații.

Ipoteze, funcționalitate

Asupra acestor artefacte neolitice se acceptă analogiile din fazele târzii ale culturii Starčevo-Criș cu cele din sudul egeic și Orientul Apropiat³⁰. Este interesant faptul că astfel de piese nu au fost descoperite în așezările culturilor Precucuteni, Petrești, Boian și nici în așezările tripoliene de la Est de Prut, iar acestea sunt prezente în niveluri de locuire din neoliticul timpuriu, dispar în neoliticul târziu și le regăsim în eneolitic în culturile Cucuteni, Stoicani-Aldeni și Gumelnița.

În ceea ce privește funcționalitatea lor, există în literatură numeroase teorii, pe care Cr. Schuster, într-un studiu recent, le preia și le sintetizează: amulete, perii/răzuitoare folosite în prelucrarea pieilor, obiecte folosite la tatuaj³¹, pentru imprimarea unor produse moi/pâine, dar este dificil de stabilit cu exactitate care a fost funcționalitatea acestei categorii de artefacte. Imprimeul creat prin utilizarea pintaderelor putea avea un rol pur decorativ, fără nici o implicare de ordin cultic sau de natură magică sau religioasă.

Suntem de acord cu D. Popovici care a subliniat faptul că pintadera nu a fost folosită pentru decorarea vaselor ceramice, dar că anumite elemente sau părți ale

²⁹ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 3.

³⁰ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 1971, p. 32.

³¹ Cr. Schuster, *op. cit.*, p. 135-172.

decorului prezent pe ceramica cucuteniană se regăsesc și pe unele pintadere³², iar situația se poate extinde pentru toate epocile și culturile în care au fost descoperite astfel de artefacte. Deși sunt considerate obiecte conice/cvasiconice și de alte forme, cu modele geometrice sau figurate în relief, utilizate pentru realizarea de însemne, cu rolul de instrumente de decorat, prin imprimare în argila moale sau pictură corporală, totuși, considerăm că se impune funcția de sigilii.

În acest moment al discuției, nu trebuie exclusă poli-funcționalitatea și funcționalitatea socială și cultică – sigilii ale unor conducători locali/regionali/supraregionali, ale unor meșteșugari importanți din anumite centre de producție, ale unor producători de bunuri deosebite (ceară, piei, blănuri etc.), ale unor „negustori”, preoți ai unor paleodivinități, în cadrul unor sisteme organizatorice complexe, transcomunitare/rețele sociale și de schimb. De asemenea, nu excludem folosirea acestor artefacte prin nevoia unor indivizi de a se diferenția de masa oamenilor de rând și a comunica, și, la timpul viitor, va trebui văzută și înțeleasă asocierea pintaderelor cu alte artefacte, în cadrul sistemelor de comunicare neolitice și eneolitice, poate ca o parte a așa-numitei „scrieri danubiene”.

Este important să mulțumim și pe această cale unor colegi care, pe parcursul elaborării acestui material, ne-au acordat cu amabilitate sfaturi, păreri, literatură, fotografii de bună calitate cu diverse artefacte: dr. Sanda Băcuț-Crișan, dr. Octavian Rogozea, dr. Cosmin Suciu.

AGAIN ABOUT SYMBOLS. SHORT CONSIDERATIONS ON THE ROMANIAN NEOLITHIC STAMP SEALS

(Abstract)

The “stamp seals” were first discovered in sites belonging to the Anatolian Neolithic, and subsequently also identified throughout the Balkan-Carpathian space and acknowledged as finds specific to the early Neolithic civilizations of this territory. Widespread, the “stamp seals” were “fashionable” items all along the Neolithic and Eneolithic. Shapes, dimensions, and ornaments of such clay stamps vary from case to case, but not from site to site, suggesting certain uniformity, although several types of ornaments could be noticed on “stamp seals” found in the same settlement.

The earliest researches on the “stamp seals” indicated their special role, and led to their understanding as special artifacts, archaeologists emphasizing in general the role and importance of this category of artifacts.

³² D. Popovici, *op. cit.*, p. 173-187.

In this paper, the author makes an attempt of synthesizing the information on the “stamp seals” specific to the Starčevo-Criș and Vinča Neolithic cultures, pointing out shapes and sizes, and inventorying types of symbols. By means of an integrated analysis, the author focuses on the significance hereof, from the perspective of the social hierarchies (body painting implements, amulets, dies, marks/seals of some personages enjoying a certain social status – community leaders, craftsmen, merchants).

List of Illustrations:

- Fig. 1. Stamp seals, Starčevo-Criș culture: 1. Bursuci, 2. Copăcelu, 3-4. Gura Baciului, 5. Gura Văii, 6-7. Perieni, 8. Poienești, 9. Tășnad, 10. Trestiana, 11. Suplacu de Barcău, 12. Verbița, 13-14. Zăuan, 15. Beșenova Veche (*apud*: 1. Coman, 2. Tulugea, 3-4. Lazarovici, 5. Dumitrescu, 6-7. Petrescu-Dîmbovița, 8. Lazăr, 9-10. Popușoi, 11. Lazarovici, 12. Berciu, 13-15 Makkay; different scales).
- Fig. 2. Stamp seals, Vinča culture: 1. Chișoda Veche, 2. Liubcova, 3. Parța, 4-11. Turdaș, 12. Vinča (*apud*: 1,2. Drașovean, 3. Lazarovici, 4-12. Makkay; different scales).

Cultura arheologică	Locul descoperirii	Număr pintadere	Descriere	Bibliografie
Starčevo-Criș	Bursuci-Cărmădărie, jud. Vaslui	1	h = 47 mm, l = 54 mm, D = 47 mm; pastă semifină, cu vegetale în compoziție, de culoare roșie-maronie. Corp sub formă de buton înalt. Pecetea este împărțită, de două linii, în patru registre. Fiecare conține grupuri de câte patru incizii, unite sub unghi.	Coman, 1980, p. 131, fig. 106/1
	Copăcelu, jud. Vâlcea (<i>Autorul caracterizează această piesă ca fiind idol antropomorf-pictor.</i>)	1	h = 45 mm, l = 20 mm; pastă semifină, cu pleavă și cioburi pisate în compoziție, arsă la roșu-castaniu. Pintadera redă schematic pictorul uman, cu partea superioară ruptă, dar fără degete. Pe talpă este un decor de unghiuri, alcătuit din patru linii incizate redată în zig-zag/motive meandrice în relief.	Tulugea, 2008, p. 18, foto 15, 15a
	Gura Baciului, jud. Cuij	1	Pintaderă rotundă, fragmentară, se păstrează doar o parte din mâner și din bază; decorul este alcătuit din adâncituri, lucrată din pastă gălbuie nisipoasă.	Lazarovici, Maxim, 1995, p. 149, fig. 30/5
		1	Pintaderă? Atribuire dificilă deoarece are decorul de tip fagure, unic ca reprezentare. Lucrată din lut fin, brun, de bună calitate, lustruit. (<i>La Gura Baciului sunt trei astfel de piese care au încadrare funcțională dificilă, iar două sunt fragmentare. Gh. Lazarovici, Z. Maxim, op. cit., p. 151, fig. 30/7-9.</i>)	Lazarovici, Maxim, 1995, p. 151, fig. 30/9
	Gura Văii, jud. Bacău	1	Pintaderă sub formă de picior, partea superioară a mânerului este ruptă. Este o reprezentare schematică a piciorului uman, fără redarea degetelor. Pe talpă are un model incizat de patru linii longitudinale în zig-zag/motive meandrice în relief.	Dumitrescu, 1974, fig. 488/5; Makkay, 1984, nr. 89
		1	Lungimea maximă a bazei 54 mm; mânerul rupt, baza este decorată cu motive meandrice în relief.	Petrescu-Dimbovița, 1957, p. 73, fig. 7/15

Cultura arheologică	Locul descoperirii	Număr pintadere	Descriere	Bibliografie
	Perieni- <i>Râpa Roșcanilor</i> , jud. Vaslui	1	Lungimea maximă a bazei 51 mm; obiect conic de lut, vârful mânerului este rupt, atribuirea piesei ca pintaderă poate fi discutabilă.	Petrescu-Dîmbovița, 1957, p. 73, fig. 7/16
	Poieniști- <i>La fierărie</i> , jud. Vaslui	1	h = 42 mm; L = 62 mm; Pintaderă cu motive meandrice, realizate din linii incizate.	Mantu <i>et alii</i> , 1992, 2, p. 168, fig. 20/1; Lazăr, 2008, fig. 3/d; Lazarovici, Babeș, 2015, p. 31
	Tășnad- <i>Sere</i> , jud. Satu Mare	1	Lungime bază = 82 mm; Pintaderă bitronconică, ornamentată pe ambele părți cu motive în zig-zag și cu perforație orizontală în zona mediană.	Virag, 2015, p. 9; Astaloș <i>et alii</i> , 2013, p. 47
	Trestiana, jud. Vaslui	1	Pintaderă în forma unei gâmbre umane, cu maleole redată prin două mici proeminențe conice. Pe talpă are un decor meandric incizat. Pastă fină, peste care s-a așternut un strat de angobă, lustruită, culoarea gălbuie.	Popușoi, 2005, p. 22, fig. 39/2
	Suplacu de Barcău/ <i>Port-Corău</i> , jud. Bihor	1	Pintaderă schematizată în formă de pictor, cu decor meandric, mânerul este rupt; confecționată din lut cu nisip în compoziție.	Lazarovici <i>et alii</i> , 2003, p. 306
	Verbița- <i>Eleşteu</i> , jud. Dolj	1	Pintadera este lucrată dintr-o pastă mai fină și fără pleavă. Corpul este rotund, iar mânerul, care avea o formă cilindrică, este rupt. Decorul este geometric și este compus din patru grupe de triunghiuri așezate unul într-altul și dispuse cu vârful spre centrul discului. Ornamentul a fost realizat în lutul moale, iar piesa păstrează urme de culoare roșie.	Berciu, 1961, p. 31, fig. 3/2; Makkay, 1984, nr. 277
	Zăuan- <i>Dâmbul cimitirului</i> , jud. Sălaj	1	Pintaderă sub formă de pictor, redat realist, talpa are și degetele redată. Confecționată din lut bine degresat, prezintă motive meandrice alcătuite din linii incizate în lutul crud.	Lakó, 1978, p. 13; Makkay, 1984, nr. 284; Băcuț-Crișan, 2008, p. 52

Cultura arheologică	Locul descoperirii	Număr pintadere	Descriere	Bibliografie
Vinča		1	Pintaderă realizată din lut de bună calitate, cu mânerul întreg, perforat. Decorul este meandrat, alcătuit din linii incizate.	Lakó, 1978, p. 13; Makkay, 1984, nr. 284; Băcuet-Crișan, 2008, p. 52
	Beșenova Veche, jud. Timiș	1	Pintaderă ovală cu capătul rupt, are mânerul scurt și neperforat. Decorul este alcătuit din linii longitudinale, ondulate. Lungime maximă: 55 mm	Lazarovici, 1971, fig. 7/4; Makkay, 1984, nr. 178
	Chișoda Veche, jud. Timiș	1	Pintaderă din lut ars, nisip și materie organică în compoziție, lucrat cu mâna, netezit, motiv incizat compus din linii frânte și unghiulare; are un mic mâner.	Radu, 1978, p. 73, pl. XII/12 Drașovean, 1996, pl. XVIII/5a-c
	Liubcova, jud. Caraș-Severin	1	Decorată, întreagă, de mici dimensiuni. Mânerul este tronconic, iar la baza lui se prezintă o șănțuire	Drașovean, 1996, pl. XXIII/9
	Parța, jud. Timiș	1	Pintaderă întreagă, cu mânerul tronconic	Lazarovici, 1979, pl. XII/G53
	Turdaș- <i>La luncă</i> , jud. Hunedoara	8	Pintadere de diferite forme și mărimi, cele mai multe dintre ele fiind de dimensiuni reduse. Confecționate din lut ars, de diverse culori și nuanțe, variind de la roșu la cărămiziu și maroniu în funcție de tipul de ardere. Ornamente diverse: spirale, incizii/găurile care nu se ating între ele.	Vlása, 1975, p. 2-12; Makkay, 1984, fig. XVI

Fig. 1. Pintadere Starčevo-Criș: 1. Bursuci, 2. Copăcelu, 3-4. Gura Baciului, 5. Gura Văii, 6-7. Perieni, 8. Poienești, 9. Tășnad, 10. Trestiana, 11. Suplacu de Barcău, 12. Verbița, 13-14. Zăuan, 15. Beșenova Veche (după: 1. Coman, 2. Tulugea, 3-4. Lazarovici, 5. Dumitrescu, 6-7. Petrescu-Dîmbovița, 8. Lazăr, 9-10. Popușoi, 11. Lazarovici, 12. Berciu, 13-15 Makkay; scări diferite)

Fig. 2. Pintadere Vinča: 1. Chișoda Veche, 2. Liubcova, 3. Parța, 4-11. Turdaș, 12. Vinča
(după: 1, 2. Drașovean, 3. Lazarovici, 4-12. Makkay; scări diferite)

UN VAS ENEOLITIC DE TIP *KERNOS* DESCOPERIT LA RĂUCEȘTI, JUDEȚUL NEAMȚ

Vasile DIACONU¹

Cuvinte cheie: eneolitic, cultura Cucuteni, ceramică, kernos, Răucești

Key words: Eneolithic, Cucuteni culture, pottery, kernos, Răucești

Date despre sit

Așezarea cucuteniană de la Răucești - *Dealul Munteni* se află în partea de nord-est a județului Neamț, în zona de contact dintre Subcarpații Moldovei și Podișul Sucevei. Situl ocupă o porțiune din versantul răsăritean al unui deal ce coboară spre lunca râului Moldova. Cu o poziție topografică deosebită, mărginită pe laturile de nord-est și nord-vest de pante abrupte, stațiunea eneolitică putea controla un teritoriu amplu, aferent segmentului de mijloc al Văii Moldovei (Fig. 1/1).

Așezarea a fost cercetată în trei etape: în anii 1978-1979 (responsabil de șantier - Șt. Cucuș), în 1986 (responsabil de șantier - Gh. Dumitroaia) și în perioada 2015-2017 (responsabili de șantier - Gh. Dumitroaia și C. D. Nicola), fiind identificate vestigii din fazele Cucuteni A, A-B și B². Din nefericire, pentru săpăturile vechi, documentația de șantier nu ne-a fost accesibilă, cu excepția unor fotografii (Fig. 1/2).

¹ Complexul Muzeal Județean Neamț, Muzeul de Istorie și Etnografie TÂRGU NEAMȚ.

² D. Monah, Șt. Cucuș, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 137; Gh. Dumitroaia, *Săpăturile arheologice din județul Neamț*, în *Mem.Antiq.*, IX-XI/1977-1979, 1985, p. 737; Idem, *Plastica antropomorfă din așezarea cucuteniană de la Răucești - „Munteni”, jud. Neamț*, în *Mem.Antiq.*, XV-XVII/1983-1985, 1987, p. 21; Idem, *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1986)*, în *Mem.Antiq.*, XV-XVII/1983-1985, 1987, p. 293; Idem, *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, în *Mem.Antiq.*, XVIII, 1992, p. 83, n. 3; Șt. Cucuș, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, în *Mem.Antiq.*, XVIII, 1992, p. 44; Idem, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA VI, Piatra-Neamț, 1999, p. 26-27; D. N. Popovici, *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor (1)*, BMA VIII, Piatra-Neamț, 2000, p. 175; V. Diaconu, *Cronica cercetărilor arheologice din județul Neamț (2015-2016)*, în *Mem.Antiq.*, XXXI-XXXII/2015-2016, 2016, p. 501-502.

Investigațiile recente, care au debutat cu o scanare geomagnetică a sitului³, urmată de cercetarea mai multor perimetre⁴, au adus noi informații despre structura acestei așezări.

Din săpăturile efectuate în anii 1978, 1979 și 1986 au fost publicate doar loturile de plastică antropomorfă⁵ și utilajul litic⁶. Materialul ceramic, cu excepția unor mențiuni sporadice în literatura de specialitate⁷, nu a fost analizat în detaliu.

Descrierea obiectului

În nota de față aducem în discuție un fragment dintr-un recipient ceramic mai deosebit, care poate fi considerat un vas de tip *kernos*. Raritatea acestor vase, semnificațiile lor, dar și modul deosebit de îngrijit de realizare al exemplarului de la Răucești⁸, ne-au determinat să-l introducem în circuitul științific. Artefactul a fost identificat în secțiunea I/1978, în locuința nr. 2, atribuită fazei Cucuteni A₃.

Fragmentul provine de la un vas-suport, care avea, la partea superioară, o strachină cu deschidere foarte mare (diametrul de aproximativ 30 cm). Recipientul a fost confecționat dintr-o pastă de foarte bună calitate, compactă și bine arsă. Pe porțiunea păstrată, care constituie aproximativ jumătate din platoul ceramic, se păstrează trei cupe de mici dimensiuni (diametrul maxim de 3 cm, înălțimea maximă de 0,7 cm). Întreaga suprafață a platoului ceramic este pictată cu alb și negru pe fond cărămiziu. Pentru fiecare cupă a fost rezervat un registru, delimitat de o bandă albă, încadrată de linii negre. De asemenea, fiecare cupă este amplasată în mijlocul unei benzi în forma literei „U”, pictată într-o manieră similară cu cele radiale.

O reconstituire grafică a platoului vasului-suport ar putea arăta că acesta era prevăzut cu șase cupe, dispuse simetric. De asemenea, pe baza unor detalii morfologice, putem presupune că inclusiv zona centrală a recipientului prezenta o cupă, foarte puțin adâncită, dar cu un diametru mai mare decât al celor situate pe margini.

³ D. Mischka, C. Mischka, A. Rubel, *Geomagnetic survey of Cucuteni-settlements in Moldova – results of the FAU – campaign*, în *ArhMold*, XXXIX, 2016, p. 337-339, fig. 9-10.

⁴ Gh. Dumitroaia, V. Diaconu, C. Preoteasa, C. Mischka, I. Tasimova, A. Niessner, M. Hatterman, *Răucești, com. Răucești, jud. Neamț. Punct-Dealul Munteni*, în *CCAR. Campania 2015*, 2016, p. 69-70; C. D. Nicola, V. Diaconu, C. Preoteasa, A. M. Gafincu, M. Danu, *Răucești, com. Răucești, jud. Neamț. Punct-Dealul Munteni*, în *CCAR. Campania 2016*, 2017, p. 113.

⁵ Gh. Dumitroaia, *Plastica antropomorfă...*

⁶ D. Garvăn, V. Diaconu, *Vârfuri de săgeată și de lance din colecțiile Muzeului de Istorie și Arheologie Piatra Neamț*, în *Mem.Antiq*, XXV-XXVI/2008-2009, 2010, p. 271, 272.

⁷ Gh. Dumitroaia, *Materiale și cercetări arheologice ...*, fig. 4; Șt. Cucoș, *op. cit.*, 1999, fig. 58/4, fig. 59/2.

⁸ Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra Neamț, nr. inv. 10129.

Faptul că nu cunoaștem detalii importante despre amplasamentul acestui fragment de vas în cadrul locuinței, sau asocierea acestuia cu alte obiecte, ne limitează posibilitatea unei discuții foarte ample despre utilitatea acestui recipient.

Câteva observații

Relativ recent, vasele de tip *kernos* au fost tratate într-un studiu de sinteză, semnat de D. Boghian, care le-a clasificat pe criterii morfologice, dar a discutat și posibilele semnificații ale acestora⁹. Nu vom reveni aici asupra tipologiei propuse de autorul citat, dar fragmentul de la Răucești, chiar dacă își găsește anumite corespondențe în alte descoperiri din arealul culturii Cucuteni, este, până în prezent, o variantă deosebită, în sensul că acele cupe de pe platoul ceramic nu prezintă „piciorul” pe care să se sprijine, fiind aplicate direct pe vasul-suport.

Referitor la funcționalitatea acestor recipiente ceramice, în literatura de specialitate s-au formulat diverse opinii, bazate pe datele cunoscute în special pentru antichitate¹⁰. Desigur, pentru perioada eneolitică nu există nici un fel de confirmări referitoare la funcția cultică sau cea profană a acestor vase. Dacă luăm în calcul raritatea lor, putem admite o întrebuințare a respectivelor vase într-un cadru ritualic, fie ca echipamente pentru iluminat, fie ca vase pentru libații sau ca suporturi pentru diverse substanțe organice și anorganice (semințe, grăsimi, miere, sare, ocru, plante). În mod cert, contextul în care au fost descoperite și eventuale investigații arheometrice ar putea oferi unele indicii privitoare la folosirea vaselor de tip *kernos* de către comunitățile eneolitice. Faptul că la Răucești un asemenea recipient ceramic s-a aflat în interiorul unei locuințe, poate indica eventuala întrebuințare a sa în cadrul unor practici culturale de tip familial.

Nu credem că ar trebui omisă în totalitate nici semnificația numerică a cupelor care se găsesc pe aceste recipiente de lut, majoritatea vaselor având de la trei până la șase elemente de acest fel. În aceeași ordine de idei, merită amintit că sunt cunoscute descoperiri de vase de tip *kernos* care au fost asociate unor practici cu caracter astronomic¹¹.

Având în vedere faptul că recipientul de tip *kernos* de la Răucești aparține fazei Cucuteni A, vom menționa în cele ce urmează și alte descoperiri care sunt

⁹ D. Boghian, *Unele observații cu privire la vasele cucuteniene de tip kernos/ pseudo-kernos*, în *Mem.Antiq.*, XXVIII, 2012, p. 39-63.

¹⁰ K. Clinton, *Donors of Kernoi at the Eleusinian Sanctuary of the Two Goddesses*, în C. Prêtre (ed.), *Le donateur, l'offrande et la déesse*, Liège, 2009, p. 239-246; C. Mitsopoulou, *De nouveaux Kernoi pour Kernos. Réévaluation et mise à jour de la recherche sur les vases de culte éleusiniens*, în *Kernos*, 23, 2010, p. 145-178.

¹¹ W. S. Downey, *The cretan Middle Bronze Age "Minoan Kernos" was designed to predict a total solar eclipse and facilitate a magnetic compass*, în *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 15, 1, 2015, p. 95-107.

încadrate în aceeași etapă cronologică. Astfel, în așezarea de la Trușești - *Țuguieța* a fost descoperit un astfel de vas, încadrat în faza Cucuteni A₃¹². Recipiente similare, păstrate în stare fragmentară, încadrate în același segment temporal ca și vasul anterior, au fost identificate și în siturile de la Cuconești Vechi I (Republica Moldova)¹³ și Darabani I (Ucraina)¹⁴. Tot pentru faza Cucuteni A₃ mai amintim fragmente de *kernos* de la Ruginoasa - *Dealul Drăghici*¹⁵. Mai semnalăm astfel de descoperiri și în siturile de la Bârlălești - *Sturza*¹⁶, Drăgușeni - *În deal la lutărie*¹⁷, Hăbășești - *Holm*¹⁸, Bălțați - *Dealul Mândra*¹⁹ și Bod - *Priesterhügel/Movila Popii*²⁰.

Fără să reluăm în întregime problematica vaselor de tip *kernos*, am discutat punctual despre un tip de vas a cărui prezență în contextele arheologice cucuteniene merită toată atenția, mai ales că cei mai mulți dintre specialiști s-au pronunțat asupra semnificațiilor culturale pe care le-ar fi putut avea aceste recipiente. Desigur, încă lipsesc o serie de argumente pentru a avea deplina certitudine că astfel de vase erau legate doar de sfera sacră a vieții comunităților cucuteniene, dar în condițiile în care manifestările religioase ale acestor populații au fost extrem de consistente și diverse, trebuie să acceptăm și posibila implicare a unor astfel de obiecte în practicile de cult.

¹² ****Șantierul Valea Jijiei*, în *SCIV*, III, 1952, p. 68, fig. 4/5; M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, Iași-București, 1999, fig. 331/2-4; D. Boghian, *op. cit.*, p. 42, fig. 1/2; C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa-Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, Suceava, 2012, fig. VIII.99, fig. VIII.105.

¹³ V. Sorochin, *Civilizațiile eneolitice din Moldova*, Chișinău, 1994, fig. 22; Idem, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, BMA XI, Piatra-Neamț, 2002, p. 128-129, fig. 73/1; D. Boghian, *op. cit.*, p. 42-43, fig. 1/7a-b; C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 2012, fig. VIII.98.

¹⁴ C. Ambrojevici, *L'époque néolithique de la Bessarabie du Nord-Ouest*, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, (1933), fig. 2/8; C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 2012, fig. VIII.96.

¹⁵ C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 2012, p. 336, nota 305, fig. VIII.94-95; Idem, *Plastica așezării Cucuteni A₃ de la Ruginoasa – Dealul Drăghici și alte piese de cult referitoare la viața religioasă*, în *Mem.Antiq.*, XXXI-XXXII/2015-2016, 2016, p. 76-77, fig. 49/4, 5.

¹⁶ G. Coman, *Statormicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, fig. 103/3; D. Boghian, *op. cit.*, p. 43.

¹⁷ A. Crâșmaru, *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*, 1977, fig. 43/2, 4; D. Boghian, *op. cit.*, p. 43; C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 2012, fig. VIII/100; Idem, *op. cit.*, 2016, p. 77, fig. 50/6, 7.

¹⁸ Vl. Dumitrescu et alii, *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 392, pl. XCIII/21, fig. 73/21; C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 2012, fig. VIII.101.

¹⁹ M. Dinu, T. Marin, *Une découverte appartenant à la culture de Cucuteni A à Bălțați (Dép. de Iași)*, în *SAA*, IX, 2003, p. 80, fig. 6/6; D. Boghian, *op. cit.*, p. 43.

²⁰ D. Boghian, *op. cit.*, p. 43; C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, 2012, fig. VIII.97; Idem, *op. cit.*, 2016, p. 77, fig. 49/7.

*A KERNOS-TYPE ENEOLITHIC VESSEL DISCOVERED**IN RĂUCEȘTI, NEAMȚ COUNTY**(Abstract)*

In the framework of older archaeological excavations (1978), carried out in the eneolithic site of Răucești (Neamț county, Romania), a potsherd from a kernos-type vessel was discovered. This type of ceramic vessels are rare in the settlements of Cucuteni culture, that is why we considered necessary to publish this artifact.

The artifact of Răucești is the top of a kernos-type vessel, it is painted and has three cups arranged on the edge of the ceramic plate. Most likely, the whole item had six cups arranged circularly and probably one larger in the centre. The item was discovered in a dwelling and it belongs to phase A of the Cucuteni culture. The best analogies for this vessel can be found in the sites of Trușești, Cuconești Vechi I, Darabani I, Ruginoasa, Drăgușeni.

If we take into account their rarity, we can admit the use of these vessels in a ritual setting, either as lighting equipment or as libation vessels, or as supports for various organic and inorganic substances (seeds, fats, honey, salt, ocher, plants). Clearly, the context in which they were discovered and possible archeometric investigations could provide some clues about the use of kernos vessels by eneolithic communities.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Răucești - Dealul Munteni: 1, positioning of the site; 2, section I/1978.
Fig. 2. Răucești - Dealul Munteni, a fragment of a kernos-type vessel.

Fig. 1. Răucești - *Dealul Munteni*: 1, localizarea sitului; 2, secțiunea I/1978

Fig. 2. Răucești - *Dealul Munteni*, fragment de vas de tip *kernos*

INVESTIGAȚIE METODOLOGICĂ ASUPRA POSIBILITĂȚII CARACTERIZĂRII POROZITĂȚII CERAMICE CU AJUTORUL ANALIZEI AUTOMATE A IMAGINILOR DIGITALE

George BODI¹, Ana-Lavinia VASILIU²,
Andrei Victor OANCEA², Mihaela OLARU²

Cuvinte cheie: *Cucuteni, matrice ceramică, porozitate, analiză a imaginilor digitale, analiză statistică*

Keywords: *Cucuteni, pottery matrix, porosity, digital image analysis, statistical analysis*

Introducere

Studierea porozității ceramice, ca factor ce poate ajuta la înțelegerea modului de producere și utilizare a uneia dintre cele mai răspândite categorii de artefacte specifice arheologiei preistorice, constituie o preocupare de decenii, constantă, a arheologilor. Primele abordări de acest tip datează încă din anii '70³ și sunt concentrate pe determinarea tehnicii și temperaturii de ardere. Odată cu aprofundarea studierii acestei dimensiuni a texturii ceramice se constată și o largire a plajei de interpretare oferite de studierea porozității, aceasta incluzând acum considerații cu privire la selectarea materiilor prime și modul de prelucrare al acestora⁴, utilitatea finală a produsului⁵ precum și la identificarea și clasificarea

¹ Institutul de Arheologie al Academiei Române, Filiala Iași, IAȘI.

² Institutul de Chimie Macromoleculară „Petru Poni”, IAȘI.

³ H. P. Sanders, *Pore-size distribution determinations in Neolithic, Iron Age, Roman and other pottery*, în *Archaeometry*, 15, 1973, 1, p. 159-161; O. S. Rye, *Keeping your temper under control: materials and the manufacture of Papuan pottery*, în *Archaeology & Physical Anthropology in Oceania*, 11, 1976, 2, p. 106-137; V. V. Morariu, M. Bogdan, I. Ardelean, *Ancient pottery: its pore structure*, în *Archaeometry*, 19, 1977, 2, p. 187-221.

⁴ B. van Doosselaere, C. Delhon, E. Hayes, *Looking through voids: a microanalysis of organic-derived porosity and bioclasts in archaeological ceramics from Koumbi Saleh*, în *Archaeological and Anthropological Sciences*, 6, 2014, 4, p. 373-396.

⁵ A. Hein, N. S. Müller, P. M. Day, V. Kilikoglou, *Thermal conductivity of archaeological*

produselor locale și a importurilor⁶. Metodele de caracterizare a porozității variază, tehnicile cel mai des utilizate constând în saturarea porilor cu vapori de apă sau mercur⁷, sau observația directă cu ajutorul microscopiei electronice⁸, a radiografiilor cu raze X⁹, ori a analizei secțiunilor subțiri cu ajutorul microscopiei optice¹⁰. În condițiile curente de desfășurare a cercetărilor arheologice în România, caracterizate de o finanțare anemică și o infrastructură modernă și competitivă cvasi-inexistentă, toate aceste metode prezintă dezavantajul de a necesita investiții și resurse peste posibilitățile mării majorități a specialiștilor români, atât din punct de vedere financiar, cât și al accesului la aparatură și la colaborări cu experți din domenii conexe. Pornind de la această stare de fapt, prezentul studiu explorează posibilitatea de a investiga structura porozității ceramice cu ajutorul unei infrastructuri de cercetare minimale, fundația acestui demers fiind constituită de progresele înregistrate în domeniul analizei automate a imaginilor digitale și al investigării aplicațiilor acestora în studierea porozității materialelor ceramice într-o manieră cantitativă¹¹.

ceramics: The effect of inclusions, porosity and firing temperature, în *Thermochimica Acta*, 480, 2008, p. 35-42; J. Wu, T. Hou, M. Zhang, Q. Li, J. Wu, J. Li, Z. Deng, *An analysis of the chemical composition, performance and structure of China Yixing Zisha pottery from 1573 A.D. to 1911 A.D.*, în *Ceramics International*, 39, 2013, p. 2589-2595; N. S. Müller, G. Vekinis, P. M. Day, V. Kilikoglou, *The influence of microstructure and texture on the mechanical properties of rock tempered archaeological ceramics*, în *Journal of the European Ceramic Society*, 35, 2015, p. 831-843.

⁶ F. Bernardini, A. Vecchiet, A. DeMin, D. Lenaz, A. Mendoza Cuevas, A. Gianoncelli, D. Dreossi, C. Tuniz, M. Montagnari Kokelj, *Neolithic pottery from the Trieste Karst (northeastern Italy): A multi-analytical study*, în *Microchemical Journal*, 124, 2016, p. 600-607.

⁷ V. V. Morariu *et alii*, *op. cit.*; G. Velraj, R. Ramya, R. Hemamalini, *FT-IR spectroscopy, scanning electron microscopy and porosity measurements to determine the firing temperature of ancient megalithic period potteries excavated at Adichanallur in Tamilnadu, South India*, în *Journal of Molecular Structure*, 1028, 2012, p. 16-21.

⁸ M. S. Tite, Y. Maniatis, *Examination of ancient pottery using the scanning electron microscope*, în *Nature*, 257, 1975, p. 122-123; A. Mohamed Musthafa, K. Janaki, G. Velraj, *Microscopy, porosimetry and chemical analysis to estimate the firing temperature of some archaeological pottery shreds from India*, în *Microchemical Journal*, 95, 2010, p. 311-314.

⁹ W.-A. Kahl, B. Ramming, *Non-destructive fabric analysis of prehistoric pottery using high-resolution X-ray microtomography: a pilot study on the late Mesolithic to Neolithic site Hamburg-Boberg*, în *Journal of Archaeological Science*, 39, 2012, p. 2206-2219; B. van Doosselaere, L. Burnez-Lanotte, L. Gomart, A. Livingstone Smith, *Analyse technologique de céramiques du Néolithique ancien de Vaux-et-Borset (Hesbaye, B): résultats préliminaires*, în *Notae Praehistoricae*, 33, 2013, p. 15-26.

¹⁰ M. Bayazit, I. Işık, A. Issi, E. Genç, *Archaeometric investigation of the Late Chalcolithic-Early Bronze Age I and the 1st - 2nd millennium BCE potteries from Kuriki-Turkey*, în *Applied Clay Science*, 126, 2016, p. 180-189.

¹¹ S. Deshpande, A. Kulkarni, S. Sampath, H. Herman, *Application of image analysis for characterization of porosity in thermal spray coatings and correlation with small angle neutron scattering*,

Materialle și Metode

Pentru investigarea posibilității utilizării analizei automate s-a decis prelucrarea unui lot de nouă probe ceramice provenite din așezarea cucuteniană de la Hoiești - *La Pod*¹², cu câte trei fragmente ceramice provenind din categoriile fină, semifină și grosieră. Fragmentele ceramice au fost selectate astfel încât să acopere caracteristicile specifice fiecărei categorii ceramice conform definirii acestora într-o serie de studii anterioare¹³.

Deși metoda pe care o propunem este una cantitativă, producând rezultate al căror grad de încredere sporește direct proporțional cu numărul de probe analizate, pentru studiul inițial de verificare a metodologiei am hotărât să utilizăm doar lotul ceramic pentru care avem deja realizată o caracterizare fizico-chimică amănunțită care ne permite verificarea noilor rezultate. Cunoaștem astfel deja faptul că opt din cele nouă probe analizate sunt produse din aceeași materie primă locală, că unul din fragmentele de ceramică grosieră constituie, cel mai probabil, un import și că toate fragmentele ceramice au fost arse într-un interval de temperatură cuprins între 860-950°C¹⁴.

Pregătirea probelor pentru achiziția imaginilor a fost făcută prin secționarea fragmentelor ceramice cu ajutorul unui fierăstrău de mână cu fir diamantat. Fragmentele astfel obținute au fost șlefuite într-o primă etapă pe foi de șmirghel cu granulație de 500 și 800, pentru a obține două suprafețe perfect plane și paralele, care să permită o cât mai bună focalizare în momentul achiziției imaginilor. Prelucrarea probelor a fost încheiată prin finisarea acestora pe foi de șmirghel cu granulație de 1000 și 1200, până în momentul în care urmele de

în *Surface & Coatings Technology*, 187, 2004, p. 6-16; D. Miriello, G. M. Crisci, *Image analysis and flatbed scanners. A visual procedure in order to study the macro-porosity of the archaeological and historical mortars*, în *Journal of Cultural Heritage*, 7, 2006, p. 186-192; F. Szczerzenie, G. W. Paul, C. Belden, A. Fasching, *Comparison of Optical and SEM-BEI Inclusion Analyses of VIM-VAR Nickel-Titanium Alloy*, în *Journal of Materials Engineering and Performance*, 20, 2011, 4-5, p. 830-835; A. Aprile, G. Castellano, G. Eramo, *Combining image analysis and modular neural networks for classification of mineral inclusions and pores in archaeological potsherds*, în *Journal of Archaeological Science*, 50, 2014, p. 262-272; C. L. Reedy, J. Anderson, T. J. Reedy, *Quantitative Porosity Studies of Archaeological Ceramics by Petrographic Image Analysis*, în *Materials Research Society Symposium Proceedings*, 1656, 2015, DOI: 10.1557/opl.2014.711.

¹² G. Bodi, *Hoiești - La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bablului, Iași*, 2010.

¹³ Idem, *An analytical framework for the selection and classification of archaeological pottery in order to create an integrated characteristics record. I. Preliminary field analysis of the Cucuteni pottery from Hoiești (Iași county)*, în *International Journal of Conservation Science*, 1, 2010, p. 199-210.

¹⁴ A. V. Oancea, G. Bodi, V. Nica, L. E. Ursu, M. Drobota, C. Cotofana, A. L. Vasiliu, B. C. Simionescu, M. Olaru, *Multi-analytical characterization of Cucuteni pottery*, în *Journal of the European Ceramic Society*, 37, 2017, p. 5079-5098.

abraziune au devenit insesizabile la inspecția pieselor cu ajutorul unei lupe cu factor de mărire 10.

Achiziția imaginilor optice a fost făcută cu ajutorul unui stereomicroscop trinocular Optika SZM A1, dotat cu o cameră video Optika Optikam B5. Fotografiile au fost realizate la o putere de mărire de 0.75x, cu un câmp vizual de 5.94x4.46 mm, acoperindu-se integral ambele suprafețe ale probelor și fiind evitată suprapunerea câmpurilor vizuale. Imaginile au fost achiziționate la rezoluția maximă a camerei video, 2592x1944 pixeli și au fost salvate în format tif. Fiecare câmp de imagine a fost fotografiat de două ori: prima fotografie a fost realizată în condiții de iluminare normală, pentru obținerea unei imagini martor cât mai fidele (Planșa 1); pentru cea de a doua fotografie, sursa de lumină a fost orientată paralel cu suprafața probei, iar imaginea a fost saturată, pentru a pune în evidență cât mai bine posibil structura poroasă.

Pentru verificarea rezultatelor obținute în urma acestui tip de manipulare a procesului de achiziționare a imaginilor, am realizat și un set de imagini de control cu ajutorul microscopiei electronice. Micrografiile au fost realizate cu ajutorul unui microscop electronic de baleiaj SEM/ESEM QUANTA 200 cu sistem de analiză EDAX. Imaginile au urmat aceeași procedură de înregistrare a întregii suprafețe a probei, la o mărire de 50x, pentru a obține un câmp vizual de 5.85x5.93 mm, apropiat celui utilizat în cazul microscopiei optice (Planșa 2).

Pentru analizarea imaginilor rezultate s-a hotărât utilizarea distribuției open-source Fiji¹⁵, o modernizare a platformei ImageJ¹⁶, dezvoltată inițial în urma adoptării pe scară largă a tehnologiilor de microscopie automată în domeniul micro-biologiei.

Pentru imaginile obținute cu ajutorul microscopiei optice, în urma testării mai multor proceduri, protocolul de segmentare a acestora în vederea izolării structurii poroase și a excluderii fundalului constituit de matricea ceramică a fost definit ca:

1. Saturarea pixelilor din imagine cu 0,5% pentru îmbunătățirea contrastului;
2. Descompunerea imaginii pe spații de culoare CIELAB;
3. Selectarea imaginii aferente spațiului de culoare L, aferent axei de culoare alb-negru¹⁷, care oferă cel mai bun contrast între pori și fundal;

¹⁵ J. Schindelin, I. Arganda-Carreras, E. Frise, V. Kaynig, M. Longair, T. Pietzsch, S. Preibisch, C. Rueden, S. Saalfeld, B. Schmid, J.-Y. Tinevez, D. J. White, V. Hartenstein, K. Eliceiri, P. Tomancak, A. Cardona, *Fiji: an open-source platform for biological-image analysis*, în *Nature methods*, 9, 2012, 7, p. 676-682.

¹⁶ J. Schindelin, C. T. Rueden, M. C. Hiner, K. W. Eliceiri, *The ImageJ ecosystem: An open platform for biomedical image analysis*, în *Molecular Reproduction & Development*, 82, 2015, p. 518-529.

¹⁷ J. Schanda, *CIE Colorimetry*, în J. Schanda (ed.), *Colorimetry: Understanding the CIE System*, New Jersey, 2007, p. 25-78.

4. Transformarea imaginii în 8 biți, pentru a permite următorii pași ai prelucrării;

5. Normalizarea histogramei și saturarea pixelilor cu 0.5% pentru aducerea tuturor imaginilor la un numitor comun și îmbunătățirea contrastului;

6. Selectarea pixelilor cu intensități specifice porozității ceramice conform metodei Phansalkar, proiectată special pentru imaginile cu contrast slab¹⁸, cu specificarea definirii limitelor porilor pe baza analizei unei zone adiacente cu un radius de 60 de pixeli;

7. Binarizarea imaginii cu închiderea și umplerea conturilor definite în pasul anterior;

8. Analizarea imaginii cu excluderea particulelor cu o suprafață mai mică de 0.001 mm² pentru excluderea eventualelor artefacte create în cursul achiziției imaginii (Planșa 1);

9. Exportarea rezultatelor analizei în formă tabelară, în format csv.

Pentru imaginile obținute cu ajutorul microscopiei electronice de baleiaj protocolul de prelucrare aplicat a constat în:

1. Aplicarea unui filtru fast Fourier transform bandpass pentru eliminarea deficiențelor de iluminare;

2. Transformarea imaginii în 8 biți, pentru a permite următorii pași ai prelucrării;

3. Normalizarea histogramei pentru aducerea tuturor imaginilor la un numitor comun;

4. Selectarea pixelilor cu intensități specifice porozității ceramice conform metodei Phansalkar, cu specificarea definirii limitelor porilor pe baza analizei unei zone adiacente cu un radius de 30 de pixeli;

5. Binarizarea imaginii cu închiderea și umplerea conturilor definite în pasul anterior (Planșa 2);

6. Analizarea imaginii cu excluderea particulelor cu o suprafață mai mică de 0.001 mm² pentru a păstra congruența cu metodologia utilizată în cazul microscopiei optice;

7. Exportarea rezultatelor analizei în formă tabelară, în format csv.

Dintre parametrii rezultați în urma analizei automate a imaginilor, pentru caracterizarea porozității probelor investigate vom utiliza următoarele variabile:

- Arie – mărimea suprafeței fiecărui por;
- Feret – diametrul maxim al fiecărui por;
- MinFeret – diametrul minim al fiecărui por;

¹⁸ N. Phansalkar, S. More, A. Sabale, M. Joshi, *Adaptive local thresholding for detection of nuclei in diversity stained cytology images*, în *Communications and Signal Processing (ICCSPP), 2011 International Conference*, 2011, p. 218-220.

- AR – raportul dintre diametrul maxim și diametrul minim, care indică gradul de alungire al fiecărui por: valori ale acestei variabile între 1 și 1,5 sunt considerate echidimensionale¹⁹;

- Circularitate – ca expresie a formulei $4\pi \cdot \text{aria} / \text{perimetru}^2$. Valoarea 1 a acestei variabile indică un cerc perfect. Valori apropiate de zero indică o formă angulară²⁰.

- Rotunjime – ca expresie a formulei $4 \cdot \text{arie} / (\pi \cdot \text{Axa Majoră}^2)$. Valoarea 1 a acestei variabile indică un cerc perfect. Valori apropiate de zero indică o formă alungită²¹.

În vederea analizei statistice a datelor obținute, ca urmare a diferenței în dimensiuni a probelor analizate, au fost selectate rezultatele aferente a câte trei imagini pentru fiecare probă analizată, adică maximum de imagini obținute pe cea mai mică probă studiată.

Pentru analiza statistică a seturilor de date obținute am ales o soluție gratuită prin utilizarea mediului și limbajului R²², în forma oferită de mediul de dezvoltare integrat al RStudio²³. Pentru efectuarea analizelor statistice descrise în acest material, în afara distribuției de bază, am adăugat și utilizat următoarele pachete:

- car²⁴ – pentru analiza exploratorie a datelor și vizualizarea acestora;
- PerformanceAnalytics²⁵ – pentru calcularea indecșilor și vizualizarea matricelor de corelație;
- factoextra²⁶ – pentru calcularea tendinței de formare a clusterelor, partiționarea datelor și vizualizarea rezultatelor;

¹⁹ J. M. Layman II, *Porosity characterization utilizing petrographic image analysis: implications for identifying and ranking reservoir flow units, Happy Spraberry Field, Garza County, Texas*, disertație în manuscris, Texas A&M University, 2002.

²⁰ T. Takashimizu, M. Iiyoshi, *New parameter of roundness R: circularity corrected by aspect ratio*, în *Earth and Planetary Science*, 3, 2016, 2, DOI 10.1186/s40645-015-0078-x.

²¹ J. M. Layman II, *op. cit.*

²² R Core Team, *R: A language and environment for statistical computing*, 2017, R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL <https://www.R-project.org/> (consultat 19. 10. 2017).

²³ RStudio Team, *RStudio: Integrated Development for R*. RStudio, 2016, Inc., Boston, MA, URL: <http://www.rstudio.com/> (consultat 19. 10. 2017).

²⁴ J. Fox, S. Weisberg, *An {R} Companion to Applied Regression*, 2011, Thousand Oaks, URL: <http://socserv.socsci.mcmaster.ca/jfox/Books/Companion> (consultat 23. 10. 2017).

²⁵ B. G. Peterson, P. Carl, *PerformanceAnalytics: Econometric tools for performance and risk analysis*. R package version 1.4.3541, 2014, <https://CRAN.R-project.org/package=PerformanceAnalytics> (consultat 19. 10. 2017).

²⁶ A. Kassambara, F. Mundt, *Factoextra: Extract and Visualize the Results of Multivariate Data Analyses*. R package version 1.0.5, 2017, <https://CRAN.R-project.org/package=factoextra> (consultat 19. 10. 2017).

- NbClust²⁷ – pentru calcularea numărului optim de clustere prezente în datele analizate;

- gplots²⁸ și ggplots²⁹ – pentru vizualizarea rezultatelor analizelor statistice.

Un prim pas în verificarea metodologiei propusă de noi constă în evaluarea directă a congruenței dintre măsurătorile efectuate cu ajutorul microscopiei electronice și microscopia optică. Pentru această etapă am ales să lucrăm cu seturi de valori sintetice care exprimă numărul de pori identificați în fiecare imagine și valorile medii ale fiecărei variabile (Tabel 1). Evaluarea vizuală a datelor neprelucrate (Planșa 3) ne indică faptul că cele două modalități de obținere a imaginilor vizuale produc rezultate similare. Se constată o variație mai mare a variabilelor rezultate în urma prelucrării imaginilor optice, situație care este în acord cu studii care prezintă abordări similare³⁰. Această constatare ne-a încurajat să ne continuăm investigația și să examinăm nivelul de relevanță statistică a concordanței dintre cele două seturi de date, prin calcularea matricei de corelații. Primul pas în această direcție este constituit de explorarea datelor pentru a stabili tipul de distribuție al fiecărei variabile și tipul de corelație care există între acestea. Examinarea Tabelului 2 ne arată, pe diagonala principală, că distribuția variabilelor este una normală și, sub aceasta, că majoritatea tipurilor de corelații sunt caracterizate de liniaritate. Această situație ne-a permis calcularea indicilor de corelație folosind coeficientul lui Pearson³¹. Tabelele de valori 3 și 4 și expresia vizuală a acestora exprimată în matricea de corelații (Tabel 5) ne arată faptul că majoritatea variabilelor prezintă valori ale indicilor de corelație (Tabel 3) cu o tendință pozitivă puternică ($\geq 0,5$) și valori ale indicelui de semnificație sub 0,5 (Tabel 4). Aceste date ne indică faptul că posibilitatea ca valorile de corelație să fie rezultatul unei întâmplări este de sub 5%³². Toate aceste observații ne confirmă faptul că rezultatele obținute de noi cu ajutorul microscopiei optice sunt similare metodei mai „tradiționale” a microscopiei electronice de baleiaj și ne permit să avansăm la analiza propriu-zisă a structurii porozității ceramice pe baza imaginilor microscopiei optice.

²⁷ M. Charrad, N. Ghazzali, V. Boiteau, A. Niknafs, *NbClust: An R Package for Determining the Relevant Number of Clusters in a Data Set*. *Journal of Statistical Software*, 2014, 61, 6, p. 1-36. URL: <http://www.jstatsoft.org/v61/i06/> (consultat 19. 10. 2017).

²⁸ G. R. Warnes, B. Bolker, L. Bonebakker, R. Gentleman, W. H. A. Liaw, T. Lumley, M. Maechler, A. Magnusson, S. Moeller, M. Schwartz, B. Venables, *gplots: Various R Programming Tools for Plotting Data*. *R package version 3.0.1.*, 2016, <https://CRAN.R-project.org/package=gplots>.

²⁹ H. Wickham, *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*, New York, 2009.

³⁰ F. Sczerzenie et alii, *op. cit.*

³¹ A. Kenny, *The Computation of Style. An introduction to statistics for students of literature and humanities*, Oxford, 1982.

³² R. Drennan, *Statistics for Archaeologists. A Commonsense Approach*, Dordrecht - Heidelberg - London - New York, 2009.

Pentru a controla capacitatea metodei propuse de noi de a clasifica automat structura poroasă a ceramicii cu realizarea unei discriminări atât între diferite tipuri de pastă, cât și între diferite tipuri de materie primă, am ales o procedură nesupravegheată de ordonare în clustere de partiționare. Pasul inițial a fost de verificare a tendinței datelor de a se ordona în clustere, pentru a stabili dacă această metodă este potrivită pentru seturile de variabile cu care lucrăm. De asemenea, dat fiind faptul că variabilele noastre sunt exprimate în diferite dimensiuni metrice (liniare, de arie și raporturi între dimensiuni liniare), tot în această fază am testat și oportunitatea standardizării datelor³³ și a efectuării analizei pe întregul set de variabile, sau doar pe trei cel mai puțin corelate (Tabel 6). Am considerat necesar acest pas pentru a reduce cât mai mult posibil zgomotul creat de redundanță. În acest scop am calculat indicii Hopkins³⁴ pentru fiecare categorie de ceramică în parte (Tabel 7). Valorile acestor indici ne indică faptul că cele mai clare tendințe de ordonare în clustere ne sunt oferite de utilizarea a trei variabile necorelate și nestandardizate în cazul categoriilor de ceramică fină și semifină. Vom utiliza aceleași valori și în cazul ceramicii grosiere, pentru a păstra unitate metodologică.

În final am evaluat posibilitatea grupării datelor în clustere cu ajutorul mai multor tipuri de metode de partiționare. Acestea au fost verificate prin calcularea siluetei³⁵ clusterelor obținute, cele mai bune rezultate fiind constatate în urma partiționării bazată pe medii (*k-means*)³⁶ și distanța *Minkowski*, o generalizare a distanțelor *euclidiană* și *Manhattan*, care prezintă rezultate mai bune în analiza matricelor de date multivariate³⁷. După cum se observă din Planșa 4 a-c, valorile indicilor siluetei clusterelor (calculați pe o scară de la -1 la 1), au valori situate peste 0,5, ceea ce indică o grupare bună a datelor, iar absența valorilor negative în grafic (situate sub axa 0) ne arată că nu există atribuiri greșite în cadrul grupărilor (Planșa 4 d-f).

³³ B. S. Everitt, S. Landau, M. Leese, D. Stahl, *Cluster Analysis*, Chichester, 2011, DOI: 10.1002/9780470977811.index.

³⁴ J. Han, M. Kamber, J. Pei, *Data Mining. Concepts and Techniques*, Boston, 2012.

³⁵ P. J. Rousseeuw, *Silhouettes: a Graphical Aid to the Interpretation and Validation of Cluster Analysis*, în *Computational and Applied Mathematics*, 20, 1987, p. 53-65; J. Han *et alii*, *op. cit.*

³⁶ J. MacQueen, *Some methods for classification and analysis of multivariate observations*, în *Proceedings of the Fifth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability, Volume 1: Statistics*, Berkeley, 1976, p. 281-297.

³⁷ R. Shahid, S. Bertazzon, M. L. Knudtson, W. A. Ghali, *Comparison of distance measures in spatial analytical modeling for health service planning*, în *BMC Health Services Research*, 9, 2009, 200, DOI:10.1186/1472-6963-9-200.

Rezultate și discuții

Procesul de grupare nesupravegheată în clustere a dus la definirea a două tipuri de pori în cadrul ceramicii fine și a câte trei tipuri de pori în cadrul ceramicii semifine și grosiere. În urma analizei caracteristicilor fiecărui cluster definit, le-am grupat în funcție de caracteristicile specifice, prezentate sintetic în Tabelele 8-14 și Planșa 5.

Prima clasă de clustere, specifică tuturor celor trei grupe de ceramică, este caracterizată de pori de mici dimensiuni, cu arii cu suprafețe mediane situate în jurul valorii de $0,002 \text{ mm}^2$ și cu medii de sub $0,01 \text{ mm}^2$ (Tabelele 8-10). Dimensiunile reduse ne sunt confirmate și de valorile mediane și medii ale diametrelor maxime (Feret) și minime (MinFeret) situate între $0,007\text{-}0,008 \text{ mm}^2$, respectiv $0,003\text{-}0,01 \text{ mm}^2$. Valorile mediane și medii ale raportului dintre diametrul maxim și diametrul minim (AR), $1,7\text{-}1,8$ respectiv $1,8\text{-}1,9$, ne indică o formă rotundă spre alungită a porilor specifici acestei clase de clustere, constatare confirmată și de valorile rotunjimii (Round) de aproximativ 0.5. Valorile ridicate ale circularității (Circ.), în jurul cifrei de 0,7, înseamnă că această categorie de pori prezintă angularitate redusă, cu margini relativ netede. Toate aceste caracteristici, dimensiuni mici, formă rotunjită și margini netede, ne permit să presupunem că în cadrul acestei clase am identificat pori secundari, rezultați în timpul procesului de ardere în urma descompunerii silicaților la temperaturi de peste 800°C ³⁸. Acest tip de pori constituie un indicator direct dependent de materia primă utilizată. Planșa 5 (a și d) ne arată într-o manieră sintetică sensibilitatea acestei clase de pori față de caracteristicile materiei prime: distribuția cuantilelor (5a) ariei porilor specifici ceramicii fine este în mod clar diferită față de cea a ceramicii semifine și grosiere, iar histograma distribuției densităților ne arată o deplasare evidentă spre stânga a majorității valorilor specifice ceramicii fine precum și a medianei. Această situație ne indică faptul că pentru producerea categoriei de ceramică fină a fost folosită o materie primă foarte bine sortată, cu dimensiuni mici atât ale particulelor de argilă, cât și ale nisipului adăugat ca degresant. De asemenea, caracteristicile intrinseci ale acestei clase de pori ne permit, pentru probele analizate, să avansăm ca interval al temperaturii de ardere $800\text{-}1050^\circ\text{C}$, interval specific stagiilor de vitrifiere inițială și continuă³⁹.

Clasa 2 de clustere, întâlnită, de asemenea la toate cele trei tipuri ceramice, este definită de pori de dimensiuni mai mari, cu valori mediane ale suprafețelor de aproximativ $0,005 \text{ mm}^2$ și cu valori medii de aproximativ $0,01 \text{ mm}^2$ (Tabelele 11-

³⁸ G. Cultrone, E. Sebastián, K. Elert, M. J. de la Torre, O. Cazalla, C. Rodriguez-Navarro, *Influence of mineralogy and firing temperature on the porosity of bricks*, in *Journal of the European Ceramic Society*, 24, 2004, p. 547-564.

³⁹ Y. Maniatis, M. Tite, *Technological examination of Neolithic-Bronze Age pottery from central and southeast Europe and from the Near East*, in *Journal of Archaeological Science*, 8, 1981, p. 59-76.

13). Valorile mediane și medii ale raportului dintre diametrul maxim și diametrul minim (AR), situate între 3 și 4, respectiv 3 și 5, ne indică o formă alungită. Aceste date, coroborate cu valorile rotunjimii și circularității, caracterizează forma generală a acestei clase de pori ca fiind o elipsă cu tendințe de angularitate. Acest tip de pori se potrivește cu descrierea porilor secundari rezultați în urma eliberării de dioxid de carbon ca o consecință a procesului de descompunere a carbonatului de calciu, în timpul arderii⁴⁰, ilustrând astfel caracteristicile materiei prime din acest punct de vedere. Valorile din Tabelele 11-13, și ilustrarea variațiilor ariei pentru această clasă, ne indică utilizarea unei materii omogene din punctul de vedere al concentrării și caracteristicilor particulelor de carbonat de calciu, situație în acord cu caracterizarea structurală deja existentă⁴¹.

A treia clasă de clustere, identificată numai în cazul tipurilor de ceramică semifină și grosieră, este caracterizată mai degrabă de eterogenitate. După cum reiese din valorile prezentate în Tabelele 14-15, cu sinteza grafică a valorilor specifice ariei porilor (Planșa 5 c și f), aceștia sunt caracterizați de suprafețe mari și forme puternic alungite și angulare. Datorită numărului mic de pori incluși în fiecare categorie ceramică în cadrul acestei clase, 37 pentru ceramica semifină și 61 pentru ceramica grosieră, nu avem suficiente informații pentru a distinge între porii primari rezultați în urma contractării vasului în timpul uscării și porii secundari creați de acțiunile olarului în timpul modelării lutului.

Concluzii

Metoda propusă de noi a reușit cu succes discriminarea între diferitele tipuri ceramice pe baza structurii porozității, oferind în principal informații cu privire la diferențele cauzate de caracteristicile materiei prime și o aproximare a temperaturii de ardere. Eșecul de a identifica și caracteriza porozitatea secundară, dar și proveniența străină a unuia din cele nouă fragmente ceramice studiate, o atribuim numărului mic de probe și, implicit, a cantității reduse de date aflate la baza analizei. În concluzie, acest studiu exploratoriu ne oferă suficiente motive pentru a considera caracterizarea porozității ceramice cu ajutorul analizei automate a imaginilor digitale conform propunerii noastre o metodologie de lucru promițătoare. Rezultatele obținute ne dau motive să ne dezvoltăm demersul și să încercăm, la nivelul analizei inventarului ceramic din interiorul unui sit, să explorăm caracteristicile produselor locale la o rezoluție care să permită discernerea de importuri. De asemenea, la nivel regional, vom urmări să investigăm circulația produselor ceramice în interiorul spațiului cucutenian și re-analizarea importanței produselor ceramice ca obiect de schimb. Vom încerca astfel să verificăm și

⁴⁰ B. Velde, I. C. Druc, *Archaeological Ceramic Materials. Origin and Utilization*, Berlin, Heidelberg, 1999.

⁴¹ A. V. Oancea *et alii*, *op. cit.*

posibilitatea de racordare la linii de cercetare ce se concentrează asupra spațiului egeo-mediteraneean și care contestă statutul ceramicii ca o categorie de bunuri dedicată consumului local, încă de la nivelul neoliticului timpuriu⁴².

În concluzie, prin extinderea acestui tip de investigație la o scară relevantă statistic, credem că se va reuși construirea unei imagini coerente la nivel micro- și macro-regional asupra importanței pe care producția de ceramică o ocupa în economia populațiilor preistorice.

METHODOLOGICAL INVESTIGATION ON THE POSSIBILITY
OF CHARACTERIZATION OF CERAMIC POROSITY THROUGH
DIGITAL IMAGES ANALYSIS

(Abstract)

Our paper presents a low-cost, low-technology quantitative approach to the study of the Cucuteni pottery matrix from the point of view of porosity characterisation. The study focuses on 9 samples previously characterised through complex physico-chemical analyses, providing thus an interpretation baseline. In a first stage we assess the reliability of the images obtained through optical microscopy against SEM micrographs. We then use non-supervised partitional clustering in order to explore the informative potential of the digital image analysis of the photographs obtained through optical microscopy. We conclude that the method successfully discriminates between different types of secondary pores, but larger sample collections need to be used for a thorough characterisation of primary pores and discrimination from secondary shrinkage cracking.

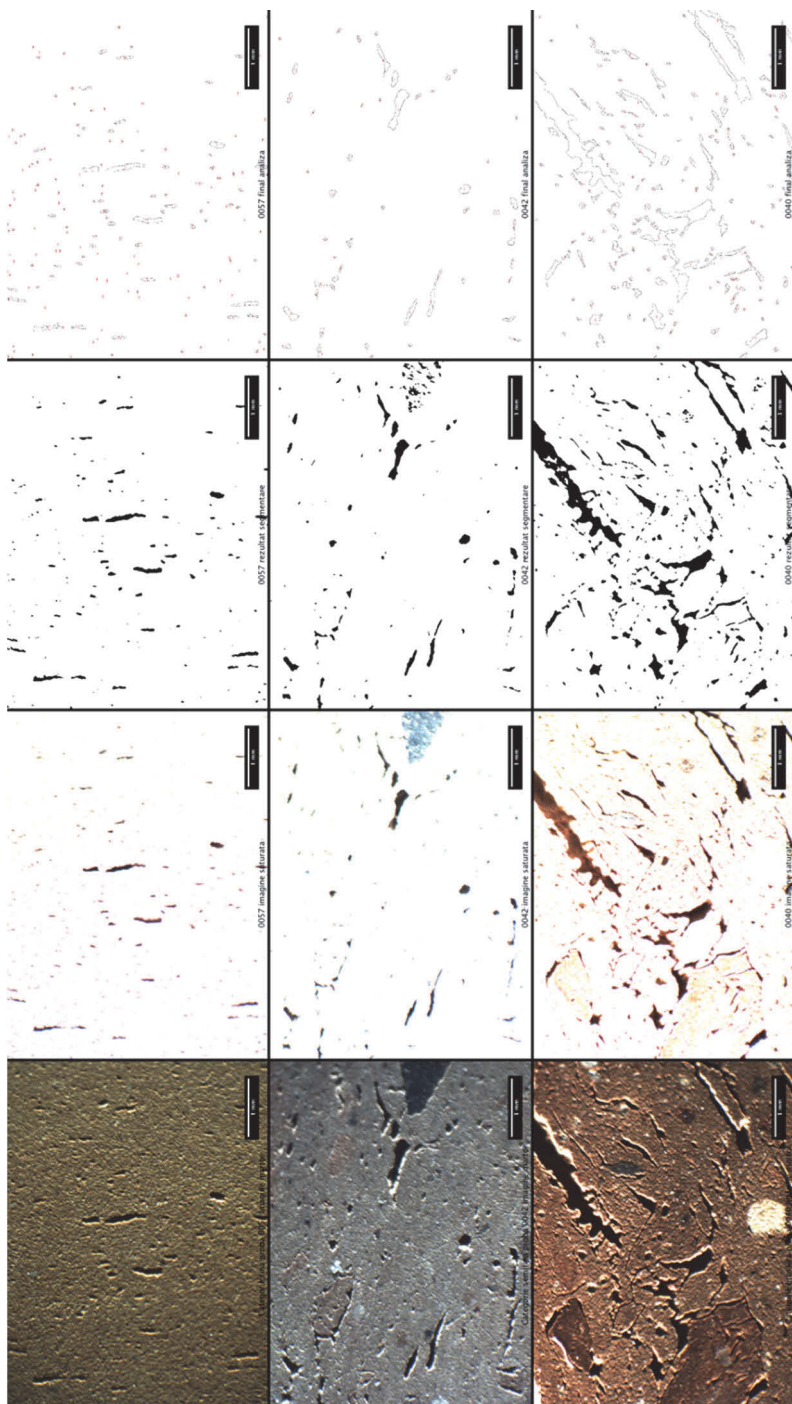
⁴² P. Quinn, P. Day, V. Kilikoglou, E. Faber, S. Katsarou-Tzeveleki, A. Sampson, *Keeping an eye on your pots: the provenance of Neolithic ceramics from the Cave of the Cyclops, Youra, Greece*, in *Journal of Archaeological Science*, 37, 2010, p. 1042-1052; P. D. Tomkins, P. M. Day, *Production and exchange of the earliest ceramic vessels in the Aegean: a view from Early Neolithic Knossos, Crete*, in *Antiquity*, 75, 2001, p. 259-260.

List of Illustrations:

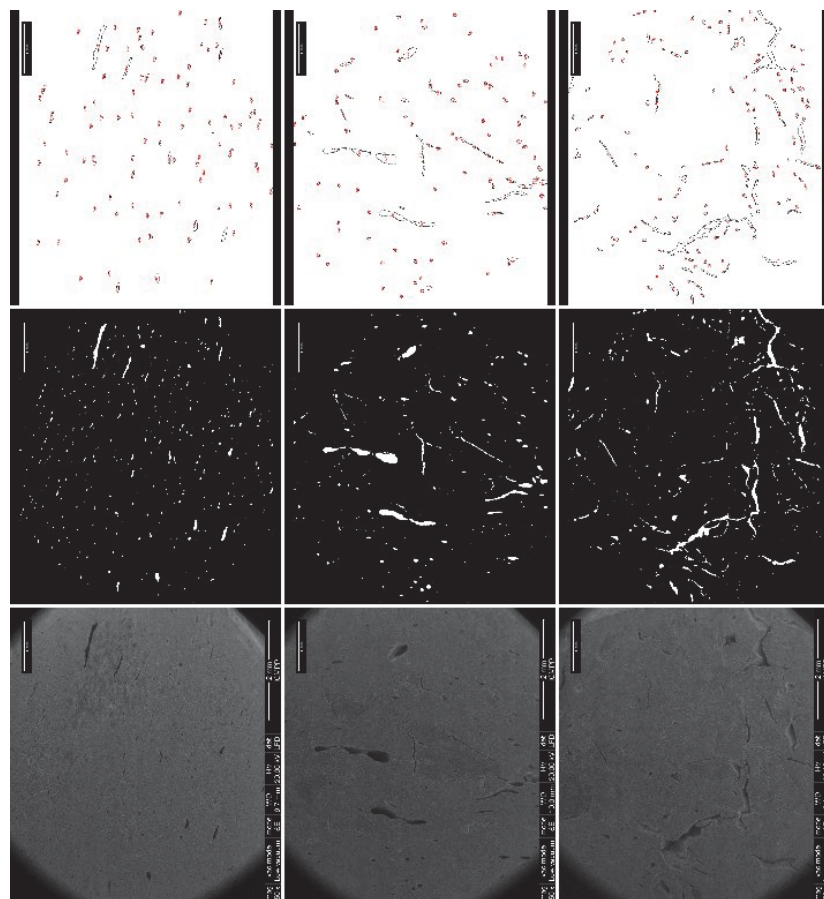
- Plate 1. Illustration of the image segmentation process of photographs obtained through optical microscopy.
- Plate 2. Illustration of the image segmentation process of micrographs obtained through scanning electron microscopy.
- Plate 3. Comparative view of the variation in the average of measurements acquired through optical and electronic microscopy.
- Plate 4. a-c: verification of the silhouette index of the clusters; d-f: graphical representation of cluster distribution.
- Plate 5. Characteristics of the distribution of the values of the three cluster classes.

List of Tables:

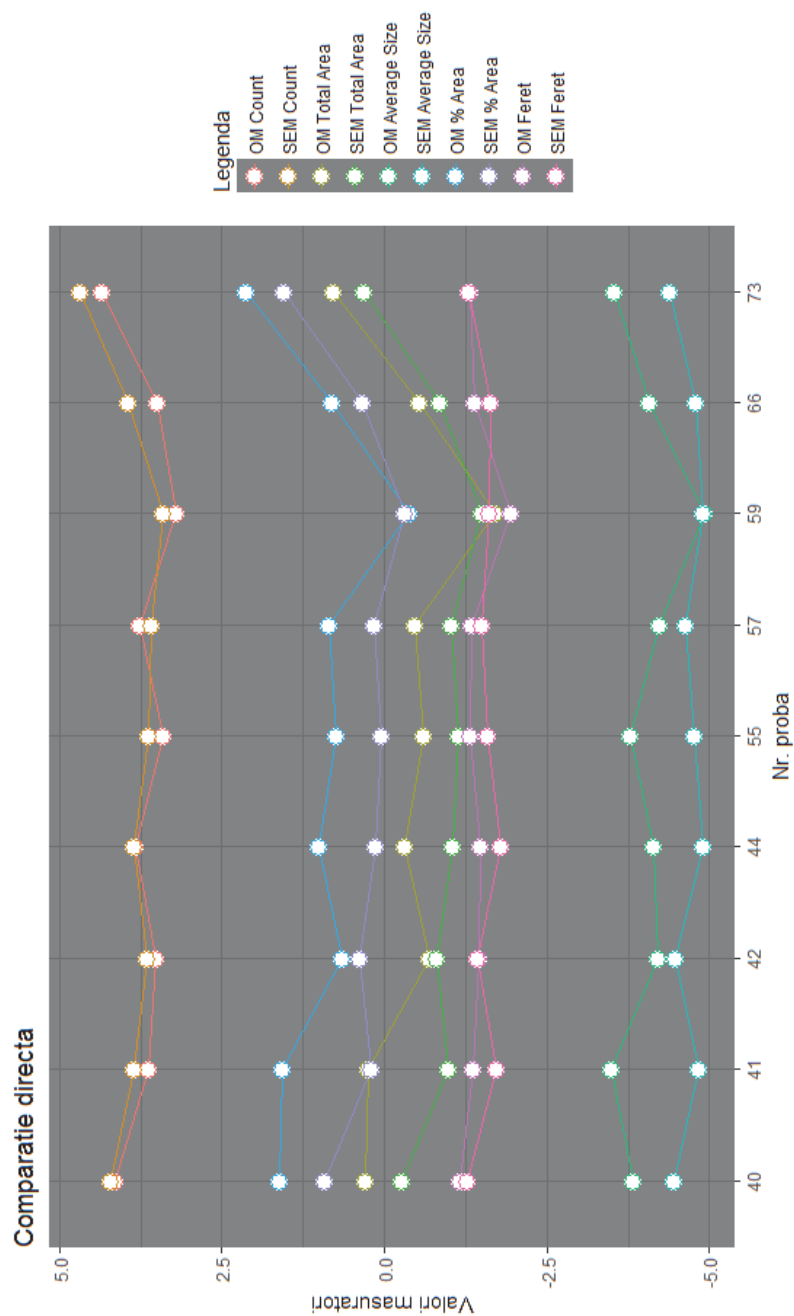
- Table 1. Average values of the measurements performed on each analysed image.
- Table 2. Preliminary determination of the type of distribution and correlation between the analysed variables.
- Table 3. Correlation values of the analysed variables.
- Table 4. Significance indices of the correlation values of the analysed variables.
- Table 5. Correlation matrix of the analysed variables.
- Table 6. Correlation matrices of the variables for each ceramic category.
- Table 7. Tendency of cluster formation expressed through Hopkins index values.
- Table 8. Summary statistics for cluster class 1 of fine pottery.
- Table 9. Summary statistics for cluster class 1 of intermediate pottery.
- Table 10. Summary statistics for cluster class 1 of coarse pottery.
- Table 11. Summary statistics for cluster class 2 of fine pottery.
- Table 12. Summary statistics for cluster class 2 of intermediate pottery.
- Table 13. Summary statistics for cluster class 2 of coarse pottery.
- Table 14. Summary statistics for cluster class 3 of intermediate pottery.
- Table 15. Summary statistics for cluster class 3 of coarse pottery.

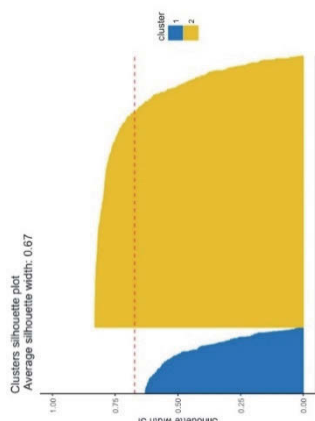
Planşa 1. Ilustrarea procesului de segmentare a imaginilor obținute cu ajutorul microscopiei optice

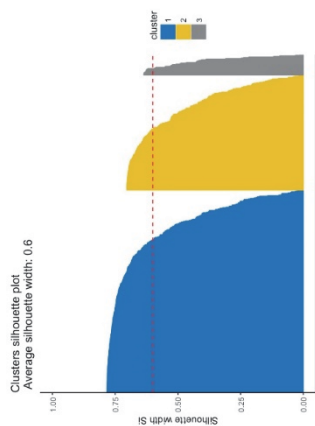
Planşa 2. Ilustrarea procesului de segmentare a imaginilor obținute cu ajutorul microscopiei electronice de baleiaj

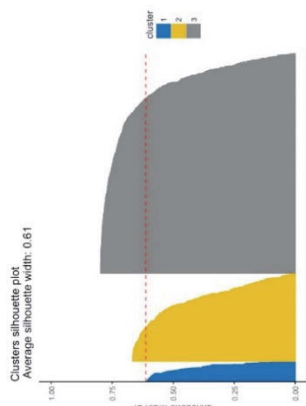
Planşa 3. Privire comparativă asupra variaţiei mediei măsurătorilor efectuate cu ajutorul microscopiei optice şi electronice

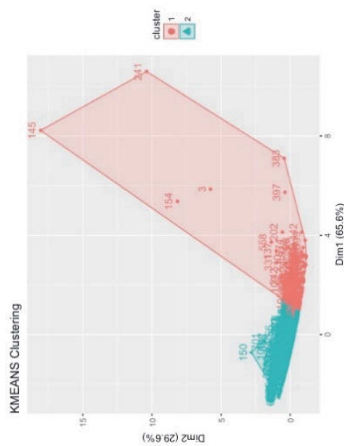
a. ceramica fină

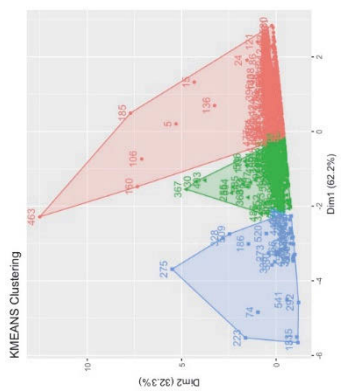
b. ceramica semifină

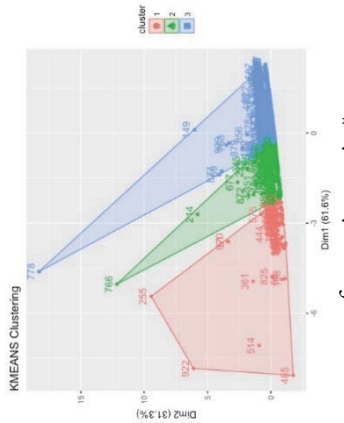
c. ceramica grosieră

d. ceramica fină

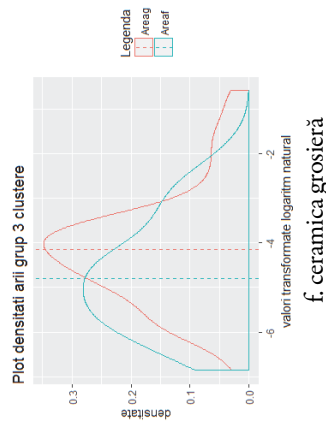
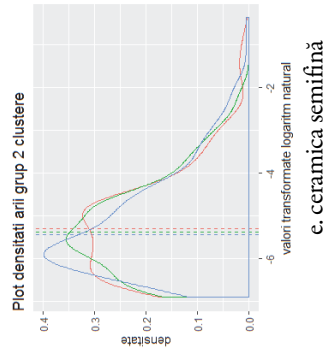
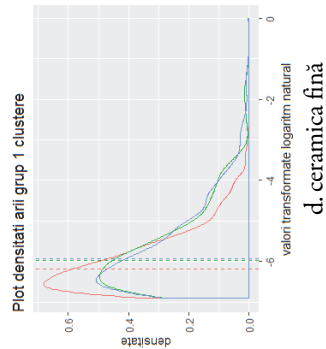
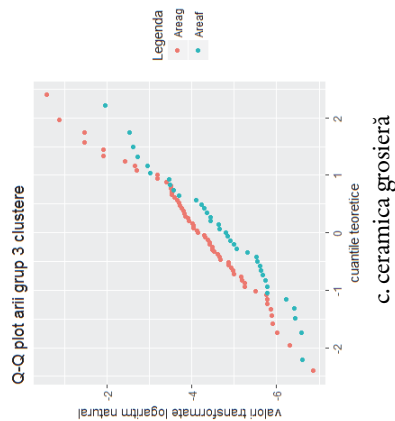
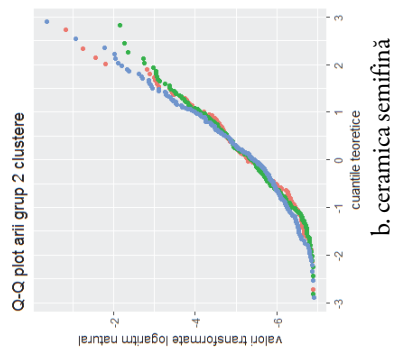
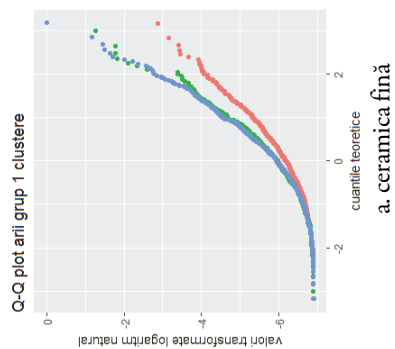

e. ceramica semifină

f. ceramica grosieră

Plasa 4. a-c: verificarea siluetei clustrelor obținute; d-f: reprezentarea grafică a distribuției clustrelor

Planșa 5. Caracteristicile distribuției valorilor celor trei clase de clustere

Imagine	OM Count	OM Total Area	OM Average Size	OM %Area	OM Feret	OM MinFeret	SEM Count	SEM Total Area	SEM Average Size	SEM %Area	SEM Feret	SEM MinFeret
0041_001	19	0.395	0.0208	1.4904	0.2423	0.1169	56	0.4404	0.0079	1.4662	0.1803	0.0741
0041_002	50	2.685	0.0537	10.1303	0.3145	0.158	52	0.4073	0.0078	1.3559	0.1869	0.0732
0041_004	45	0.7405	0.0165	2.794	0.2033	0.103	31	0.2485	0.008	0.8273	0.1743	0.0768
0042_002	32	0.4877	0.0152	1.8399	0.2389	0.0829	26	0.2658	0.0102	0.8849	0.2094	0.0736
0042_003	33	0.4056	0.0123	1.5304	0.2245	0.082	42	0.496	0.0118	1.6513	0.2368	0.0731
0042_004	36	0.6235	0.0173	2.3524	0.2512	0.0975	48	0.5497	0.0115	1.83	0.2629	0.0713
0044_001	49	0.7182	0.0147	2.7096	0.2269	0.0833	51	0.3376	0.0066	1.1239	0.1513	0.0699
0044_002	54	0.9541	0.0177	3.5999	0.2389	0.0885	42	0.3434	0.0082	1.1433	0.1855	0.0726
0044_003	35	0.5324	0.0152	2.0086	0.2196	0.0831	47	0.3572	0.0076	1.1892	0.1652	0.0701
0055_001	30	0.2956	0.0099	1.1151	0.1896	0.0819	36	0.3074	0.0085	1.0235	0.2315	0.071
0055_002	19	0.8921	0.047	3.3659	0.4001	0.1313	37	0.2952	0.008	0.9828	0.1876	0.0732
0055_003	42	0.4748	0.0113	1.7913	0.2111	0.0798	39	0.3365	0.0086	1.1202	0.2011	0.0742
0057_001	34	0.7152	0.021	2.6983	0.3133	0.0725	38	0.337	0.0089	1.1219	0.222	0.0612
0057_002	63	0.8388	0.0133	3.1648	0.259	0.0652	52	0.5361	0.0103	1.7849	0.2075	0.0606
0057_003	33	0.3135	0.0095	1.1829	0.221	0.0579	18	0.171	0.0095	0.5691	0.2395	0.0612
0059_001	23	0.1565	0.0068	0.5903	0.1409	0.069	35	0.263	0.0075	0.8755	0.2	0.0619
0059_002	23	0.1681	0.0073	0.6344	0.1309	0.0748	30	0.2005	0.0067	0.6674	0.177	0.0608
0059_004	28	0.2211	0.0079	0.8343	0.1559	0.0677	22	0.1864	0.0085	0.6204	0.2166	0.0651
0066_002	27	0.3807	0.0141	1.4364	0.2042	0.0941	48	0.4536	0.0094	1.5101	0.23	0.0754
0066_003	39	0.9278	0.0238	3.5004	0.3044	0.1054	59	0.5093	0.0086	1.6954	0.207	0.0743
0066_004	33	0.4578	0.0139	1.7272	0.236	0.0928	45	0.2943	0.0065	0.9797	0.1529	0.0664
0073_003	99	2.3199	0.0234	8.7528	0.2367	0.113	91	0.9197	0.0101	3.3974	0.2458	0.0828
0073_001	74	2.5138	0.034	9.4845	0.2931	0.1274	101	1.3413	0.0133	4.9549	0.2752	0.1028
0073_002	60	1.7965	0.0299	6.7779	0.2756	0.1168	135	1.9379	0.0144	7.1586	0.2939	0.1037
0040_002	88	1.9509	0.0222	7.3608	0.3035	0.1039	60	0.7395	0.0123	2.462	0.2804	0.0847
0040_003	64	1.0679	0.0167	4.029	0.2867	0.0986	80	0.7538	0.0094	2.5095	0.2482	0.0717
0040_004	37	0.9741	0.0263	3.6753	0.3474	0.1076	58	0.7644	0.0132	2.5447	0.306	0.09

Tabel 1. Valori medii ale măsurătorilor efectuate pe fiecare imagine analizată

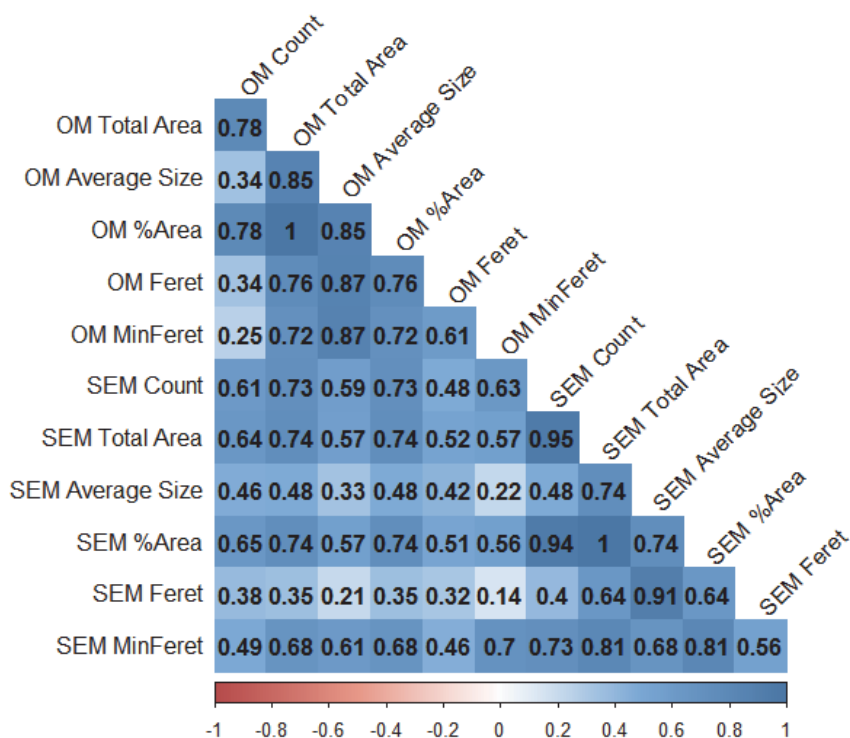
Tabel 2. Determinare preliminară a tipului de distribuție și corlație existent între variabilele analizate

	OM Count	OM Total Area	OM Average Size	OM %Area	OM Feret	OM MinFeret	SEM Count	SEM Total Area	SEM Average Size	SEM %Area	SEM Feret	SEM MinFeret
OM Count	1	0.782606	0.341135	0.782603	0.335305	0.25442	0.611472	0.643142	0.464416	0.647457	0.381316	0.488702
OM Total Area	0.782606	1	0.852146	1	0.762518	0.718659	0.728486	0.737041	0.478002	0.737883	0.351612	0.678063
OM Average Size	0.341135	0.852146	1	0.852148	0.869532	0.871814	0.585857	0.571824	0.330404	0.569454	0.209533	0.613214
OM %Area	0.782603	1	0.852148	1	0.762512	0.718663	0.728471	0.73703	0.478005	0.737872	0.35161	0.678061
OM Feret	0.335305	0.762518	0.869532	0.762512	1	0.607943	0.475738	0.522856	0.42451	0.510494	0.316747	0.455926
OM MinFeret	0.25442	0.718659	0.871814	0.718663	0.607943	1	0.632865	0.565758	0.21602	0.564673	0.142968	0.696986
SEM Count	0.611472	0.728486	0.585857	0.728471	0.475738	0.632865	1	0.945019	0.478171	0.944837	0.395788	0.725061
SEM Total Area	0.643142	0.737041	0.571824	0.73703	0.522856	0.565758	0.945019	1	0.739052	0.999256	0.644277	0.807666
SEM Average Size	0.464416	0.478002	0.330404	0.478005	0.42451	0.21602	0.478171	0.739052	1	0.737532	0.914936	0.675079
SEM %Area	0.647457	0.737883	0.569454	0.737872	0.510494	0.564673	0.944837	0.999256	0.737532	1	0.642997	0.813683
SEM Feret	0.381316	0.351612	0.209533	0.35161	0.316747	0.142968	0.395788	0.644277	0.914936	0.642997	1	0.556151
SEM MinFeret	0.488702	0.678063	0.613214	0.678061	0.455926	0.696986	0.725061	0.807666	0.675079	0.813683	0.556151	1

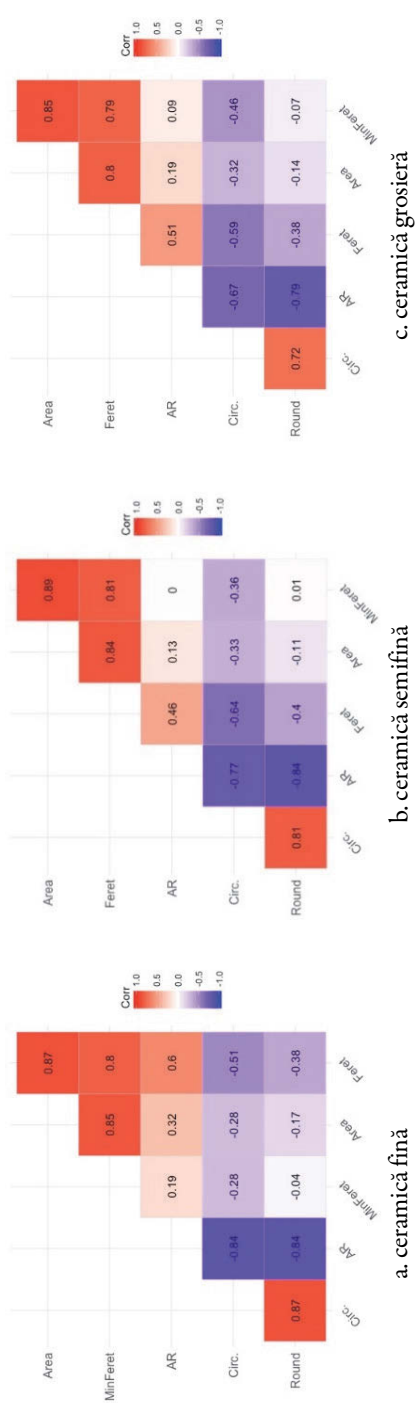
Tabel 3. Valorile de corelație ale variabilelor analizate

	OM Count	OM Total Area	OM Average Size	OM %Area	OM Feret	OM MinFeret	SEM Count	SEM Total Area	SEM Average Size	SEM %Area	SEM Feret	SEM MinFeret
OM Count	#N/A	1.40988E-06	0.081616791	1.41011E-06	0.087311539	0.200318375	0.000702207	0.000296433	0.014669415	0.000261602	0.049705795	0.009692845
OM Total Area	1.40988E-06	#N/A	1.70255E-08	0	3.77993E-06	2.41754E-05	1.64493E-05	1.16064E-05	0.011675902	1.12068E-05	0.072097423	0.000101695
OM Average Size	0.081616791	1.70255E-08	#N/A	1.7022E-08	3.93339E-09	3.19565E-09	0.001323286	0.001832546	0.09232842	0.001933373	0.294202924	0.000671265
OM %Area	1.41011E-06	0	1.7022E-08	#N/A	3.78103E-06	2.41717E-05	1.64596E-05	1.16118E-05	0.011675276	1.12118E-05	0.072098971	0.000101703
OM Feret	0.087311539	3.77993E-06	3.93339E-09	3.78103E-06	#N/A	0.000768715	0.012136094	0.005138832	0.027312566	0.006513645	0.107453372	0.016843233
OM MinFeret	0.200318375	2.41754E-05	3.19565E-09	2.41717E-05	0.000768715	#N/A	0.000396239	0.002100215	0.279162366	0.002151472	0.476836307	5.35742E-05
SEM Count	0.000702207	1.64493E-05	0.001323286	1.64596E-05	0.012136094	0.000396239	#N/A	1.2168E-13	0.011642088	1.26787E-13	0.040996266	1.88466E-05
SEM Total Area	0.000296433	1.16064E-05	0.001832546	1.16118E-05	0.005138832	0.002100215	1.2168E-13	#N/A	1.06724E-05	0	0.000286892	3.53076E-07
SEM Average Size	0.014669415	0.011675902	0.09232842	0.011675276	0.027312566	0.279162366	0.011642088	1.06724E-05	#N/A	1.13718E-05	2.41485E-11	0.000112042
SEM %Area	0.000261602	1.12068E-05	0.001933373	1.12118E-05	0.006513645	0.002151472	1.26787E-13	0	1.13718E-05	#N/A	0.000297667	2.45731E-07
SEM Feret	0.049705795	0.072097423	0.294202924	0.072098971	0.107453372	0.476836307	0.040996266	0.000286892	2.41485E-11	0.000297667	#N/A	0.002592762
SEM MinFeret	0.009692845	0.000101695	0.000671265	0.000101703	0.016843233	5.35742E-05	1.88466E-05	3.53076E-07	0.000112042	2.45731E-07	0.002592762	#N/A

Tabel 4. Indicii de semnificație ai valorilor de corelație ale variabilelor analizate

Tabel 5. Matricea de corelații a variabilelor analizate

Tabel 6. Matrici de corelații ale variabilelor fiecărei categorii ceramice

	Date standardizate cu 6 variabile	Date nestandardizate cu 6 variabile	Date standardizate cu 3 variabile	Date nestandardizate cu 3 variabile
Ceramică fină	0.02449572	0.03849361	0.02478206	0.01966559
Ceramică semifină	0.0614259	0.08986399	0.02348442	0.0177997
Ceramică grosieră	0.03790441	0.06743205	0.02065805	0.05969173

Tabel 7. Tendința de formare de clustere exprimată în valori ale indicelui Hopkins

	Area	Feret	MinFeret	AR	Round	Circ.
Min.	0.00101	0.04135	0.02064	1.056	0.2725	0.2779
1st Qu.	0.001404	0.06146	0.03334	1.596	0.3805	0.5786
Median	0.002041	0.07833	0.03931	1.966	0.5086	0.696
Mean	0.00348	0.09294	0.04724	2.134	0.5146	0.6821
3rd Qu.	0.003583	0.10585	0.05275	2.628	0.6267	0.7956
Max.	0.056756	0.38945	0.25885	3.67	0.9475	0.9587

Tabel 8. Statistici sumare ale grupului 1 de clustere pentru ceramica fină

	Area	Feret	MinFeret	AR	Round	Circ.
Min.	0.00101	0.03946	0.02604	1.013	0.388	0.2432
1st Qu.	0.001543	0.06239	0.0367	1.48	0.4599	0.636
Median	0.002562	0.08212	0.04778	1.781	0.5615	0.7166
Mean	0.007747	0.11487	0.06558	1.819	0.5794	0.7032
3rd Qu.	0.005352	0.11997	0.06995	2.174	0.6756	0.8083
Max.	0.28351	1.0873	0.58271	2.577	0.9874	0.9765

Tabel 9. Statistici sumare ale clasei 1 de clustere pentru ceramica semifină

	Area	Feret	MinFeret	AR	Round	Circ.
Min.	0.001005	0.04005	0.02523	1.052	0.3652	0.09374
1st Qu.	0.001546	0.06298	0.0367	1.463	0.4547	0.56934
Median	0.002627	0.08156	0.0486	1.78	0.5617	0.69136
Mean	0.009626	0.12551	0.07179	1.826	0.5831	0.66401
3rd Qu.	0.005987	0.13203	0.07473	2.199	0.6833	0.80749
Max.	0.98819	1.9296	1.296	2.738	0.9505	0.96737

Tabel 10. Statistici sumare ale clasei 1 de clustere pentru ceramica grosieră

	Area	Feret	MinFeret	AR	Round	Circ.
Min.	0.00101	0.06975	0.02047	3.692	0.07079	0.07228
1st Qu.	0.001925	0.1092	0.03117	4.123	0.17276	0.27786
Median	0.005008	0.18418	0.04377	4.74	0.21096	0.33325
Mean	0.015281	0.27098	0.05991	5.245	0.20399	0.34449
3rd Qu.	0.009529	0.27518	0.06199	5.788	0.24257	0.42648
Max.	0.43548	2.8624	0.54956	14.126	0.27089	0.5317

Tabel 11. Statistici sumare ale clasei 2 de clustere pentru ceramica fină

	Area	Feret	MinFeret	AR	Round	Circ.
Min.	0.00102	0.06094	0.0176	2.59	0.2019	0.1907
1st Qu.	0.002293	0.10076	0.03478	2.895	0.2728	0.3918
Median	0.004576	0.15394	0.05107	3.266	0.3061	0.4755
Mean	0.010287	0.19266	0.06544	3.374	0.3047	0.467
3rd Qu.	0.010347	0.23169	0.08053	3.666	0.3454	0.5519
Max.	0.11626	0.76772	0.26376	4.954	0.3862	0.6656

Tabel 12. Statistici sumare ale clasei 2 de clustere pentru ceramica semifină

	Area	Feret	MinFeret	AR	Round	Circ.
Min.	0.001005	0.06094	0.02132	2.747	0.1707	0.08397
1st Qu.	0.002401	0.10648	0.03558	3.074	0.2463	0.33082
Median	0.004311	0.1532	0.04932	3.467	0.2884	0.44353
Mean	0.01617	0.23823	0.07752	3.682	0.2827	0.41527
3rd Qu.	0.011332	0.25799	0.07967	4.06	0.3253	0.50441
Max.	0.68801	2.5274	0.6584	5.859	0.364	0.67513

Tabel 13. Statistici sumare ale clasei 2 de clustere pentru ceramica grosieră

	Area	Feret	MinFeret	AR	Round	Circ.
Min.	0.001347	0.1028	0.02029	5.081	0.08858	0.09927
1st Qu.	0.003598	0.1674	0.03463	5.611	0.14122	0.22707
Median	0.008274	0.2822	0.05578	6.24	0.16025	0.28707
Mean	0.020316	0.3633	0.07354	6.718	0.15584	0.27174
3rd Qu.	0.024533	0.4873	0.09754	7.081	0.17823	0.31202
Max.	0.14058	1.0571	0.24646	11.289	0.19681	0.38172

Tabel 14. Statistici sumare ale clasei 3 de clustere pentru ceramica semifină

	Area	Feret	MinFeret	AR	Round	Circ.
Min.	0.001057	0.1107	0.0174	5.929	0.04955	0.07881
1st Qu.	0.006875	0.2577	0.04958	6.542	0.10919	0.14914
Median	0.01578	0.4249	0.07319	7.38	0.13549	0.20411
Mean	0.044476	0.617	0.10461	8.137	0.13073	0.1973
3rd Qu.	0.029183	0.629	0.10781	9.159	0.15287	0.24359
Max.	0.55664	2.8917	0.63806	20.183	0.16865	0.34789

Tabel 15. Statistici sumare ale clasei 3 de clustere pentru ceramica grosieră

NOTĂ ASUPRA MATERIALELOR DIN PERIOADA HALLSTATTULUI TIMPURIU DESCOPERITE RECENT ÎN SITUL ISAIIA - *BALTA POPII*

Casandra BRAȘOVEANU¹,
Diana-Măriuca VORNICU²,
Felix-Adrian TENCARIU³

Cuvinte cheie: *Hallstatt timpuriu, cultură materială, ceramică decorată cu canelură, Corlăteni-Chișinău, ac de bronz*

Keywords: *Early Hallstatt, material culture, pottery decorated with grooves, Corlăteni-Chișinău, bronze pin*

Introducere

Situl arheologic de la Isaiia - *Balta Popii* se găsește în răsăritul României, pe teritoriul comunei Răducăneni (jud. Iași), la circa 3 km nord-est de satul Isaiia și la 3 km NNV de satul Zberoaia (com. Gorban, jud. Iași), ocupând partea inferioară a versantului drept al râului Jijia, aproape de confluența cu Prutul, acolo unde cele două râuri, curgând paralel, formează, împreună, o albie majoră foarte largă, de circa 4-5 km. Din punct de vedere geografic, zona aparține sectorul mijlociu al Culoarului Prutului, fiind situată în partea nordică a Podișului Bârladului, în imediata vecinătate a Coastei Iașilor⁴ (Fig. 1).

„Punctul de plecare” al cercetărilor desfășurate în această stațiune l-a constituit descoperirea sa în 1992 de către Vicu Merlan, urmată de cele două sondaje întreprinse în 1996 și 1998 de către N. Ursulescu (Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași)⁵. Săpăturile arheologice sistematice au început în anul 2000, continuând în fiecare an până în 2005, pentru a fi reluate, cu diverse ocazii în 2007, 2008-2010, 2015 și 2017.

¹ Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, IAȘI.

² Institutul de Arheologie al Academiei Române, Filiala Iași, IAȘI.

³ Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Departamentul de Cercetare Interdisciplinară – Domeniul Științe, platforma ARHEOINVEST, IAȘI.

⁴ N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Iași, 2006.

⁵ *Ibidem*.

Investigațiile desfășurate până acum au stabilit și confirmat stratigrafia generală a sitului. La bază, peste stratul de calcar oolitic, acoperit cu loess nisipos, se află un nivel de sol gălbui-brun, în care au apărut resturi destul de sporadice ale unei locuiri din vremea neoliticului (culturii ceramice liniare). Peste acesta, s-au depus două niveluri mai groase (unul de culoare brun-deschisă, altul brun), care conțineau vestigiile etapelor de locuire din vremea culturii Precucuteni. Deasupra există un nivel mai subțire, de cernoziom, cu urme de locuire ale perioadei timpurii a Hallstattului, în care au apărut și complexe arheologice ce pot fi atribuite începutului Epocii Bronzului. Un nivel la fel de subțire conține foarte rare resturi ale unei prezențe din secolul al IV-lea d. Hr. De acest nivel se leagă și mormintele sarmatice timpurii, care formează aici o mică necropolă. Un ultim nivel cu resturi arheologice atestă o sporadică locuire din vremea culturii vechi românești de la începutul mileniului al II-lea (cultura Răducăneni). În fine, peste acesta s-a format un strat vegetal, din care porneau câteva deranjamente moderne⁶.

Istoricul descoperirilor aparținând perioadei Hallstattului timpuriu de la Isaiia

Perioada hallstattiană timpurie de la Isaiia a fost ilustrată începând cu săpăturile întreprinse în 2001, atunci când a fost cercetată o locuință adâncită (L2 - Groapa nr. 12), care a deranjat în mare măsură vestigiile unei locuințe precucuteniene. Din materialul provenit de aici se remarcă fragmente de urne de culoare neagră și vase de tip castron, decorate cu caneluri și ogive⁷. Acestea au fost atribuite culturii Corlăteni-Chișinău. În 2002 a fost găsit un fragment de brățară, decorată cu striuri și un mormânt de copil, având drept ofrandă un vas de tip Belozërka⁸. În 2004 a fost descoperit un ac de bronz îndoit, cu secțiune circulară, cap bitronconic și decorat cu linii circulare incizate. Analogiile stabilite pentru acesta se regăsesc în mediul fazei A al perioadei Hallstattului din Transilvania⁹. Săpăturile din anii următori au evidențiat din ce în ce mai numeroase resturi materiale aparținând acestei perioade, de cele mai multe ori fiind amestecate cu cele specifice Epocii Bronzului. Astfel, cercetările din campania anului 2008 au relevat un nivel cu materiale sporadice mixte, din Epoca Bronzului și Hallstatt, printre care și două ace, o verigă din bronz și un vârf de suliță din fier¹⁰.

⁶ *Ibidem*.

⁷ N. Ursulescu, V. Merlan, F-A. Tencariu, *Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct: Balta Popii*, în *CCAR. Campania 2001, 2002*, p. 160-162.

⁸ N. Ursulescu et alii, *Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct: Balta Popii*, în *CCAR. Campania 2002, 2003*, p. 157-158.

⁹ N. Ursulescu et alii, *Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct: Balta Popii*, în *CCAR. Campania 2004, 2005* p. 188-189.

¹⁰ N. Ursulescu et alii, *Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct: Balta Popii*, în *CCAR*.

Descoperirile recente de materiale din perioada Hallstattului timpuriu (campaniile din anii 2015-2017)

Campaniile de cercetări arheologice sistematice din anii 2015 și 2017 au avut ca scop cercetarea zonei de nord-est a așezării Precucuteni de la *Balta Popii*¹¹. Cu această ocazie, au fost dezvelite noi vestigii aparținând primei Epoci a Fierului.

Ne referim în primul rând la un **ac din bronz** (Fig. 2), apărut în timpul cercetării secțiunii XIV, la adâncimea de 0,80 m, adâncime corespunzătoare nivelului de cernoziom cu materiale de Epoca Bronzului și prima Epocă a Fierului. Acul, ușor îndoit (lungime de 10 cm), este rotund în secțiune, are capul bitronconic și este decorat cu incizii orizontale circulare. Este identic, prin formă și decor, cu cel descoperit în anul 2004 în același sit¹².

În timpul celor două campanii de săpături arheologice a fost cercetat, printre altele, un complex adâncit - groapa 72, care își are originea în nivelul arheologic corespunzător Hallstattului¹³. În plan, are formă aproape rotundă la conturare și ovală la fund, cu profil trapezoidal cu colțurile rotunjite (Fig. 3-4). Dimensiunile sale la nivelul de săpare au fost 2,60 x 2,50 m, reducându-se treptat, până la 1,20 x 1,40 m (Fig. 3-4). Adâncimea reală a complexului este de -1,10 m. Groapa a fost umplută inegal, cu materiale ceramice și osteologice¹⁴, mult cărbune (cu precădere în partea de est a gropii), diverse lutuieri arse.

Inventarului gropii 72. Cea mai mare parte a ceramicii din acest complex este specifică orizontului Hallstattian timpuriu cu ceramică canelată Corlăteni-Chișinău. Pe lângă aceasta, au fost descoperite și câteva fragmente de olărie tipice culturii Precucuteni, fragmente antrenate de săparea gropii prin tăierea nivelului neo-eneolitic de la *Balta Popii*. De asemenea, cele două artefacte de silex din groapă (un gratoar și o lamă) sunt tipice, prin morfologia lor¹⁵, culturii Precucuteni.

Campania 2008, 2009, p. 124-125. La adresa <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2009/cd/index.html> pot fi descărcate și analizele elementale ale respectivelor artefacte.

¹¹ F.-A. Tencariu *et alii*, *Investigating a Chalcolithic dwelling at Isaiia, Iași County, Romania*, în *SAA*, 23(2), 2017 (sub tipar).

¹² N. Ursulescu *et alii*, *op. cit.*, 2005, p. 188-189. Un desen al acului descoperit în anul 2004 este disponibil pe site-ul cimec, la linkul <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2005/cd/index.htm> (pl. 13/9). Legenda planșei indică, din eroare, apartenența artefactului la culturile Epocii Bronzului. În textul raportului este prezentat, totuși corect, ca aparținând epocii fierului.

¹³ Inițial, din cauza cercetării parțiale, groapa 72 a fost atribuită nivelului Precucuteni de la Isaiia - vezi N. Bolohan *et alii*, *Sat Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct: Balta Popii*, în *CCAR. Campania 2015, 2016*, p. 40. După prelucrarea materialelor și curățarea profilului stratigrafic în anul 2017, nivelul de săpare al gropii a fost reconsiderat.

¹⁴ Materialul osteologic este în curs de prelucrare.

¹⁵ D.-M. Vornicu, *The chipped stone assemblage from the Early Chalcolithic settlement at Isaiia - Balta Popii*, în *MCA (S. N.)*, XIII, 2017, p. 191-211.

Materialul aparținând perioadei Hallstattului timpuriu găsit în groapa 72 este foarte fragmentar (Fig. 5/1-17), nefiind posibilă întregirea nici unui recipient. Astfel, în descrierea și atribuirea fragmentelor la un anumit tip de vas ne-am bazat pe informațiile oferite de monografiile lui A. László¹⁶ și O. Levițki¹⁷.

În funcție de tehnica de lucru, ceramica descoperită poate fi împărțită în: fină, semifină și grosieră. Se poate observa că au fost folosite ca degresant cioburi pisate, pietricele, chiar și în cazul ceramicii semifine. Cele mai multe fragmente de olărie se caracterizează printr-o pastă de culoare cenușie, de multe ori cu pete negricioase, sau prin culoarea cafenie deschisă la exterior și neagră la interior, uneori vasele fiind și lustruite. Au fost descoperite și fragmente de la vase de culoare neagră, de bună calitate.

Pentru categoria cu cele mai numeroase fragmente, cele de culoare cenușie, A. László menționa faptul că acestea provin, de obicei, de la vase de dimensiuni mici și mijlocii, fiind vorba în special despre străchini¹⁸. Fragmentele de culoare cafenie-deschisă la interior și neagră la exterior ar proveni de la vase de dimensiuni mai mari, bitronconice-pântecoase, iar ceramica realizată dintr-o pastă grosieră, de culoare cărămidie-maronie, cu pete cenușii de la vase în formă de sac și borcane¹⁹.

Singurul vas parțial întregibil provenit din acest complex face parte din categoria celor bitronconice-pântecoase, cu un aspect înalt, de culoare cafeniu-deschisă la interior și brun roșiatică la exterior (Fig. 5/9). Fragmentul de vas este decorat cu caneluri oblice în zona diametrului maxim și este prevăzut cu proeminențe duble, asemenea urnei din mormântul nr. 10 descoperit în sectorul A al Curților Domnești de la Vaslui, în 1979²⁰. Astfel, avem de-a face cu un vas din categoria celor bitronconice, cu „umărul” proeminent, cu caneluri orizontale în partea superioară, oblice sau verticale în zona diametrului maxim și prevăzute cu proeminențe duble²¹. Alte două fragmente ceramice cu caneluri oblice (Fig. 5/12) de culoare gri-închis atât la interior, cât și la exterior, cu urme de lustruire provin de la un alt vas bitronconic-pântecos.

Pentru cele mai multe fragmente ceramice descoperite în groapa 72 nu s-a putut identifica forma vaselor din care făceau parte. Excepție o fac câteva fragmente, provenind din părțile superioare ale vaselor. Ne referim în primul rând la un păhărel²²; realizat dintr-o pastă de bună calitate, cu cioburi pisate în compoziție, neagră în spătură, de culoare cafeniu-deschisă cu pete cenușii la

¹⁶ A. László, *Începuturile Epocii Fierului la est de Carpați. Culturile Gáva Holihrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, BTh VI, București, 1994.

¹⁷ O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, BTh VII, București, 1994.

¹⁸ A. László, *op. cit.*, p. 111-112.

¹⁹ *Ibidem*, p. 111-112.

²⁰ *Ibidem*, fig. 62/11.

²¹ *Ibidem*, p. 117-119.

²² Tipul XXX la O. Levițki, *op. cit.*, p. 106; forme incerte la A. László, *op. cit.*

exterior și neagră la interior. Păhărelul are formă tronconică, pereții subțiri, buza dreaptă, ușor subțiată (Fig. 5/8) și își găsește bune analogii în așezările de la Chișinău și Trinca²³.

O altă buză, dintr-o pastă de foarte bună calitate, de culoare neagră, provine de la o ceașcă cu marginea evazată²⁴, decorată în partea inferioară a gâtului cu caneluri orizontale, sub care au fost aplicate altele verticale, situate pe pântecul vasului²⁵ (Fig. 5/7). Ca formă vasul are analogii la Trușești²⁶, iar ca decor în situl de la Dănești²⁷.

Categoria ceramicii de culoare cafeniu-deschis la exterior și gri închis la interior este reprezentată de vase predominant grosiere ce par a proveni de la forme cu pereții drepți, îngustați spre partea inferioară, și cu marginea nediferențiată (Fig. 5/1-2). Buza acestor vase este rotunjită.

Ceramica de culoare gri închis atât la interior, cât și la exterior, prezintă forme diverse. Se pot observa fragmente de la vase cu pereții drepți (Fig. 5/3, 4) dar și altele, mai numeroase, de la vase de dimensiuni mai mari, cu corpul arcuit, putând fi vorba, însă, despre forme tranzitorii. A. László menționa ca o trăsătură specifică pentru aceste tipuri de vase, partea superioară simplă, rotunjită, doar în anumite cazuri fiind subțiată sau îngroșată²⁸.

Ultimul tip din această categorie și totodată cel mai slab reprezentat este cel al ceramicii cu pastă de culoare cafeniu-deschisă atât la interior, cât și la exterior. Fragmentele par să provină de la vase cu pereții drepți, dar cu partea superioară ușor răsfrântă în afară (Fig. 5/11).

Cele trei fragmente de părți inferioare ale unor recipiente descoperite în groapa 72 fac parte din toate cele trei tipuri ceramice: fină, semifină și grosieră. Cele din categoriile fină și semifină sunt de culoare gri-închis atât la interior, cât și la exterior, primul prezentând și urme de lustruire. Acestea ar putea proveni de la vase de dimensiuni medii. Fragmentul grosier este de culoare cafeniu-deschis, cu pete cenușii la exterior și negru la interior și provine, cel mai probabil de la vase bitronconice pântecoase.

În umplutura gropii nr. 72 au fost găsite și două fragmente de la vase cu toartă. Unul dintre acestea provine de la o ceașcă cu toartă supraînălțată, de culoare cafeniu-deschis, cu pete cenușii, atât la interior, cât și la exterior (Fig. 5/15), cu umărul accentuat, cu buza ușor răsfrântă în afară. Această formă (cu umărul

²³ Vezi Levițki, *op. cit.*, fig. 15/13, 43/9.

²⁴ Forma 4H la László, *op. cit.*, p. 115.

²⁵ Tipul de decor 6 la László, *op. cit.*, pl. XII, p. 312.

²⁶ A. C. Florescu, *Șantierul arheologic Trușești*, în *MCA*, III, 1957, fig. 12/3.

²⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Sondașul arheologic de la Dănești (r. Vaslui)*, în *MCA*, VIII, 1962, fig. 4/5.

²⁸ László, *op. cit.*, p. 112-113.

accentuat și buza răsfrântă) este mai degrabă specifică orizontului Hallstatt timpuriu cu ceramică incizată Tămăoani²⁹ - Holercani³⁰.

Celălalt fragment dintr-o toartă este de culoare cenușie la exterior și cafeniu-deschis la interior și prezintă urme de lustruire, iar ca decor trei striuri paralele (Fig. 5/16).

Aceluiași complex arheologic îi mai aparțin și două cioburi decorate cu caneluri, dispuse orizontal, provenind din vase de dimensiuni mari (Fig. 5/17). Unul dintre acestea este de culoare cafeniu-deschis la exterior și cenușiu închis la interior, iar cel de-al doilea cenușiu închis pe ambele suprafețe.

Groapa 72 a mai relevat cinci fragmente de vas prevăzute cu diferite tipuri de proeminențe-apucătoare. Trei dintre acestea prezintă apucătoare aplatizate (Fig. 5/13-14), provenind de la vase bitronconice-pântecoase de culoare brun-roșcat, respectiv cenușiu închis. Celelalte două au apucătoare prevăzute cu șa la mijloc, de culoare gri închis la interior și cafeniu-deschis la exterior.

Pe lângă elementele de olărie, în cadrul acestui complex a mai fost descoperit și un fragment dintr-un obiect din os (Fig. 5/21), cu o extremitate rotunjită și prevăzut cu trei incizii circulare. Urmele tehnologice ale abraziunii prin care a fost realizat sunt vizibile pe toată suprafața piesei.

La diverse adâncimi, în umplutura gropii 72 (de la -0,20 m la -0,80 m de la nivelul de săpare), au apărut fragmente provenind de la o placă din lut ars cu ambele fețe atent finisate, groasă de cca. 7-10 cm, fără amprente ale unei substructuri de lemn. Nu ne putem pronunța cu privire la originea sau la funcționalitatea acestora. De asemenea, au fost descoperite și câteva fragmente de lutuială arsă, de grosime mică (între 10-20 mm) cu amprente de la structura vegetală pe care au fost lipite (Fig. 5/18-20). Acestea reprezintă, cel mai probabil, bucăți dintr-un perete de la o locuință din perioada Hallstattului timpuriu, știut fiind faptul că locuințele culturii Corlăteni-Chișinău din bazinul Jijiei erau construcții cu structură vegetală ușoară (nuiele, crengi, trestie) peste care se aplica o lipitură superficială de lut³¹.

Așadar, prin inventarul său deosebit de fragmentar și modul de dispunere al acestuia (răzleț), groapa 72 poate fi interpretată ca una cu rol menajer, în care au fost aruncate diverse resturi ale activităților umane din timpul locuirii Corlăteni-Chișinău din punctul *Balta Popii*: resturi de la o structură de locuit, resturi de la tranșarea animalelor, fragmente de vase sparte, cărbune.

Un alt complex adâncit cercetat în anul 2017 cu nivelul de săpare din stratul arheologic cu materiale Hallstattiene este cel denumit **Groapa 75**. Aceasta a distrus

²⁹ A. László, *Grupul Tămăoani. Asupra orizontului Hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, în *Mem.Antiq.*, XII-XIV, 1986, p. 69.

³⁰ O. Levițki, *Culturile din epoca Hallstattului timpuriu și mijlociu*, în *ThD*, XV/1-2, 1994, p. 170.

³¹ A. László, *op. cit.*, 1994, p. 107.

o mare parte din platforma locuinței precucuteniene L14, lutuiei din aceasta fiind găsite în umplutura gropii (Fig. 6). Este un complex de mari dimensiuni (2,12 x 1,40 m la nivelul de săpare și 0,78 x 0,60 m la fund), de formă neregulată la gură, dar destul de rotund la partea inferioară. Adâncimea reală a gropii este de 0,73 m. Materialul arheologic este foarte rar: câteva fragmente ceramice (dintre care unul Precucuteni, iar restul dificil de determinat) și osoase.

Discuții și concluzii

Disponerea complexelor și artefactelor specifice Hallstattului timpuriu pe planul săpăturilor de la Isaiia sugerează faptul că la începutul Epocii Fierului, comunitățile umane care s-au așezat pe partea inferioară a versantului drept al Jijiei au preferat, pentru trai, zona de est a micii terase de aici (Fig. 7). În mormântarea de copil, în schimb, a fost amplasată în zona de nord-vest a sitului³². Mormântul, după cum se constata și în momentul descoperirii³³, prin inventar și rit, are mai degrabă influențe venite dinspre cultura Belozerka, fiind asemănător cu M 4 de la Vaslui³⁴, neputând fi atribuit culturii Corlăteni-Chișinău.

În schimb, purtătorilor culturii Corlăteni-Chișinău le pot fi atribuite alte complexe cercetate în situl de la Isaiia și anume locuința-bordei cercetată în anul 2001³⁵ și groapa 72 cercetată în ultimii ani. Materialul ceramic din aceste două complexe, prin caracteristicile pastei, ale tehnicii de ardere, prin forme și decor, este tipic Hallstattului cu ceramică canelată.

Cele două ace de bronz cu capul bitronconic descoperite în sit își găsesc analogii în necropola de la Vaslui³⁶, în mediul Hallstatt A1 din zona de la vest de Munții Carpați, în depozitele seriei Cincu-Suseni de la Șpălnaca³⁷ și Tășad³⁸, dar și în așezarea de la Holercani³⁹, așezare aparținând orizontului Hallstattian timpuriu cu ceramică incizată de tip Tămăoani-Holercani. Acele cu cap bitronconic sunt de tradiție central-sud-est europeană, în Slovacia fiind caracteristice culturii Piliny iar în Croația culturii câmpurilor de urne⁴⁰.

³² N. Ursulescu *et alii*, *op. cit.*, 2003, p. 157-158.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Desene ale complexului și ale artefactelor (vase tipice orizontului cu ceramică canelată) pot fi găsite pe platforma Cimec, la linkul <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2002/rapoarte/-default.htm>.

³⁶ A. László, *op. cit.*, 1994, fig. 62/13.

³⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, fig. 210/17-18.

³⁸ *Ibidem*, fig. 213/5.

³⁹ O. Levițki, *Culturi din epoca Hallstattului...*, fig. 4/3.

⁴⁰ O. Levițki, *Considerații cu privire la limita cronologică inferioară a culturii Hallstattului canelat Chișinău-Corlăteni din spațiul est-carpatic*, în *RA, S. N.*, XII, 2016, 1-2, p. 91-92.

Această scurtă notă care tratează descoperirile specifice primei Epoci a Fierului făcute în ultimii ani (2015-2017) în situl de la Isaiia - *Balta Popii* este menită să aducă în atenția specialiștilor în domeniu materiale inedite care, sperăm noi, vor contribui la o mai bună cunoaștere a comunităților Corlăteni - Chișinău.

*NOTE ON THE FINDS DATED TO EARLY HALLSTATT
RECENTLY DISCOVERED IN THE SITE OF ISAIIA - BALTA POPII
(Abstract)*

The article presents the Early Hallstatt material discovered during 2015 and 2017 archaeological excavations at the Isaiia - Balta Popii site (Răducăneni com, Iași County). The paper describes a feature that through its inventory can be considered as a waste pit. Thus, the materials from its filling consist of animal bones, various fragments of clay, ceramic sherds from vessels of various dimensions and various types of paste, most of them typical for the Corlăteni-Chișinău culture and a fragment from a bone object. In addition to these materials found in the pit, a bronze pin was discovered in the cultural layer. The new discoveries come as a completion to the vestiges of the first Iron Age Era investigated in the previous years, which consisted of a buried house, a bracelet fragment, a child's tomb and various typical bronze objects.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Geographic positioning of the site of Isaiia - *Balta Popii*. Map support: Microsoft Encarta.
- Fig. 2. Isaiia - *Balta Popii*. Bronze pin discovered during the 2017 excavations (drawing by Romeo Ionescu).
- Fig. 3. Isaiia - *Balta Popii*. Pit 72 – contour at various depths (a) and profile (b).
- Fig. 4. Isaiia - *Balta Popii*. Pit 72 – research aspects of 2015 (a) and 2017 (b).
- Fig. 5. Isaiia - *Balta Popii*. Inventory of Pit 72 – ceramic ware (1-17), fired daub (18-20) and fragment of a bone item (21).
- Fig. 6. Isaiia - *Balta Popii*. Pit 75. Plan and profile of Pit (a); Pit in the context in which it disturbed the remains of the Precucuteni dwelling L14 (b – drone photograph: F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei).
- Fig. 7. Isaiia - *Balta Popii*. Positioning within the site of the finds dated to Early Hallstatt.

Fig. 1. Amplasarea geografică a sitului de la Isaiia - *Balta Popii*.

Suport hartă: Microsoft Encarta

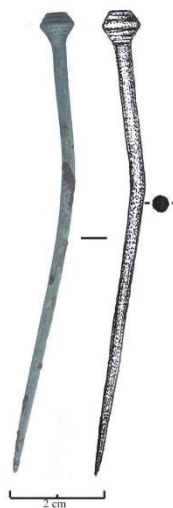

Fig. 2. Isaiia - *Balta Popii*. Ac de bronz descoperit în timpul săpăturilor din 2017
(desen Romeo Ionescu)

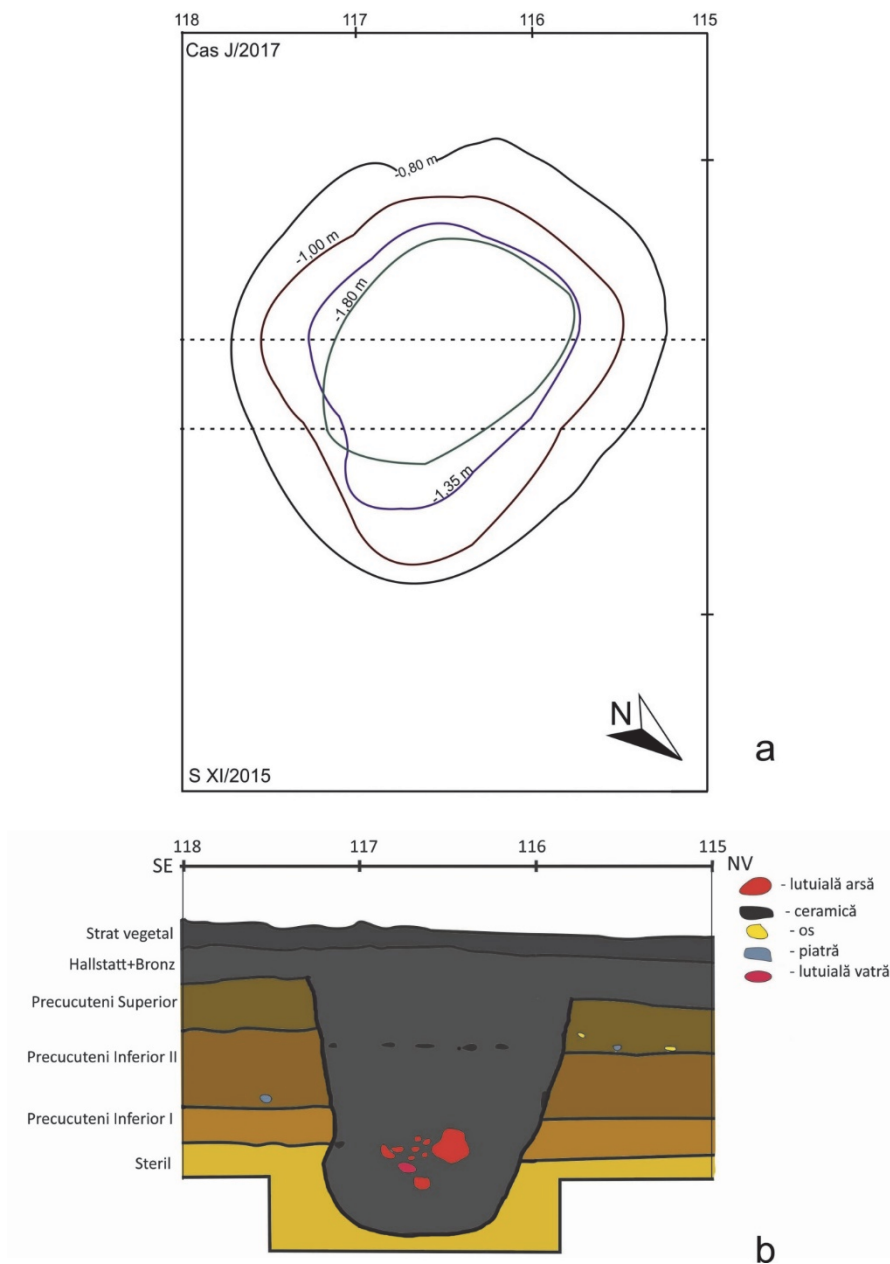

Fig. 3. Isaiia - Balta Popii. Groapa 72 – conturul la diverse adâncimi (a) și profil (b)

a

b

Fig. 4. Isaiia - *Balta Popii*. Groapa 72 – aspecte de cercetare din 2015 (a) și 2017 (b)

Fig. 5. Isăia - *Balta Popii*. Inventarul gropii 72 – ceramică (1-17), lutuială arsă (18-20) și obiect de os fragmentar (21)

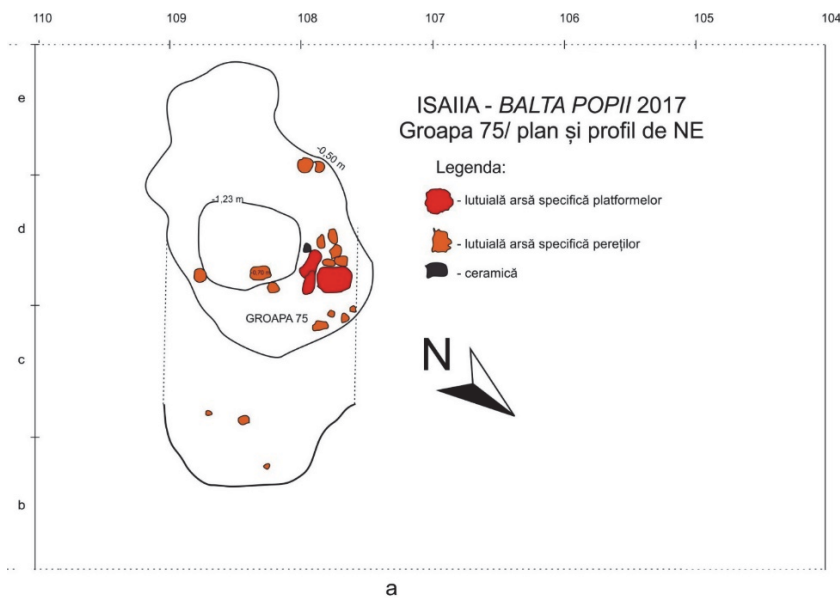

Fig. 6. Isaiia - *Balta Popii*. Groapa 75. Planul și profilul gropii (a); groapa în contextul în care a deranjat resturile locuinței Precucuteni L14 (b – fotografie din dronă: F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei)

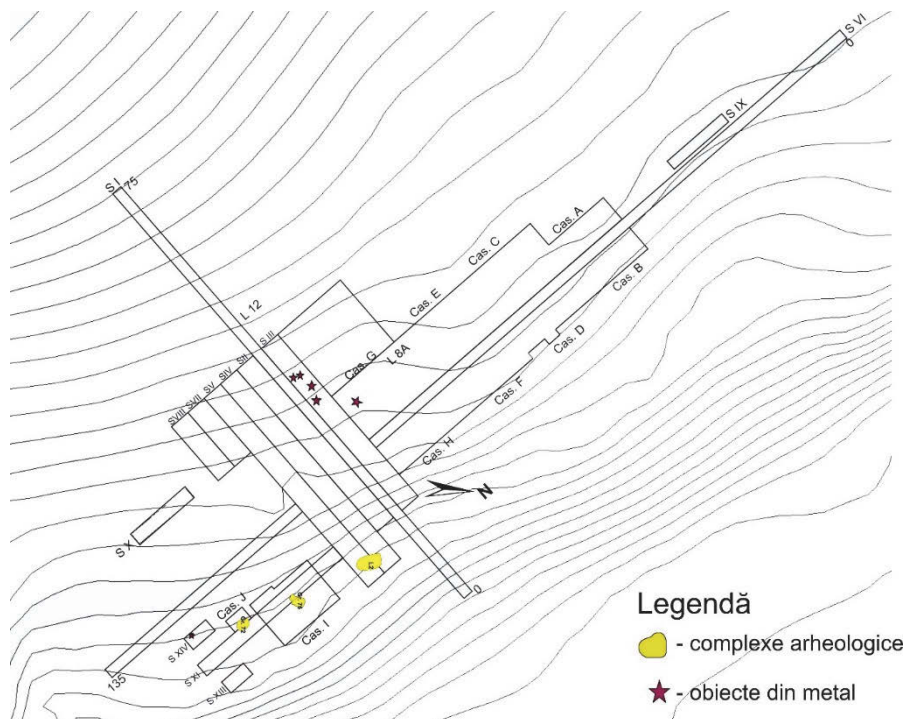

Fig. 7. Isăia - *Balta Popii*. Dispunerea în sit a descoperirilor aparținând Hallstattului timpuriu

NEW DISCOVERIES ON THE MIDDLE PRUT RIVER: A RARE TYPE OF SINOPEAN AMPHORA

Ioan IAȚCU¹, Tamalia-Elena MARIN¹

Keywords: *amphora, Sinope, Pruth, slavs*

Cuvinte cheie: *amforă, Sinope, Prut, slavi*

The lack of rainfall recorded in the summer of 2015, which led to a decrease in the water flow of Pruth, enabled the Border Police of Iași to retrieve a whole amphora from the riverbed (Fig. 1-2). The point where the discovery was made is in the locality of Zaboloteni (commune of Trifești). Furthermore, a field survey was performed in the area, but no other archaeological materials were found. Currently, the vessel is part of the collections of the Moldavian History Museum in Iași, being recorded under the inventory number 23753.

The amphora has the following sizes: height = 52.5 cm; maximum diameter = 20 cm; mouth diameter = 8.5 cm; depth = 50 cm. The item is very well preserved, after being cleaned up and conserved² (Fig. 3).

The item discovered features a series of characteristic elements³: the rim is slightly thickened and everted, not fully rounded, reason for which it has an irregular shape; the shoulders are slightly wider, and the neck is cylindrical; the handles are oval in section, they attach in the upper part several millimetres from the rim. The body of the amphora is conical because, from the shoulder area, it becomes thinner in the lower part and it ends with a narrow bottom; the foot is shaped like a round dome; the ribs on the shoulders have a flat appearance, and the waves on the upper side of the lower body are slightly windy. These stripes are highlighted by grooves; on the rest of the body, grooves are deeper and more

¹ "Moldova" National Museum Complex – Moldavia's History Museum, IAȘI.

² It is worth stating that Loredana Solcan, PhD, was among the persons who enabled the introduction of the item within the museum. Furthermore, on this occasion we express our gratitude to restorer Arina Hușleag with the Centre of Restoration and Conservation within the "Moldova" National Museum Complex Iași.

³ For some bibliographical suggestions and information regarding the typological classification of the container, we wish to send our gratitude to the following researchers: Dorel Paraschiv, PhD (Eco-Museum Research Institute "Gavrilă Simion" Tulcea – History and Archaeology Museum) and Ștefan Honcu, PhD (Romanian Academy, Iași Branch – Institute of Archaeology).

distanced, but in the lower part, they are more apparent⁴. The fabric, of a reddish ochre hue (Munsell: 7.5 6/6-7/6), is dense, with a few intrusions of fine pyroxene and mica particles. The height of this type of container varies between 59 and 67 cm, and the maximum diameter between 19 and 27 cm. The capacity ranges between 6 and 7 litres⁵, but the one of our amphora is 5 litres. In case of amphorae within this category, resin was found inside⁶, which stands to show that they were designed for a certain product, namely wine⁷. Dominique Kassab Tezgör, in the classification made for the amphorae of Sinope, includes this type of the variant *D Snp II*⁸ (Fig. 4). Hence, this form of amphora was produced in the workshops of Demirci, a centre situated 13 Km south of Sinope. Archaeological researches performed here have highlighted the industrial area where pottery hearths were concentrated, for the pottery used from the second throughout the seventh century. Usually, in their production centre, these amphorae are dated through coins from Justinian I (AD 527-565), Justin II and Sophia (AD 565-578), which shows that their production took place in the second quarter of the sixth century AD, and even in the early years of the subsequent century⁹.

This type of amphora is extremely rare; there are very few items found even among the materials of the production workshop¹⁰. At Sinope, they have discovered a few integral items: one of them is in the city museum¹¹, while the other in the private collection of Ismail Karakan¹². Two amphorae of the same type are preserved in the Museum of Amasra, and another one in the museum of Ereğli¹³.

⁴ To describe the amphora, we used as model the study of the researcher D. Kassab Tezgör, *Typologie des amphores sinopéennes entre les IIe-IIIe s. et le VIe s. ap. J.-C.*, in eadem (dir.), *Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope*, Varia Anatolica XII, Istanbul-Paris, 2010, p. 135, pl. 20/2, 7.

⁵ A. Opaît, D. Paraschiv, *Rare amphora finds in the city and territory of (L)Ibida (1st-6th centuries AD)*, in *Rei Cretariae Romanae Fauctorum*, Acta 42, Bonn, 2012, p. 117.

⁶ D. Kassab Tezgör, S. Lemaitre, D. Pieri, *La collection d'amphores d'Ismail Karakan à Sinop*, in *Anatolia Antiqua*, XI, 2003, p. 178.

⁷ A. Opaît, D. Paraschiv, *op. cit.*, p. 117.

⁸ D. Kassab Tezgör, *op. cit.*, pl. 20/2, 7.

⁹ Eadem, *Le réseau commercial des amphores sinopéennes entre les IIe-IIIe s. et le VIe s. de notre ère*, in D. Kassab Tezgör, N. Inaishvili (eds.), *PATABS I. Production and trade of amphorae in the Black Sea. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006*, Varia Anatolica XXI, Paris, 2009, p. 171.

¹⁰ Eadem, *op. cit.*, 2010, p. 135.

¹¹ Eadem, *La production sinopéenne et ses relations avec la Colchide à l'époque romaine*, in M. Faudot, A. Frayse, E. Geny (eds.), *Pont Euxin et commerce: la genèse de la "route de la soie". Actes du IXe Symposium de Vani (Colchide)-1999*, Institut des Sciences et Technique de l'Antiquité (Besançon), Presses Universitaires Franc-Comtoises, Paris, 2002, p. 203, fig. 18-19.

¹² D. Kassab Tezgör, S. Lemaitre, D. Pieri, *op. cit.*, p. 178, nr. 19, pl. IV/19, pl. 10/19.

¹³ *Ibidem*; eadem, *op. cit.*, 2010, pl. 20/2, 7.

Most whole amphorae preserved in the museum collections on the Turkish Black Sea coast were discovered by accident, mainly within shipwrecks.

Such items are also well known on the northern Black Sea coast. At Chersonessus, a whole item with resin traces on the inside was retrieved from the gulf waters, and another one was discovered in complex no. 26 within the premises of the city (area VIII)¹⁴. In the east-Pontic area, Sinopean containers are known through the discoveries of Gudava¹⁵, Petra-Tsikhisdziri and Gonio-Apsaros (Georgia); in the last site, the amphorae were identified in layers dated through coins of Justinian I¹⁶. In Roman Dobrudja, the amphora type in question is illustrated through the discovery of a neck fragment at *(L)Ibida* (Slava Rusă, county of Tulcea)¹⁷ (Fig. 5).

It is worth mentioning that, north from the Danube, archaeological researches failed to find this type of amphora, which makes the item retrieved from the riverbed very important. Around 4 km north-west from the point where the vessel emerged, field surveys performed in 1983 by Vasile Chirica and Tamilia Marin in the commune of Bivolari, on the left slope (north-eastern) of the Trajan II pond, led to the discovery of a settlement pertaining to Late Antiquity. Six habitations were identified, where the predominant one was the local pottery material to which we add a series of amphora fragments “with deep, horizontal grooves”, of each those who discovered them said they “may also be dated after the fifth century AD”¹⁸. For the Middle Pruth area, we underline the discoveries of Iași - *Crucea lui Ferenț*, where a semi-hut habitation was discovered¹⁹, which comprised a handmade pottery item and an open-hand fibula belonging to Werner class I D, dated in the second half of the sixth century AD²⁰. Along the Pruth River (Manta

¹⁴ L. A. Golofast, *Steklo rannevizantiiskogo Hersonesa*, in *Materiali po Arheologii, Istorii i Etnografii Tavrii/Materials in Archaeology, History and Ethnography of Tauria*, VIII, Simferopol, 2001, p. 120, fig. 79/1.

¹⁵ D. Kassab Tezgör, N. Kebuladze, D. Lomitashvili, M. Zamtaradze, *Les sites de Gudava et d'Ilori (Colchide): amphores de Sinope et amphores locales de l'époque romaine*, in *Anatolia Antiqua*, 15, 2007, p. 204, cat. 22, fig. 30.

¹⁶ N. Inaishvili, M. Khalvashi, *Sinopean Imports on the Black Sea Littoral of South-West Georgia*, in D. Kassab Tezgör (ed.), *Sinope. The Results of Fifteen Years of Research. Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009*, Ancient civilizations from Scythia to Siberia 16, Brill, Leiden-Boston, 2012, p. 502, fig. 8/3-5, 10/2-4.

¹⁷ A. Opaț, D. Paraschiv, *op. cit.*, p. 117, fig. 19.

¹⁸ V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, Iași, 1984, VI.5.C., p. 59, fig. 23/10.

¹⁹ D. Gh. Teodor, *Descoperiri din secolele VI-VII e. n. la Iași. Crucea lui Ferenț*, in *CI*, II, 1971, p. 119-124, fig. 1, 3/1-2.

²⁰ F. Curta, “Slavic” *Bow fibula: Twenty Years of Research*, in *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 93, 2012, p. 39, table 2; idem, *Apariția slavilor*, Târgoviște, 2006, p. 224-226, fig. 46.

and Colibași – the Republic of Moldova; Cârja, Sărățeni and Huși – county of Vaslui), and in the lower areas of the Bahlui River (Uricani and Popești – county of Iași), Jijia (Dumitrești Gălății – county of Iași) and Elan (Horga – county of Vaslui), we have noted the presence of Byzantine bronze coins and of golden items (Oțeleni – county of Vaslui, Iași and Borolea – county of Botoșani), all from the time of Justinian I²¹. On the same path used for the circulation of Roman merchandises, several monetary items dating to Justin II were discovered, at Horga, Fălciu and Huși – county of Vaslui²². A similar situation to the one identified on the Pruth River is the one on Middle Dnieper where, in the area of the cities of Vyshgorod²³ and Kiev (Kiselivka, Podil)²⁴ a series of Pontic amphorae were discovered – through archaeological researches or retrievals from the river waters – such as the type Opaïț B Id/ Antonova XV/ Kuzmanov XVI. There were also unknown variants discovered, dated in the second half of the sixth century AD²⁵. On the Kiselivka hilltop, bronze coins were discovered pertaining to the reigns of Anastasius I and Justinian I²⁶.

The amphorae discovered at long distance from the production centres indicate the presence of remote commerce. Merchandises were transported along internal rivers²⁷, upstream, using nautical hauling equipment²⁸, from where they were subsequently distributed on land. It is worth highlighting that this type of small Sinopean amphora was very easy to transport. The discovery of a Byzantine amphora in the Lower Dnieper area, at Hortiția²⁹, confirms the upstream

²¹ C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, in *SCIV*, 23, 1972, 3, p. 379-388, fig. 1; V. M. Butnariu, *Răspândirea monedelor bizantine din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, in *BSNR*, 77-79, 1983-1985 (1986), pl. II; S. Musteață, *Moneda bizantină în regiunile carpato-nistrene în secolele VI-X*, Chișinău, 2014, p. 35-38, map 6; F. Curta, *op. cit.*, 2006, p. 155, fig. 10, 11.

²² S. Musteață, *op. cit.*, p. 42-45.

²³ O. M. Prihodniuk, *Arheologični pamjatki Sereznogo Pridniprovija VI-IX st. n. e.*, Kiev, 1980, p. 54, 130, fig. 44/9.

²⁴ A. M. Șovkopljās, *Keramiceskie kompleksi s gorī Kiselevki v Kieve*, in *KSLA*, 1957, p. 101, fig. 1; O. M. Prihodniuk, p. 54, 133-134, fig. 44/7 (for Podil); p. 133, fig. 44/8 (for Kiselivka); see also F. Curta, *op. cit.*, 2006, p. 213-214, note 24, fig. 37, especially the distribution of other types of amphorae, other than Late Roman 1 and Late Roman 2.

²⁵ *Ibidem*, p. 213-214, note 24.

²⁶ O. M. Prihodniuk, *op. cit.*, p. 55.

²⁷ Strategikon XI, 4, 32 (*Fontes Historiae Dacoromane*, II, published by H. Mihăilescu, Gh. Șefan, R. Hâncu, Vl. Iliescu, V. C. Popescu, Bucharest, 1970, p. 561): “their rivers discharge into the Danube and transport is easy using ships”.

²⁸ C. I. Munteanu, *Transportul de mărfuri pe căile navigabile din provinciile romane renane și dunărene (secolele I-III p. Chr.)*, Bibliotheca Brukenthal LXX, Sibiu, 2015, p. 39.

²⁹ G. I. Șapovalov, *Jakir V-VII st. z Dnipra bilja ostrova Hortiția*, in *Arheologhija*, 1, 1990, p. 120-121.

navigation of heavy vessels on these fluvial routes. Furthermore, Slavs were renowned for their sailing skills; according to literary sources, they used light dugout boats³⁰, which allowed the merchandises to be transported faster. Beyond any doubt, in this point or near this point, there was a traditional outlet for various products. The presence of local elite³¹ – with the financial resources required for purchasing such items, without excluding barter, of course – made possible the existence of demand for luxury merchandises brought from long distance and traded by certain itinerant merchants. Some periods of relative peace³² allowed the unfolding of commercial transactions where Roman goods – high quality wines included – constituted the main merchandises requested by the north-Danubian communities³³. This is highlighted by the circulation of small coins in the first part of the reign of Justinian I; however, in the period 545-565, given the implementation of the strategic programme for the Danubian *limes*, the monetary circulation was interrupted. A profound crisis of exchanges between the local north-Danubian population and the empire led to a decreased flow of Roman goods in the *barbaricum*. Roman amphorae were mainly present in the settlements dated in the second half of the sixth century AD north of the Danube, when an economic boost was recorded during the reign of Justin II, marked by an even distribution of bronze coins with *folles* value east from the Carpathians³⁴.

The unpublished material retrieved from the Pruth also allows an observation regarding the diversity of Sinopean amphorae identified north of the Danube. This discovery should not be considered a singular case and, beyond the attribution of a quite clear temporal space, namely the second half of the sixth century AD, it should be related to a series of previous economic realities. For the Pontic merchandises, comprising especially agricultural products (wine and olive oil), the eastern Carpathian area was a traditional outlet.

³⁰ *Miracula Sancti Demetrii* (Paul Lemerle, *Le plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des slaves dans les Balkans*, I, *Le texte*, Paris, 1979): II, 1, 179-180 (p. 169-170 (175)); II, 4, 253 (p. 203 (214)); idem, *Le plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des slaves dans les Balkans*, II, *Commentaire*, Paris, 1981, p. 88, 121.

³¹ For the presence of amphorae in graves belonging to the Avar elites of Pannonia, see G. Csiky, *Wine for the Avar elite? Amphorae from Avar period burials in the Carpathian Basin*, in G. R. Tsatskheladze, A. Avram, J. Hargrave (eds.), *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th century BC-10th century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17-21 September 2013)*, Oxford, 2015, p. 175-182.

³² C. Chiriac, *Expediția avară din 578-579 și evidența numismatică*, in *ArhMold*, XVI, 1993, p. 203; V. M. Butnariu, *op. cit.*, p. 207.

³³ D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1981, p. 28-29.

³⁴ F. Curta, *op. cit.*, 2006, p. 297; V. M. Butnariu, *op. cit.*, p. 207, pl. V.

This Late Roman amphora is evidence of “trade and continuity” in the Lower Danube area, but the most important aspect is the fact that it belongs to the barbarian area, hence at a considerable distance from the *limes*. Furthermore, it belongs to a period often characterized by instability; this phenomenon was generated by the numerous uprisings in the areas of modern day Moldavia and Walachia, determined, in their turn, by the invasions in the Empire, followed by replies from Romans or from their allies. The amphora of Zaboloteni completes the map of finds for the second half of the sixth century AD, thus confirming the existence of Roman imports in the north of modern day Moldavia, too. Future systematic or field surveys focusing of the commercial axis of the Pruth Valley will definitely provide new information on this period.

NOI DESCOPERIRI PE PRUTUL MIJLOCIU:

UN TIP RAR DE AMFORĂ SINOPEANĂ

(Rezumat)

Scăderea debitului de apă în râul Prut a dus la recuperarea, de către Poliția de Frontieră Iași, a unei amfore întregi din albia râului. Punctul unde s-a făcut descoperirea se află pe raza localității Zaboloteni, comuna Trifesti, județul Iași. Vasul, foarte bine conservat, se află în colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei Iași, fiind înregistrat la nr. de inventar 23753. Amfora, cu capacitatea de 5 l, are următoarele dimensiuni: înălțimea = 52,5 cm; diametrul maxim = 20 cm; diametrul gurii = 8,5 cm; adâncimea = 50 cm. Recipientul prezintă o serie de caracteristici, cum ar fi: buza are o formă neregulată, fiind ușor îngroșată și îndoită spre exterior; umerii sunt ușor mai largi, iar gâtul este cilindric; ansele, ovale în secțiune, se atașează în partea superioară la câțiva milimetri de buză; corpul amforei are o formă conică și se termină cu un fund îngust; piciorul este în formă de calotă rotundă; nervurile de pe umeri au un aspect plat, iar ondulațiile de pe partea superioară a burții sunt ușor curbate; aceste striuri sunt evidențiate de șanțuiri; pe restul corpului, onduleurile sunt mai pronunțate și distanțate, însă în partea inferioară acestea sunt mai puțin evidente. Pasta, de un ocru roșiatic (Munsell: 7.5 6/6-7/6), prezintă puține intruziuni de particule fine de piroxen și mică. Această amforă produsă la Sinope, aparținând tipului D Snp II (în clasificarea realizată de Dominique Kassab Tezgör), era destinată transportării vinului. Piesa se datează în a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr. Descoperirea certifică existența unui comerț dinamic pentru arealul est-carpatic, mărfurile pătrunzând pe culoarul Prutului, fapt evidențiat și de circulația monedei mărunte de bronz din timpul împăraților Iustinian I și Iustin al II-lea.

Așadar, această piesă inedită apare la distanță considerabilă de limes, într-o perioadă marcată deseori de instabilitate determinată de invaziile slavilor în Imperiu, urmată de replicile romanilor sau ai aliaților acestora.

Lista ilustrațiilor:

- Fig. 1. Localizarea pe hartă a descoperirii (Suport hartă: Google Earth).
- Fig. 2. Albia majoră a Prutului și punctul de unde a fost recuperat vasul (foto autori).
- Fig. 3. Amfora descoperită la Zaboloteni (desen și fotografie).
- Fig. 4. Amforă de tip *D Snp II*: a. după D. Kassab Tezgör, *op. cit.*, 2003, pl. X/19; b. după D. Kassab Tezgör, *op. cit.*, 2009, pl. 99/4.
- Fig. 5. Distribuția amforelor sinopeene de tip *D Snp II* (Suport hartă: Google Earth).

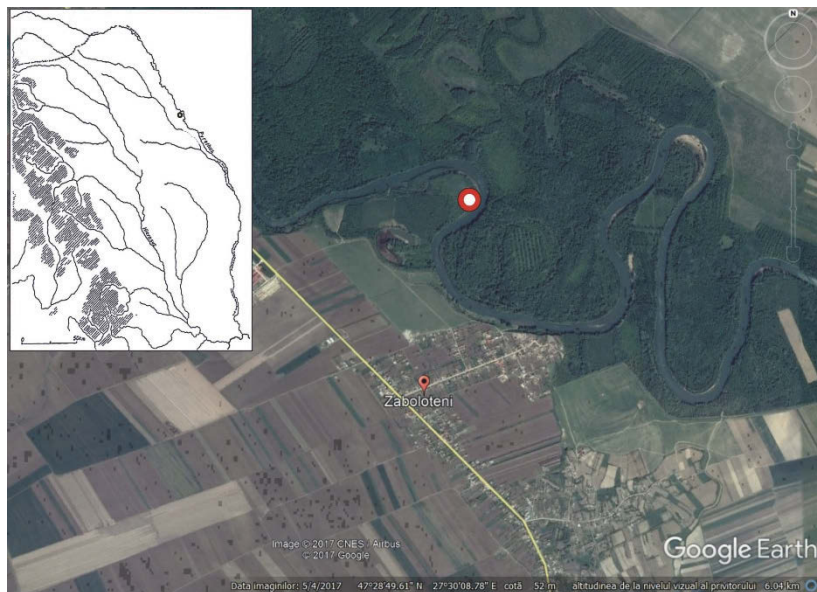

Fig. 1. Map location of the discovery (Map support: Google Earth)

Fig. 2. The channel of the Prut and the point where the vessel was retrieved (photo taken by the authors)

Fig. 3. The amphora discovered at Zabolteni (drawing and photo)

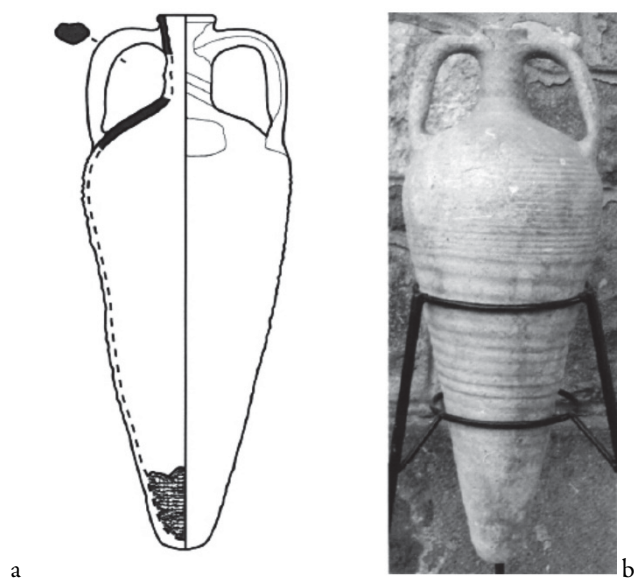

Fig. 4. Amphora type *D Snp II*: a. according to D. Kassab Tezgör, *op. cit.*, 2003, pl. X/19;
b. according to D. Kassab Tezgör, *op. cit.*, 2009, pl. 99/4

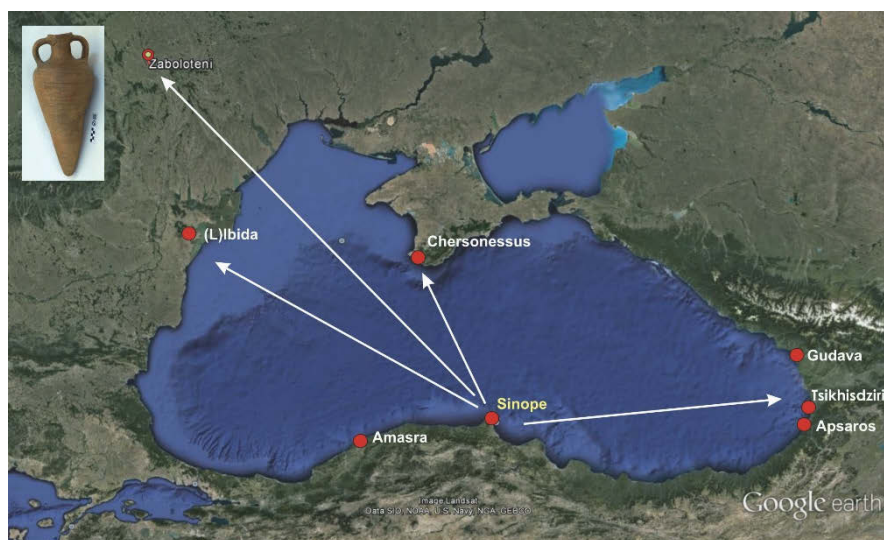

Fig. 5. The geographical distribution of Type *D Snp II* Sinopean amphoras
(Map support: Google Earth)

THE ADVERSARY AND ITS WEAPON. THE LATE MEDIEVAL DEPICTIONS OF THE ANTI-CHRISTIAN

Cătălin HRIBAN¹

Keywords: *Sword, saber, Byzantine swords, Islamic swords, scimitar, paramerion, drepanon, cultural image, religious warfare, persecution, Renaissance iconography, Moldavian painted churches*

Cuvinte cheie: *Spadă, sabie, spade bizantine, spade islamice, iatagan, paramerion, drepanon, imagine culturală, război religios, persecuție, iconografia Renașterii, bisericile pictate din Moldova*

Starting in the spring of 1997 and up to the end of 2000, the Probota monastery (Suceava County) has been the subject of intense and continuous research and restoration efforts, managed by UNESCO². One of the somewhat obscure secondary products of restoration of the magnificent interior paintings of the monastery church is the inventory and typological classification of edged weapons depicted in 16th century murals uncovered, reinforced and restored by the multinational team of project specialists.

Carried out as an exercise of style and therefore without a probable scientific finality, the edged weapons typology inventory ignored on purpose any method of art history, simply pursuing the visual identification of edged weapons, especially swords and swords as instruments of martyrdom in the scenes of the Painted Menologium in the Pronaos and the Burial Chamber and, to a lesser extent, of the equipment of the military saints, as an attribute of the archangels or as a canonical accessory in the *Judas' Treason* or the *Assumption of the Virgin*. Once identified, white guns were framed as swords or swords, and swiftly graded swords in one or

¹ Institute of Archaeology, Romanian Academy – Iași Branch, IAȘI.

² The entire history of the Probota Monastery project can be recovered from the volume (currently rarissim) published by the project management team at its completion: *The Restoration of the Probota Monastery. 1996-2001*, Publications de l'UNESCO, Paris, 2001. Although it may be accused of partiality, the volume is the only testimony (ten years after the completion of the restoration) of the magnitude and the real weight of the international effort (knowingly demeaned in the Romanian literature after 2000).

other of the typological families established by Oakeshott³ (medieval) or Norman⁴ (early modern), depending on the shape and relative dimensions of the guard, the handle and the pommel. This research was completed as an exercise in futility, with the vast majority of entries revealing "precious" information such as "a possible F family handle with an exotic guard and an atypical discoid pommel with button", any chronological, historical or statistics proving to be illusory.

This sterile research became, providentially, the basis of certain interesting findings towards an archeology of the medieval individual mentality, which findings utilize the inventory of the pictorial "arsenal", ignoring the detailed typology that proved to be irrelevant, and employing the resources and methods provided by art history, which were ignored ten years earlier. The fundamental premise of these findings is that the sword possess an object/ symbol duality, and its forceful presence in the medieval mindset oscillates constantly between daily familiarity and messianic quasi-sacredness, being for the medieval individual an entity whose value and substance can occupy any point between the familiar and sacred, in a quantum indeterminism that makes the familiar and sacred inseparable within the representation of the sword. As exaggerated as it may be⁵, the context of relevance is not the one of the *sword owner* (and implicit of the warrior mystique), but the context of the *sword as a cultural object*⁶. Paraphrasing Jean Guilaine, the sword is the most sophisticated object created by prehistoric metallurgy, comprising, up to the end of Renaissance, the most advanced technology of the time⁷. The force of such object is so great that it becomes, in Catholic patrology, the message vehicle for the Lord's Peace, as a variant of the concept of *the two swords* (secular authority and spiritual authority) which at Allain de Lille (*Ad Milites*, the end of 13th century) becomes a material sword, carried by the *miles*, a sword of

³ Ewart Oakeshott, *Records of Medieval Sword*, 2nd Edition, Boydell Press, Woodbridge, UK, 2000.

⁴ A. V. B. Norman, *The Rapier and Small-Sword, 1460-1820*, Arms and Armour Press, Londra, 1980.

⁵ Perhaps the most expressive *caveat* in this regard was issued by the very same Ewart Oakeshott, in the preamble of his popular volume *Sword in Hand*: "Unhappily, it has become fashionable, at certain times, to add to the mystique of the sword elements which were very unlikely ever to have occurred to the men to whom it was familiar and sanctified. At times scholars, as well as popular writers, have declared that a sword's outstanding appeal to its owner was other than its value as a weapon and symbol of aggressive power and of his dedication to the faith, a code, a cause, or an ideal. It is surely not incumbent upon us to accept that any pre-Freudian warrior had other ideas than these".

⁶ The famous traveler, adventurer and translator of the *Kamasutra*, Sir Richard Burton, is the author of a book not less famous about the cultural history of the sword, *The Book of Swords*, which contains the axiom, frequently cited also: "... the history of the sword is the history mankind".

⁷ Jean Guilaine, Jean Zammit, *Le Sentier de la Guerre: Visages de la violence préhistorique*, Éditions du Seuil, Paris, 2001, p. 197.

violence for securing secular peace, against a spiritual sword that a Christian carries with his soul, a sword of God-inspired soul peace, and which serves the knight as a righteousness standard for his actions. While the sword is an instrument of order, the opposite is not less true. The villains take possession of the sword and use it for their wicked ends, explains John of Salisbury, while Alain de Lille depicts such reversal with an emotion that verges on horror: "... they [the wicked knights] sharpen their swords in the very womb of their mother, the Church"⁸. The sword of justice can at the same time be a sword of the revolution, without being a contradiction *per se*: during the months leading to the beginning of the anti-Hussite crusades, one of the leaders of the Moderate party of the Hussites, Vaclav Koranda of Plzen, declared in September 1419: "the time of wandering with the pilgrim staff in hand has passed. Now we will have to march with sword in hand"⁹ as the non-radical Hussite rhetoric employed the metaphor of the sword exclusively in the sense of a spiritual weapon. The duality of the *material sword-spiritual sword* is consciously used as a plea against sinful bloodshed, by both the crusaders of Emperor Sigismund of Luxembourg and the Taborite radicals¹⁰, in the form of *arma carnalia-arma spiritualia* by Jakoubek of Střbor, the ideologist of moderate Hussitism and the main successor of Jan Hus¹¹. Thus, we find that the sword as a multiple meaning cultural image is present as vividly during the Crusades as during the Pre-Reformation, both in the religious milieus and in the vernacular literate ones, in the West as well as at the periphery (geographic and theological) of Catholic Europe.

If the references of Western scholasticism may seem inadequate for assessing the cultural landscape of the Moldavian public in prince Petru Rares' time, the Scriptural text is a very suitable reference, as its message is virtually identical in the 16th century as is in the 21st century. As such, the image of the sword in the Old Testament¹² is the representation of divine immanence and justice, or the divine

⁸ Richard W. Kaeuper, *Chivalry and Violence in Medieval Europe*, Oxford University Press, 1999, p. 77.

⁹ Norman Housley, *Religious Warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford University Press, Londra, 2002, p. 36, who quotes with gusto from Kaminsky's 1968 *History of the Hussite Revolution*, which remains the reference work on the issue of Hussitism.

¹⁰ The millenarian enthusiasm of 1419-1420 was accompanied by unprecedented fratricide violence in the Hussite Czech state. The Taborite and Orebite Radicals preachers urge, in the spirit and letter of the Old Testament, to smite the "enemies of the Lord's Law": „Any one of the faithful is accursed who holds his sword back from the blood of the adversaries of Christ's Law, from personally pouring it out. Rather, each of the faithful ought to wash his hands in the blood of Christ's enemies, because blessed are all who return vengeance to the woeful daughter, just as she has done to us" (Norman Housley, *op. cit.*, p. 39).

¹¹ *Ibidem*, p. 45-46.

¹² Henceforth, all references to biblical text refer to the New King James Bible (1982), rendered

punishment administered by men, or even directly by God (either to the Israelites or to their enemies):

- The flaming sword guarding the entrance to Paradise (*Gen. 3:24*).
- The Lord shall kill with the sword any who oppress the poor, the widows and the orphans (*Exod. 22:23-24*).
- The Angel of the Lord with a raised sword, who blocks the road in the *History of Balaam* (*Num. 22:23, 31*).
- "... And when the Lord your God delivers it [i.e. the fortress] into your hands, you shall strike every male in it with the edge of the sword..." (*Deut. 20:13*).
- In the same book, "... The sword shall destroy outside; There shall be terror within... [for the Israelites who have forsaken the Lord]" (*Deut. 32:25*), as well as "– As I live forever, if I whet My glittering sword, and My hand takes hold on judgment, I will render vengeance to My enemies, and repay those who hate Me ...", *The Song of Moses* (*Deut. 32:40-41*).

There are numerous such Old Testament examples, and we select here only those that might have been more popular to a 15th - 16th century public¹³. We believe that the ultimate and fatal character of the sword is beyond disputation, as an instrument of judicial, divine and human violence, an *exemplum* of the Last Judgment. Simultaneously, the sword is the familiar war tool, which was forbidden to the Israelites under Philistine occupation (1 *Sam. 13:19*) and about which David, the still-hidden King of Israel, admonishes Goliath: "Then David said to the Philistine, 'You come to me with a sword, with a spear, and with a javelin. But I come to you in the name of the Lord of hosts, the God of the armies of Israel, whom you have defied'" (1 *Sam. 17:45*) and "... the Lord does not save with sword and spear; for the battle is the Lord's, and He will give you into our hands (1 *Sam. 17:47*). The sword is also the familiar instrument that serves as an accessory to Solomonic justice, in the well-known episode of the two mothers who disputed the child (1 *Kings 3:24-27*), where, through the brutality the simple presence of the sword imparts to the scene, the shocking immanence and ultimate, irremediable character of royal justice is revealed, which is, in fact, the real intention of the wise king. Moreover, the sword also appears not only as a positive instrument for executing the divine will (the killing of Amalekite King Agag by Samuel (1 *Sam. 15:33*), but also a negative one, of the human will (the suicide of King Saul, who throws himself on his sword (1 *Sam. 31:4*), or the swords of the Ammonites, which are the instrument for the unlawful execution of Uriah, at the command of King David: "You have killed Uriah the Hittite with the sword; you have taken his wife

in online edition, retrieved from <https://www.bible.com/bible/>.

¹³ The word *sword* appears 404 times in the Holy Scripture.

to be your wife, and have killed him with the sword of the people of Ammon" (2 *Sam.* 12:9).

In the New Testament, the sword does not lose any of its spiritual and profane roles, being equally in both its roles familiar and impressive for the medieval audience. In the form of a spiritual sword, it is an instrument of separating believers from skeptics, as final weapon with which Jesus cuts off by sword the parents from their children and the spouses from each other: "Do not think that I came to bring peace on earth. I did not come to bring peace but a sword" (*Matt.* 10:34). Simultaneously, the sword is a purely material object, a weapon of attack and defense, employed by the mob who seize Jesus in the Gethsemane Garden ("Have you come out, as against a robber, with swords and clubs to take Me?" *Matt.* 26:55), and by the apprentice who takes up the sword to the Savior's defense and who is admonished by Him with: "Put your sword in its place, for all who take the sword will perish by the sword" (*Matt.* 26:52). The material sword as an *exemplum* of executive justice is perfectly illustrated in the apostle Paul's discourse: "... Do you want to be unafraid of the authority? Do what is good, and you will have praise from the same. For he is God's minister to you for good. But if you do evil, be afraid; for he does not bear the sword in vain; for he is God's minister, an avenger to execute wrath on him who practices evil" (*Rom.* 13:4). In the evangelical discourse, the sword is the preferred metaphor for emphasizing certain extraordinary trials ("Then Simeon blessed them, and said to Mary His mother, 'Behold, this Child is destined for the fall and rising of many in Israel, and for a sign which will be spoken against (yes, a sword will pierce through your own soul also), that the thoughts of many hearts may be revealed'", *Luke* 2:35; and "... he who has no sword, let him sell his garment and buy one. For I say to you that this which is written must still be accomplished in Me: 'And He was numbered with the transgressors'", *Luke* 22:36-37). Such stylistic usage can be seamlessly joined (conceptually) with the image of the sword as an instrument of martyrdom, first in the scenes depicting the Decollation of St. John the Baptist, (although it does not appear literally in the source text, is implicitly introduced by the iconographer's vision), then in the martyrdom by the sword of the apostle James (the brother of John) by King Herod Agrippa I (*Acts* 12:2). The force of the sword as a cultural image in the New Testament reaches, however, its maximum intensity in the Apocalypse of St. John, where it designates the lethal force of the voice and the word of the Lord who pronounces sentences at the end of the world ("... out of His mouth went a sharp two-edged sword", *Rev.* 1:16) and its power to kill, granted to the apocalyptic riders ("Another horse, fiery red, went out. And it was granted to the one who sat on it to take peace from the earth, and that people should kill one another; and there was given to him a great sword", *Acts* 6:4).

The sword-bearing characters from the mural paintings of Probota monastery (or Voroneț, or Arbore, or Bălinești, or Moldovița, or Moldovita and the list can continue), can be divided into four categories:

- I. Instances of divine majesty, power and immanence¹⁴: the Archangels Michael and Gabriel, in scenes of the nave and the narthex, the angel escorting the avatar of the Old Testament (the Synagogue) from the Crucifixion, or the angel severing the hands of the “spiteful” Jew in the scene of the Dormition of the Virgin;
- II. military saints, in the nave scenes: Procopius, Theodore Tiro and Theodore Stratelates, Demetrius, George, Artemius;
- III. secondary characters, actors in the Passion cycle in the nave, or background characters in depictions of the Ecumenical Councils in the narthex;
- IV. torturers and executioners in the martyrdom scenes of the Menology, in the narthex and the burial chamber.

The incidence of “civilian” sword-bearing characters is zero, as none of the male characters in the group of founders in the votive painting is wearing weapons whatsoever, and little prince John does not bear a sword in his funeral portrait on the southern wall of the burial chamber. The weapons seem to be instruments of violence exclusively reserved for characters, while the real people represented in mural painting are prevented to be tainted by such violence, whether this is judicial or not, divinely sanctioned or discretionary.

Having established that the sword is a culturally multiple-meaning, morally ambiguous and extremely powerful cultural image, we must accept a second premise, that for such an image, the speciation of its representations is not a random development, but the result of a rather semi-conscious process that selects, separates and unifies meanings, out of the contextual “cloud” that is, in fact, the cultural image accrued around the object “sword”. Actually, the process of representation “sets” materially that sword which is closest to the contemporary reality, out of the multitude of quantum possibilities that coexist within the cultural image. Specifically, the painter sets the shape of the sword within the scene he is currently painting, using both a material pattern (a real weapon, seen, understood and memorized), and a mental model, and these two models interact dynamically. The result of this constructive process is the depiction of a sword that

¹⁴ “[W]hen our Lord established law and order on the earth, He set them in the sword. The rule that was over the laity must come from a layman, and must be by the sword, and the sword was, at the beginning of the three orders, entrusted to knighthood to safeguard Holy Church and uphold true law and order”, as the Archbishop explains in the *History of Merlin*, such literature explaining that the Archangels and the Heavenly Hosts that defeated Lucifer’s rebellion are the highest rank of the Christian chivalry (Richard W. Kaeuper, *op. cit.*, p. 202).

is *appropriate, from the point of view of the individual who is painting*, to the scene, character and narrative message, as well as to the moral message the above suppose to convey. Consequently, the specific differences of representation are direct reflections of the painter's attitude towards the scene he is rendering, expressed through the cultural "furniture" convenient to him.

In general, this feedback process results in personal touches, innocent licenses that insert elephants and gorillas into the plethora of "beasts of the Earth" in the scenes of the Last Judgment, radishes on the Table of the Last Supper, or goats sheep ruminating their way through the Nativity scene. While such tiny interventions in very important areas, cycles, scenes or icons (in the altar, nave and tower, where the canon is very strict and the execution is reserved for the masters) are inconsequential from the point of view of the iconographic canon, they acquires sufficient freedom to manifest throughout scenes and areas of lesser importance, which are less noticeable and less canonically strict (in the Menology on the vault of the burial chamber, or on the walls of the narthex, which is a cycle with an iconographic program that emerged only in the middle of the fourteenth century, and was set structurally towards the end of the century, remaining though relatively fluid in shape¹⁵). In such areas of relative artistic freedom, the lines are more sketched, the touches are faster, and the tones are flatter, while the representations are species and not individuals. In the Menology scenes we find those depictions of the sword that illustrate in the highest degree the attitudes and cultural "furniture" of the church painters during Petru Rareș' times.

The table below summarizes, very briefly, the statistics of the presence of swords and sabers in the wall paintings of Probota:¹⁶

¹⁵ Suzy Dufrenne, *Problèmes iconographiques dans la peinture monumentale du début du XIVe siècle*, in *L'art byzantin au début du XIVe siècle*, Beograd, 1978, p. 29-38.

¹⁶ All iconographic and iconological references follow the scheme outlined in *Probota ...*, p. 54 et seq., including the photographic reliefs and iconographic plates.

Chamber	total number	Sword	Scharfrichtschwert*	saber	karabela**
Sanctuary	0	-	-	-	-
Tower	6	6	0	0	0
Nave	13	12	0	1	1
Burial chamber	60	35	7	25	14
Narthex	46	30	1	16	13
Exonarthex	0	-	-	-	-
Total	125	83	8	42	28
<p>* Straight and relatively short two-handed swords, without point; the characters who handle such swords do not seem to also wear a scabbard. By analogy with the execution swords used in Central Europe, including Transylvania, starting with the 15th century.</p> <p>** A generic name for curve-edged sabers with short back-edges (between ¼ and ½ from the tip down). Karabela is the name of a particular type of saber, in usage with the Venetians and their Dalmatian mercenaries throughout the 15th to 17th centuries, without a clear etymology, although clearly originating in the curved saber of the Late Medieval (Ottoman-Persian) Islam (14th - 15th century), the nimcha or shamshir (the origin of French cimeterre and English scimitar).</p>					

The first finding is the sword's absence in scenes inside the Sanctuary. This absence is natural, due to the particular iconography thematic, as the only scene in which the presence of edged weapons would have been justified (i.e. the Holy women at the Tomb), depicts the guards sleeping at the entrance of Jesus' Tomb armed only with spears.

In the scenes located within the tower above the nave, only the second upper registry, below the Pantocrator, is of interest to our research. Among the angelic representations of the Heavenly Hierarchy, the *Powers* and the *Dominions* are armed with swords, the former with sheathed weapons, and the latter with swords in their hands. A very rapid typological overview reveals that all the swords depicted here fall within the typology illustrated by the *Menologion* of Emperor Basil II (11th century), schematized by Timothy Dawson¹⁷. Within the timeframe of the interior painting of Probota, the cross-guard and pommel shapes depicted on the swords carried by the Powers and dominions have long been out of use in Europe.

In the nave of the church, the painting contains relatively few representations of edged weapons, mainly in the equipment of the military saints in the lower registry of the lateral apses: Saints Artemios, Niketas and Agathonas in the southern apse, James the Persian, Procopius and Mercurius on the northeast wall, Saints Theodore (both Tiro and Stratelates), Demetrius, Nestorius, George,

¹⁷ Timothy Dawson, Angus McBride, *Byzantine Infantryman. Eastern Roman Empire, 900-1204*, Osprey Publishing, 2007, p. 28.

together with Archangel Michael, in the northern apse. Of these, only Artemius, Agathonas, Procopius, Theodore Tiro and Theodore Stratelates and St. George bear swords, with both saints Theodore sharing a single sword between their shields. The military saints, mimicking Archangel Michael, bear only swords with handles (cross-guards, grips and pommels) fall somewhat in the same typological series illustrated by the *Menologion* of Basil II. The upper registry of the Military Saints contains the Passion Cycle, where edged weapons appear only infrequently, as part of the equipment of Pilate's Roman guards and the Sanhedrin Guard. With one exception, all the characters armed thus bear sword and not sabers. In addition to the military saints, the archangel associated with them, and the Roman and Judean guards, the sword is also borne by the angel in the Crucifixion scene, located on the vault of the northern apse, who escorts the avatar of the Old Testament (the Synagogue) and by the angel in the scene of Assumption of the Virgin, located on the western wall, who cuts off the hands of the Jew who grabbed the Virgin's bier. One oddity in representing the Passion appears in the scene of Jesus' arrest in the Gethsemane Garden, where, although the four Gospels mentions that *one of the followers* (*Matt. 26:52, Mark 14:47, Luke 22:49-50*), probably Peter (*John 18:10*), draws the sword in the defense of the Lord, the murals of Probota (in the southern apse) depicts this character holding a knife with a slightly curved blade, cutting the ear of "the servant of the high priest", and who grabs the servant's hair in a manner strikingly similar to one of the pagan torturers in the Painted Menology of the burial chamber or narthex. One noteworthy feature of the iconographic program is that the sole character who is armed with a saber, deeply curved and with a back-edge, is one of the Sanhedrin guards, who raises the sword upon the Lord in an extreme interpretation of Jesus' admonition towards the mob sent by the Sanhedrin: "Have you come out, as against a robber, with swords and clubs to take Me?" (*Matt. 26:55, Mark 14:48, Luke 22:52*)¹⁸.

In the burial chamber, the depictions of swords and sabers appear only in the scenes of the Menology (*synaxarion*), which covers the calendar between September 1st (St. Simeon Stylites) and February 29th (St. Cassian). Of the 181 scenes of the burial chamber *synaxarion*, 133 are martyrdoms, and in 54 of these scenes, the instrument of martyrdom is the sword or saber. In some other scenes, the military kit of the torturers includes swords or swords, while the instruments of martyrdom are spears, stones, cudgels, axes, saws, wild horses or wild animals.

Since the Menology is the only cycle with a sufficient number of scenes depicting swords and sabers justifying a statistic analysis, the distribution of

¹⁸ The same scene, in the 14th century Palaeologan paintings, contains only standard depictions of guards armed with swords, cf. *Judas' Kiss*, in the exonarthex of the catholicon of Vatopedi monastery (1312) (E. Tzagaridas, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, in *Byzantium and Serbia in the 14th century*, ed. N. Oikonomides, pl. 190).

occurrences, including the ones from the sanctuary, the tower and the nave, follows the Menology model. The edged weapons appearing in these scenes are assigned to one of the two categories (see above, Table 1), i.e. swords (straight blade, apparently double-edged, with cross-guard and disc pommel) and sabers (curved blade, apparently single-edged). Within these categories we discriminate a separate group each: likenesses of execution swords, and sabers showing the clear depiction of a back-edge.

The inventory of edged weapon depictions from the narthex murals follows the same procedure as in the burial chamber. The painted *synaxarion* in the narthex covers the period between March 1st (St. Evdokia) and August 31st (Placing of the Honorable Cincture of the Most Holy Theotokos). Of the 185 scenes, 91 are scenes of martyrdom, and 51 of these have as instruments of martyrdom a sword or a saber. Outside the Menology, depictions of swords appear also in the icon of Archangel Michael, on the left of the western portal, as well as in the equipment of some Ecumenical Councilors painted on the six *tympana* of the narthex.

From the point of view of our research, the only depictions of the swords/saber that are relevant are those that show the weapon in action, in those scenes in which its presence is part of the message or bestows a special significance unto the scene. As a result, we can leave aside scenes and icons where the sword is an accessory of a background character, such as guards or soldiers in the Passion cycle. Taking into consideration the Heavenly Hierarchy, the Archangels, the Military Saints, and the active characters in the Passion, as well as in the Assumption and the Menology scenes, we can not fail to notice an important fact: all the positive characters who are depicted armed are sword bearers, without exception. As for the saber, the fact that the para-canonical representation of the Jewish Sanhedrin servant who raises the sword upon the Lord is the only image in the “master-reserved” and canonical paintings of the nave, in which a character actively uses a **saber**, leads us to believe that this discrimination between the positive-sword and the negative-saber is not accidental. In fact, this conclusion is not new. Based on the martyrdom scenes in the Menology painted in 16th century Moldavian churches, art historians have intuitively indicated a connection between the paganism of the executioners and their curved sabers, a sure visual indicator of the connection anti-Christian persecutor – Agarenes (Ottoman or Tatar Muslim), pertaining to the theory of a so-called “anti-Ottoman manifesto” included in church murals during Petru Rareș’ reign. In fact, the causality should be reversed: not the persecutors and the torturers are associated with the Ottomans, and individualized therefore by their curved sabers, but the persecutors and torturers have the attributes of curved sabers and become, consequently and over time, associated with the Ottomans (including by art historians). The Jew who raises the sword on the Lord is as non-Muslim as possible, without any ambiguity or interpretation. Without being a manifestation of a certain anti-Semite attitude, the

depiction is that of the archetypal persecutor, an anonymous pre-conversion Saul of Tarsus, who sees Christians as outlaws and “robbers”. To distinguish this persecutor from the rest of Jesus’ contemporaries, the master painter portrays him by raising his **saber**.

As for the association between the saber as weapon of choice and a certain way of life (with negative, anti-civilization, connotations), its history is as long in Eastern Europe is as long as the history of the Byzantine Empire itself¹⁹.

Contemporary to the timeframe of Probota wall painting, the curved, single-edged saber, with or without back-edge, was already known and used in this region for centuries. Taking into account the theoretical and methodological foundation the iconography of Moldavian medieval churches is based upon, i.e. the iconography and painting of Byzantine Palaeologan art, we believe is necessary to start the investigation into the visual sources of the range of edged weapons depicted in the murals of Moldavian churches, from the same Byzantine origins. A short and slightly curved sword (*drepanon*)²⁰ was used in the 9th century by sailors as a boarding sword/ cutlass, and it is not unlikely that such weapon would have passed in the following period in the kit of light infantry, archers and sappers. The utilitarian origin of the *drepanon* allows for a connection, in shape and function, to the Early Middle Ages *seax* of Atlantic Europe, as well as to the (concave blade though) *kopis/ machaira* of the Ancient eastern Mediterranean and the *falcata* used in Celtic and then Roman Iberia.

A single-edged sword about 94 cm long, probably curved, *paramerion*²¹, was by the 10th century already in use with the Byzantine light cavalry and then adopted, by mid-11th century, also by the heavy cavalry (*kleibanophoroi*)²², as well as by the line infantry (*skutatoi*) and archers (*psiloi*)²³. *Parameria* are certainly a

¹⁹ Like the history of mankind, see above, footnote 6.

²⁰ *Drepana* were, originally, humble sickles used by peasants. In military context such weapons appear as boarding swords/cutlasses in *Naumachika*, 5.5, in the chapter that describes the kit of naval infantry. Since the *Naumachika* is most likely a post 959 compilation, one can include the *drepanon* in the military equipment of the 9th-10th century.

²¹ *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Alexander Kazhdan ch. ed.), Oxford University Press, 1991, p. 2192; *para-merion* translates literally “near thigh”.

²² The military treatise *Σύλλογὴ Τακτικῶν*, a compilation of writings on tactics attributable to Constantine Porphyrogenites mentions, in Book 39, which describes the kit of cavalrymen, that this type of saber is recently adopted by the byzantine army *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 190, *sub voce* SYLLOGE TACTICORUM, cf. also John Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, UCL Press, London, 1999, p. 131, 132.

²³ As depicted in the decoration of an ivory casket, reproduced in Ian Heath, Angus McBride, *Byzantine Armies, 886-1118*, Osprey Publishing, London, 1992, p. 31, although the *Taktikon* of Emperor Leo the Sixth mentions only the hatchet (*tzikourion*) as side weapon of archers.

Byzantine adaptation of the equipment of Asian cavalymen and horse archers²⁴, with whom the Byzantines clashed frequently, and some of whom have found since the 11th century employment among the mercenaries in the service of Byzantium. Historically, the exact shape of the *paramerion* is still undefined. We know from *Euloge Taktikon* that it was a new type of edged weapon, used by the cavalry, suspended along the thigh in a horizontal position, from a belt or a scarf/ baldric. It is worth noting that the illustration of Ioannes Skilitzes' *Σύνοψις Ιστοριῶν*, in the form of the *Skyllitzes Matritensis*²⁵, does not include swords in the equipment of the Byzantine soldiers and officers, neither among the weapons of Avars, Bulgars or Arabs, except for the scene of siege and conquest of Aleppo by Nikeforos Focas, in which Byzantine horsemen and pedestrians wave their swords (which seem to be *parameria*) (Fig. 25). In fact, this illustration evokes the description of a heavy cavalry assault given in Nikeforos Ouranos' *Taktika*²⁶: "... the *kataphraktoi* will strike the heads and bodies of the enemies with their iron maces and sabers (*parameria*) ... and thus they will completely destroy them". The portrait of Emperor Nikeforos Focas in a 14th century manuscript portrays him with a curved saber, unsheathed and raised on his shoulder (Fig. 26), an image inherited in modern times in the form of the bronze statue of martyred Emperor Constantine XI Dragases Palaiologos in Mystras (Fig. 27). In the fourteenth and fifteenth centuries however the saber is omnipresent in the Balkans, being equally used by Serbs, Bulgars, Byzantines and Turks.

The contact of the Europeans with the cavalry saber is effected through the Central Asian nomads (Turkish, Iranian and Ugric tribes) as early as the 5th century. Most pictographic sources make us believe that the arsenal of the Central Asian Turkic tribes did not include, until the middle of 9th century, sabers or curved-bladed swords. At best, the contemporary local iconographic sources (Fig. 21) do not allow the visual identification of this type of weapons²⁷. One cannot exclude the possibility, however, that straight bladed, single-edged swords (*pallasch* type) may be present in significant numbers, as the level of detail of the respective sources, does not allow to discriminate the two-edged swords,

²⁴ John Haldon, *op. cit.*, p. 129.

²⁵ The manuscript, preserved in the National Library of Madrid, was probably written during the 12th century, in the *milieu* of the Norman kingdom of Sicily, where the particularities of military equipment, at least of the Arabs, were well known (*The Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 1914, *sub voce* SKYLITZES).

²⁶ Writer and general, favorite of Emperor Basil II, ambassador to Baghdad, protector of the Great Lavra of Mount Athos and artisan of the decisive victory of Spercheios against Tsar Samuel (996/7), Nikeforos Ouranos is the last of the strategists of classical inspiration in Byzantine literature, equally compiler of Leon VI and Nikeforos Focas, as well as original author (Eric McGeer, *Tradition and Reality in the Taktika of Nikephoros Ouranos*, in *Dumbarton Oaks Papers*, 45, 1991, p. 130-131.

²⁷ David Nicolle, *Attila and the Nomad Hordes*, Osprey Publishing, 1990, p. 26, 27.

originating deep in the European La Tene. At the eastern limit of Central Asia, the association between the material culture of a nomadic and pastoral way of life and the sword with one edge (blade more or less curved) as a weapon of choice, is proven since the Late Bronze Age, in the region of Inner (Chinese) Mongolia in the area of Upper Xia-chia-tien culture²⁸.

In the middle of the 11th Century, the Central Asian mercenaries already formed the majority of the Empire's cavalry, preserving their traditional equipment, from which the saber, more or less curved, or the single-edged sword of Iranian origin is the weapon of choice for the well-off mercenaries from the ranks of Hungarian, Bulgar, Alan, Georgian or Petcheneg auxiliaries. This structure of cavalymen and horse archers equipment remains almost unchanged throughout the 12th to 14th centuries, although the ethnic composition of the Byzantine army is changing²⁹. It is not difficult to believe that, for the author or copyist of a *Menologion* at the times of the Fall of Constantinople, the curved saber is a distinctive visual feature of various groups of mercenary horsemen, who turn to full-time banditry whenever they are unpaid³⁰, as well as of the Turks, whether Selgiukids or Ottomans, the new Scourge of God.

²⁸ Nicola Di Cosmo, *Ancient China and its Enemies: the Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge University Press, 2002, p. 46. One can assert, without erring much, that the proto-Xiongnu sword of the end of the Bronze Age is at the origin of all similar edged weapons throughout the Middle East and Eastern Europe, from the late antiquity and to the Middle Ages, as well as the Dao swords that are part of the arsenal imperial China since the 1st century AD and up to 1911. However, a commentary on the skeptical caveat issued by Khazanov is necessary here (*Nomads in the History of Sedentary World*, in *Nomads in the Sedentary World*, A. M. Khazanov (ed.), Curzon Press, Richmond, UK, 2001, p. 2): Is irrelevant that certain components of the kit appear as originating in non-pastoral and nomadic contexts, which is used as an argument for the partial dissociation of Asian cavalry equipment (recurved composite bow, saddle with stirrups and saber) from the pastoral nomadism. If the iron stirrups appear among the funerary goods in southern Manchuria and Northern Korea (Sungarya basin) cemeteries three centuries earlier than in Central Asia populated by Turkic tribes, then such protochrony disprove the above partial dissociation, as all the cited finds originate in the hinterland of the border with the "Northern Barbarians", which is a cultural picture covering the successive threats of the various Turkic-Siberian nomad tribes such as Shan Jung and Tung Hu (Nicola Di Cosmo, *op. cit.*, map 2, p. 60-61, map 4, p. 191 and *passim* Chapters 7 and 8, p. 255-311).

²⁹ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, p. 1343, *sub voce* MERCENARIES.

³⁰ The most significant episode is the revolt of the Paristran Petchenegs, recruited by Emperor Constantine IX in 1048, to fight the Selgiukids' invasion, revolt joined by Petchenegs led by Kegen, from outside the Empire, at a time when the defensive strategy of the Anatolian border changes radically, as the military service is replaced by a cash contribution, intended for recruitment of mercenaries, providing the perfect opportunity for the Selgiukid invasion (Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, 2002, p. 91-92; John Haldon, *op. cit.*, p. 125).

Having accepted the hypothetical association between the single-edged blade (curved or not) and the pastoral nomadism and therefore the warrior horsemen, the presence of *parameria* in both cavalry and infantry equipment is seemingly paradoxical. This, however, may be explained, again, through of the concept of cultural image: The iconographic sources showing short, slightly curved and probably single-edged swords/ sabers (see above, footnote 19) used by *psilos* and sometimes by *skutatoi*, most likely depict the *drepanon* or a similar weapon, originating, like the *seax*, in the *kopis-falcata* of the Classical Antiquity Mediterranean³¹, a short, curved sword-knife, with a more or less concave edge, used by light infantry. The association between soldiers of low social station (irregulars, auxiliaries and barbarian or semi-barbarian mercenaries), which make up such troops, and the Asian invaders, emerges and evolves within the register of traditional culture, as a result of their common aspect, acutely perceived by a more or less urbanized agrarian civilization, which is that of chaotic and violent behavior of such armed groups of people, whether they are Imperial irregulars (recruited from the proletariat, most often of non-Greek origin, of the Byzantine periphery), auxiliaries or temporary allies recruited from among the semi-nomadic pastoral tribes of the Asian world, or invaders proper.

The association between the curved saber and the negative characters is at its strongest, however, outside the universe of the Byzantine Commonwealth. Most of the visual sources come from Western Europe, the earliest ones being related to the Crusades, while the most semantically penetrating ones date from the late Renaissance, i.e. the 15th century and the beginning of the 16th. In this context, we can only conclude that the negative meanings borne by the sword originate in the cultural association between hostile, non-Christian Asia (that includes the schismatic Byzance, at least on the level of the popular-soldiery perception) and this weapon of choice of the Asian and Muslim light cavalry, opposing the crusaders in the Eastern Mediterranean and Anatolia. The transfer of this negative cultural image into the mural painting of the Moldavian churches of the 16th century, which image, as shown above, is not found in the rest of the Palaeologan and post-Palaeologan art imagery, emphasizes, once more, the cultural (if not artistic) attachment of Early Modern Moldavia to the European Renaissance.

³¹ Peter Connolly *et alii*, *Swords and Hilt Weapons*, Weinfield & Nicholson, New York, 1989, p. 22. The origin of the *seax* in the ancient *falcata* is argued by Ewart Oakeshott, *Archaeology of Weapons*, Boydell Press, Woodbridge, UK, 3rd edition, 1999, p. 50, cf. also Idem, *European Weapons and Armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Lutterworth Press, London, 1980, p. 152.

*ADVERSARUL ȘI ARMELE SALE. REPREZENTĂRI ALE
ANTI-CREȘTINISMULUI ÎN EVUL MEDIU TÂRZIU*

(Rezumat)

Evul Mediu este un timp al vizualului și, în Moldova, ca și în restul Europei de Est, pereții pictați ai bisericilor ilustrează curenții puternici ai credințelor lumești ale oamenilor. În ceea ce privește imaginile culturale, amprenta credinței contemporane asupra imaginii sacre este una dintre cele mai bune surse disponibile, deoarece modificarea minoră, personalizată, a scenei canonice dezvăluie modul în care persoana obișnuită (pictorul) a perceput un anumit comportament, obiect, persoană sau fenomen. Am constatat că este foarte convingător modul în care, pe pereții „ilustrați” ai bisericii din secolul al XVI-lea a mănăstirii Probota, călăii, persecutorii și, în general, personajele „rele”, sunt reprezentați purtând și fluturând săbii curbate „turcești”, în opoziție cu sfinții militari, arhanghelii și restul personajelor „bune”, care poartă spade drepte. Asociația dintre sabia curbă și „dușmanii lui Hristos” se dovedește a fi, după analiza noastră, un element străin tradiției bizantine, de vreme ce întregul fenomen și canoanele picturii sacre din regiunea noastră demonstrează această origine. De fapt, pictura Paleologă și cea anterioară prezintă o imagine mai realistă a omului de arme, adică personajele „rele” și „bune” poartă săbii curbate, în timp ce sabia dreaptă este, atât de rar pe cât apare, asociată cu „frâncii” (Occidentali catolici cu reputație rea în lumea bizantină). Faptul că majoritatea imaginilor medievale și renascentiste din Europa occidentală și centrală europeană dețin asociația sabia = rău este semnificativă pentru ponderea pe care stratul cultural european de secol o are în mentalul colectiv al Moldovei aceste perioade sau, cel puțin pentru pictorii bisericii Sf. Nicolae din mănăstirea Probota și cei ai altor câteva biserici pictate ale Moldovei.

Lista ilustrațiilor:

- Fig. 1. M-rea Probota. Imagine de ansamblu a bolții gropniței, cu scene din Menolog. Distribuția spadă-sabie în echipamentul torționarilor reflectă media generală a reprezentărilor din interiorul bisericii. *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 106.
- Fig. 2. M-rea Probota. Imagine de ansamblu a zidului sudic al gropniței, cu scene din Menolog. Distribuția spadă-sabie în echipamentul torționarilor reflectă media generală a reprezentărilor din interiorul bisericii. *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 41.
- Fig. 3. M-rea Humor. Scene de martiriu din Menolog, pe peretele estic al pronaosului. Col. autorului.
- Fig. 4. M-rea Voroneț. Scene de martiriu din Menolog, pe bolta pridvorului. Col. autorului.
- Fig. 5. M-rea Sucevița. Scenă din ciclul *Minunilor Arhanghelului Mihail* pe peretele de nord al pridvorului. Col. autorului.

- Fig. 6. Biserica Sf. Gheorghe a Arhiepiscopiei Sucevei. Scenă de martiriu de pe peretele vestic al pronaosului. Col. autorului.
- Fig. 7. M-reă Probota. *Ierarhia Cerească*, în tamburul turlei. *Puterile*, ca și *Domniile*, sunt îngeri împlătoși și înarmați cu spade, reprezentări ale omnipotenței divine în planul autorității materiale. *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 44, 57.
- Fig. 8. M-reă Probota. *Sărutul lui Iuda* și Prinderea lui Isus în Grădina Getsimani, în absida sudică a naosului. Sabia ridicată de servitorul Sanhedrinului este o *karabela* de formă clasică, așa cum apare aceasta în pictura renașcentistă occidentală a sfârșitului de secol XV (v. infra, Memling, Carpaccio). *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 87.
- Fig. 9. *Sărutul lui Iuda* din exonartexul catoliconului m-rii Vatoped (1312). Gărzile trimise să îl aresteze pe Isus poartă spade. E. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Βατοπεδίου* în *Byzantium and Serbia in the 14th century*, ed. N. Oikonomides, pl. 190.
- Fig. 10. M-reă Probota. Sf. Gheorghe și Arhanghelul Mihail în absida nordică a naosului. Cei doi sfinți majori sunt echipați cu spade. *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 102.
- Fig. 11. M-reă Probota. Scene de martiriu din Menolog, peretele nordic al gropniței, registrul al III-lea. *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 110.
- Fig. 12. M-reă Probota. Martiriul Sf. Longin (16 octombrie), pe latura vestică a bolții gropniței. Arma soldatului care face oficiul de călău este identică cu sabia regelui safavid Shah Tamasp (1524-1576) (Peter Connolly *et alii*, *Swords and Hilt Weapons*, Weinfield & Nicholson, New York, 1989, p. 140). *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 111.
- Fig. 13. M-reă Probota. Martiriul celor 33 de mucenici din Rait și a celor 38 de mucenici din Sinai (14 ianuarie), în nișa ferestrei sudice a gropniței. Persecutorii sunt înfățișați ca mauri iar săbiile lor au un contra-tăiș foarte pronunțat. *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 113.
- Fig. 14. M-reă Probota. Martiriul Sf. Carp și al soției și copiilor săi (13 octombrie), pe peretele de sud al gropniței. Aceeași analogie pentru sabia călăului ca mai sus (martiriul Sf. Longin). *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 109.
- Fig. 15. M-reă Probota. Imaginea Arhanghelului Mihail de pe peretele estic al pronaosului, înarmat cu spadă. *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 131.
- Fig. 16. M-reă Probota. Detaliu din scena celui de-al șaselea Sinod Ecumenic, din timpanul peretelui vestic al pronaosului. Unul dintre curtenii împăratului Constantin al VI-lea poartă la brâu o sabie, al cărei mâner o apropie de versiunile timpurii ale *shamshir*-ului. *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 129.

- Fig. 17. M-reă Probota. Martiriul Sf. Luchian (3 iunie), pe peretele vestic al pronaosului. Instrumentul martiriului este o sabie cu lama dreaptă, doar ușor curbată spre vârf (*pallasch*?). *The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 33.
- Fig. 18. Spade cu un singur tăiș, cu lama dreaptă (tip *pallasch*), din Persia sasanidă, secolul VI-VII. Hugh Kennedy, *Mongols, Huns and Vikings. Nomads at War*, Cassel, Londra, 2002, p. 107.
- Fig. 19. Săbiile califului Khalid bin Al-Walid, cuceritorul Siriei, păstrate în muzeul Topkapı din Istanbul (sec. VII). Hugh Kennedy, *Mongols, Huns and Vikings. Nomads at War*, Cassel, Londra, 2002, p. 62.
- Fig. 20. Săbii utilizate de triburile nomade de păstori iranieni, ugieni și turcici (secolele IV-XI): **a**-bazinul fluviului Ural, aprox. sec. V (*apud* Hudyakov), **b**-sabia hunică de la Altlussheim, sec. IV, **c**-turcică descoperită în regiunea Altai, sec. VII-IX (*apud* Pletniova), **d**-provenind din stepele nord-pontice, sec. VI-VII (*apud* Pletniova), **e**-în stil alan, descoperită într-un mormânt avar de la Törökbálint, sec. VII (*apud* Kovrig), **f**-proveniență avară, sec. VII (Muzeul Militar din Budapesta), **g**-de proveniență kirkiză, sec. VI-IX (*apud* Hudyakov), **h**-ugrică din Siberia de vest, sec. VI-VII (*apud* Soloviev), **i**-din teritoriul Bulgariei de pe Volga sec. VIII-X (*apud* Pletniova), **j**-turcică sau iraniană, descoperită la Nishapur, sec. IX-X (Metropolitan Museum of Art, NY), **l**-kimakă, sec. IX-X (*apud* Hudyakov), **m**-din Caucazul de Nord, sec. X (*apud* Pletniova), **n**-nimakă sau carlukă, sec. IX-X (*apud* Pletniova), **o-p**-kirkize, sec. X-XII (*apud* Hudyakov). David Nicolle, *Attila and the Nomad Hordes*, Osprey Publishing, Londra, 1995, p. 48.
- Fig. 21. Imaginea unui călăreț turcic echipat cu o sabie dreaptă de tip sasanid de pe o învelitoare de scut, descoperită în săpăturile de la fortăreața Mugh, care a fost demantelată de persani în secolul VIII. David Nicolle, Angus McBride, *The Armies of Islam 7th-11th Centuries*, Osprey Publishing, Londra, 1995, p. 14.
- Fig. 22. Ruloul intitulat „Generalul Guo Zuyi încheind pacea cu emisarii uiguri”, al pictorului chinez Li Gonglin (1049-1106). Uigurii poartă îmbrăcăminte „barbară”, iar emisarul prosternat în fața generalului poartă o sabie a cărei formă stilizată este foarte apropiată de exemplarele descoperite în arealul turcic și al Asiei Centrale. Peter Connolly *et alii*, *Swords and Hilt Weapons*, Weinfield & Nicholson, New York, 1989, p. 178.
- Fig. 23. Lame de *scramasax* (*seax* scurt), datate în secolul al XI-lea, descoperite în timpul lucrărilor de amenajare a cheiurilor Tamisei (Londra). David Edge, John Miles Paddock, *Arms & Armor of the Medieval Knight*, Crescent Books, NY, 1991, p. 36.
- Fig. 24. Săbii descoperite în Transilvania (sec. X-XI), în morminte maghiare (grupul Cluj). Zeno-Karl Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*, ed. a II-a, Brukenthal, Sibiu, 2007, p. 104-105, pl. 47 (p. 213).

- Fig. 25. Trupele lui Nikephoros Focas iau cu asalt Alepul (Berrhoia), miniatură în *Cronica* lui Ioan Skylitzes, manuscrisul madrilen (sec. XII). Armele soldaților bizantini sunt posibile reprezentări de *parameria*. Vasiliki Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Alexandros Press, Leiden, NL, 2002.
- Fig. 26. Portretul împăratului Nikephoros II Focas, într-un manuscris de la jumătatea secolului al XIV-lea.
- Fig. 27. Statuia ridicată împăratului martir Constantin al XI-lea la Mistra. Împăratul este înfățișat cu o sabie identică cu cea cu care este reprezentat împăratul Nikeforos II Focas într-un manuscris bizantin de secol XIV. Col. autorului.
- Fig. 28. Confruntarea dintre cruciați și sarazini la cel de-al doilea asediu al Antiohiei (Cruciada I), într-o copie de la începutul secolului al XIII a *Istoriei* lui Guillaume de Tyre. Thomas F. Madden (ed.), *Crusades, the Illustrated History*, U. Michigan Press, Ann Arbor, 2004, p. 43.
- Fig. 29. Plăci ceramice decorative înfățișând duelul legendar dintre Richard Inimă de Leu și Saladin (Chertsey, Anglia, aprox. 1250-1260). Saladin poartă o sabie cu lama lată, curbată spre vârf. Nicholas Hooper, Matthew Bennet, *The Cambridge Illustrated Atlas of Warfare - The Middle Ages 768-1487*, Cambridge University Press, 1996, p. 95.
- Fig. 30. Cruciații regelui Ludovic cel Sfânt sunt prinși în ambuscadă de sarazini la asediul Tunisului (1270), într-un manuscris al *Chroniques de Saint Denis* din prima jumătate a secolului al XIV-lea. Thomas F. Madden (ed.), *Crusades, the Illustrated History*, U. Michigan Press, Ann Arbor, 2004 p. 166.
- Fig. 31. Regele Ludovic de Anjou al Ungariei înconjurat de vasalii săi, miniatură din *Chronicon Pictum Vindobodense* (aprox. 1370), grupul din stânga regelui având trăsăturile fizice, costumația și armamentul specific orientale (cumani?). David Nicolle, *Hungary and the Fall of Eastern Europe 1000-1568*, Osprey Publishing, Londra, 1991, p. 13.
- Fig. 32. Bătălia de la Crecy, ilustrată de *Cronica Beauchamp* (cca. 1485). Arbaletierii genovezi ai Delfinului (dreapta) sunt o pradă ușoară pentru arcașii englezi. Unul dintre mercenarii francezilor este echipat cu o sabie *karabela*. David Edge, John Miles Paddock, *Arms & Armor of the Medieval Knight*, Crescent Books, NY, 1991, p. 131.
- Fig. 33. *Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul*, panou al unei predele pictate de Sano di Pietro (1448). Sabia călăului este recurbată, cu două tășuri, o licență artistică în reprezentarea probabilă a unui iatagan (cu tășul pe latura concavă), o intenție clară de a marca vizual alteritatea personajului persecutor. Muzeul Pușkin, Moscova; Judith Steinhoff, *Sieneze Painting after the Black Death: Artistic Pluralism, Politics, and the New Art Market*, Cambridge University Press, 2007, p. 136.
- Fig. 34. *Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul*, panoul sudic al tripticului Sf. Ioan al lui Roger van der Weyden (1455-1460). Călăul folosește o sabie care combină elementele unei

Scharfrichtschwert (lamă scurtă și grea, mânerul lung, de două mâini) cu cele ale unui *seax*, rezultând o armă similară cu sabia sultanului Mehmet al II-lea (Cuceritorul), păstrată la muzeul Topkapı din Istanbul. Staatliche Museen, Berlin; J. Snyder, L. Silver, H. Luttikhuisen, *Northern Renaissance Art*, 2nd ed., Prentice Hall, Londra, 2004, p. 123-124.

- Fig. 35. *Învierea* de Giovanni Bellini (1475-1479). Unul dintre paznicii mormântului poartă o sabie a cărei teacă evocă o armă balcanică tipică de secol XVII. Staatliche Museen, Berlin; Oskar Batschmann, *Giovanni Bellini*, Reaktion Books, Berlin, 2008, p. 117.
- Fig. 36. *Adorația magilor*, panoul central al tripticului abatelui Jan Crabbe de Hans Memling (aprox. 1470). Balthasar este înfățișat cu trăsăturile fizice și costumele unui maur, inclusiv *karabela* cu mâner și gardă tipic venețiene. Museo del Prado, Madrid; Franz Bock, *Hans Memling*, Parkstone Press, 2008, p. 106-108.
- Fig. 37. *Martiriul Sf. Ursula*, scena a VI-a de pe relicvariul pictat de Hans Memling (aprox. 1489). Regele hun Atila ale cărei avansuri sfânta le refuză, decisa să rămână virgină, o ucide străpungând-o cu o săgeată. Deși armura și restul îmbrăcăminteii regelui este occidentală, la șold poartă o *karabela*. Memlingmuseum, Sint-Janshospitaal, Bruges; Franz Bock, *Hans Memling*, Parkstone Press, 2008, p. 209-213.
- Fig. 38. Detaliu din *Martiriul Sf. Ursula* (1490-1495, scena VIII, „Masacrul pelerinilor”) de Vittorio Carpacci. Pedestrașul hun din centrul scenei este înarmat cu sabie similară cu cele din echipamentul *stradiotti*-lor. Gallerie dell'Accademia, Veneția; Stefania Mason (Andrew Ellis trad.), *Carpaccio: Major Pictorial Cycles*, Skira, Roma, 2000, p. 87-89.
- Fig. 39. *Întoarcerea Juditei în Betulia*, de Sandro Botticelli (1445-1510). Sabia Juditei este cea atârnată în cortul lui Holofern (în *LXX* arma apare ca *akinakes* iar nu *xiphos*). Gallerie degli Uffizzi; Catalogul expoziției *Rinascimento. Capolavori dei musei italiani* (Tokyo - Roma), Skira, Roma, 2001, p. 97.
- Fig. 40. *Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul*, atribuită lui Amico Aspertini (1475-1552). Călăul folosește o sabie cu curbura accentuată, o licență artistică, arma neavând analogii reale în epocă. Fitzwilliam Museum, Cambridge; J. W. Goodison, *Catalogue of Paintings in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, Italian School*, Cambridge University Press, 1967 p. 5.
- Fig. 41. Cavaleria ușoară *stradiotti* a venețienilor angajată în bătălia de la Fornovo (6 iulie 1495). *Stradiotti* sunt înarmați cu *karabela* și poartă pălăriile caracteristice, imortalizate într-una din panopliile lui Dürer. Gravură executată în Franța în 1501. David Nicolle, *The Venetian Empire, 1200-1670*, Osprey Publishing, Londra, 1995, p. 16.
- Fig. 42. *Storta* venețiană, o variantă elaborată a *karabelei*, decorată aproape pe întreaga suprafață (sfârșitul secolului al XV-lea). Peter Connolly *et alii*, *Swords and Hilt Weapons*, Weinfield & Nicholson, New York, 1989, p. 48.

-
- Fig. 43. Sabia sultanului Mehmet al II-lea Cuceritorului, păstrată la Muzeul Topkapı din Istanbul. Lama lată și grea a armei, puțin curbată, cu contra-tăiș pe treimea superioară, are un profil aproape poligonal, mediana aplatizată fiind acoperită cu invocații și binecuvântări. Peter Connolly *et alii*, *Swords and Hilt Weapons*, Weinfield & Nicholson, New York, 1989, p. 140.
- Fig. 44. O hărțuială de frontieră între cavaleria austriacă și cea turcă în viziunea gravorului german (1540). Ambii comandanți sunt echipați cu săbii curbate. Thomas Arnold, *The Renaissance at War*, Cassel, Londra, 2001, p. 119.
- Fig. 45. Victoria Confederației helvetice asupra burgunzilor la Grandson (1469), ilustrată în *Cronica Helvetică Ilustrată* a lui Diebold Schilling cel Bătrân (Berner Schilling). În mijlocul grupului de pedestrași burgunzi, unul dintre ei flutură deasupra capului o sabie încovoiată. Nicholas Hooper, Matthew Bennet, *The Cambridge Illustrated Atlas of Warfare - The Middle Ages 768-1487*, Cambridge University Press, 1996, p. 148.
- Fig. 46. Bătălia de la St. Denis (1567), dintre hughenoți și Liga Catolică, ilustrată de o tapiserie omagială a familiei de Montmorency (comandantul Ligii, căzut în luptă). Cavaleria hughenotă, cu cape albe, este înarmată și cu săbii curbate, spre deosebire de catolici, în haine colorate, care sunt înarmați doar cu spade. Thomas Arnold, *The Renaissance at War*, Cassel, Londra, 2001, p. 194.

Fig. 1. Probota Monastery. Overall image of the vault of the burial chamber, with scenes from the Menology. The sword/saber ratio in the torture equipment reflects the overall average of the representations inside the church (*The Restoration of the Probota Monastery*, UNESCO, 2001, p. 106)

Fig. 2. Probota Monastery. Overall image of the burial chamber south wall, with scenes from the Menology. The sword/saber ratio in the torture equipment reflects the overall average of the representations inside the church (*Probota ...*, p. 41)

Fig. 3. Humor Monastery. Scenes of martyrdom in the Menology, on the eastern wall of the narthex

Fig. 4. Voroneț Monastery. Scenes of martyrdom in the Menology, on the vault of the exonarthex

Fig. 5. Sucevița Monastery. Scene in cycle of *The Miracles of Archangel Michael*, on the northern wall of the exonarthex

Fig. 6. Sf. George church of the Archbishopric of Suceava. Scene of martyrdom on the western wall of the narthex

Fig. 7. Probota Monastery. *The Heavenly Hierarchy*, on the drum of the Tower. The *Powers*, as well as the *Dominions*, are angels armored with breastplates and armed with swords, representations of the divine omnipotence on the plane of physical authority (*Probota ...*, p. 44, 57)

Fig. 8. Probota Monastery. *Judas' Kiss* and the capture of Jesus in the Gethsemane Garden, in the southern apse of the nave. The saber raised by the Servant of the Sanhedrin is a *karabela* of classic shape, as depicted in the western European Renaissance art at the end of 15th century (see below: Memling, Carpaccio) (*Probota ...*, p. 87)

Fig. 9. *Judas' Kiss* in the exonarthex of the catholicon of Vatoped Monastery (1312). The guards sent to arrest Jesus are armed with swords (E. Tzigaridas, *op. cit.*, pl. 190)

Fig. 10. Probota Monastery. St. George and Archangel Michael in the northern apse of the nave. The two are equipped with swords (*Probota ...*, p. 102)

Fig. 11. Probota Monastery. Scenes of martyrdom in the Menology, on the north wall of the burial chamber, the 3rd registry (*Probota ...*, p. 110)

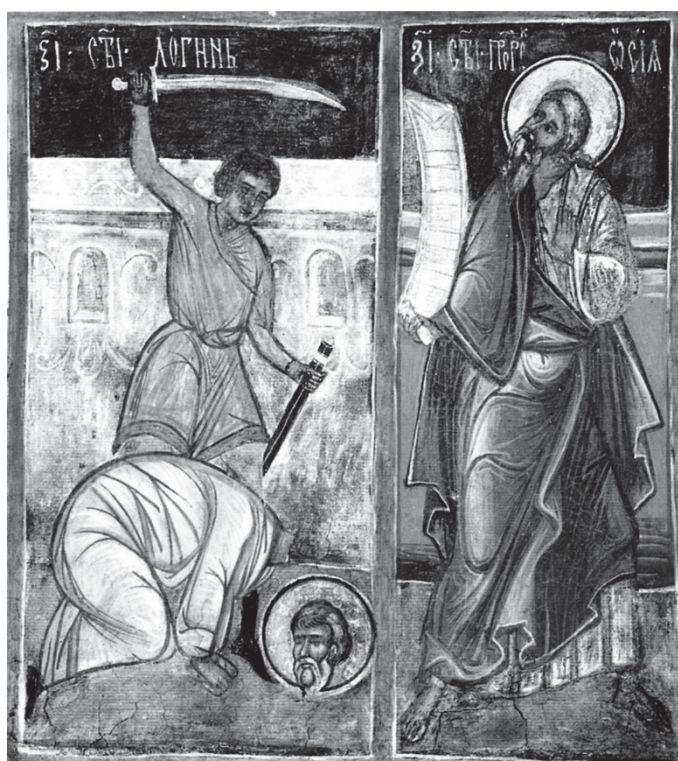

Fig. 12. Probota Monastery. The martyrdom of St. Longinus (October 16th), on the western side of the burial chamber vault. The executioner's weapon is very similar to the sword of Safavid king Shah Tamasp (1524-1576) (Peter Connolly *et alii*, *op. cit.*, p. 140) (*Probota ...*, p. 111)

Fig. 13. Probota Monastery. The martyrdom of the 33 martyrs of Rait and the 38 martyrs of Sinai (January 14th), in the niche of the southern window of the burial chamber. The persecutors are depicted as Moors and their swords have a very pronounced back-edge (*Probota*, p. 113)

Fig. 14. The martyrdom of St. Carp and his wife and children (October 13th), on the south wall of the burial chamber. The same analogy for the executioner's sword as above (St. Longin's martyrdom, see Fig. 12 above) (*Probota*, p. 109)

Fig. 15. Probota Monastery. The depiction of Archangel Michael on the eastern wall of the narthex, armed with a sword
(*Probota*, p. 131)

Fig. 16. Probota Monastery. Detail in the scene of the 6th Ecumenical Council, on the tympanon of the western wall of the narthex. One of the courtiers of Emperor Constantine VI is armed with a pommel-less hilted saber (similar to an early *shamshir*) (*Probota*, p. 129)

Fig. 17. Probota Monastery. The martyrdom of St. Lucian (June 3rd), on the western wall of the narthex. The instrument of martyrdom is a straight-bladed sword with curved tip (*pallasch?*) (*Probota ...*, p. 33)

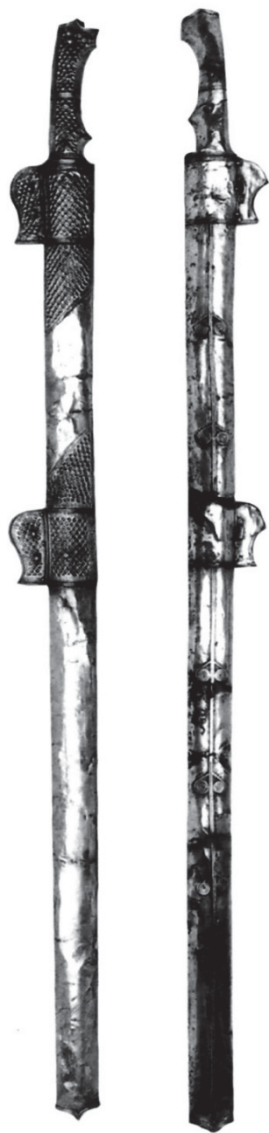

Fig. 18. Single-edged, straight blade swords (*pallasch* type), Sassanid Persia, 6th - 7th century (after Hugh Kennedy, *Mongols, Huns and Vikings. Nomads at War*, Cassel, Londra, 2002, p. 107)

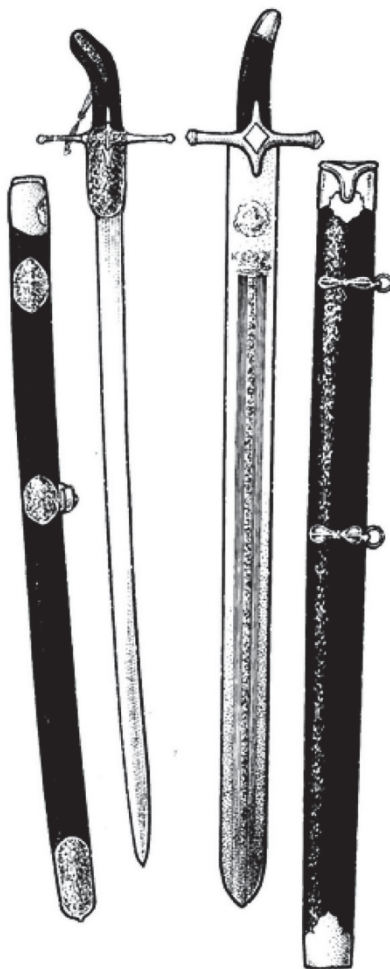

Fig. 19. The swords of caliph Khalid bin Al-Walid, the conqueror of Syria, preserved in the Topkapı Museum of Istanbul (7th century) (after Hugh Kennedy, *op. cit.*, p. 62)

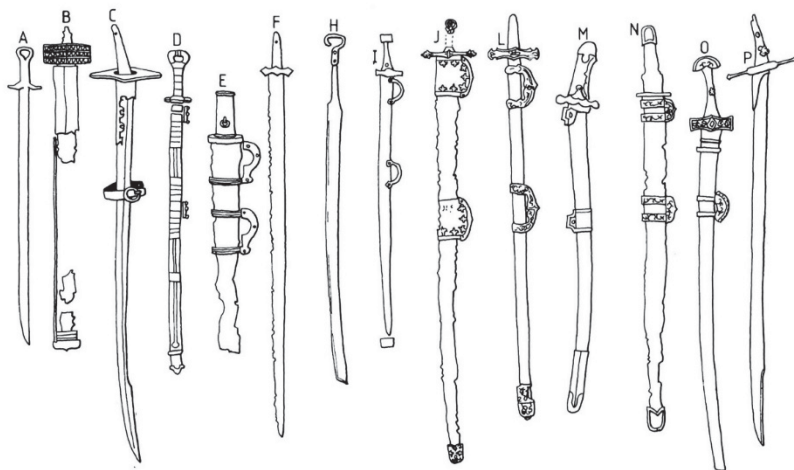

Fig. 20. Sabers used by Iranian, Ugrian and Turkic nomad pastoralists (4th -11th century):
a - Ural basin, approx. 5th century; **b** - the Altusheim Sword (Hunic, 4th century),
c - Turkic, uncovered in the Altai; 7th - 12th century, **d** - saber uncovered in steppe region
 north of Black Sea, 6th -7th century; **e** - saber of Alan style, uncovered in an Avar grave in
 Törökbalint, 7th century; **f** - saber of Avar origin, 7th century (Military Museum, Budapest);
g - saber of Kirgiz origin, 6th - 9th century; **h** - Western Siberia (Ugrian, 6th - 7th century);
i - Volga Bulghar (8th - 10th century), **j** - Turkic or Iranian, uncovered in Nishapur (9th - 10th
 century); **l** - saber of Kimek origin (9th -10th century); **m** - Northern Caucasus (10th
 century); **n** - saber of Nimak or Karluk origin (9th -10th century), **o-p** - sabers of Kirgiz
 origin (10th - 12th century) (after David Nicolle, *op. cit.*, p. 48)

Fig. 21. The image of a Turkic horseman equipped with a straight saber of Sassanian style,
 on shield sheathing uncovered during the archaeological excavation in the fortress of Mugh,
 razed by Persians in the 8th century (after David Nicolle, Angus McBride, *The Armies of
 Islam 7th - 11th Centuries*, Osprey Publishing, Londra, 1995, p. 14)

Fig. 22. *General Guo Zuyi concluding the peace with Uighur envoys*, painted scroll by Li Gonglin (1049-1106). The Uighurs wear “barbarian” clothing, and the envoy kneeling before the Chinese general is armed with a saber which stylized shape bear close resemblance to archaeological finds of the Turkic area and the rest of Central Asia (after Peter Connolly *et alii*, *op. cit.*, p. 178)

Fig. 23. *Scramasax* (short *seax*) blades, dated in the 11th century, unearthed during the Thames banks reconstruction works of the (London) (after David Edge, John Miles Paddock, *Arms & Armor of the Medieval Knight*, Crescent Books, NY, 1991, p. 36)

Fig. 24. Sabers uncovered in Transylvania (10th -11th century), in Hungarian graves (the Cluj cultural group) (after Zeno-Karl Pinter, *Spada și sabie medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*, ed. a II-a, Brukenthal, Sibiu, 2007, p. 104-105, pl. 47 p. 213)

Fig. 25. The army of Nikephoros II Focas take the walls of Aleppo (Berrhoia), miniature in the *Chronicle* of John Skylitzes (the 12th century *Skylitzes Matritensis*). The swords of the Byzantine soldiers might be depictions of the *paramerion* (after Vasiliki Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Alexandros Press, Leiden, NL, 2002)

Fig. 26. The portrait of Emperor Nikephoros II Focas, in a mid-14th century manuscript

Fig. 27. The statue erected in Mystra to honor the martyr Emperor Constantine XI.
The emperor is depicted with a saber identical to the one held by Emperor Nikeforos II Focas, in a well-known 14th portrait (see Fig. 26 above)

Fig. 28. A clash between crusaders and Saracens during the second siege of Antioch (the 1st Crusade), in a 13th century copy of the *History* of William of Tyre (after Thomas F. Madden (ed.), *Crusades, the Illustrated History*, U. Michigan Press, Ann Arbor, 2004 p. 43)

Fig. 29. Decorative tiles depicting the legendary single combat between Richard Lionheart and Saladin (Chertsey, Anglia, around 1250-1260). Saladin is armed with a wide-bladed, single-edged sword with a curved tip (after Nicholas Hooper, Matthew Bennet, *The Cambridge Illustrated Atlas of Warfare - The Middle Ages 768-1487*, Cambridge University Press, 1996, p. 95)

Fig. 30. The crusaders of St. Louis are ambushed by Saracens during the Siege of Tunis (1270), in a manuscript of *Chroniques de Saint Denis* written in the first half of the 14th century (after Thomas F. Madden (ed.), *op. cit.*, p. 166)

Fig. 31. King Louis (of Anjou) of Hungary surrounded by his vassals, miniature in the *Chronicon Pictum Vindobodense* (around 1370), the group standing on the left side of the king have specific Oriental facial features, clothing and weaponry (Cumans?) (after David Nicolle, *Hungary and the Fall of Eastern Europe 1000-1568*, Osprey Publishing, London, 1991, p. 13)

Fig. 32. The Battle of Crecy, illustrated in the *Beauchamp Chronicle*, (around 1485).

The Genoese crossbowmen of the Dauphin (on the right side) are easy targets for the English longbowmen. One of the mercenaries in French employ is armed with a *karabela* (after David Edge, John Miles Paddock, *op. cit.*, p. 131)

Fig. 33. *The Beheading of St. John the Baptist*, altar panel painted by Sano di Pietro (1448).

The executioner's weapon is double-edged, double-curved sword, an artistic license that probably depicts a *yataghan* (Ottoman/Balkan/Caucasian saber with concave edge), a clear intention to emphasize visually the otherness of the persecutor (after Judith Steinhoff, *Sieneese Painting after the Black Death: Artistic Pluralism, Politics, and the New Art Market*, Cambridge University Press, 2007, p. 136)

Fig. 34. *The Beheading of St. John the Baptist*, the southern panel of the *Triptych of St. John* by Roger van der Weyden (1455-1460). The executioner holds a weapon that combines the features of a 15th century execution sword (*Scharfrichtschwert*) (short, heavy blade, long, two-handed hilt) with the shape of a *seax*, resulting a weapon similar to the sword of Sultan Mehmed II the Conqueror (see Fig. 43 below) (after J. Snyder, L. Silver, H. Luttikhuisen, *Northern Renaissance Art*, 2nd ed., Prentice Hall, London, 2004, p. 123-124)

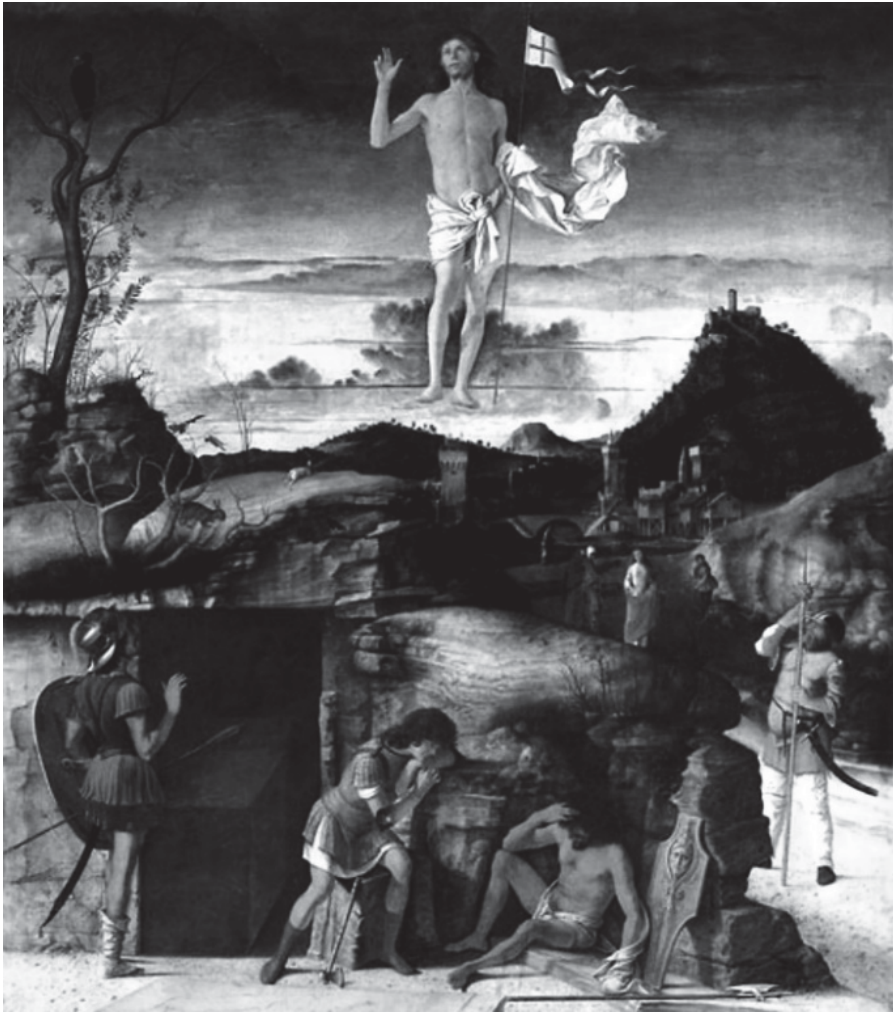

Fig. 35. *The Resurrection* of Giovanni Bellini (1475-1479).

One of the guards at the Tomb bears a saber which scabbard is strikingly similar to the pommel-less nomadic sabers of Avar and Hungarian tradition (after Oskar Batschmann, *Giovanni Bellini*, Reaktion Books, Berlin, 2008, p. 117)

Fig. 36. *The Adoration of the Magi*, the central panel of the votive triptych of Abbot Jan Crabbe, by Hans Memling (around 1470). Balthasar is depicted with the particular physical features and clothing of a Moor, including a *karabela* with Venetian cross-guard and handle and the Crescent flag. Museo del Prado, Madrid (after Franz Bock, *Hans Memling*, Parkstone Press, 2008, p. 106-108)

Fig. 37. *Martyrdom of St. Ursula*, 6th scene, Hans Memling's painted reliquary (around 1489). King Attila of the Huns kills Ursula with an arrow, after the virgin saint rejected his propositions. Although the clothing and armor of the king are European in style, he bears a *karabela* sheathed at his hip. Memlingmuseum, Sint-Janshospitaal, Bruges (after Franz Bock, *op. cit.*, p. 209-213)

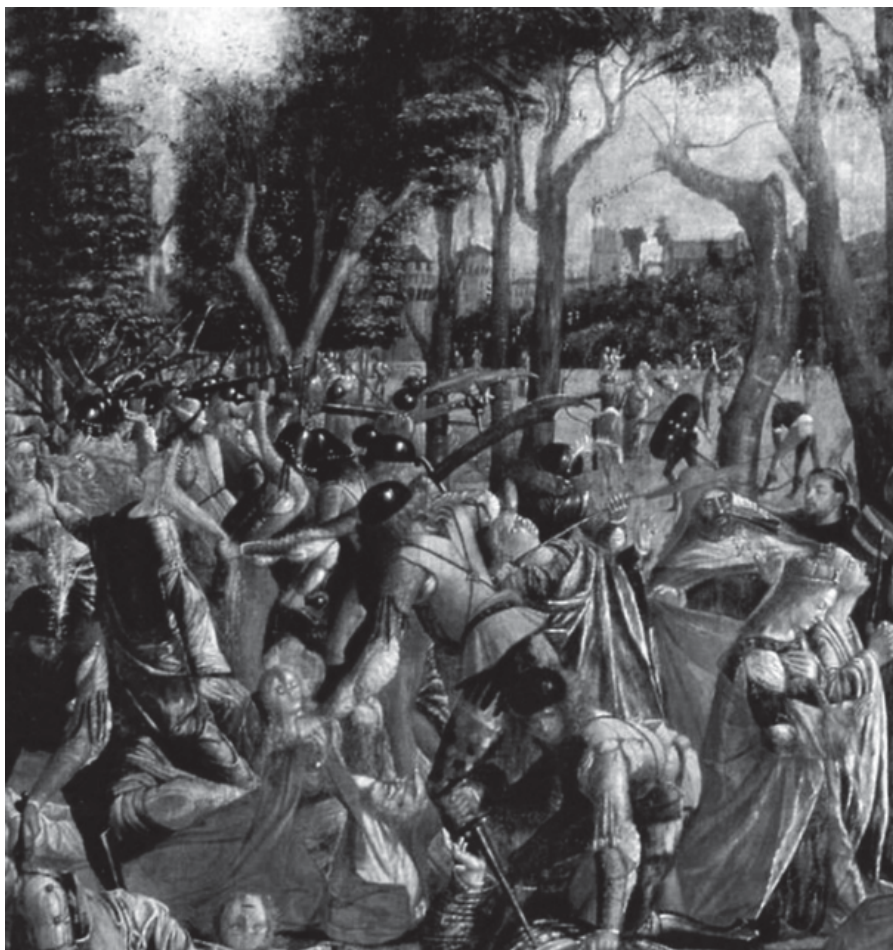

Fig. 38. Detail from Vittorio Carpacci's *Martyrdom of St. Ursula* (1490-1495, 8th scene, *The massacre of the pilgrims*). The Hun foot soldier in the center of the scene is armed with a saber similar to the ones used by Venetian *stradiotti*. Gallerie dell'Accademia, Venice (after Stefania Mason, (Andrew Ellis trad.), *Carpaccio: Major Pictorial Cycles*, Skira, Roma, 2000, p. 87-89)

Fig. 39. *The Return of Judith in Betulia*, by Sandro Botticelli (1445-1510). The saber Judith holds is the one taken from Holophernes' tent (in *Septuaginta* this particular weapon is an *akinakes* and not a *xiphos*; the 16th century martial arts aficionado Paulus Hector Mair of Augsburg translates "akinakes" as "dussak", i.e. a short, curved sword, and not a dagger, which is the modern meaning of the word) Gallerie degli Uffizzi (after *Rinascimento. Capolavori dei musei italiani (Tokyo - Roma)*, *Exhibition Catalogue*, Skira, Roma, 2001, p. 97)

Fig. 40. *The beheading of St. John the Baptist*, attributed to Amico Aspertini (1475-1552).

The executioner employs a saber with a deeply curved sabre. Fitzwilliam Museum, Cambridge (after J. W. Goodison, *Catalogue of Paintings in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, Italian School*, Cambridge University Press, 1967 p. 5)

Fig. 41. The *stradiotti* light cavalry of the Venetians engaged in fighting in the Battle of Fornovo (July the 6th 1495). The *stradiotti* are armed with *karabelas* and wear specific hats, depicted in one of Dürer's *Panoplies*. Engraving made in France, 1501 (after David Nicolle, *The Venetian Empire, 1200-1670*, Osprey Publishing, London, 1995, p. 16)

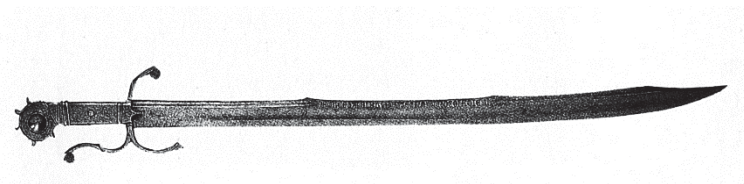

Fig. 42. Venetian *Storta*, a more refined version of *karabela*, decorated on almost its entire surface (end of 15th century) (after Peter Connoly *et alii*, *op. cit.*, p. 48)

Fig. 43. The sword of Sultan Mehmed II the Conqueror, preserved in the Topkapı Museum of Istanbul. The wide and heavy slightly curved blade of the weapon, with a back-edge on its upper third, has an almost polygonal cross-section, and its flattened central area is covered with invocations and blessings (after Peter Connoly *et alii*, *op. cit.*, p. 140)

Fig. 44. A border skirmish between Austrian and Ottoman cavalry, depicted by the German Master P. S. (1540). Both combatants are equipped with curved sabers (after Thomas Arnold, *The Renaissance at War*, Cassel, London, 2001, p. 119)

Fig. 45. The victory of the Helvetic Confederation troops over the Burgundians at Grandson (1469), illustrated in the *Swiss Illustrated Chronicle* of Diebold Schilling the Elder (the *Berner Schilling*). In the middle of a group of Burgundian infantry one of the soldiers raises a scimitar (after Nicholas Hooper, Matthew Bennet, *op. cit.*, p. 148)

Fig. 46. The Battle of St. Denis (1567), between Huguenots and the Catholic League, illustrated by a commemorative tapestry made for the Montmorency family (of Anne de Montmorency, Constable of France, who was mortally wounded in this battle). The scene illustrates the counterattack of the Huguenot cavalry, with white cloaks and some armed with scimitars, against the Leaguers, who bear white crosses on their cloaks and armed with straight swords (after Thomas Arnold, *op. cit.*, p. 194)

ÎNCERCĂRI DE SISTEMATIZARE A ORAȘULUI IAȘI ÎN PERIOADA DOMNILOR FANARIOTE

Bobi APĂVĂLOAEI¹

Cuvinte cheie: *Domnii fanariote, Iași, urbanism, sistematizare, trama stradală, aducțiune apă, igienă publică*

Keywords: *Phanariotes' reign, Iași, urbanism, systematization, street plot, water adduction, public hygiene*

I. Istoriografia problemei

Problema sistematizării orașului Iași a fost abordată de-a lungul timpului de numeroși istorici. În paginile celor mai multe articole și cărți închinat orașului se pot întâlni amănunte referitoare la felul în care domnii Moldovei au intervenit pentru a reglementa și îmbunătăți locuirea în sânul orașului.

Pentru perioada de dinaintea Primului Război Mondial au rămas de referință lucrările lui N. A. Bogdan, jurist în cadrul Primăriei Iași. Bun cunoscător al Arhivei Primăriei Iași, dar și a numeroase alte lucrări despre vechea capitală a Moldovei, autorul a surprins intervențiile domniei în domenii precum întreținerea tramei stradale, asigurarea alimentării cu apă sau menținerea curățeniei orașului².

Pe parcursul perioadei interbelice câțiva istorici și pasionați de istoria orașului au pus bazele *Muzeului Municipal din Iași*, cu scopul de a aduna și publica o gamă cât mai variată de informații referitoare la trecutul așezării. Astfel, în revista „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași” se pot regăsi studii și documente ce ilustrează modul în care era administrată capitala de odinioară a Moldovei³. Evoluția teritorială a orașului în secolele XIV-XIX a fost dezbătută în studii speciale de V. Tufescu⁴ și E. Petrov⁵, iar C. I. Andreescu⁶ a întocmit un studiu

¹ Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, Academia Română, Filiala Iași, IAȘI.

² N. A. Bogdan, *Orașul Iași, odinioară și azi*, Iași, Editura Tipografia Națională, 1904; Idem, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, Iași, Editura Tipografia Națională, 1913.

³ Ioan Neculce. Buletinul muzeului municipal din Iași, fascicula 1-9, Iași, 1921-1933.

⁴ V. Tufescu, *Iașii și orașele din nordul Moldovei*, Chișinău, Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, 1932.

⁵ E. Petrov, *Din evoluția urbanistică a orașului Iași*, Iași, Tipografia Al. Țerek, 1936.

⁶ C. I. Andreescu, *Știri noi asupra aducerii apei în Iași în cursul sec. XVIII și la începutul sec. XIX*,

temeinic despre alimentarea orașului cu apă în veacul al XVIII-lea. După al Doilea Război Mondial, studiile, articolele și cărțile dedicate istoriei Iașilor s-au înmulțit. Dan Bădărău și Ioan Caproșu au reluat și aprofundat aspecte din istoria locală dezbătute în perioada interbelică. Autorii au prezentat modul cum a evoluat de-a lungul evului mediu înfățișarea orașului, ulițelor, palatelor domnești și boierești, bisericilor, caselor de negustori și meșteșugari⁷.

Aspectele legate de organizarea internă a orașului, de modul cum au fost rezolvate problemele edilitare, au fost abordate și în monografia coordonată de profesorii C. Cihodaru și Gh. Platon. Apariția și evoluția orașului, întreținerea tramei stradale, alimentarea cu apă, iluminatul și igiena publică au fost dezbătute în paginile acestei lucrări⁸.

În monografia arheologică a Iașilor întocmită de Al. Andronic au fost aduse noi amănunte în legătură cu geneza și dezvoltarea orașului în perioada medievală. În cuprinsul cărții se găsesc amănunte despre configurația orașului, a ulițelor, a locuințelor și a primelor aducțiuni de apă⁹.

Prezentarea fostei capitale a Moldovei folosind atât informațiile documentare, cât și date arheologice este continuată, în prezent, de dr. Stela Cheptea. În studiile și articolele sale, autoarea a descris, pe baza propriilor investigații arheologice, felul în care au evoluat locuințele orașului, lăcașele de cult, trama stradală și aprovizionarea cu apă¹⁰.

în *Arhiva Românească*, III, București, 1939.

⁷ D. Bădărău, I. Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, Editura Junimea, 1974. Forma originală a lucrării concepută de D. Bădărău a văzut lumina tiparului abia în anul 2010, sub titlul D. Bădărău, *Istoria Iașilor până la 1821*, ediție îngrijită de M. R. Iacoban, București, Editura Academiei, 2010.

⁸ C. Cihodaru, Gh. Platon (red. resp.), *Istoria orașului Iași*, vol. I, Iași, Editura Junimea, 1980.

⁹ Al. Andronic, *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Iași, Editura Junimea, 1986.

¹⁰ Al. Andronic, E. Neamțu, S. Cheptea, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1961-1967*, în *ArhMold*, IX, 1980, p. 103-120; Al. Andronic, S. Cheptea, *Curtea domnească din Iași*, în *RMI*, LIX, 1990, 2, p. 1-20; S. Cheptea, *Biserica romano-catolică „Adormirea Maicii Domnului” din Iași*, în *Europa XXI*, III-IV, 1994-1995, p. 277-288; Eadem, *Cercetări arheologice*, în *Europa XXI*, III-IV, 1994-1995, p. 289-292; Eadem, *Din nou despre începuturile Iașilor*, în *Historia Urbana*, V, 1997, 2, p. 157-165; Eadem, *Șase veacuri de istorie*, în *Catedrala romano-catolică Iași*, vol. coord. de D. Doboș, Iași, Editura Presa Bună, 2005, p. 9-61; Eadem, *Strada – element de civilizație urbană*, în *Politică, diplomatie și război. Profesorul Gheorghe Buzatu la 70 de ani*, vol. coordonat de Sorin Liviu Damean și Marusia Cîrstea, Craiova, Editura Universitaria, 2009, p. 69-82; S. Cheptea, B. Apăvăloaei, *Despre „locul” catolicilor din Iași*, în *Monumentul*, VII, 2006, p. 483-492; Idem, *Iașii – un oraș european*, în *Monumentul*, IX, 2008, p. 3-11.

Contribuții substanțiale la modul cum a fost sistematizat orașul, pot fi găsite și în studiile și articolele publicate de cercetători precum Sorin Iftimi¹¹, Cătălin Hriban¹², Laurențiu Rădvan¹³, Petronel Zahariuc¹⁴, Mihai-Cristian Amărieuței¹⁵, Sorin Grigoruță¹⁶, Iulia Brătescu¹⁷, Doina Mira Dascălu¹⁸ sau Nicolae Peiu și Dionisie Simionescu¹⁹.

II. Aspecte privind sistematizarea unor capitale europene pe parcursul secolului al XVIII-lea

În cursul secolelor XVII-XVIII orașe precum Lisabona, Madrid, Londra, Paris, Berlin, Viena, Istanbul, București sau Iași și-au consolidat statutul de capitală a statelor din care făceau parte. Devenind capitale, aceste orașe au intrat sub administrarea directă a puterii centrale, autoritatea locală, orașenească, rezumându-se de multe ori la un organism cel mult consultativ²⁰. Împărații, sultanii, regii sau domnii au investit resurse considerabile în înfrumusețarea orașelor de reședință cu clădiri reprezentative, menite să ilustreze rangul sau statutul social al comanditarului. În aproape toate capitalele, reședințele regale s-au dublat. Pe lângă reședința consacrată din oraș, regii au dispus construirea în vecinătatea capitalelor a unor palate înconjurare cu parcuri foarte mari, destinate relaxării și petrecerii timpului liber²¹.

Atunci când a fost posibil, mai ales în urma unor cataclisme naturale, autoritatea centrală a schimbat radical înfățișarea capitalelor. Cele mai cunoscute

¹¹ S. Iftimi, *Cercetări cu privire la istoria bisericilor ieșene*, Iași, Editura Trinitas, 2008.

¹² C. Hriban, *Iași în secolele XV-XVIII. Elemente de topografie istorică*, Suceava, Editura „Karl A. Romstofer”, 2012.

¹³ L. Rădvan, *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2007; Idem, *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc. Societate, economie și civilizație urbană în prag de modernitate (sec. XVI - jum. sec. XIX)*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014.

¹⁴ P. Zahariuc, *De la Iași la Muntele Athos*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2008.

¹⁵ M.-C. Amărieuței, *Vechi și nou în Iași din vremea lui Grigore al III-lea Alexandru Ghica. Observații preliminare*, în *Civilizație urbană din spațiul românesc în secolele XVI-XVIII. Studii și documente*, volum editat de L. Rădvan, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2006, p. 179-202.

¹⁶ S. Grigoruță, *Boli, epidemii și asistență medicală în Moldova (1700-1831)*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2017.

¹⁷ I. Brătescu, *Mahalaua Muntenimii. Iași de la jumătatea secolului al XVII-lea până la 1831*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2016.

¹⁸ D. M. Dascălu, *Paralelă între caracteristicile urbane ale Iașilor și cele ale ariilor europene de centru și de sud-est, în veacurile XVII-XVIII*, în *Historia Urbana*, XIV, 2006, 1, p. 21-32; Eadem, *Reconstituirea planului Iașilor din veacul al XVIII-lea*, în *Historia Urbana*, XIV, 2006, 2, p. 293-320.

¹⁹ N. Peiu, D. Simionescu, *Lungul drum al apei pentru Iași. Istoricul alimentării cu apă și canalizării dulcelui târg*, Iași, Editura Gama, 1995.

²⁰ A. Toynbee, *Orașe în mișcare*, București, Editura Politică, 1979, p. 100.

²¹ L. Benevolo, *Orașul în istoria Europei*, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 147.

exemple sunt ale orașelor Londra și Lisabona. Londra a ars aproape în totalitate, în anul 1666, după o vară secetoasă, incendiul fiind favorizat de vântul puternic și abundența lemnului din structura clădirilor din oraș. Prin *Act of Rebuilding of the City of London*, din 1667, s-a păstrat vechiul plan cadastral, dar s-au luat măsuri pentru a se împiedica izbucnirea altor incendii devastatoare. S-a reglementat lărgimea străzilor și înălțimea clădirilor, s-a impus folosirea exclusivă ca materiale de construcții a pietrei și cărămidei și acoperirea caselor cu țiglă. S-a canalizat fluviul Tamisa, s-au construit poduri de piatră și s-au rezervat terenuri pentru clădiri reprezentative ale orașului. În final au fost trasate principalele căi de expansiune ale orașului, respectate până spre mijlocul secolului al XIX-lea. În urma acestor măsuri, Londra a ajuns la începutul veacului al XIX-lea cel mai mare oraș al Europei²².

Lisabona a suferit în 1755 de pe urma unui cutremur devastator, urmat de un incendiu care a durat 5-6 zile. Reconstrucția a început în anul 1758, după ce a fost regândit, în detaliu, planul orașului. Nimic din vechea structură a așezării nu a supraviețuit. A fost nivelat teritoriul capitalei, după care s-au trasat principalele artere sub forma unei imense table de sah. Planul prevedea o arhitectură cu program, nu numai pentru piețe, ci și pentru ansamblul străzilor. Arhitecții și inginerii contractați au adoptat sistemul costisitor al canalelor colectoare construite sub străzi, cu racordarea imobilelor riverane. Noua Lisabonă este un rezumat al tuturor experiențelor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Reconstrucția îndrăzneță a capitalei a inspirat aproape pretutindeni urbanismul Europei veacului al XIX-lea²³.

Dar marea majoritate a capitalelor Europei nu au trecut prin distrugeri care să permită reorganizarea din temelie a orașelor. În aceste cazuri autoritatea centrală a trebuit să înlăture treptat moștenirea Evului Mediu: străzi întortocheate și înguste, lotizare excesivă, lipsa canalizării și a apei potabile, absența unei viziuni unitare asupra evoluției așezării. Exemplul elocvent pentru acest caz este Parisul secolului al XVIII-lea. Regii Franței, mai ales Ludovic al XIV, s-au preocupat să dea strălucire curții de la Luvru, din interiorul orașului. În paralel, însă ei au ridicat la Versailles un imens complex aulic, capabil să găzduiască 10 mii de persoane, menit să ferească curtea franceză de aerul nociv al capitalei. În Paris, regele a dispus construirea de mari bulevarde și promenade pe vechile fortificații, porțile incintei au fost înlocuite cu arce de triumf, au fost create cinci piețe regale, un vast ansamblu de cheiuri și câteva poduri fără case. S-a impus lărgirea și îndreptarea unor străzi vechi și construirea noilor imobile doar după anumite modele. Cu toate acestea, doar piețele și marile bulevarde pariziene erau pavate înainte de mijlocul secolului

²² *Ibidem*, p. 151; J. L. Harouel, *Istoria urbanismului*, București, Editura Meridiane, 2001, p. 93-95.

²³ P. Chaunu, *Civilizația Europei Clasice*, vol. I, București, Editura Meridiane, 1989, p. 376-378; J. L. Harouel, *op. cit.*, p. 92-93.

al XVIII-lea. Alimentarea cu apă era o problemă stringentă. Abia în 1782 Parisul a fost dotat cu două pompe de apă, care deserveau mai ales cartierele bogate. Până atunci s-a folosit apa din Sena, distribuită de douăzeci de mii de sacagii, care transportau aproximativ 15 milioane de litri pe zi, făcând vreo treizeci de drumuri pe zi, în medie cu șaizeci de căldări²⁴.

La sfârșitul secolului al XVII-lea Imperiul Otoman a început să cedeze teritorii din Europa Centrală în favoarea Imperiului Habsburgic. Pentru a neutraliza amenințarea austriacă, otomanii au căutat să strângă relațiile diplomatice cu Franța. Contactul cu mediul francez a avut un impact deosebit asupra societății otomane. În foarte scurt timp s-a creat obiceiul ca tinerii din familiile importante ale Imperiului să fie trimiși la Paris pentru acomodarea cu valorile occidentale. Întorși acasă, la Istanbul, ei au înfrumusețat capitala după modele franceze. Sultanul și înalții demnitari turci au construit palate și conace pe malul Bosforului, în afara orașului, imitând planurile complexelor franceze. În Istanbul au apărut numeroase construcții ridicate în stilul baroc, cu capitele compozite, cu decorațiuni în forma cochiliei de scoică, a literelor „S” și „C”²⁵.

Din acest mediu au fost recrutați pe parcursul secolului al XVIII-lea domnii pentru tronurile Moldovei și Țării Românești. Ajunși în scaunele de la București și Iași, domnii fanarioți au încercat să copieze stilul de viață otoman cu influențe franceze. Au renovat și extins Curțile domnești de la Iași și București. În jurul orașelor de reședință, după moda franceză și constantinopolitană, au ridicat Curți sezoniere, palate de vară, foșoare, în mijlocul unor întinse grădini cu specii de plante exotice și jocuri de apă. Capitalele principatelor s-au bucurat de grija noilor domni, fiind împodobite cu biserici și palate ridicate în stilul barocului constantinopolitan. Drumurile și piețele au fost periodic reparate și îndreptate, iar pentru construcția imobilelor s-a recomandat folosirea materialelor rezistente la foc. Aprovizionarea cu apă proaspătă a orașului s-a făcut cu mare cheltuială prin aducțiuni cu ajutorul olanelor de lemn sau de lut. Păstrarea curățeniei în oraș a fost reglementată pentru a împiedica izbucnirea și răspândirea epidemiilor²⁶.

²⁴ L. Benevolo, *op. cit.*, p. 143-147; J. L. Harouel, *op. cit.*, p. 77-81; P. Chanu, *Civilizația Europei în Secolul Luminilor*, vol. II, București, Editura Meridiane, 1986, p. 139-175.

²⁵ M. Gul, *The emergence of modern Istanbul. Transformation and modernization of a City*, London-New-York, Tauris Academic Studies, 2009, p. 7-39.

²⁶ R. Theodorescu, *Sensibilități, monumente și cititori în veacul fanariot*, în Idem, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, Iași, Princeps Edit, 2006, p. 375-446.

III. Măsuri edilitare în epoca fanariotă

1. Întreținerea tramei stradale

La începutul secolului al XVIII-lea, trama stradală a capitalei Moldovei era deja constituită și se suprapune în linii mari cu rețeaua de drumuri existentă astăzi. Actele de cancelarie interne, descrierile călătorilor străini, precum și planurile orașului întocmite în veacul al XVIII-lea arată că urbea cuprinsese în marginile ei întreaga suprafață a terasei inferioare a Bahluiului, fiind într-o permanentă ofensivă către nord, spre dealul Copou, către est, peste apa Cacainei, spre dealul Tătărași, dar și spre sud, peste râul Bahlui, spre Frumoasa și Galata²⁷. Ocupând o suprafață relativ întinsă, domnia s-a preocupat să asigure un minim de condiții pentru a înlesni comunicarea în cuprinsul târgului, prin amenajarea principalelor ulițe, astfel încât acestea să reziste traficului sporit și anotimpurilor umede, când excesul de apă din precipitații și topirea zăpezii transformau capitala într-o imensă mocirlă.

Încă din secolul al XVII-lea, domnii Moldovei au încercat să găsească soluții pentru a menține drumurile practicabile indiferent de intensitatea traficului și mai ales de nivelul precipitațiilor. Relatările călătorilor străini din această perioadă menționează efortul domniei de a ține în bună stare arterele orașului prin pavarea lor cu piatră și bârne din lemn, după sistemul podurilor. Conrad Iacob Hildebrandt a sesizat în 1656 că „în diferite părți ale orașului străzile au un pod de bulumaci în loc de pardoseală de piatră”²⁸. Călătorul otoman Evlia Celebi a găsit, în 1659, un număr de circa „700 de ulițe curate, largi și acoperite cu scânduri”²⁹. Secretarul De La Croix a constatat în 1675 că „străzile, pe care noroiul le face aproape de nerecunoscut iarna, sunt atât de pline de praf vara, încât nu se mai vede chiar nimic. Cele mai des folosite sunt acoperite de trunchiuri și rădăcini de copaci, așezați unul după altul, în chip de pardoseală, pentru a le face accesibile”³⁰. În jurul anului 1700 starețul Leontie, remarca cu amărăciune că străzile capitalei au fost în trecut acoperite cu piatră, aspect care cu greu mai poate fi observat în prezent: „străzile fuseseră pardosite cu piatră, astăzi însă totul s-a năruit; abia mai este urmă că au fost acoperite cu piatră”³¹.

²⁷ Pentru întinderea teritorială a orașului în secolul al XVIII-lea, pe lângă monografiile consacrate, v. și D. M. Dascălu, *Paralelă între caracteristicile urbane ...*, p. 21-32; Eadem, *Reconstituirea planului Iașilor...*, p. 293-320; L. Rădvan, M. Rădvan, *Cu privire la organizarea spațiului urban în Țara Moldovei în evul mediu*, în *AȘUI, Istorie*, LIX, 2013, p. 61-98.

²⁸ *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, volum îngrijit de Maria Holban, București, Editura Științifică, 1973, p. 596.

²⁹ *Ibidem*, vol. VI, partea a II-a, îngrijit de Mustafa Ali Mehmet, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 477.

³⁰ *Ibidem*, vol. VII, volum îngrijit de Maria Holban (red. resp.), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 260.

³¹ *Ibidem*, vol. VIII, volum îngrijit de Maria Holban (red. resp.), București, Editura Științifică și

În perioada domniilor fanariote străzile și piețele capitalei au fost amenajate exclusiv cu bârne din lemn, renunțându-se la orice inițiativă de a pava cu piatră drumurile. Ruggiero Giuseppe Bascovich a notat, în anul 1762, că a fost în plimbare pe diferite străzi din Iași „și cele mai însemnate sunt toate podite și acoperite cu trunchiuri de copaci lungi și subțiri ca și când ar fi tot atâtea păduri”³², aspect remarcat, în același an, și de lady Clarissa Porter³³. Baronul Francois de Tott surprins de modul ieșit din comun de a amenaja drumurile a fost lămurit că „aceste lemne așezate unele de altele de-a curmezișul drumului acopereau toate străzile din cauza pământului noroios pe care este clădit orașul”³⁴. Kajetan Chrzanowski³⁵, Leyon Pierce Balthasar von Campenhausen³⁶, Armand Emmanuel du Plessis³⁷, Johann Christian von Struve³⁸, Joseph Parant³⁹ au observat, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, avantajele și mai ales neajunsurile podirii cu bârne a principalelor ulițe ale capitalei. Călători precum Heinrich von Reimers insistă asupra dezavantajului folosirii bânelor de lemn la pardosirea străzilor: „ulițele nu sunt prea largi...cea mai mare parte sunt podite cu bârne înguste sau cu scânduri, așa că pe vreme frumoasă se merge foarte plăcut, ușor. Dar cum orașul este așezat într-o adâncitură, aproape chiar într-o mlaștină, după cea mai mică ploaie ulițele devin grozav de noroioase. Dacă plouă tare, scândurile sunt ridicate de ape și plutesc în toate părțile pe ulițe”⁴⁰. Medicul Andreas Wolf găsea în modul de amenajare a drumurilor, la anul 1800, una din cauzele majore ale epidemiilor din Iași: „al doilea neajuns, tot atât de dăunător sănătății, îl constituie canalele care traversează aproape toate ulițele orașului. Este drept că ele sunt peste tot acoperite cu așa-zise dulapuri de lemn, încât fiecare uliță ajunge a fi un pod ce se leagă de celelalte. Dar cum se depune doar puțină grijă sau chiar deloc pentru curățirea acestor canale, ele se umplu cu atât de multe necurătenii, încât, mai ales după ploi stăruitoare, lemnele acestor poduri sunt ridicate în sus de presiunea murdăriei adunate ce se umple cu apă, iar trecătorii și trăsurile siliți să înoate aproape sau să treacă prin vad”⁴¹.

Enciclopedică, 1983, p. 189.

³² *Ibidem*, vol. IX, volum îngrijit de Maria Holban (red. resp.), București, Editura Academiei Române, 1997, p. 481.

³³ *Ibidem*, p. 492.

³⁴ *Ibidem*, p. 606.

³⁵ *Ibidem*, vol. X, partea I-a, volum îngrijit de Maria Holban (red. resp.), București, Editura Academiei Române, 2000, p. 449.

³⁶ *Ibidem*, vol. X, partea II-a, volum îngrijit de Maria Holban (red. resp.), București, Editura Academiei Române, 2001, p. 876.

³⁷ *Ibidem*, p. 927.

³⁸ *Ibidem*, p. 1118.

³⁹ *Ibidem*, p. 1305.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 1154.

⁴¹ *Ibidem*, p. 1271.

Inconvenientele semnalate de autorii din secolul al XVIII-lea au continuat să existe și în primul sfert al veacului al XIX-lea. Vincenz Battyany⁴², Fiedrich Schmidt⁴³, Adam Neale⁴⁴, Christine Reinhard⁴⁵, Dimitri Bantâș-Kamenski⁴⁶, Alexandre de Moriollès⁴⁷, Pavel Vasilevici Ciceagov⁴⁸, William Wilkinson⁴⁹, William Mac Michael⁵⁰, Feodor Karacsay⁵¹ și Ignati Iakovenko⁵² au identificat și ei în modul de a construi și întreține ulițele, cauzele principale ale răspândirii bolilor în oraș.

Amenajarea și întreținerea ulițelor podite era sarcina exclusiv a domniei. Domnul dispunea fixarea și strângerea unor dări special pentru drumuri. În timpul lui Constantin Mavrocordat, care potrivit *Cronicii Ghiculeștilor* „a acoperit cu scânduri piața cea mare, cu ajutor obștesc, deoarece se făcea mult noroi acolo”⁵³, se cerea, la 8, 10 și 16 octombrie 1741, urgentarea colectării rămășiței din dajdea pentru poduri de la mazili și preoți din ținuturile Iași, Cârligătura, Suceava, Bacău, Putna, Fălcu și Orhei⁵⁴. În același timp, la 13 octombrie 1741 și 4 octombrie 1742 domnul dorea urgentarea sosirii podelelor deja plătite „pentru podurile ce se fac aici în Iași”⁵⁵.

De multe ori domnia numea o comisie, o epitropie, însărcinată cu strângerea dărilor și coordonarea lucrărilor la drumurile capitalei. Astfel, în noiembrie 1764, domnul Grigore Alexandru Ghica, a hotărât, „neputându în fieștecare vreme ca să găscă rânduiala și starea sa, pentru drumuri și poduri, de vreme ce, învechindu-să și stricându-să și iarăsu cu multe cheltuiiale înoindu-să și prefăcându-să, pentru neconomia ce era, și dinu vreme în vreme au rămasu în stare rî” să numească o comisie de negustori străini, oameni de cinste și de treabă, care „să strângă la vreme banii ce voru fi rânduți pentru poduri și, ca niște vechili și epitropi fiindu la această

⁴² *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. I (1801-1821), vol. îngrijit de Paul Cernovodeanu (red. resp.), București, Editura Academiei Române, 2004, p. 104.

⁴³ *Ibidem*, p. 170.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 177.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 291.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 403.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 472.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 546.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 626-627.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 731.

⁵¹ *Ibidem*, p. 764.

⁵² *Ibidem*, p. 819.

⁵³ *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, Editura Academiei, 1965, p. 353.

⁵⁴ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, *Acte interne (1741-1755)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2001, d. 53, 58 și 74.

⁵⁵ *Ibidem*, d. 61 și 313.

treabă, să aibă purtare de grijă, arătându-cătră dumnealui velu vistiernic, carea după vremi să va afla, ca să arate cătră domnie cându va fi trebuință pentru înoințulu podurilor”⁵⁶. Letopisețul lui Pseudo-Enache Kogălniceanu a consemnat eforturile lui Grigore Alexandru Ghica de a pava străzile capitalei cu grinzi de lemn: „au scos și o vamă acest domnu, de lua de tot carul ce vine la Eși câte 1 para de bou și câți boi ave carul atâtea parale da. Și orânduisă oameni de treabă de strânge acești bani și cu banii aceștie plăte podeli și făce poduri pe toate ulițele”⁵⁷.

Pentru a evita încurcăturile, neplăcerile cauzate de strângerea taxelor, spre finalul secolului al XVIII, venitul podurilor din Iași era vândut unui mare boier timp de 12 luni. Un astfel de document se păstrează din 1 iulie 1797, când Neculai Ruset, fost mare vornic, a cumpărat venitul podului pe un an cu suma de 10.050 lei⁵⁸. La 1 iunie 1802, Constantin Balș, fost mare logofăt a cumpărat și el venitul podurilor din Iași cu suma de 13.000 lei⁵⁹. În ambele documente se specifică numărul și valoarea taxelor ce pot fi încasate, garanțiile depuse de cumpărător, precum și cuantumul ratelor lunare ce trebuiesc achitate de achizitor.

Începutul secolului al XIX-lea înregistrează și una dintre cele mai mari campanii de podire a ulițelor capitalei. Cronicarul Manolachi Drăghici menționează că în vremea lui Alexandru Moruzi s-au îndreptat și reparat străzile, s-au dărâmat construcțiile ce încălcaseră ulițele și a reorganizat Casa podurilor: „după aceasta Moruzi și-a îndreptat atenția și asupra stării de nesuportat a străzilor, pe care nu era posibil să circule trăsurile în timpul noroiului care se făcea din cauza adânciturilor de la roțile carelor și trăsurilor, mai ales toamna la întoarcerea căraușilor din Țara de Jos. Până atunci numai o bucățică din Ulița Mare era podită în întregime cu grinzi de stejar puse de-a curmezișul, din partea curții până la biserica Sf. Nicolae cel Sărac și de la Podul Vechi până la Vamă...Atunci s-a apucat și de îndreptarea ulițelor, pe unele pardosindu-le cu lemn, pe altele cu moloz de la Curte. A desființat în același timp numeroase barăci și foișoare sau cerdace ce atârnav până la jumătatea drumului...S-a înființat mai apoi Nazaria de poduri, o activitate foarte bănoasă care a ținut până la introducerea Regulamentului Organic. Ea era aprovizionată cu tot ceea ce trebuia pentru înfrumusețarea orașului, având pentru aceasta la dispoziție sate întregi scutite de către nazir, precum și păduri de unde la nevoie se tăia lemnul cuvenit. În acea însemnată slujbă se rânduiau numai

⁵⁶ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, *Acte interne (1756-1770)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2004, d. 616.

⁵⁷ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovei de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733-1774)*, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, București, Editura Minerva, 1987, p. 117.

⁵⁸ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. X, *Acte interne (1796-1800)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2007, d. 117.

⁵⁹ Gh. Ghibănescu, *Varia*, d. CIV, în *IN*, 8, 1930, p. 164-166.

dintre boierii mari și s-a ajuns a se numi un efor care primea un salariu de 100.000 lei pe an⁶⁰.

După domnia lui Alexandru Moruzi și încheierea conflictului ruso-turc din 1806-1812, pe parcursul căruia s-au mai făcut mici reparații la drumuri pentru înlesnirea transportului trupelor⁶¹, Scarlat Alexandru Calimah a reluat acțiunea de podire a ulițelor Iașului în anul 1815. A fost reorganizată Casa podurilor și pusă sub conducerea episcopului Șerban Negel⁶². S-a întocmit o evidență a ulițelor ce au neaparat nevoie de reparație, în urma căreia a rezultat că este nevoie de 36.000 podele pentru acoperirea unei lungimi de 3.600 stânjeni domnești din cei aproximativ 6.000 stânjeni cât numara lungimea totală a străzilor capitalei⁶³. Pentru acoperirea costurilor acestei lucrări s-a dispus efectuarea unei catagrafii a Iașului pentru a impune o taxă specială locuitorilor⁶⁴.

Domnia a rânduit și un grup de meseriași specializați în reparația podurilor. În documentul dat de Grigore Alexandru Ghica în noiembrie 1764 pentru înnoirea și întreținerea podurilor de pe ulițele Iașului, sunt pomeniți meșteri podari conduși de un bulibașă, care aveau ca sarcină să schimbe podelele rupte, căzute, de pe străzile orașului⁶⁵. În condica Visteriei Țării Moldovei de venituri și lefurile dregătorilor și slujbașilor domniei și ale slujitorilor Curții domnești de la 1 septembrie 1776, este arătat întreg efectivul de slujbași rânduiți cu reparatul podurilor. În frunte era un ciauș de podari ce avea în subordine 20 teslari, 10 toporași, 10 petrari, 20 salahori, toți scutiți de birul Visteriei cu condiția să vegheze la buna rânduială a podurilor și să ajute la stingerea incendiilor. Fiecare dughengiu era dator să măture podul de două ori pe săptămână și nu avea voie să intre cu taraba pe uliță. Pentru luminarea și paza ulițelor orașului pe timp de noapte s-au fixat 21 de fânare repartizate astfel: 3 fânare Târgul de Sus, 1 fânar Târgul Făinei, 3 fânare Ulița Barboiului, 2 fânare la Băibăcărie, 1 fânar la Cizmărie, 5 fânare Târgul de Jos, 4 fânare Podul Vechi, iar pe Ulița Mare 2 fânare. Fiecare proprietar de dugheană era dator să dea opt parale pentru lumânări și șase parale pentru plata osteneții slujbașilor domnești. La răspântii trebuiau rânduite străji cu zapcii de credință care să vegheze pe timpul întunericii⁶⁶. Slujba de căpitan de podari, la fel ca cea de suiulgiu, era

⁶⁰ Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre*, ediție C. Mihăiescu-Gruiu, Gruparea culturală „Europa în România”, 1998, p. 228-229.

⁶¹ *Ibidem*, p. 238.

⁶² *Uricariul. Cuprinzătoriu de brisoave, tratate și alte acte atingătoare de Moldo-Valahia*, vol. V, sub redacția lui Teodoru Codrescu, Iași, Tipografia Buciumul Romanu, 1862, p. 436.

⁶³ *Ibidem*, vol. I, ediția a II-a, p. 232.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 235.

⁶⁵ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, d. 616.

⁶⁶ *Ibidem*, vol. VII, *Acte interne (1771-1780)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2005, d. 129 și 221.

foarte respectată. La încetarea activității podarul primea diverse scutiri și facilități de la domnie, așa cum a fost cazul lui Iane Carage⁶⁷ și a fiului său Mihalache⁶⁸. În timpul domniei lui Alexandru Moruzi au fost introduse noi reguli privind iluminatul străzilor și paza orașului. Au fost fixate felinare din 25 în 25 de case, iar la intersecții au fost plasați culuccii pentru păstrarea ordinii. Orașul era patrulat noaptea de trei categorii de slujbași: straja Curții, straja hătmăniei și straja agiei, care aveau zone distincte de supraveghere⁶⁹.

Domnii Moldovei au încurajat proprietarii din capitală să deschidă noi ulițe și să lărgescă pe cele vechi. La 3 februarie 1767, Ilie Costache mare vornic și egumenul mănăstirii Trei Ierarhi au convenit să cedeze fiecare câte un stângen pentru deschiderea unei ulițe din dreptul feredelului spre mahalaua din vale⁷⁰. Preoții de la biserica Curelari s-au înțeles cu jupâneasa Maria să lase un loc lat de un stângen și două palme pentru o hudiță care să ducă la biserică⁷¹.

Odată deschisă o uliță, devenea practic imposibil de a o închide sau de a o îngusta. Poate cel mai elocvent exemplu este cel al uliței dintre mănăstirea Trei Ierarhi și locul bisericii catolice din Iași. Cu toate că strada a fost deschisă pe locul catolicilor, biserica catolică nu a mai putut recăpăta terenul în ciuda a numeroase procese și intervenții la domnie. Într-un final, biserica a fost despăgubită cu bani pentru terenul pierdut, dar locul nu a mai fost vreodată recuperat. În motivarea deciziilor au fost invocate nevoia de spații pentru ușurarea circulației locuitorilor și mai ales posibilitatea de a interveni la timp în caz de incendiu⁷².

Nici Mitropolia, a doua instituție din Țara Moldovei în ordinea importanței, nu a găsit „înțelegere” pentru încălcările de ulițe săvârșite. La 19 martie 1775, Grigore Alexandru Ghica a dispus, în urma unor măsurători făcute de boieri hotarnici, ca mitropolitul țării să strice o băcănie făcută pe locul uliței în dreptul Mitropoliei Vechi⁷³. Domnul Alexandru Ioan Calimah, a hotărât la 11 mai 1798, să se facă măsurători la „zidirile ce face preosfinția sa părintele mitropolitul” pe ulița ce coboară din Ulița Mare la vale spre Bahlui și care ar duce la strâmtorare unei străduțe⁷⁴.

Și comunitatea evreiască a fost silită să respecte această regulă. Ancheta făcută de vornicul de poartă Ion Rale la 27 iunie 1791, a arătat că localul „ce-au făcut jidovii, au făcut pe drept locul dughenilor Enciului și la fundu, pe locul

⁶⁷ *Ibidem*, vol. VIII, *Acte interne (1781-1790)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2006, d. 121.

⁶⁸ *Ibidem*, vol. X, d. 22.

⁶⁹ Manolachi Drăghici, *op. cit.*, p. 229.

⁷⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, d. 764.

⁷¹ *Ibidem*, vol. VIII, d. 221.

⁷² S. Cheptea, *Biserica romano-catolică...*, p. 284-285.

⁷³ *Documente privitoare la istoria orașului Iași...*, vol. VII, d. F.

⁷⁴ *Ibidem*, vol. X, d. 176.

Căldărăriții, ș-au pășit cu facere casii pști hudița ce de opt palme ce este pintre Școala Jidovească și pintre locul Enciului”. Drept urmare, se propune dărâmarea casei sau găsierea unei căi de compromis cu păgubitul Enciul⁷⁵.

Frații Dima și Constantin, meșteri suiulgii aduși cu mare cheltuială de la Constantinopol, au fost obligați de domnul Grigore Alexandru Ghica să dărâme un gard și o dugheană pe care au construit-o pe lângă biserica Sf. Nicolae Domnesc, blocând astfel o hudiță. În motivarea deciziei se aducea ca argument imposibilitatea vecinilor de a se salva în cazul unui incendiu⁷⁶.

Nici în cazul cumpărării proprietăților aflate de o parte și de alta a unui drum nu se permite desființarea uliței. Este cazul lui Arghiri ban care a cumpărat mai multe proprietăți în Mahalaua Sârbească, pe lângă biserica Sf. Ilie. Pentru a putea înghide o hudiță lată de 9 palme ce trecea printre casele sale, boierul a fost nevoit să ofere la schimb o variantă de traseu pe la marginea proprietății sale⁷⁷.

Cercetările arheologice efectuate în diferite puncte ale orașului au adus date clare privitoare la modul cum erau construite drumurile podite⁷⁸.

În anii 2003-2004, cu ocazia săpăturilor efectuate pentru extinderea și modernizarea Magazinului Moldova, s-a descoperit o porțiune considerabilă din ulița medievală Podul Vechi. Vechea uliță Podul Vechi a fost amenajată începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea și prezenta o structură complicată. Pe traseul uliței se făcea un șanț adânc de aproximativ 1 m, până la pământul galben, nederanjat, în care era amplasată infrastructura podului. Un asemenea șanț, hindichi, este menționat documentar chiar la o reparație a Podului Vechi din anul 1756. Domnul Constantin Cehan Racoviță a poruncit ca hindichiul Podului Vechi să fie mutat pentru că provoacă stricăciuni pivniței boierului Manolache Costache mare vornic: „au aflat că hindichiul ce l-au făcut ispravnicii podului nu l-au făcut pin mijlocul locului di pod ci l-au făcut spre pivnița dumnealui Manolachi vornic di-i pricinuieste stricăciuni puțului ce are cu apă și pivniții”⁷⁹. Șanțul, adâncitura în pământ, în care era montat podul străzii apare menționat și la călătorii străini. Karl von Gotze observa la sfârșitul secolului al XVIII-lea că „la Craiova este o podea de bârne de-a lungul ulițelor principale care pe mijloc sunt scobite și unde pe sub acele bârne se întinde la mijloc un șanț. Care în București și Iași ar fi tot așa”⁸⁰. În acest șanț era fixată infrastructura podului,

⁷⁵ *Ibidem*, vol. IX, *Acte interne (1791-1795)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2007, d. 20.

⁷⁶ *Ibidem*, vol. VII, d. 268.

⁷⁷ *Ibidem*, d. 19 și 21.

⁷⁸ S. Cheptea, *op. cit.*, 2009, p. 69-82; S. Cheptea, B. Apăvăloaei, *op. cit.*, 2006.

⁷⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, d. 44.

⁸⁰ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1042. O analiză a drumurilor din Țara Românească vezi la L. Rădvan, *Drumuri de țară și drumuri de oraș în Țara Românească în secolele XVII-XVIII*, în Idem (editor), *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievalitate la*

care consta din bârne mari de lemn, cu lungimi de 3 m și grosimi de 30 cm, dispuse longitudinal și transversal, prinse între ele în cheotori. În aceste bârne de la bază erau fixați piloni, țăruiși de lemn, rotunjiți, înalți de cca. 50 cm și cu diametrul de 20-30 cm. De partea superioară a pilonilor verticali era ancorată calea de rulare a uliței. Pe margini și pe mijloc erau așezate bârne longitudinale, lungi de 3 m, la distanțe de 1,6-1,7 m unele de altele, cât să poată trece două căruțe una pe lângă alta. Între bârnele longitudinale erau fixate transversal scânduri ce formau podeaua propriu-zisă a uliței. Prin șanțul, hindichiul, de sub aceste scânduri se scurgea mizeria orașului, care când nu era îndepărtată producea un miros insuportabil și contribuia la apariția și răspândirea epidemiilor, așa cum remarcă medicul Andreas Wolf⁸¹. Sub podelele străzii descoperită lângă Magazinul Moldova era un strat gros de 40-50 cm de pământ negru, gras, bogat în resturi organice, semn că în ultima perioadă de funcționare ulița nu a mai fost curățată.

Cu prilejul săpăturilor arheologice ocazionate de construcția complexului Palas, a fost descoperită, în lungul străzii Palat, o porțiune dintr-un drum podit construit pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Drumul a fost construit în condiții diferite față de Podul Vechi, deoarece solul aici era mlăștinos, având în vedere vecinătatea iazului domnesc. Ca urmare, terenul de sub uliță, acoperit în vechime cu gunoi de grajd, a fost nivelat cu un strat de piatră sfărâmată, care era, din loc în loc, transversal pe pantă, fixat cu un garduș din pari subțiri înfipți vertical, uniți printr-o împletitură de crengi. Având în vedere terenul moale, infrastructura uliței a fost construită între garduri amplasate pe marginea ei, îngrăditură realizată foarte solid din piloți groși, înfipți în pământ și legați la partea superioară cu scânduri late, așezate orizontal, pe o înălțime de 0,8-0,9 m. Infrastructura uliței podite a fost realizată dintr-un strat de pământ, gros de circa 0,5 m, așezat peste pietrișul acoperit de scânduri și bârne, fixate cu pari de diferite dimensiuni ce făceau legătura cu podina propriu-zisă⁸².

Atât în cazul Podului Vechi din spatele Magazinului Moldova, cât și în cazul Podului (Gunoaielor?) descoperit în lungul străzii Palat, evidențele arheologice au confirmat documentele scrise ce pomenesc nenumărate încalcări ale drumului cu diferite anexe negustorești. Podeaua de lemn a ulițelor analizate era în multe locuri secționată de fundațiile de piatră, mai mult sau mai puțin superficiale, ale construcțiilor orașenilor. În unele cazuri se observă îndreptări ale ulițelor prin îndepărtarea zidăriilor de piatră și refacerea podelelor străzilor.

modernitate, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2007, p. 67-114.

⁸¹ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1271.

⁸² S. Cheptea, *op. cit.*, 2009, p. 77.

2. Alimentarea cu apă

Necesitatea alimentării oraşului Iaşi cu apă potabilă a apărut odată cu statornicirea aici a scaunului domnilor Țării Moldovei⁸³. Înainte de transformarea Iaşului în capitala Moldovei, necesarul de apă era satisfăcut prin izvoarele de pe marginea terasei Bahluiului şi fântânile săpate în cuprinsul aşezării.

Ridicarea urbei la rangul de capitală a dus la îndeşirea locuirii pe terasa Bahluiului şi la o contaminare a apelor freatice cu reziduri de la activităţile umane din ce în ce mai intense.

Din prima jumătate a secolului al XVII-lea avem deja informaţii că apa din oraş nu mai era bună pentru consum. Misionarul italian Petru Bogdan Baksic a notat la anul 1641, că „apa nu e bună, e sărată; apa bună se găseşte afară din oraş şi se aduce de acolo”⁸⁴. Paul de Alep, însoţitorul patriarhului Macarie al IV-lea în vizită la domnul Vasile Lupu, a remarcat că apa e dulce şi sănătoasă, dar cu toate acestea domnul a poruncit să li se aducă de băut bere şi mied: „iar pentru noi domnul a pus să ni se dea bere şi mied, căci în toată această ţară nimeni nu bea apă goală, afară doar de câţiva”⁸⁵. Evlia Celebi a notat la 1659 că în Iaşi „nu se află nici o cişmea; toată populaţia bea numai apă adusă cu carele, în butoaie numite ciubăre”⁸⁶. Cu toate că nu avem nici o informaţie scrisă directă de la cronicari sau călători străini contemporani, se crede că în timpul domniei lui Vasile Lupu s-a realizat prima aducţiune de apă în capitală. Izvoarele arheologice atestă introducerea olanelor de ceramică pentru aducerea apei în oraş şi la Curtea domnească începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea, fapt ce ar sugera că pe finalul domniei, după ce a terminat de construit feredeele, Vasile Lupu a întocmit prima reţea de aducţiune⁸⁷.

Cea dintâi ştire scrisă despre aprovizionarea cu apă proaspătă a oraşului ne este oferită de Ion Neculce, care atribuie domnului Antonie Ruset meritul de a fi realizat o aducţiune în anul 1676, cu ocazia renovării bisericii Sf. Nicolae Domnesc: „au dires clopotniţa la Sfetei Neculaiu, o au şindilit peste tot şi au făcut zidu împregiur şi au zugrăvitu pristolul, cum să vede, şi au adus şi apă pe vale, pân-în zidul ceştii beserici, carei pe urmă cu vremea s-au astupat, netocmind-o nime”⁸⁸. În

⁸³ Pentru problema alimentării Iaşului cu apă, în afara monografiilor consacrate dedicate istoriei oraşului, v. şi C. I. Andreescu, *op. cit.*, p. 193-273; Idem, *Iniţiative particulare de aducere a apei potabile la Iaşi*, în *Arhiva Românească*, VI, 1941, p. 311-323; N. Peiu, D. Simionescu, *op. cit.*; B. Apăvăloaei, *Alimentarea cu apă a oraşului Iaşi în perioada domniilor fanariote*, în *CI*, XXX-XXXI, 2011-2012, p. 93-106.

⁸⁴ *Călători străini...*, vol. V, p. 233-234.

⁸⁵ *Ibidem*, vol. VI, partea I, p. 59 şi 66.

⁸⁶ *Ibidem*, partea a II-a, p. 485.

⁸⁷ Al. Andronic, *op. cit.*, p. 66.

⁸⁸ Ion Neculce, *Letopiseţul Țării Moldovei de la Dabija Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743)*, în *Letopiseţul Țării Moldovei*. Grigore Ureche. Miron Costin. Ion

jurul anului 1710, Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel lăuda apa de la fântâna Păcurari⁸⁹, de unde se aprovizionau cu apă locuitorii orașului: „la Iași este o fântână frumos zidită și vestită, de unde ia apă tot orașul și este destulă, de se și vinde în oraș”⁹⁰.

Începând cu perioada domniilor fanariote, alimentarea capitalei cu apă potabilă a devenit o problemă stringentă, așa cum o demonstrează numeroase documente interne și observațiile călătorilor străini. Prin urmare, domnia s-a implicat direct în captarea unor izvoare din vecinătatea orașului și aducerea apei în fața curții domnești, de unde era distribuită orașenilor.

În timpul domniei lui Grigore Ghica s-a făcut, cu mari eforturi materiale și umane, alimentarea orașului cu apă din sursa Copou. După marele incendiu din 1723, care a mistuit cu totul capitala și Curtea domnească, domnul a întrezărit posibilitatea și necesitatea de a aproviziona orașul cu o sursă constantă de apă pentru a se putea interveni cu succes în cazul unui nou pârjol. Cronicarul Ion Neculce a consemnat că după primii trei ani de domnie în care domnul a reșezat țara, Grigore Ghica a refăcut mănăstirea și casele de la Frumoasa, Curtea domnească, precum și „două cișmele, fântâni aduse pre oale, cu multă cheltuială, una dinaintea porții curții domnești și una dinaintea fereedului. Așijdere și fereedul l-au mai tocmit”⁹¹. *Cronica Ghiculeștilor* preamărește realizările domnului astfel: „mai văzând domnul că Iașul ducea mare lipsă de apă de băut și de aceea oamenii erau nevoiți în timpul verii să bea orice apă găseau și se îmbolnăveau de fel de fel de boli, s-a hotărât să înlătore acest neajuns al lipsei de apă. Cu multe cheltuieli a adus apă limpede și bună de băut și a zidit trei fântâni în fața curții, orânduind și o anumită răsplată pentru unul din acei meșteri străini aduși din altă parte, ca să aibă grijă de aceste fântâni, așa că și acest fapt este de mare pomenire pentru domn, căci un astfel de oraș era lipsit de apă bună de băut”⁹². Hrisovul domnesc din 10 februarie 1741, întărit ulterior în mai multe rânduri, aduce lămuriri asupra modului cum a fost adusă apa în oraș. Domnul mulțumește la doi meșteri suiulgi străini, Constantin și Dima, care au întocmit și întreținut lucrarea, mai ales în timpul ocupației rusești din anii 1735-1739. Drept răsplată Grigore Ghica le fixează un salariu de 30 de lei de om pe lună, tainuri de la Curtea domnească, lemne de ars, precum și două calfe, ajutoare scutite de dări⁹³. Faptul că în timpul ocupației rusești fântânile din oraș au fost stricate este întărit de relatarea lui Kelemen Mikes, care a menționat într-o scrisoare din 22 iulie 1739 că la

Neculce, ediție Tatiana Celac, Chișinău, Editura Hyperion, 1990, p. 296.

⁸⁹ L. Rădvan, *O cișmea și începuturile mahalalei Păcurari din Iași*, în *AȘUI*, Istorie, LXII, 2016, p. 97-124.

⁹⁰ *Călători străini...*, vol. VIII, p. 351.

⁹¹ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 430.

⁹² *Cronica Ghiculeștilor...*, p. 293.

⁹³ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, d. 9, 540.

Iași „apă trebuie cărată de departe”⁹⁴. Locul de unde era adusă apa pe olane nu este indicat în mod direct. Într-un document din 14 mai 1743 este menționată „cărarea haznalii” în Muntenime, în malul Rîchii, deci în zona dealului Copou⁹⁵. Din documentul din 6 decembrie 1751, prin care se delimitau locurile de dugheni de pe Ulița Mare ale mănăstirilor Galata și Adriano din Rumelia, aflăm că „apa haznalei gospod” trece prin fața porții mănăstirii Trei Ierarhi, la intersecția dintre Podul Vechi și Ulița Mare⁹⁶. Din cele două documente putem deduce că apa era captată de undeva din zona Muntenime-Copou și era adusă în oraș pe lângă latura de est a Uliții Mari.

Incendiul din 1751, din timpul domniei lui Constantin Mihai Cehan Racoviță, a mistuit toată munca depusă de Grigore Ghica. Orașul, cu bisericile și mănăstirile sale, Curțile domnești și haznaua din fața lor au fost arse cu totul. Noul domn, Grigore Matei Ghica s-a străduit să restaureze o parte din binefacerile tatălui său. Potrivit letopiseșului lui Pseudo-Enache Kogălniceanu: „văzând domnul pomenile ce făcuse tatăl mării-sale, Grigore-vodă, în Moldova, s-au îndemnat și mările-sale de au făcut o hazne mică, în trii colțuri la poarta Curții domnești, denainte haznalii cei mari a tătâne-său, cu trii șuruburi”⁹⁷.

Revenit în domnie, Constantin Mihai Cehan Racoviță, a făcut și el o cișme în fața Curții domnești, așa cum rezultă din actul din 28 aprilie 1756 prin care domnul întărește meșterilor suiulgi Dima și Constantin un loc de dughene în preajma haznalelor, ca semn de mulțumire pentru munca depusă la restaurarea aducțiunilor de apă⁹⁸. Frații Dima și Constantin au primit de la același domn, drept răsplătă pentru repararea feredelui de la Curtea Domnească, o bucată de loc domnesc în fața porții mănăstirii Trei Ierarhi⁹⁹. Prin documentul din 15 august 1756, Constantin Cehan Racoviță prezintă modul cum au fost aduse apele la Curtea Domnească de domnii Grigore Ghica și Grigore Matei Ghica cu ajutorul meșterilor suiulgi Dima și Constantin, special aduși de la Constantinopol. Pentru buna funcționare a haznalelor, domnul a fixat un perimetru de siguranță în jurul fântânilor, care nu putea fi împresurat de vecini, precum și o pază permanentă alcătuită dintr-un căpitan și doi slujitori de la agie. Ca să se evite necuviințele de la cișmele, s-a instituit regula ca bărbații să folosească haznaua nouă a lui Grigore Matei Ghica, iar femeile să ia apă de la haznaua veche a lui Grigore Ghica. O atenție deosebită s-a acordat traseului conductelor ce alimentau cișmelele. Indiferent de statutul proprietăților pe care le străbătea, nimeni nu avea voie să construiască, să sădească pomi sau să depoziteze gunoi pe o lățime cuprinsă între patru și șapte

⁹⁴ *Călători străini...*, vol. IX, p. 204.

⁹⁵ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, d. 400.

⁹⁶ *Ibidem*, d. 670 și d. 671.

⁹⁷ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 67. Vezi și *Cronica Ghiculeștilor...*, p. 701.

⁹⁸ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, d. 16.

⁹⁹ *Ibidem*, d. 64.

stâneni de o parte și de alta a conductei de apă. Traseul conductei de olane venea de la Ganscă, probabil din „mahalaua Muntenimii, pe Ulița Păcurariului, la Râpa de Sus”, așa cum rezultă dintr-un document din 9 octombrie 1756¹⁰⁰, urma Ulița Mare și se oprea în fața porții Curții domnești. De-a lungul acesteia nimeni, indiferent de statutul social, nu avea voie să ia apă pentru uzul propriu¹⁰¹.

Meșterii suiulgii Dima și Constantin au lucrat și pentru mănăstirea Trei Ierarhi. În schimbul reparațiilor făcute la feredelul mănăstirii, egumenul așezământului dăruiește, în 1761, meșterilor de la Constantinopol locul cu pivniță al vechilor școli ridicate de Vasile Lupu¹⁰².

Grigore Alexandru Ghica a continuat munca înaintașilor săi Ghiculești¹⁰³ și a făcut noi cișmele la poarta mănăstirii Sf. Spiridon și la mănăstirea Golia: „văzând că s-a înmulțit norodul în Eși și apa le este puțină, au socotit să aducă apă să aibă săracii îndistul. Și așa au adus din trii-patru locuri, cu mari cheltuială, făcând douai cișmele minunate și frumoasă, plini de apă, la poarta lui Sfeti Spiridon și altă cișme la poarta Golii, și aceia și mai frumoasă și cu mari hazne, cari adăpa tot norodul”¹⁰⁴. Pentru repararea și extinderea conductelor de apă, domnul a cerut voie sultanului să cumpere patru sute de țevi de plumb de la Constantinopol, deoarece se credea că acestea păstrează mai bine calitățile apei. Sultanul Mustafa al III-lea a încuviințat la 23 martie 1766, arătând că „apele de la unele cișmele pe care locuitorii și supușii statorniciți în principatul Moldovei le-au băut și le-au folosit mereu, odată cu trecerea timpului au căpătat iz și de aceea, pentru repararea și refacerea cișmelelor a fost nevoie de patru sute bucăți de țevi de plumb, dar neputând fi procurate în Moldova, au fost cumpărate de la Poarta fericirii mele patru sute de bucăți de țevi de plumb, pentru repararea drumurilor ce trebuie reparate”¹⁰⁵.

În așezământul lui Grigorie Alexandru Ghica dat mănăstirii Sf. Spiridon în anul 1765, domnul menționează aducerea apelor aici: „deosebitu fiind trebuința nu numai pentru spital ce și pentru a obștii folos și odihnă de îndestulare de apă, iarăși prin a noastre domnești cheltuiile ziditu-s-au din nou doao ceșmele alături cu poarta cea mare a numitului sfințitu lăcașu cu haznalele dinnăuntru mănăstirii, ca să fie atât pentru trebuința lui și a bolnavilor, cât și celor de pe împregiurul lui și a obștii. Din care haznalele fiind apă de prisosită s-au rânduie și la altă ceșme ce s-au mai făcut iarăși prin a noastră cheltuială la răspântiile Uliței Strâmbe, iarăși pentru îndestularea obștii”¹⁰⁶. Acum este atestată și prima inițiativă privată de aducere a

¹⁰⁰ *Ibidem*, d. 60.

¹⁰¹ *Ibidem*, d. 53.

¹⁰² *Ibidem*, d. 375-376.

¹⁰³ M.-C. Amărieuței, *op. cit.*, p. 179-202.

¹⁰⁴ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 119.

¹⁰⁵ V. Veliman, *Relațiile româno-orientale (1711-1821). Documente turcești*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1984, d. 157.

¹⁰⁶ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, d. 626.

apei de la Copou. Boierul Ioniță Cantacuzino hatman, cu ajutorul lui Dima suiulgiu, a captat un izvor la Copou, pe care l-a adus la reședința sa din Iași folosindu-se parțial de conductele de la mănăstirea Sf. Spiridon¹⁰⁷.

Pentru a se tocmi haznalele de la mănăstirea Golia, Grigore Alexandru Ghica, a cumpărat un loc de la poarta acesteia, la 9 iunie 1766: „afară de apa ce s-a adus la mănăstirea Sfântului Spiridon s-a adus și altă apă, deosebită, la mănăstirea Golia, după cum să văd și la parte și la alta. Dar fiind trebuință ca să se scoată haznaua de la Golia afară la uliță și mănăstirea ne având loc pentru trebuința haznalei, fiind un loc de casă cu pivniță de piatră lângă zidul mănăstirii Golia...s-au luat dintru dânsul și s-a dat mănăstirii Golia, pentru scoaterea și facerea haznalei afară”¹⁰⁸.

Eforturile acestui domn, dar și a înaintașilor săi, au fost evidențiate de Frederick Calvert, lord Baltimore, care a observat că râul Bahlui era folosit doar la spălatul rufelor, iar pentru băut se folosea apa adusă din munți prin olane¹⁰⁹.

Activitatea fraților Dima și Constantin a încetat în anul 1777, când printr-un hrisov dat la 17 iulie este numit suiulgiu Gheorghe, „om vrednic la treaba suiulgiului și vrednic a purta de grijă pentru toate apele și haznalele...cum pre largu să arată la anafora dumilorsale veliților boieri, care s-au întărit de domniia me”¹¹⁰.

Suiulgiul Gheorghe reapare în vremea lui Constantin Dimitrie Moruzi, în martie 1782. Domnul a orânduit pe Gheorghe suiulgiul și „i-a dat lui în seamă și purtarea sa de grijă toată apile și haznelile, atât cele vechi ce sunt făcute mai denainte, ca și aceste ce sunt făcute de domnie mea acum, pintru care datoriu să fie Gheorghe suiulgiul de-a pururea și în toată vremea a ține apile deplin, cu toate drumurile lor tocmite și haznelile curate și grijite cu îndestulă apă veșuitorilor orașani”. Drept răsplată, domnia a miluit pe meșter și pe oamenii săi cu scutiri de taxe. Cu această ocazie s-a alcătuit și o epitropie formată din boierii Ioan Cantacuzino, Ioniță Cantă și Manolache Balș, care trebuia să țină evidența cheltuielilor necesare întreținerii cișmelelor¹¹¹.

După încheierea războiului ruso-austro-turc din anii 1787-1792, distribuția apei în Iași a fost din nou reglementată. La 12 iunie 1793, domnul Mihail Constantin Șuțu îl numește pe Chiriac suiulgiu în fruntea gospodăririi apelor din capitală. În sarcina acestuia și a oamenilor din subordine, intra îngrijirea a trei cișmele din vremea lui Grigore Alexandru Ghica, a nouăsprezece haznele făcute de

¹⁰⁷ *Ibidem*, d. 625 și 627.

¹⁰⁸ *Ibidem*, d. 715.

¹⁰⁹ *Călători străini...*, vol. IX, p. 496.

¹¹⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VII, d. 300.

¹¹¹ *Ibidem*, vol. VIII, d. 79.

Constantin Dimitrie Moruzi, precum și a fereedelor de la Beilic și de la Curtea domnească¹¹².

Cu toate eforturile depuse de domnii Constantin Dimitrie Moruzi și Mihail Constantin Șuțu, la începutul secolului al XIX-lea alimentarea cu apă a Iașului era destul de precară. Într-o amplă radiografie a societății moldovenești, medicul Andreas Wolf a criticat în termeni destul de aspri felul în care era alimentată cu apă capitala. El a lăudat inițiativa unor domni de a aduce apă prin uluci de lemn și de a face prin piețele orașului cișmele și havuzuri, însă a condamnat lipsa de îngrijire și a arătat că doar patru fântâni din douăzeci erau funcționale. Potrivit scrierilor doctorului cele mai bune izvoare se aflau la Păcurari și la Galata: „primul țâșnește cam la o jumătate de oră de extremitatea de vest a orașului, pe dealul Copoului, al doilea, în partea de sud, nu departe de mănăstirea Cetățuia, spre mănăstirea Galata”¹¹³.

Problema alimentării cu apă a fost remediată de Alexandru Moruzi în anii 1802-1806. Potrivit cronicii lui Manolachi Drăghici „el a adus din Țarigrad meșteri suiulgi care au îndreptat cursul multor izvoare mari de la Ciric către Iași și cu greu au suit apa până la al doilea nivel al cerdacului de la poarta Goliei. De acolo, prin numeroase țevi, apa era dirijată către curțile boierești și către marginea drumurilor, așa cum cereau nevoile comunității...A mai coborât vodă Moruzi și alte ape de la Copou pentru îndestularea părții de sus a Iașului”¹¹⁴.

Strădania domnului de a alimenta cu apă orașul a fost surprinsă și într-o serie de documente interne emise între 1803-1806¹¹⁵. Potrivit acestora domnul a continuat munca tatălui său Constantin Moruzi, care din banii săi a adus apă în oraș de la Ciric și Șapte Oameni. Pe lângă izvoarele captate de părintele său, ce însumau 22 de măsuri de apă curgătoare, domnul a sporit cantitatea de apă prin noi captații întreprinse pe dealul Ciric, Șapte Oameni și Aroneanu, ajungând astfel la 57 de măsuri de apă. Toată apa era trecută peste valea Ciricului și a Cacainei prin viaducte de piatră și adusă la haznaua de la mănăstirea Golia. De aici ea era distribuită la 16 cișmele obștești și la 12 boieri mai importanți. Întreaga lucrare a costat 100.000 de lei, fără a impune locuitorilor noi biruri. Pentru întreținerea lucrării a fost numit un suiulgibașă ajutat de șase suiulgi cu leafă lunară, precum și patru pietrari și patru olari scutiți de bir care să lucreze în caz de nevoie. Aceștia erau subordonați unei epitropii alcătuită din cinci boieri, care administra, împreună cu negustorul Andrei Pavli, sumele de bani necesare.

¹¹² *Ibidem*, vol. IX, d. 177.

¹¹³ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1276.

¹¹⁴ Manolachi Drăghici, *op. cit.*, p. 228.

¹¹⁵ *Uricariului. Cuprinzătoriu de brisoave, anaforale, tratate și alte acte a le Moldo-Valahiei*, sub redacțiunea lui Teodor Codresco, partea a patra, Iași, Tipografia Buciumului Romanu, 1857, p. 97, 103, 167; *Ibidem*, vol. V, Iași, 1862, p. 38-48.

Aducerea apei la Golia a acoperit doar necesarul de apă al părții de jos a orașului. Pentru îndestularea cu apă a părții de sus, Muntenimile și Copoul, Alexandru Moruzi a îngăduit unui grup de boieri să se asocieze pentru efectuarea unor captări din această zonă a orașului. La această tovărășie au participat nouă boieri mari ai țării, care au reușit să adune prin eforturi conjugate 19 măsuri de apă. Bazinul principal de captare era în curtea hatmanului Săndulache Sturza de unde apa era distribuită logofătului Constantin Balș, logofătului Costache Ghica, vornicului Iancu Leu, hatmanului Neculai Stratulat, vistiernicului Alecu Balș, vornicului Lupu Balș, postelnicului Nicolake Balș și lui George Tufecchi bașa (Leondari)¹¹⁶.

În anii ocupației rusești din 1806-1812, Manolachi Balș a zidit biserica Sf. Nicolae cel Sărac de lângă casele sale, iar la poartă a făcut o cișmea cu o statuie de piatră care reprezenta un eremit¹¹⁷.

Eforturile domnului Alexandru Moruzi, secondat de marea boierime, de a aproviziona capitala cu apă potabilă au fost prezentate și de câțiva călători străini de la început veacului al XIX-lea. Prințul Dimitri Bantâș-Kamenski a relatat într-o scrisoare din anul 1808 că „râul Bahlui, care curge prin Iași, nu merită nici o atenție, din cauza apei sale stătute și a miasmelor pestilențiale. Pentru băut se folosește apă bună din fântâni”¹¹⁸. Feodor Karacsay a constatat în 1817 că „de fântâni cam duce lipsă orașul; apa este adusă de obicei în oraș prin uluci de lemn, de aceea sunt o mulțime de sacagii care duc apa din casă, în schimbul unei plăți neînsemnate. Se mai găsesc și cisterne și câteva puțuri cu găleata”¹¹⁹.

Cercetările arheologice întreprinse în diferite puncte ale vetrei istorice a orașului Iași, au surprins numeroase fragmente din rețelele de conducte de olane ceramice, dar și de lemn, amenajate pe parcursul veacurilor XVII-XIX. Ca o caracteristică generală se remarcă grija deosebită a meșterilor pentru integritatea rețelei. Conductele de olane erau îngropate la adâncimi de circa 1 m față de nivelul medieval de călcare și erau așezate pe un pat de cărămizi sau de piatră. Îmbinările segmentelor erau perfect etanșetizate cu mortar de var și călț. De cele mai multe ori conductele erau protejate de o îmbrăcămintă din pietre sau cărămizi dispuse în triunghi și bine prinse în mortar de var. În căutarea unor soluții care să confere lucrării mai multă rezistență, s-au folosit trunchiuri de copaci scobiți prin mijloc.

Traseele urmate de fragmentele de rețele analizate cu greu pot fi reconstituite. Conductele construite de Grigore Ghica și Grigore Matei Ghica în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, au fost identificate în lungul bulevardului Ștefan cel Mare. Rețeaua ce cobora de la Copou spre Mitropolie, pe partea de vest

¹¹⁶ V. Panopol, *Apa la Iași. Documente*, în *IN*, 8, 1930, p. 129-137.

¹¹⁷ Manolachi Drăghici, *op. cit.*, p. 238.

¹¹⁸ *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. I, p. 403.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 766.

a străzii, poate avea legătură cu aprovizionarea cu apă a fereedelor construite de Vasile Lupu pe lângă mănăstirea Trei Ierarhi. Mai multe asemenea „suiuri de apă”, au fost descoperite cu ocazia cercetărilor efectuate de Nicolae și Voica Pușcașu¹²⁰ și Alexandru Andronic¹²¹. Traseul de conducte ce cobora de la Copou spre Curtea domnească a fost localizat pe partea de răsărit a bulevardului Ștefan cel Mare. Cișmelele Curții domnești au fost scoase la iveală, cu ocazia unor lucrări edilitare, în zona intersecției bulevardelor Anastasie Panu și Ștefan Cel Mare, în fața Palatului Culturii¹²².

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și de la începutul veacului următor, în legătură cu înființarea casei apelor de la Golia de către Grigore Ghica și domnii din familia Moruzi, datează o parte din conductele găsite în incinta mănăstirii Sf. Sava, în curtea liceului Vasile Alexandri și în spatele Magazinului Moldova. Traseul descoperit în perioade diferite, de echipe de arheologi separate, cu ocazia unor lucrări de construcții de edificii noi sau de reabilitare a unor monumente istorice, nu mai poate fi astăzi reconstituit cu precizie. Totuși, olanele găsite par a fi orientate pe un aliniament format de mănăstirile Golia, Sf. Sava și Curtea domnească.

Săpăturile de salvare ocazionate de edificarea proiectului Palas au oferit posibilitatea de a studia anexele și fortificațiile Curții domnești, precum și o parte din locuințele orașenilor construite cu precădere în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Cu acest prilej au fost cercetate un număr de circa zece trasee de conducte de olane și de lemn, folosite, în primul rând, la aprovizionarea anexelor gospodărești ale Curții. Prin urmare, eforturile domnilor fanarioți de a aduce apă proaspătă în fața porții Curții domnești nu avea ca scop doar îndestularea orașenilor, ci și asigurarea cantităților necesare funcționării reședinței domnești. Conductele de apă aprovizionau fortificațiile Curții, havuzurile din grădina domnească, grajdurile domnești, precum și locuințele slujitorilor de pe lângă Curte. Având în vedere numărul mare de obiective din curte ce trebuiau alimentate cu apă, putem înțelege mai ușor spectrul pedepsei cu ocna ce plana asupra celor ce îndrăzneau să strice „suiul haznalei domnești”.

3. Igiena și sănătatea publică

Orașul Iași a fost întemeiat într-un loc plăcut, pe terasa inferioară a râului Bahlui care colecta pâraiele de pe versanți, îndepărtând astfel murdăria de pe cuprinsul așezării. De jur împrejur, târgul era înconjurat de numeroase vii, livezi și păduri. Spre nord, spre dealul Copou se întâlneau livezi și vii ale târgoveților, ce au ajuns treptat, prin donații, în posesia marilor mănăstiri. Spre sud și vest era lunca

¹²⁰ N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, în *RMM-MIA*, XIV, 1983, 2, p. 23.

¹²¹ Al. Andronic, *op. cit.*, p. 66 și fig. 3 și 4.

¹²² D. Bădărău, I. Caproșu, *op. cit.*, p. 285 și n. 228.

Bahluiului cu pășuni mănoase ce încuraja creșterea animalelor și stufăriș din belșug necesar în activitățile domestice. Dincolo de albia Bahluiului, pe dealurile Galata, Cetățuia și Bucium se întindeau păduri nesfârșite, al căror lemn a fost intens exploatat pentru nevoile orașului¹²³.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în perioada în care Iașul începe să fie preferat de domni ca reședință de scaun în dauna Sucevei, cursul Bahluiului a fost barat de un dig, amenajându-se un heleșteu întins ce scălda malurile dealului orașului și cele ale dealului Galata. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, domnul Vasile Lupu, cu învoire de la sultan, a construit în albia Bahluiului un mare zid de piatră, formând un iaz cu pești ce mărginea orașul pe laturile de vest și de sud-vest. După domnia lui Vasile Lupu, pe fondul luptelor pentru tron și a reizbucnirii conflictelor polono-otomane și ruso-austro-turce care au avut adeseori Moldova ca teatru de operațiuni militare, heleșteul Bahluiului, iazul orașului a căzut în paragină. În celebra sa *Descriere a Moldovei*, principele cărturar Dimitrie Cantemir nici nu mai amintește de existența faimosului lac amenajat de Vasile Lupu și remarcat de majoritatea călătorilor străini ce au trecut prin Iași pe la mijlocul veacului al XVII-lea. Lipsit de îngrijirea necesară și mai ales datorită cantității mari de aluviuni purtate de apele Bahluiului, iazul domnesc s-a colmatat, s-a umplut de mâl, transformându-se astfel într-o mare mlaștină care mărginea orașul pe latura de vest. Pe timpul anotimpurilor calde această mlaștină se transforma într-un adevărat focar de mirosuri neplăcute și boli contagioase¹²⁴.

La începutul perioadei fanariote, mediul ambiant din capitală se prezenta într-o stare destul de alterată, domnul și curtea sa fiind obligați să părăsească de multe ori orașul pentru a se pune la adăpost de ravagiile epidemiilor. Cronica Ghiculeștilor ne relatează cum Grigore Ghica a pierdut un fiu în timpul unei epidemii de friguri, iar ca să se vindece domnul a trebuit să petreacă o perioadă la mănăstirea Bârnova: „În zilele acestui domn (1728), au bântuit în Moldova multe boli și mai ales friguri...Această boală a pătruns până și la Curtea domnească, și s-au îmbolnăvit și mama domnului și doamna și beizadelele, iar beizadeaua Alexandru, care era prunc, a și murit...dar domnul a suferit mai mult decât toți din pricina acestei boli...El s-a îmbolnăvit în vară și s-a prelungit boala până în luna martie, căci frigurile îl lăsau două trei zile sau o săptămână două și iarăși se întorceau, spre marea mâhnire a boierilor...Cu venirea primăverii, în luna mai, Grigorie vodă a plecat din Iași cu doamna și cu toată curtea sa și s-au dus la mănăstirea Bârnova, unde a stat două săptămâni. Fiind acolo apă bună și aer potrivit, s-a însănătoșit și s-a întors la

¹²³ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, d. 8, 9, 12, 16, 19, 20, 21, 26, 28, 34, 72, 77, 88, 89, 95, 113, 114, 125, 148, 292, 313, 399.

¹²⁴ B. Apăvăloaei, *Amenajarea râului Bahlui în secolul al XVII-lea la Iași*, în *Carpica*, XXXIX, 2010, p. 141-153.

Iași”¹²⁵. După trecerea epidemiei, doamna Ruxandra, mama lui Grigore Ghica a plecat la Constantinopol ca să schimbe aerul vătămător din Iași¹²⁶. În anul 1738, în timpul unei epidemii de ciumă, domnul a fost nevoit să părăsească reședința domnească și să se refugieze cu toată curtea sa la Socola, Galata, Frumoasa, Țuțora, Orhei și Deleni¹²⁷.

Mlaștina din jurul Iașului a fost observată de unii călători prin capitala Moldovei. Frederick Calvert, lord Baltimore, în mai 1764, cu greu a putut intra în oraș din cauza noroiului: „spre dimineață am aflat că eram în preajma Iașilor, capitala Moldovei, dar în care nu am putut intra din cauza noroiului mari ce o înconjoară”¹²⁸. Medicul Baltazar Hacquet a vizitat Moldova și Iașul în mai multe rânduri între anii 1763-1788, ocazie cu care a descris mlaștinile din jurul urbei: „am ajuns în ținutul Cărligătura al cărui pământ nu este din cele mai bune din Moldova, din cauza mlaștinilor ce se întind până peste Iași. Urmând tot mereu cursul Bahluiului, peste Doroșcani, aveam în dreapta mlaștina cea mare a Iașilor. Pe această mlaștină, în bună parte secată în lunile călduroase de vară, se văd multe soiuri de bătlani...Capitala Moldovei se află pe râul Bahlui care taie toată mlaștina și din partea de sus și din cea de jos”¹²⁹. Leyon Pierce Balthasar von Campenhausen era de părere că Iașul ar putea scăpa de mlaștini dacă locuitorii ar fi construit canale speciale: „Iași, capitala Moldovei, se află pe o colină, înconjurată de altele mai înalte; Bahluiul, un râu mic, udă orașul și ar avea apă limpede, dacă ar abate, prin canale, bălțile care împrejmuiesc întregul Iași”¹³⁰. În același timp, călătorul aprecia că principala cauză a molimelor din Iași sunt provocate și întreținute de mlaștinile din împrejurimile capitalei: „clima Moldovei este blândă și sănătoasă, dacă se exceptează orașul Iași. Diferite persoane mi-au spus că bolile care bântuie ar fi aceleași cu cele de la Veneția...Miasmele bălților de lângă Iași, oprite de coline, care nu lasă aerul să circule, fac ca acest oraș să nu fie sănătos”¹³¹.

Dintre toți călătorii străini, medicul Andreas Wolf a descris cel mai bine influențele nocive ale „smârcului Bahluiului” asupra ieșenilor: „dacă cutreieri partea de sus și de jos a orașului dinspre miazăzi, atunci dai de o mlaștină foarte întinsă, numită Bahlui, și pe care eu o numesc, pe bună dreptate, Smârcul Bahlui, care își răspândește în toată regiunea – mai ales în vremea arșiței de vară – neplăcutele sale emanații rău mirositoare”¹³². Mlaștina Bahluiului și gunoaiele de

¹²⁵ *Cronica Ghiculeștilor...*, p. 289.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 295.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 423, 425, 429 și 431.

¹²⁸ *Călători străini...*, vol. IX, p. 495.

¹²⁹ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 842.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 875.

¹³¹ *Ibidem*, p. 881.

¹³² *Ibidem*, p. 1266, 1271.

pe ulițele orașului sunt calificate de medicul sas ca fiind principalele cauze ale epidemiilor din Iași.

În fața acestui mare inconvenient domnia a reacționat prompt. Asanarea mlaștinii Bahluiului, necesitând timp îndelugat și resurse materiale și umane indisponibile în agitatul secol al XVIII-lea, nu a fost un obiectiv prioritar pentru domnie, cu toate că au existat unele planuri. Medicul Andreas Wolf menționează intenția lui Alexandru Mavrocordat Firaris de a abate apele Siretului prin Bahlui spre Prut pentru a îndepărta apa stătută din mlaștini: „el a văzut lămurit cât de dăunătoare era băltoaca Bahluiului și era hotărât să abată pe acest teren râul Siret, de la Episcopia Roman încoace, pentru a curăța multe sate și înainte de toate, reședința de la Iași de mirosul îngrozitor al mocirlei Bahluiului și apoi să o mâne la Prut”¹³³.

Curățarea mlaștinii Bahluiului fiind un proiect dificil, domnia și-a îndreptat eforturile spre limitarea disconfortului produs de aceasta și menținerea ordinii pe cuprinsul așezării. Ca să evite mirosurile neplăcute și epidemiile din timpul anotimpurilor călduroase, domnii Moldovei au întemeiat reședințe de vară la Frumoasa, Galata, Socola și Copou. Pentru păstrarea igienei în cuprinsul orașului, domnia a instituit reguli generale de menținere a curățeniei pe ulițe și în piețe și a făcut aducțiuni de apă proaspătă din dealul Copou.

Domnia a reglementat comerțul cu produse perisabile. Printr-un act de la 1 noiembrie 1747, domnul Grigore Ghica a hotărât ca vânzătorii de carne să fie grupați la mănăstirea Barnovschi, spre a feri orașul de mirosuri neplăcute: „făcând domnia me certare pentru aședzământul târgului și pentru ca să scoată tăietorii de vite cu trunchiurile lor de o parte să nu facă putoare la desime ulițelor, precum era obicinuiți mai înainte a să băga pen desime uliții, am poroncit boierului nostru dumnealui Panaieote vel agă, să scoată pe misărcii cu scaunele lor, și să-i aședză unde le va găsi un loc mai de o parte...s-au găsat loc de treabă lor, a misărciilor, și i-au aședzat pe locul sfintei mănăstiri Barnovschii, ce iaste de la poarta mănăstirii dincoace, despre apus unde și egumenul de la Barnovschie... primindu-i cu voie lui și cu folosul mănăstirii, au cheltuit câțiva bani de au făcut șoproane, ca să încapă cu toții și alte damuri pentru ținere vitelor și a cărnii cu toată trebuința lor”¹³⁴. Reglementarea introdusă de Grigore Ghica nu a avut prea mult succes întrucât pe cuprinsul orașului apar în continuare menționate în documente cășăpii sau meserii. Locul din fața mănăstirii Barnovschi a fost părăsit și transformat în groapă de gunoi, așa cum reiese dintru-un document din 3 aprilie 1785¹³⁵. La sfârșitul secolului al XVIII-lea străzile capitalei erau sufocate de gunoarele comercianților de carne. Doctorul Andreas Wolf precizează că tot peștele nevândut în zilele de post este aruncat pe ulițe și lăsat să putrezească alături de alte stârvuri de animale. Din

¹³³ *Ibidem*, p. 1272, n. 31.

¹³⁴ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, d. 547.

¹³⁵ *Ibidem*, vol. VIII, d. 278.

această cauză orașul „poate fi socotit ca un adevărat rezervor de ciumă, unde băntuie bolile cu fierbințeală îndeosebi frigurile cele mai rele și mai îndărătnice și alimentează cu prisosință focarul celorlalte epidemii ce se furișează prin împrejurimi”¹³⁶. La începutul secolului al XIX-lea, domnul Scarlat Alexandru Calimah, dorind să îmbunătățească curățenia orașului și ușurința circulației pe ulițe, a stabilit un loc, la capătul Podului Vechi, pentru comercializarea produselor de origine animalieră: „întâi să se facă cercetare unde a fost în vechime piațul pescăriei și a celorlalte vânzări: cărnuri de mascuri, lăpturi și altele și apoi să se socotească acel piaț de nu este în mijlocul orașului, ca să aducă aerului vătămare și ulițelor împiedicare și necurătenie. Și cercetând dumnealui, a aflat că este piațul al pescăriei și al celorlalte împreună, din vechime s-a aflat în capul uliței Podul Vechi, în ulița de la meidanul ce se coboară către Cacaina, unde este cu totul păzită curățenia orașului și înlănțuirea umblării în oraș”¹³⁷. După alte cercetări s-a aflat că un loc potrivit pentru comercializarea cărnii și verdețurilor se găsește și pe Ulița Sf. Teodor, în dosul Târgului de Sus: „apoi am cercetat și am văzut că ulița Sf. Teodor, ce este din dosul Târgului de Sus, nu are multe umblări a orașenilor, fiind deoparte și s-a socotit că ar putea și acolo a se face o parte de adunare din acest alișveris, care a se statornici acele două piațuri ale pescăriei vechi din ulița Sf. Teodor, în dosul Târgului de Sus”¹³⁸.

Pe lângă reglementarea comerțului cu produse perisabile, domnia s-a îngrijit și de îndepărtarea meșteșugurilor nocive spre marginea așezării. Prin hrisovul din 20 iunie 1784 Alexandru Constantin Mavrocordat acordă breslei tălpărilor „un loc ce iaste aice în Iași dinspre Bahlui, din gios de Cișmeaoa Păcurari...ca să fie pentru hrana lor după meșteșugul lor ce au de dubăsc piei și făcu teletine...fiind loc cu ponoară și cu mlaștini și cu izvoară de apă sărate, iar după meșteșugul lor le iaste de trebuințe”¹³⁹. Cu ocazia cercetărilor arheologice făcute în spatele Palatului Culturii, pentru descărcarea de sarcină arheologică a terenului afectat de proiectul Palas, au fost descoperite mai multe instalații din lemn folosite pentru dubitul pieilor, ceea ce certifică existența în această zonă periferică, pe malul Bahluiului, a încă unui cartier al breslei tălpărilor.

Odată cu aducțiunile de apă în oraș au fost introduse băile publice, necesare întreținerii igienei corporale a ieșenilor. Încă din vremea lui Vasile Lupu este menționat feredeu de la Curtea domnească și feredeu de mănăstirii Trei Ierarhi. În perioada fanariotă, pe lângă băile menționate mai apare și feredeu de la Beilic, destinat spre uzul turcilor aflați în trecere prin Iași. Lordul Frederick Calvert de

¹³⁶ *Călători străini...*, vol. X, p. 1272.

¹³⁷ *Documente privitoare la istoria economică a României. Orașe și târguri. 1776-1861*, seria A, Moldova, vol. II, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1960, d. 35.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VIII, d. 220.

Baltimore remarca, în 1764, că dintre edificiile publice cele mai interesante sunt băile de piatră, de formă ovală, cu compartimente speciale destinate femeilor și bărbaților¹⁴⁰. Băile turcești au fost îndelung apreciate de Johann Christian von Struve, în 1791: „mai ales am găsit în frecarea pielei după baie și în masarea membrelor cu o îndemânare deosebită, de către un personal pus anume pentru acesta, un mijloc extrem de activ de întărire și înviorare, după folosirea căruia m-am simțit ca nou născut¹⁴¹. Medicul Andreas Wolf, foarte atent în observațiile sale privitoare la orașul Iași de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, povestește că în capitala Moldovei erau trei feredee. Unul se găsea la Curte și deservea pe domn și familia acestuia. Altul se afla în cartierul turcesc, la Beilic și era destinat cu precădere negustorilor și solilor din Imperiul Otoman. Cel din urmă feredeu era poziționat în spatele Mitropoliei și era folosit de familiile importante din capitală. Funcționarea normală a băilor era foarte importantă. În caz de avarie la una dintre conductele de aducțiune a apei se prefera întreruperea cișmelelor publice, decât închiderea feredeelelor¹⁴². Modul de funcționare a băilor construite după moda turcească a fost descris de Alexandre Morieles în timpul călătoriei acestuia prin Moldova din anul 1809: „clădirea mi s-a părut frumoasă și mare. Urci mai multe trepte, care duc într-un vestibul din care dai într-o galerie lungă cu o mulțime de paturi mici de o parte și de alta, având pe dreapta și pe stânga cămăruțe pentru dezbrăcat. Acolo băiași te despoaie de tot, te încălță cu papuci prinși de niște cercuri de fier și te bagă într-o încăpere mare rotundă, a cărei cupolă înaltă și străpunsă în vârf de un luminator rotund, de proporții vaste, lasă să pătrundă înăuntru lumina și aerul. Această încăpere este pardosită cu lespezi mari de marmură care, încălzite de sobe subterane, radiază o căldură ce impune neaparat folosirea papucilor de care am amintit. O apă limpede, ce curge continuu în mici șiroaie dintr-o fântână frumoasă așezată în mijlocul sălii, se transformă în aburi groși când se răspândește pe lespezile fiebinți și în câteva minute ești acoperit de o sudoare abundentă. Atunci un băiaș, gol și el, te ia în primire și-ți freacă trupul cu o mânăușă de pânză groasă și printr-un masaj ușor scoate toate impuritățile din piele. Această operație este deseori întreruptă de căderea apei reci ce ți se aruncă cu căldarea pe cap și care de acolo curge șuvoaie peste tot trupul, fără a întrerupe totuși transpirația. În sfârșit, când după toate aceste procedee ai ajuns la o stare de curățenie desăvârșită, ți se unge trupul cu spumă de săpun parfumat, te usucă cu un prosop fin și ești dus înapoi în galeria unde te așteaptă un pat foarte curat, deși fără cearceafuri, dar cu multe perne și învelitori”¹⁴³.

¹⁴⁰ *Călători străini...*, vol. IX, p. 496.

¹⁴¹ *Ibidem*, vol. X, partea a II-a, p. 1126.

¹⁴² *Ibidem*, p. 1275-1276.

¹⁴³ *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. I, p. 472-473.

În perioada domniilor fanariote apare și primul spital din capitala Moldovei. Într-un oraș dominat de numeroase focare de epidemii, înființarea unui spital, care să vegheze la sănătatea orașenilor, era o cerință neaparat necesară. Inițiativa întemeierii unui spital nu a aparținut domniei, ci lui Ștefan Bosie fost mare jîtnicer, care a cumpărat la 25 decembrie 1751, casele lui Gheorghe Carp de pe Ulița Hagioaei pentru a clădi o biserică închinată Sfântului Spiridon¹⁴⁴. Mănăstirea întemeiată de Bosie a fost scutită de unele dări de domnul Constantin Mihail Cehan Racoviță la 15 mai 1756. Același domn a hotărât la 1 ianuarie 1757 să înființeze un spital la „mănăstirea nouă, ce din nou s-a zidit aici în târgul Iașilor, a Sfântului ierarh și de minuni făcător Spiridon...ca să aibă săracii bolnavi cheltuiala lor, ce se cade după orânduială”¹⁴⁵. În ani 1760-1761, domnul Ioan Theodor Calimah a întărit daniile predecesorilor săi și a hotărât ca bolnavii de ciumă să fie adăpostiți la „schitul dumisale jîtnicerului Ștefan Bosie ce iaste aicea în Codrul Iașului...fiind locul acela al schitului, mai pe laturi de alți locuitori”¹⁴⁶. Grigore Alexandru Ghica a reorganizat așezământul în anul 1765. Domnul a pus să se facă noi corpuri de clădire pentru primirea bolnavilor autohtoni și străini, a înființat o spișerie, a făcut o aducțiune de apă de la Copou, a reglementat veniturile spitalului și a fixat salariile doctorilor și personalului auxiliar¹⁴⁷. Deosebit de spitalul de la mănăstirea Sfântul Spiridon, Constantin Dimitrie Moruzi, în luna octombrie 1778, a hotărât înființarea postului de doctor al orașului, precum și o spișerie obștească¹⁴⁸. La 19 august 1784, Domnul Alexandru Constantin Mavrocordat a fixat venituri pentru doctorul, chirurgul și moașa orașului, cu condiția ca cei trei să-i trateze pe orașeni, indiferent de starea materială a acestora: „însă și doftorul obștii i gerahul și moașa datori să fie de-a pururea și în toată vremea a merge spre căutatea bolnavilor de obști, mulțumindu-să de la fieștecarile cu cât i să va da, după puțința și starea sa. Iar pe cei neputincioși să-i caute fără de nici o plată”¹⁴⁹. Alexandru Mavrocordat a reorganizat, prin hrisovul din august 1785, spitalul de la Sfântul Spiridon, întărindu-i vechile privilegii și venituri¹⁵⁰. În cursul anului 1797 spitalul a fost mărit cu un nou corp de clădire, iar cișmelele au fost reparate, așa cum rezultă din darea de seamă a cheltuielilor mănăstirii Sf. Spiridon¹⁵¹.

Cu toate eforturile depuse de domnii Moldovei, spitalul de la mănăstirea Sf. Spiridon nu s-a ridicat la înălțimea așteptărilor medicului Andreas Wolf: „clădirea acestei fundații...ca spital nu corespunde deloc bunelor intenții ale

¹⁴⁴ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, d. 674.

¹⁴⁵ *Ibidem*, vol. VI, d. 70.

¹⁴⁶ *Ibidem*, d. 314.

¹⁴⁷ *Ibidem*, d. 626.

¹⁴⁸ *Ibidem*, vol. VII, d. 370.

¹⁴⁹ *Ibidem*, vol. VIII, d. 237.

¹⁵⁰ *Ibidem*, d. 302.

¹⁵¹ *Ibidem*, vol. X, d. 149.

ctorului, căci zidurile sale înconjurătoare sunt mult prea înalte pentru ca să poată primeni vreodată aerul spitalului cu aerul de afară...așa că oamenii sănătoși ce locuiesc aici sunt în primejdie de a-și pierde sănătatea. Camerele bolnavilor sunt clădite la nivelul pământului și în așa fel încât sunt lipite din dos de zidul înconjurător și au deci ușile și ferestrele îndreptate numai spre curtea mănăstirii”¹⁵².

După încheierea conflictului ruso-turc din 1806-1812, domnul Scarlat Calimah s-a preocupat de asigurarea unor condiții potrivite pentru prevenirea și tratarea bolilor pe cuprinsul capitalei, mai ales în contextul izbucnirii epidemiei de ciumă ce a bătut Moldova între anii 1814-1819¹⁵³.

Concluzii

Secolul al XVIII-lea, secolul fanariot, a fost unul deosebit de zbuciumat pentru istoria Moldovei în general și pentru evoluția Iașului în mod special. Pe lângă dese schimbări de domnie provocate de voința, de cele mai multe ori arbitrară, a sultanului sau a unui înalt funcționar otoman, perioada analizată a însemnat pentru orașul Iași multe incendii devastatoare, cutremure nimicitoare, ocupații militare, epidemii de friguri și ciumă. De pe urma fiecăruia dintre ele capitala a avut de suferit distrugeri și pustiiri adesea pomenite de documentele interne și jurnalele și scrisorile călătorilor străini. Din fericire, intervenția domniei în a restabili ordinea anterioară a fost promptă. Acțiunile domnilor Moldovei s-au limitat, de cele mai multe ori, doar la aspectele esențiale ale vieții urbane, precum întreținerea tramei stradale, alimentarea cu apă a orașului și asigurarea unor condiții igienico-sanitare de bază.

Cu toate că dese incendii, distrugeri ale capitalei, au creat condiții pentru o nouă structurare a spațiului urban, după modelul marilor orașe ale Europei, din lipsă de timp și resurse materiale domnii au preferat refacerea orașului după vechile rânduieli. O nouă tramă stradală, cu clădiri frumos aliniate și construite după același tipar, asanarea mlaștinii Bahluiului, sursă de mirosuri pestilențiale și focar de epidemii, ar fi fost posibile în condițiile unor domnii îndelungate și prospere, condiții imposibile pentru Moldova aceluia veac. În ciuda acestor vicisitudini, asemenea planuri au existat. Baronul Francois de Tott relatează că în anul 1767, dintr-o discuție purtată cu un dregător ieșean a aflat că orașul, distrus de un incendiu, ar fi urmat să se reconstruiască după un plan nou, modern: „a adăugat că un foc mare prefăcuse de curând cea mai mare parte a acestui oraș în cenușă, că se

¹⁵² *Călători străini...*, vol. X, p. 1277.

¹⁵³ Informații abundente despre întemeierea și funcționarea spitalelor și farmaciilor din Iași pot fi găsite la Gh. Ghibănescu, *Din actele Epitropiei Casei Sf. Spiridon*, în *IN*, 9, partea I, 1931, p. 83-120; Gh. Băileanu, *Fondarea Epitropiei Sf. Spiridon și crearea persoanelor juridice în vechiul drept privat*, vol. I-IV, Iași, Editura Viața Românească, 1929-1932; V. Râșcanu, Gh. Năstase, Șt. Bîrsan, Gh. Băileanu, *Istoria spitalului orășenesc clinic de adulți din Iași*, vol. I, București, Editura Medicală, 1956.

lucra la refacerea clădirilor arse; dar că acum casele lor vor fi făcute într-un stil mai modern”¹⁵⁴. Se pare că izbucnirea conflictului ruso-turc dintre anii 1768-1774 au zădărnicit planurile de refacere a orașului după criterii moderne. Potrivit doctorului Andreas Wolf, domnul Alexandru Mavrocordat Firaris ar fi intenționat să înlăture mizeria de pe Bahlui cu ajutorul râului Siret ce ar fi trebuit deviat spre Prut prin Iași: „el a văzut lămurit cât de dăunătoare era băltoaca Bahluiului și era hotărât să abată pe acest teren râul Siret, de la Episcopia Roman încoace, pentru a curăța multe sate și înainte de toate, reședința de la Iași, de mirosul îngrozitor al mocirlei Bahluiului și apoi să o mâne în Prut”¹⁵⁵. Din cauza vremurilor tulburi, în preajma declanșării unui nou conflict ruso-austro-turc (1787-1792), domnul Moldovei a fost nevoit să plece în pribegie în Imperiul Țarist, iar planurile de igienizare a împrejurimilor capitalei au fost abandonate.

Chiar dacă nu s-a reușit refacerea orașului după moda altor capitale europene, măsurile puse în practică de domnii fanarioți au făcut din Iași unul dintre cele mai atractive orașe din această zonă. Un observator galițian anonim a remarcat în anul 1769, că „orașul Iași este capitala țării întregi și este așezat pe râul Bahlui; și cu toate că nu e mare, este bine întărit și de natură și de meșteșug omenesc”¹⁵⁶. Adam Neale, medic militar de origine scoțiană, a găsit orașul în anul 1805, la finalul reabilitării urbane inițiate de Alexandru Moruzi (1802-1806), deosebit de atrăgător în comparație cu târgurile din mediul polonez: „după ce stătusem în locuințele evreiești și slave din Polonia, contrastul înfățișat de eticheta unui palat grecesc era tot atât de izbitor pe cât de plăcut”¹⁵⁷. Contele croat Feodor Karacsay nota în anul 1817 că din toate așezările Moldovei, doar Iașul merită statutul de oraș: „orașele Moldovei, cu excepția Iașilor seamănă cu niște sate mari și curți spațioase...Iașii au clădiri frumoase, dintre care multe merită numele de palate. Păcat că prea numeroasele cocioabe de lut și garduri de nuiete pocesc cele mai frumoase ulițe”¹⁵⁸. Pictorul englez Sir Robert Ker Porter a remarcat la finalul epocii fanariote, în anul 1820, trăsăturile plăcute ale orașului: „Iașii sunt un oraș frumos, așezat pe un teren inegal, o parte, pe coasta unei coline, iar restul de-a lungul văii...Iașii sunt un oraș bine clădit, cu multe grădini, parcuri, care, după felul obișnuit al acestor orașe răsăritene, îi sporesc întinderea, dând un aspect mai plăcut și un aer așijderea”¹⁵⁹.

Datorită eforturilor depuse de domnii greci (sau grecizați) pe parcursul secolului al XVIII-lea, orașul a câștigat în suprafață, atrăgând numeroși locuitori

¹⁵⁴ *Călători străini...*, vol. IX, p. 606.

¹⁵⁵ *Ibidem*, vol. X, partea a II-a, p. 1272, n. 31.

¹⁵⁶ *Ibidem*, vol. X, partea I, p. 41.

¹⁵⁷ *Călători străini despre Țările Române în veacul al XIX-lea*, vol. I, p. 181.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 764 și 765.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 810 și 812.

atât români, cât și străini. În această perioadă capitala s-a extins în lungul principalelor drumuri ce făceau legătura cu restul țării.

Spre sud orașul a ocupat zona din spatele Curții domnești, căutând să treacă bariera naturală a Bahluiului spre a se uni cu Târgușorul din zona mănăstirilor Frumoasa și Galata¹⁶⁰. În timpul incendiului din 1723 erau deja menționate câteva case în spatele curții, pe malul Bahluiului: „pe urmă a ars Curtea domnească, apoi de la curte a sărit la casele de lângă iazul Bahluiului”¹⁶¹. Spre mijlocul secolului al XVIII-lea se înregistrează și primele tranzacții cu case în această zonă. La 5 mai 1743, Pavel butnar a vândut casa sa făcută pe loc gospod supt Gunoi, în mahalaua Feredeilor lui Ilie Sârbul bulucbaș¹⁶². La 22 aprilie 1744, Lupa și fiica sa au vândut lui Constantin logofăt o casă supt Curte gospod, ocazie cu care mai sunt menționați și alți vecini: Ion tăitor de lemne, Nicolai târsănariul, Ignătoi zlatari și Mili ciohodariu, semn că arealul era intens locuit. La 23 iunie 1762, domnul Grigore Ioan Calimah a confirmat stăpânirea asupra unui loc de casă „din locul domnesc, la Gunoiu, la poarta grajdului gospod, la capul podului, lângă casa lui Hurmuzachi 3 armaș”¹⁶³. Prezența unor numeroși vecini și martori, precum și amenajarea unui drum podit, indică sistematizarea zonei. Organizarea spațiului a fost întărită și de ridicarea bisericii Sf. Constantin și Elena în mahalaua Broșteni, supt Curtea gospod, pe loc domnesc, în vremea lui Matei Grigore Ghica. La 1 aprilie 1766, Grigore Alexandru Ghica a întărit locul bisericii și a rezolvat litigiile de proprietate cu numeroșii vecini din jur, marea majoritate slujbași domnești¹⁶⁴. Fiind o zonă intens circulată, aducătoare de profit, populată cu funcționari mărunți, negustori și meseriași, domnul Ioan Theodor Calimah a dăruit mănăstirii Sf. Ioan Zlataust tot locul domnesc din spatele Curții domnești: „o bucată de loc din dreptu loc domnesc din hotarul târgului Eșului, care locu au rămas nedat de alți luminați domni...ci iaste din giosu supt Curte domnescă unde au fostu și heleșteul domnesc”¹⁶⁵. La sfârșitul veacului al XVIII-lea porțiunea de oraș de supt curte era suficient de populată pentru a permite înființarea unei noi parohii. La 21 noiembrie 1794, Mihai Constantin Șuțu a permis preotului Ioan și unor negustori să construiască biserica Sf. Andrei din mahalaua Feredeilor „unde mai innainte fiind loc gospod au fost și fânărie gospod”¹⁶⁶. Spre finalul secolului al XVIII-lea în preajma Podului Roș, pe malurile Bahluiului s-au așezat lipovenii sub

¹⁶⁰ L. Rădvan, *Cu privire la Șesul Bahluiului, valea Nicolinei și începuturile Târgușorului de lângă Iași*, în vol. *Retrospecții medievale. In honorem Professoris emeriti Ioan Caproșu*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014, p. 523-541.

¹⁶¹ *Cronica Ghiculeștilor...*, p. 235.

¹⁶² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, d. 397.

¹⁶³ *Ibidem*, vol. VI, d. 452.

¹⁶⁴ *Ibidem*, d. 698.

¹⁶⁵ *Ibidem*, d. 342.

¹⁶⁶ *Ibidem*, vol. IX, d. 308 și 311.

protecția mitropolitului și a marilor boieri ai țării¹⁶⁷. Cercetările arheologice efectuate în spatele Palatului Culturii au arătat că în veacul al XVIII-lea orașul a început să se extindă spre Bahlui. Mai întâi au apărut câteva case pe bârne de lemn, ca mai apoi să fie clădite locuințe de piatră și cărămidă. Locul a fost repede sistematizat: s-au făcut drumuri podite cu bârne din lemn și s-a adus apă proaspătă pe olane din ceramică¹⁶⁸.

Spre nord, orașul s-a extins în zona Păcurari-Copou. Fiind un loc plin de verdeță, cu ape curate, ferit de vuietul orașului, aici s-au așezat membrii din principalele familii boierești ale țării, mai ales că în zonă se afla un faimos chioșc, loc unde domnia obișnuia ades să iasă la plimbare vara. În timpul domniei lui Ioan Theodor Calimah s-au făcut danii substanțiale cu terenuri în zona dealului Copou. La 6 martie 1760 domnul a dat un loc domnesc întins, la deal de biserica Blagoviștenilor (Sf. Patruzeci de Mucenici) „dumisale Andronache vel ban ca să-și facă dumnealui casă și ce i-ar mai trebui pe acest loc”¹⁶⁹. Biserica Blagoveștenilor, „în capul Muntenimii de Sus, despre Copou” a început a fi zidită din această perioadă. Domnul Ioan Theodor Calimah a întărit locul bisericii la 20 august 1760, ocazie cu care a miluit și pe episcopul acesteia, Ioan Gheucă fost spătar, cu un loc larg de casă și grădină aflat la răsărit de ograda lăcașului¹⁷⁰. Același domn a dăruit, la 8 septembrie 1760, lui Lupul Hadîmbul vornic de poartă un teren aflat „la Muntenimea di Sus dispre Copou, de la dealu de Păcurari, unde este locul domnesc, afară din târgul, necuprinsu de nime, și alături pe din susu, să hotărăști cu un locu ce-au mai datu mânia sa vodă miluire dumisale lui Vasile Buhăiescul biv vel paharnic”¹⁷¹. Lângă Lupul Hadîmbul a primit danie, la 23 ianuarie 1761, și Vasile Gane diacul de divan: „l-am miluit cu un loc slobod, fără nici o pricină, necuprinsu de nime la Muntenimea de Sus de la laturea târgului de locu domnesc”¹⁷². Sanda, „giupâneasa răposatului Dumitrașco biv vel medelnicer, fiica răposatului Iordache Aslan spătar”, a primit de la domnie la 1 martie 1761, „o bucată de loc din locul domnesc de lătura târgului, despre Copou, din dosul Târgului Boilor”, în vecinătatea lui Ion Gheucă episcopul de la biserica Sfinții Patruzeci de Mucenici”¹⁷³. Ioniță Cuza fost mare stolnic a beneficiat și el de mila domnească, la 20 martie 1761, „în târgu, în Muntenimea de Sus, deasupra Păcurariului, la un loc domnesc...alătura cu locul dumisale pitarului Ioniță Rîșcanul ce este iar dat danie de la mânia sa vodă”¹⁷⁴. Tot la 20 martie 1761 au mai primit de la Ioan Theodor Calimah locuri de case și grădini în dealul Copou,

¹⁶⁷ N. A. Bogdan, *op. cit.*, 1913, p. 245.

¹⁶⁸ S. Chepte, *op. cit.*, 2009, p. 76-78.

¹⁶⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VI, d. 269.

¹⁷⁰ *Ibidem*, d. 309.

¹⁷¹ *Ibidem*, d. 318.

¹⁷² *Ibidem*, d. 329.

¹⁷³ *Ibidem*, d. 338.

¹⁷⁴ *Ibidem*, d. 346.

Constantin Rîșcanu fost mare stolnic și Ghiorghie fost mare armaș¹⁷⁵. Sora domnului, Maria jitniceroaie, a primit, la 25 aprilie 1761, „loc de casă din locul domnesc, aice în orașul domniei mele, în târgul Iașii, în mahalaua Muntenimei de Mijloc”¹⁷⁶. De împărțirea locului domnesc din dealul Copou a profitat și fostul mare vistiernic Ioan Cantacuzino, care a primit un lot foarte mare din malul Cacainei și până în drumul Copoului¹⁷⁷. Domnii următori au continuat să împartă boierilor de vază ai țării terenul domnesc din dealul Copou. La 5 februarie 1764, Grigorie Ioan Calimah, a acordat lui Necolai Nedelcu caftangiu terenul rămas dintre proprietățile altor boieri și moșia mănăstirii Trei Ierarhi. Din acest document se înțelege că domnia a dăruit dregătorilor importanți ai țării locul domnesc cuprins între marginea de nord a orașului și moșia mănăstirii Trei Ierarhi de pe dealul Copou¹⁷⁸. Noii proprietari au încercat să acapareze și din marginile de nord ale târgului, impunând la plata bezmenului o serie de orășeni din mahalalele Muntenimii de Sus și de Mijloc. Prin urmare domnul Grigore Alexandru Ghica a intervenit în favoarea târgoveților și prin două hrisoave din 3 august 1764 și 13 iulie 1766, a hotărât ca locuitorii din cele două mahalale să fie scutiți de orice bir față de noii proprietari de la marginea de nord a capitalei¹⁷⁹.

Numeroasele danii făcute de Ioan Theodor Calimah, în jurul anului 1760, din locul domnesc cuprins între latura de nord a orașului și moșia mănăstirii Trei Ierarhi, au stat la baza evoluției ulterioare a capitalei pe dealul Copoului. În decursul anilor, boierii țării au moștenit, schimbat și vândut între ei din proprietăți, au parcelat zona și au clădit palate cu anexe gospodărești și grădini întinse, unde imitau stilul de viață și luxul Curții domnești¹⁸⁰.

Unele din loturile boierilor de la granița cu orașul, cu mahalalele Muntenimea de Mijloc și de Sus, au fost cuprinse, cu trecerea timpului, în teritoriul orașului. Sporind numărul locuitorilor fără loc de casă, domnia a fost nevoită să exproprieze terenurile neconstruite și părăginite, și să acorde orășenilor dreptul de a-și ridica case aici:

„... la domnia dintâi a răposat întru fericire Grigori Ghica vodă înmulțându-să norodul la Eș au dat jalobă cum că n-au unde să-și facă casă și locuri sunt prinsă de unii și stau deșarte; și rânduindu-să boieri și vornici de poartă ca să cerceteze după jaloba târgoveților au mers și au aflat acolo la 40 de Mucenici aceste locuri

¹⁷⁵ *Ibidem*, d. 346, 348.

¹⁷⁶ *Ibidem*, d. 357.

¹⁷⁷ *Ibidem*, d. 378.

¹⁷⁸ *Ibidem*, d. 556, 558.

¹⁷⁹ *Ibidem*, d. 599 și 722.

¹⁸⁰ Vezi evoluția proprietății în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. VII-X, *passim* și descrieri de locuințe boierești în *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX-X și *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. I.

a Dimii suilugliului, a Hadîmbului vornicul de poartă și acesta a Anei făr-de nici o bina făcută pe dânsule. Și arătând pomenitul domn că locurile aceste sunt făr-de nici o zidire, îndată atunce au dat voe ca cine a vrea să-și facă casă pi acele locuri au voi; și s-au făcut și hrisov ca să n-aibă de cătră nimene vreo supărare, cari hrisov esti la Mahalaoa Muntenimei de Mijloc, în cari hrisov arată că alte trei locuri s-au dat danie încă de la Ioan vodă Calimah și pentru că au trecut atâta somă de ani la mijloc și n-au făcut nici un fel de bina pi locurile aceli să nu li să ție samă daniile nici să poată sminti pe acei cari ș-ar fi făcut casă pe dânsăle”¹⁸¹.

Măsurile urbanistice luate de domnii fanarioți au făcut din capitala Moldovei un punct de atracție pentru numeroși străini, care au găsit aici condiții prielnice pentru practicarea negoțului și meșteșugurilor. Pe parcursul secolului al XVIII-lea și la începutul veacului următor, jurnalele și scrisorile călătorilor străini au relevat faptul că în cuprinsul orașului se găsesc mulți greci, turci, armeni, evrei și diverse neamuri de confesiune catolică și protestantă¹⁸².

Grecii fiind creștini ortodocși s-au integrat cel mai bine în peisajul orașului. Ei se ocupau cu predilecție cu negoțul și ocupau funcțiile administrative cheie. Turcii erau negustori grupați în jurul Beilicului de pe Ulița Trăpezenească, pe lângă mănăstirea Barnovski. În urma dispozițiilor sultanilor Osman al III-lea și Mustafa al III-lea din anii 1755 și 1761, numărul negustorilor turci din Iași a fost limitat la 50¹⁸³. În Iași ei aveau un cimitir situat în Târgul Boilor, pe Ulița Sărăriei, peste drum de biserica Vulpe¹⁸⁴. Armenii ocupau o zonă centrală a orașului, reuniți în jurul a două biserici cu hramurile Sf. Maria și respectiv Sf. Grigorie Luminătorul. Principala lor ocupație era comerțul cu produse de lux aduse din Orient. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, evreii erau răspândiți pe principalele ulițe ale capitalei având ca ocupație de bază micul comerț. Sinagoga lor era situată în mahalaua Cacainei, între biserica Curelari și podul Meserciilor, într-o zonă cu numeroși proprietari români. La începutul secolului al XIX-lea populația evreiască a capitalei a început să se grupeze în jurul sinagogii, cumpărând case de la proprietarii locali și plătind bezmen mănăstirilor Trei Ierarhi și Sf. Ioan Zlataust¹⁸⁵. Creștinii protestanți, lutherani au primit întărire de la domnul Alexandru C. Moruzi, la 8 noiembrie 1803, pentru un loc de biserică, cimitir, dughene și ateliere pe ulița Păcurari, între locul „răposat vornic Constantin Rîșcanu, locul

¹⁸¹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. X, d. C, p. 389.

¹⁸² Cf. *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII-X și *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. I.

¹⁸³ V. Veliman, *op. cit.*, d. 128 și 148.

¹⁸⁴ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. IX, d. 168.

¹⁸⁵ Gh. Ghibănescu, *Catastiful Iașilor din 1755*, în *IN*, 1, 1921, p. 5-40; Idem, *Iași în 1820 (După catagrafia lui Mihail Gr. Șuțu vodă)*, în *IN*, 3, 1923, p. 1-31.

mănăstirii Copou, din drumul Botoșanilor până în Bahluiul vechi”¹⁸⁶. Numărul catolicilor a fluctuat în timpul administrației domnilor fanarioți. Spre finalul perioadei, populația catolică a Iașului a sporit, astfel încât la 3 februarie 1810 a fost nevoie să se deschidă un nou cimitir în afara orașului¹⁸⁷.

SYSTEMATIZATION ATTEMPTS IN THE CITY OF IAȘI

*DURING THE REIGN OF THE PHANARIOTE PRINCES**

(Abstract)

During the 18th century, in the context of the establishment of the power of the Ottoman Empire, the Country of Moldavia was ruled by princes appointed directly by the High Porte, selecting them from within the Greek families settled in the Fanar District of Istanbul. These Princes tried, during times of considerable political and military instability, to systematize the city of Iași, the capital city of the Country of Moldavia. In spite of relatively short reigns, the military occupations and the devastating fires, the city of Iași, Moldavia's main center of power, underwent periods of urban invigoration following the effort of (re)designing the street plot and the water adduction system and of imposing hygiene norms that would contribute to preventing epidemics. Following these measures, the population of the city grew and the urban perimeter was enlarged.

¹⁸⁶ *Documente privitoare la istoria economică a României*, seria A, Moldova, vol. II, d. 25.

¹⁸⁷ Ioan Neculce. *Buletinul muzeului municipal Iași*, 9, partea a II-a, 1934, p. 317.

* Rezumat tradus de Coralia Costăș.

JUSTIȚIA ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN VIZIUNEA CĂLĂTORILOR ȘI CONSULILOR FRANCEZI DIN PERIOADA PREPAȘOPTISTĂ

Violeta-Anca EPURE¹

Cuvinte cheie: *Principatele Române, consuli și voiajori francezi, justiție, venalitate, corupție, viziune*

Mots-clefs: *Principautés Roumaines, consuls et voyageurs français, justice, vénalité, corruption, vision*

Din perspectivă zonală, modernitatea românească datorează o consistentă parte de contribuție influențelor exterioare, exercitate deopotrivă dinspre est, cât și dinspre vest, aceasta din urmă fiind identificată îndeobște, chiar dacă nu și exclusiv, cu cea franceză. Punerea în lumină și analiza temeinică a scrierilor lăsate de călătorii sau de consulii francezi prepașoptiști despre Principatele Române, începând cu finele celui de-al XVIII-lea veac și continuând cu prima parte a celui următor, poate oferi perspectiva în care românii erau percepuți de reprezentanții lumii occidentale și să contribuie, totodată, la îmbogățirea unui domeniu al cercetării istorice, generos în oferte, cel al istoriei mentalităților. Pe măsura creșterii prestigiului Franței în Europa, influența ei s-a resimțit atât asupra conduitei politice a Imperiului Otoman, cât și asupra Principatelor. Căile prin care s-au stabilit contacte cu cultura europeană au fost dintre cele mai numeroase și mai variate: preceptorii francezi prezenți în Principate după 1774, la palatele domnitorilor, dar și în casele marilor boieri, secretarii principilor fanarioți, consulii străini, călătorii, francezii care au întemeiat pensioane la București, Iași, Galați etc.

Perioada de timp cuprinsă între tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774) și revoluția pașoptistă reprezintă o epocă complexă sub raport politic, economic și social, cu implicații serioase asupra evoluției ulterioare a Principatelor Române². Mutațiile fundamentale care au marcat estul Europei în decursul celui de-al XVIII-lea veac au determinat un interes particular din partea Occidentului pentru acele regiuni străbătute de un număr tot mai mare de voiajori, care, mai

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, Facultatea de Istorie și Geografie, SUCEAVA.

² George Potra, *Din Bucureștii de altădată*, București, 1975, p. 492; Marian Stroia, *Aspecte ale societății românești în viziunea călătorilor străini (1774-1821)*, în *RdI*, 38, 5, 1985, p. 448-449.

târziu, și-au redactat și chiar publicat impresiile de călătorie. Interesul manifestat de francezi pentru acel spațiu a fost circumscris mentalității generale occidentale, caracteristică unei veritabile „etape de documentare”, care urmărea cunoașterea Principatelor din punct de vedere politic, economic, militar, confesional, etnic, al stadiului de civilizație al popoarelor care trăiau acolo³.

Prezentul studiu își propune să redea maniera în care consulii și voiajorii francezi din perioada prepașoptistă au perceput modul în care era organizată justiția, dar și neajunsurile și abuzurile care s-au manifestat și în acest domeniu. În privința relațiilor dintre autoritățile valahe și moldovene cu consulatele străine, în general, și cu cele franceze, în special, acestea erau dintre cele mai diverse: menționăm protejarea intereselor sudiților fiecărei țări, care uneori se finalizau cu procese în care erau implicați supușii străini; ele intrau în atribuțiile logofetei de străini⁴.

Carra scria că ambele principate, ca de altfel „tot restul Imperiului Otoman”, nu aveau „nici o lege tipărită sau scrisă”. Toate procesele erau judecate de domn și de sfetnicii lui, iar sentințele erau, cel mai adesea, pronunțate „prin viu grai și rareori [...] scrise”. Era un lucru obișnuit ca același proces să reînceapă „de zece ori [...] sub același domn sau sub un altul”. Carra chiar exemplifica modul în care se făcea dreptate în Principatele Române, cu câteva procese judecate: un prim exemplu data din vremea domnitorului Grigore al III-lea Ghica. Un negustor din Iași pe nume Nicolleti îl dăduse în judecată pe un datornic de-al său pentru suma de 600 de galbeni „după un cont stabilit și semnat”. Inițial, datornicul a fost condamnat de domnul însuși la plata sumei respective. Postelnicul, în înțelegere cu datornicul, l-a sfătuit pe acesta să-i dea 300 de ducați. „Debitorul acceptă oferta și dă cei trei sute de ducați. Contul stabilit și semnat pe registrul negustorului este declarat insuficient chiar de către domn care îl socotise bun mai înainte”. Un alt exemplu era acela al unui ofițer francez, care „făcuse servicii foarte mari unui grec, cumnat al domnului”. Grecul i-ar fi lăsat ofițerului

³ Vasile V. Haneș, *Formarea opiniei franceze asupra României în sec. al XIX-lea*, Craiova, 1929, vol. I, p. 107; Ovidiu Muntean, *Imaginea românilor în Franța la mijlocul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2005, p. 121.

⁴ Relațiile autorităților cu reprezentanții consulari îmbrăcau, însă, și alte aspecte: activitatea negustorească și meșteșugărească, arendările făcute de către supușii și protejații străini, supunerea acestora la obligații fiscale; în plus, consulii puteau să-l viziteze pe domn, aveau întrevederi cu boierii; audiențele de prezentare occasionau veritabile solemnități, agenții străini fiind însoțiți la curte de adevărate alaiuri. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVI, 1603-1824. *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, S-sor I. St. Rasidescu, București, 1912, p. 1089-1090.

în Iași un teren „întins pentru 400 de piaștri pe an, cu dreptul de a face pe el toate instalațiile, clădirile și manufacturile ce ar dori”. În plus, respectivul ar mai fi primit și un privilegiu scris din partea domnului. Francezul a primit aproape două mii de piaștri pentru a defrișa, a semăna, a clădi. Într-un final, a înghebat o manufactură de faianță”. Din păcate, „abia și-a schimbat înfățișarea acest pustiului sub mâna acestui întreprinzător francez, când bătrânul grec, ocrotitorul lui și așa-zisul lui prieten”, l-a somat „să vină să dea socoteală de tot ce făcuse și de tot ce mai voia să facă, punându-i în vedere să-i dea toți banii pe care îi scotea din gospodăria sa rurală”. Ofițerul, uimit de o asemenea cerere, i s-a adresat domnitorului, amintind de privilegiul primit mai înainte, de contract și de investițiile făcute. „Zadarnică oboseală”, deoarece domnul a considerat corect ca toate instalațiile să-i revină cumnatului său, „cu condiția de a restitui doar 300 de piaștri francezului”. Cumnatul domnului nu a plătit nici măcar cei 300 de piaștri, „jurând pe barba lui că dacă domnul ar vrea să-l silească să plătească oricât de puțin, se va duce la Constantinopol să destăinuiască Porții toate trădările tainice. Și astfel lucrurile s-au terminat așa și bietul ofițer francez a rămas păgubit”⁵.

Un conațional de-al lui Carra, contele d’Hauterive îi pomenea în scrierile sale pe tâlharii din Moldova care atacau în timpul domniei lui Alexandru Mavrocordat Deli-bei, „înarmați cu bâte și topoare”, jefuind sau ucigând călătorii „fără pic de frică”, asemănându-i, totodată, cu bandiții arabi⁶.

Trecând prin Moldova, călătorul Balthazar Hacquet scria că sihaștrii care trăiau pe teritoriul principatului nu erau prea blânzi cu supușii lor, pe care îi tratau adeseori „fără omenie”. „Pentru o vină mică sau pentru a storce bani”, supușii lor primeau vreo două-trei sute de lovituri la tâlpi. Când tălpile bieților oameni erau umflate, ele erau crestate și erau frecate cu sare. Dacă dintr-un motiv oarecare, această pedeapsă nu putea fi aplicată, atunci vinovatul era închis într-o „cămăruță strâmtă”, plină de fum. Iarna, vinovatul sau presupusul vinovat era legat gol de un copac; pe corpul său, se turna apă până ce îngheța⁷. Într-o zi, Hacquet l-a văzut pe judecătorul de la Frătăuți, cu care era bun prieten, cum prinsese „pe un flăcău care

⁵ Jean-Louis Carra motiva o asemenea sentință prin „invidia trezită în țara aceea de munca productivă a străinilor și, în parte, din ura nutrită de principele Ghica împotriva francezilor”, ură pe care el însuși o observase în repetate rânduri. *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I (volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu), București, 2000, p. 252-254; Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, 1716-1789, București, 1985, p. 214-216; C. Cihodaru et alii, *Istoria orașului Iași*, vol. I, Iași, 1980, p. 356.

⁶ Dan Horia Mazilu, *Lege și fărâdelege în lumea românească veche*, Iași, 2006, p. 287; Lazăr Cârjan, *Istoria poliției române de la origini până la 1949*, București, 2000, p. 49.

⁷ Hacquet aprecia că respectivele „tratamente [...] nu pot fi exercitate decât de barbari, dar firește că și poporul este și el la fel”. *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a II-a (volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu), București, 2001, p. 819.

tăiașe cu securea un cal al vecinului său, numai din răutate și ca să-și bată joc”. Tânărul găsit vinovat a fost condamnat să primească cizme „de lovituri de nuiiele *ad posteriora*”. Condamnatul a ascultat liniștit sentința, iar când oamenii stăpânirii au vrut „să-l pună pe bancă a rezistat cu furie”. Flăcăul a fost „întins pe capră” și a primit o bătaie cruntă; încă de la a zecea lovitură, sângele a tâșnit, dar flăcăul nu se ruga de îndurare, ci striga vorbe de ocară la adresa judecătorului. După a patruzecia lovitură, a tăcut, iar călătorul francez, care era și medic, a crezut că i s-a făcut rău și că era „gata să-și dea duhul în timpul pedepsei”. Cum a fost dezlegat, la intervenția lui Hacquet, care chiar ceruse să i se aducă vin sau apă pentru a-l înviora, flăcăul moldovean a sărit în sus, „și-a tras ȋtarii îndreptând ocări și batjocuri asupra executorilor și a zburat ca săgeata de nu-l mai putea ajunge nimeni”. Hacquet mărturisea că judecătorul și oamenii săi i-ar fi spus că „o asemenea pedeapsă nu are nici o însemnătate pentru un român”. El însuși văzuse în Banat și în Transilvania, oameni care primiseră și „până la două sute de ciomege”. Se pare că nația respectivă era rezistentă, de vreme ce călătorul francez scria că „nu rămânea nimeni schilod din acea bătaie”. „Experiența confirmă cu prisosință că această națiune, care este aspră din fire și din deprindere din copilărie și rea la suflet, poate răbda mult mai mult ca o alta mai civilizată”. Totuși, consemna el, „românii din Moldova sunt mai buni ca cei din Transilvania și Banat”⁸.

Contele de Langeron nota că tribunalul suprem, care se numea Divan, era compus din boierii divaniți. Președintele lui era marele vistier al țării, care judeca pricinile după bunul său plac. El trebuia să împartă această autoritate cu domnitorul. Generalul rus de origine franceză mai remarcă și corupția care domnea în justiția din Principate, astfel încât nu era un lucru neobișnuit ca un proces să fie rejudecat de mai multe ori și chiar să primească sentințe diferite: „Câteama și valoarea plocoanelor ce se aduc noului vistier și celorlalți membri ai Divanului influențează de obicei judecarea procesului și adeseori cu atâta nerușinare, încât află trei sau patru hotărâri contradictorii pentru aceeași pricină”. Altădată, menționa „influența banilor în procese”⁹. Nu era un lucru neobișnuit ca judecătorii sau logofeții să provoace procese civile și penale sau să le aducă acuzații grave celor bogați (chiar și de crimă), „pentru a-i jupui”¹⁰.

Viceconsulul francez de la Iași, Joseph Parant, scria în 1798 că dreptatea supremă era împărțită de Divan, care era alcătuit din boieri pământeni, numiți tot

⁸ *Ibidem*, p. 819.

⁹ *Ibidem*, p. 934-935; *Călători străini despre Țările române în secolul al XIX-lea*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), (volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia), București, 2004, p. 253, 336; *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, (coord. P. Cernovodeanu, N. Edroiu), București, 2002, p. 306.

¹⁰ *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 935; Victor Spinei, Michaela Spinei, *Însemnările cu caracter istorico-etnografic asupra Principatelor Române ale contelui de Langeron*, în *Hierarus*, IX, 1994, p. 378-379; *Istoria românilor*, vol. VI, p. 312-313.

de domn. Domnul putea să influențeze rezultatul unui proces, chiar să-l schimbe sau să-l anuleze după bunul său plac. Procesele se judecau „fără forme și fără dreptate” și arareori se încheiau¹¹. Era o practică obișnuită ca un proces judecat sub un anume domn, să fie redeschis sub succesorul său. Existau cazuri când aceeași pricină fusese judecată sub cinsprezece domni diferiți; se pare că această practică era chiar încurajată de cârmuire de vreme ce zece la sută din banii câștigați reveneau tribunalului. Se întâmpla adesea ca din cauza proceselor interminabile, averea în litigiu să fie „cu totul, înghițită de judecăți”¹².

Reinhard nota că marele Divan îndeplinea, în același timp, atribuții de Consiliu de Stat și Curte supremă de apel. În Principatele Române, de altfel, administrația se confunda cu justiția. Domnul era autoritatea supremă. Judecățile se făceau cel mai adesea prin viu grai, „nesocotindu-se transpunerea lor în scris”. Un proces odată judecat putea fi redeschis sub același domn sau sub un succesor de-al său¹³. Șeful poliției administrative și judecătorești se numea aga, în timp ce marele armaș supraveghea închisorile și aplica sentințele penale. Pedepsa cu moartea era rară, iar vinovatul de crimă era, de obicei, trimis la ocnă pe viață. Cum moldovenii și muntenii erau „lăsători și temători, [...] blânzi și docili”, criminalii proveneau de obicei din rândurile vagabonzilor străini și țiganilor. Reinhard remarcă și existența unor pedepse similare pentru țărani, dar și pentru boieri. Cum corupția domnea peste tot în conducere și administrație și cum „nedreptatea nu mai revolta pe nimeni”, Reinhard pomenea de crime cumplite rămase nepedepsite, dar și de pedepse date unor nevinovați. Judecătorii percepeau o taxă de patru la sută din valoarea obiectelor aflate în litigiu, dar era un lucru obișnuit ca acela care oferea mai mult să câștige procesul¹⁴. Pe plan local, ispravnicii împărțeau dreptatea. Împotriva sentințelor date de ispravnici, se putea face recurs la Divanul domnesc¹⁵.

¹¹ De fapt, Parant consemna că „ele nu se încheie niciodată și rar se întâmplă să nu fie aduse înaintea noului domn toate pricinile judecate de înaintașul său”. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1309; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, vol. III, 1709-1812; *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, Stabl. Grafic I. V. Socescu, 1889, p. 519; Idem, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, vol. II, 1781-1814, *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1885, p. 182; Tudor Voinea, *Le contenu social de la justice pénale en Valachie aux XIV-e – XVIII-e siècles*, în *RRH*, IX, 6, 1970, p. 953.

¹² Abia prin Regulamentul Organic a fost consfințită și în Principate autoritatea lucrului judecat, adică recunoașterea sentințelor anterioare. *Călători străini...*, vol. X, partea a II-a, p. 1309-1310; Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. III, p. 519; *Ibidem*, Supliment I, vol. II, p. 182; *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, *Constituirea României moderne (1821-1878)*, (coord. Dan Berindei), București, 2003, p. 86.

¹³ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 253.

¹⁴ *Ibidem*, p. 254; *Istoria românilor*, vol. VI, p. 508-509.

¹⁵ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 256.

Contele de Guilleminot observa în 1807 că Divanului sau Tribunalului Suprem i se supuneau restul tribunalelor din țară, „toate problemele de criminalistică, judiciare și comerciale”¹⁶. Observații similare se regăseau și la contele de Lagarde. Curios, ultimul s-a dus să-l vadă „pe domn ținându-și curtea de judecată”; acolo, i-a văzut pe boierii greci apropiindu-se cu smerenie de domnitor și uneori chiar „făcându-și semnul crucii cu tot atâta evlavie ca și când ar fi atins pragul unei catedrale”¹⁷. Călătorul francez menționa meritul lui Ioan Vodă Caragea în elaborarea unor legi, precum și înălțarea unor boieri în rang. Lagarde relatează, într-o scrisoare din februarie 1813, o ședință memorabilă la finalul căreia domnitorul Ioan Vodă Caragea și-a rupt topuzul în capul unui boier de curte, acuzat că ar fi fost necuviincios cu domnița Ralu, fiica sa. „Încântat de acest mare act de dreptate, s-a întors în apartamentul lui [...]”¹⁸.

Recordon menționa, la rândul-i, în scrisorile sale despre Țara Românească că Divanul, alcătuit de mitropolit și din „mai mulți miniștri ai cârmuirii” și prezidat de domn, era instanța supremă. Se țineau două ședințe publice pe săptămână. Acolo se judecau „în ultimă instanță toate pricinile de orice natură ar fi”¹⁹. Pe plan local, căpeteniile „forțelor armate”, de la nivelul fiecărui județ prezidau și o curte de judecată și aveau și o închisoare „chiar la ei acasă”. Avea dreptul de a aplica pedepse corporale celor găsiți vinovați, dar respectivii puteau scăpa plătind o anumită sumă de bani. Recordon aprecia că era o dregătorie „mai degrabă bănoasă decât onorabilă”²⁰.

Recordon mai amintea că și aga de poliție avea atribuții judecătorești asupra bucureștenilor: dacă se întâmpla ca vreun negustor cu amănuntul să fie prins cu greutăți prea ușoare sau cu marfă prea scumpă, el hotăra să le aplice pedepse corporale sau să le arunce marfa în stradă. El aprecia cea de-a doua pedeapsă aplicată contravenienților „mult mai plăcută pentru privitori decât cea dinainte”. De altfel, în mulțime erau destui amatori să capete pâine și alimente aruncate. El considera că „trebuie să fi asistat la asemenea scene ca să înțelegi cât de îndreptățită este o atare pedeapsă și pe câți fericește, cel puțin pentru câteva clipe, când pedepsește un amărât exact pe potriiva greșelii ce a făcut”²¹. Același secretar domnesc amintea și de abuzurile săvârșite de ispavnicii județelor asupra țăranilor. Cum se întâmpla ca plângerile să ajungă la domn, acesta porunea să se cerceteze și nu de puține ori îi

¹⁶ *Ibidem*, p. 367.

¹⁷ *Ibidem*, p. 566; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 126.

¹⁸ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 566-567.

¹⁹ *Ibidem*, p. 690.

²⁰ *Ibidem*; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 186.

²¹ *Călători străini...*, Serie nouă, vol. I (1801-1821), p. 691.

pedepsea pe vinovați. Asupra proprietăților aflate în litigiu se perpecea un impozit, numit zeciuală²².

Cu privire la organizarea justiției, Recordon scria că mai mulți domni fanarioți au înființat tribunale, unde trebuiau să fie judecate toate pricinile după „legile pe care le-au tipărit în limba română și în limba greacă, având la bază codul lui Iustinian”. În ultimă instanță, pricinile erau judecate de Divan, prezidat de domn. Respectivul își impunea uneori voința „mai presus de legi” și anula după bunul său plac sau după propriul interes „judecățile sau sentințele date de tribunalele inferioare, conform codului”. Se întâmpla uneori ca instanțele de judecată inferioare să se călăuzească după „datina țării”. Cum acele legi nu erau tipărite, jurisprudența era „foarte arbitrară” și neajunsurile ei evidente. A fost cauza pentru care „domnul Ioan Caragea” a dat o nouă legislație „fixă, întemeiată pe un nou cod de legi, promulgate și tipărite sub cârmuirea sa”.

Pe plan local, judecau vornicii și ispravnicii, iar în orașele mai mari existau mai multe tribunale. Recordon consemna că „părțile nemulțumite de hotărârile acestor tribunale” aveau, de obicei „mai multă energie și mai multe mijloace pentru a-și reclama drepturile decât țăranii sfioși, [...] preferând înainte de orice nemișcarea și lenea”. Sentințele lor erau aduse la cunoștința domnului și a Divanului²³.

Supușii străini din Moldova și Valahia erau justițiabili numai în fața propriilor consuli pentru litigiile ce ar fi putut să se ivească între ei. Litigiile de natură civilă sau comercială se judecau după legile țării de origine a suditului. Pricinile de natură civilă, comercială sau penală dintre un pământean și un sudit erau de competența tribunalelor locale, dar prezența consulului sau a dragomanului consulatului puterii respective era obligatorie. Citarea sudiților se făcea numai prin intermediul consulilor lor. Împotriva hotărârilor instanței supreme din Principate, Divanul domnesc, sudiții puteau face recurs la Divanul imperial de la Constantinopol. Erau avantaje menite a asigura supușilor străini un regim juridic preferențial, care au fost apărute cu strășnicie de consuli străini sub jurisdicția cărora se aflau sudiții. Uneori, ele au fost și depășite prin extensiunea abuzivă a jurisdicției consulare²⁴.

Pentru procesele dintre pământeni și sudiți, după instalarea consulatelor străine în Principate, a fost creată o instanță specială, Departamentul Pricinilor Străine, care judeca procesele civile dintre cele două părți menționate cu asistența consulului sau a dragomanului consulatului respectiv. În cazul proceselor de

²² Din veniturile care rezultau de acolo erau plătite pensiile dregătorilor. *Ibidem*, p. 692.

²³ *Ibidem*, p. 693; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 219.

²⁴ Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iași, 1985, p. 69, 70, 104; Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, 1974, p. 275-276; N. G. Dossios, *Justiția în Principatele Dunărene. Contribuție la istoria dreptului în România de odinioară*, Iași, 1911, p. 21.

natură penală, Departamentul Pricinilor Străine se limita numai la primirea reclamațiilor și completarea actelor, procesul fiind trimis mai departe Departamentului Pricinilor Criminalicești. Nu de puține ori consulii străini din Moldova, interpretând abuziv tratatele încheiate de puterile europene cu Poarta otomană, cereau ca sudiții care săvârșiseră infracțiuni să fie judecați de instanțele consulare și pedepsiți în țara de origine a vinovatului. Consulii străini nu vroiau să admită judecarea sudiților și punerea în executare a sentințelor penale de către autoritățile pământene²⁵.

La 18/30 mai 1830, consulul francez Viollier solicita Departamentului Pricinilor Străine să fixeze o zi pe săptămână în care să se judece procesele în care erau implicați „supuși și protejați francezi”. Cererea era făcută în contextul în care dragomanul consulatului făcuse mai multe drumuri inutile la Departamentul respectiv²⁶. Din 1841, Austria a solicitat ca sudiții austrieci care au comis fapte penale în Moldova să fie predați Agenției consulare austriece. Aceasta trebuia să-i trimită în țară, cu sentința de condamnare. Executarea acesteia trebuia să aibă loc în Austria. Între 1844-1845, consulii austrieci au cerut ca tribunalele țării să se limiteze numai la instrucția procesului în care era implicat un sudit imperial, actele instrucției să-i fie remise pentru a putea fi trimise, împreună cu acuzatul, în țara de care acesta depindea din punct de vedere jurisdicțional. Procesul trebuia, astfel, să fie judecat definitiv în Austria. În fapt, era o încercare de sustragere a sudiților austrieci de sub autoritatea tribunalelor pământene pentru infracțiunile săvârșite în Moldova. Cererea Austriei, deși abuzivă, a fost satisfăcută în parte. La 30 ianuarie 1845, Mihai Sturdza, în ideea de a evita un conflict cu puternicul vecin, a dispus ca ori de câte ori se va trimite în Austria vreun condamnat în vederea executării sentinței, împreună cu el să fie trimise și actele instrucției procesului²⁷.

La 25 iunie 1822, Tancoigne, consulul francez de la București, îi scria lui Montmorency despre abuzurile administrației: un ispravnic, care mai înainte câștiga pe an vreo patru sau cinci mii de piaștri, în acele vremuri reușea să adune 60 sau 85 de mii; justiția se regăsea într-o stare de dezordine generală; cu excepția Divanului, tribunalele civile nu mai existau, iar cei care judecau erau, cel mai adesea, oameni care nici măcar nu cunoșteau legile. Consulul francez consemna că în sala

²⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIX, Partea a II-a, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare austriace (1798-1812) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki publicate după copiile Academiei Române de Ion I. Nistor*, Cernăuți, Institutul de Arte grafice Glasul Bucovinei, 1938, p. 621; Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova (1741-1832)*, Iași, 1934, p. 25, 31, 55, 58; Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 70-71, 76-77.

²⁶ „Sans pouvoir y faire juger les proces”. Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 60.

²⁷ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XIX, Partea a II-a, p. 622; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 53, 55, 61.

de judecată judecătorii, avocații, cei care asistau, gărzile armate ale pașei se amestecau și adeseori ședințele se terminau cu violențe și amenințări²⁸.

La 30 mai 1823, Hugot consulul francez de la București îi scria lui Chateaubriand despre asasinarea unui valah de către un turc, fără nici un motiv aparent, într-o cafenea din oraș. După ce l-a înjunghiat pe valah, turcul ar fi plecat liniștit, fără ca nimeni să-l oprească. Consulul francez amintea că doar cu un an în urmă turcii comiteau astfel de acte zilnic; de altfel, erau și singurii care aveau permisiunea de a purta arme. Într-un astfel de caz, consemna Hugot, ar fi fost inutil să ceri să se facă dreptate pentru că niciodată un turc nu a fost pedepsit pentru uciderea unui locuitor al țării²⁹. La 15 iulie, Hugot amintea, într-un alt raport consular, despre arestarea boierului Niculescu, pe motiv că și-ar fi informat un servitor bănuțat că ar fi fost eterist că urma a fi arestat de oamenii domnitorului. Consulul francez se întreba cu ocazia aceluiași eveniment dacă boierul valah va fi trimis în Turcia sau dacă urma să fie judecat de domn după legile țării. Cât despre acestea, consulul francez scria că încă nu reușise să-și procure un exemplar, care, de altfel, nu exista nici la prinț, nici la divan³⁰.

La 6 februarie 1824, Hugot îi scria aceluiași Chateaubriand despre jaful comis asupra unor negustori care mergeau de la București la Brașov. Deși atacatorii fuseseră deghizați, erau bănuți chiar albanezii din garda domnului. Paguba era de 102.000 de piaștri. Bieții negustori, cărora guvernul nu le permitea să poarte arme ca să se poată apăra, au încercat să se opună atacatorilor. Unuia i s-a tăiat nasul, iar alții au fost răniți. Consulul francez sublinia că era un lucru obișnuit, având în vedere starea de anarhie și de inerție din Principat și că nu li se va face dreptate negustorilor jefuiți³¹. Se pare, totuși, că Hugot se înșelase de vreme ce tot el semnala, într-un raport consular din 13 martie 1824, că hoții fuseseră descoperiți; erau niște boieri care au și fost închiși la curte, iar suma furată a fost recuperată. Opinia publică însă, nota consulul francez, era convinsă că în spatele acelor boiernași se aflau persoane mai importante³².

În timp ce Laurençon consemna pe la 1822 că valahii erau „un popor blând și prea puțin aplecat spre rău”, unde pedeapsa cu moartea era foarte rar aplicată, Thouvenel sublinia pe la 1840 că „moartea a dispărut din codul penal”³³. Pe lângă pedeapsa capitală, mai fuseseră abolite și tăierea mâinii, „schingiuirea și luarea averii”. A fost totuși menținută pedeapsa cu munca silnică la saline. Se pare că

²⁸ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVI, p. 1052; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 23.

²⁹ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVI, p. 1104; C. Cihodaru *et alii*, *op. cit.*, p. 461.

³⁰ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVI, p. 1107.

³¹ *Ibidem*, p. 1135; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 60.

³² Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVI, p. 1139.

³³ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 49.

voiajorul francez se înșela de vreme ce ultima execuție din Moldova, spre exemplu, a avut loc în toamna anului 1847³⁴.

La București, Thouvenel chiar a avut ocazia să viziteze închisoarea centrală, care nu i s-a părut că ar fi arătat mai rău decât cele din Franța. Cele mai frecvente pedepse care le erau aplicate vinovaților erau cele corporale, în timp ce femeile adultere erau plimbate pe străzi, legate călare pe un măgar cu fața spre coada animalului, în timp ce strigau, obligate fiind, „Cine-o face ca mine ca mine să pățească!”³⁵.

La 15 martie 1832, Lagau³⁶, observând diferența dintre teoria și practica juridică „regulamentară”, îi scria lui Sébastiani, că de la instituirea Regulamentelor Organice, nu s-a schimbat mare lucru în felul de a face dreptate în cele două provincii: se judeca tot după cutumă, sentințele se dădeau cu voce tare; ele erau scrise doar atunci când în procese erau implicați și supuși străini, care erau asistați de dragomanul consulatului de care aparțineau³⁷.

La 6 aprilie 1838, Huber menționa într-un raport consular transmis din Iași lui Molé că, în ciuda introducerii Regulamentului Organic, justiția își păstrase caracterul venal, iar celui sărman i se încălcau adesea drepturile și i se luau în mod abuziv bunurile³⁸. La 7 mai, Chateaugiron, consulul francez de la București sublinia

³⁴ Era vorba de execuția fraților Cuciuc, care și-ar fi ucis tatăl, în complicitate cu mama vitregă. Evenimentul a avut loc la 25 octombrie 1847, iar câteva zile mai târziu, Gavril Buzatu, ultimul călău din Moldova, „fu trimes la Dorohoi, ca să spânzure pe mama vitregă a fraților Cuciuc”. N. A. Bogdan consemna că, după „aceste execuții, Gavril Buzatu își termină cariera de călău de capete, continuând însă încă un timp cu executarea pedepselor corporale simple a biciuirilor [...] până aproape de detronarea lui Mihail Sturza-Vodă, când asemenea spectacole publice se suprimară și Gavril Buzatu, pus în pensie, fu trimes să-și sfârșească restul zilelor sale la mănăstirea Secu, unde el se și călugări”. N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată*, ediția a II-a, Iași, 1913, p. 492-494; G. Sion, *Proză. Suvenir contimporane*, ediție îngrijită de Radu Albala, București, 1956, p. 190-191.

³⁵ Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, traducere de Maria Carpov, București, 1995, p. 222; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 140-141; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 50.

³⁶ Același consul francez a lăsat și o serie de observații definitorii pentru starea de spirit ce domnea în Principate: „Străini de ideile de dreptate și nedreptate, fără să vadă în civilizație decât ceva care le flatează gustul, neadmițând altceva în afară de privilegiile lor și de regimul sprijinit de voința și capriciile lor, boierii au primit toate ameliorările cu o extremă neîncredere și cu o nemulțumire ascunsă. În loc să se bucure de sprijinul lor, președintele a găsit la ei doar o aparentă supunere”. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, Inst. de Arte grafice Carol Gobl, București, 1913, p. 239-240; *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, p. 85, 91.

³⁷ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVII, p. 266; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 3.

³⁸ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVII, p. 696-697; Manuel Guțan, *Istoria dreptului românesc*, ediția a 2-a, revăzută și adăugită, București, 2008, p. 147.

și el venalitatea justiției valahe; el mai sublinia că ministrul justiției, boierul Știrbei, „un om integru, partizan moderat al Rusiei de nevoie, dar care nu era vândut” rușilor, dorea să reformeze acest domeniu, dar opoziția boierilor îl împiedica să facă acest lucru³⁹.

J. A. Vaillant semnală corupția care domnea la toate nivelurile societății românești, dar mai cu seamă în rândurile administrației și justiției: „judecătorul care nu și-a îndeplinit misiunea, administratorul care a săvârșit o deturnare sunt la adăpostul urmăririi; spiritul de familie și de castă îi susține împotriva sancțiunii legii”⁴⁰; în timp ce posturile erau vândute după bunul plac al cârmuitorilor, tribunalele civile se făceau remarcate prin „parțialitate” și „arbitraj”, iar cele criminale prin „echitate” și „blândețe”⁴¹.

Într-o anexă a unei depeșe politice datate la 28 ianuarie 1839, consulul francez de la Iași, Felix Colson invocă și el abuzurile care se făceau în tribunale, încurajate de domnitor însuși și de reprezentatii Rusiei în Principate. Consulul francez consemna că Rusia îl încuraja „pe domnitor să întrețină arbitrarul în tribunale, să caseze sentințele juste și să le confirme pe cele nedrepte, ea dispune de averile tuturor și, prin procese, îi îmbogățește pe partizanii săi și-i ruinează pe cei potrivnici”⁴².

Atât Vaillant, cât și Colson observaseră că moșiile țăranilor liberi din satele răzeșești erau acaparate una după alta de boierii care se foloseau de cele mai neomenoase procedee apărute de o justiție părtinitoare, care conducea adesea la o luptă permanentă din partea țăranimii, la răzvrăti⁴³.

Despre corupția și venalitatea care domnea în rândul celor care trebuiau să împartă dreptatea și despre practica cumpărării judecătorilor scria în mai 1845 și consulul Billecocq⁴⁴.

Suflul înnoitor al epocii reclama curmarea abuzurilor, instituirea domniei legii într-o societate care se arăta predispusă desprinderii de Orient în domeniul

³⁹ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVII, p. 701-702.

⁴⁰ J. A. Vaillant, *La Roumanie ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des peuples de la langue d'or, Ardaliens, Valaques et Moldaves résumés sous le nom de Romans*, vol. II, Paris, 1844, p. 375-379; Dan Berindei, *Mărturia lui J. A. Vaillant asupra societății românești prepașoptiste*, în volumul *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 131; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 203.

⁴¹ J. A. Vaillant, *La Roumanie ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des peuples de la langue d'or, Ardaliens, Valaques et Moldaves résumés sous le nom de Romans*, vol. III, Paris, 1844, p. 260.

⁴² Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834-1848*, București, 1967, p. 130, 140-141.

⁴³ Gh. Ungureanu, *Frământări social-politice premergătoare mișcării revoluționare din 1848 în Moldova*, în *Studii. Revistă de istorie*, anul XI, 3, 1958, p. 52-53.

⁴⁴ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVII, p. 1053; Manuel Guțan, *op. cit.*, p. 147-148.

moralității publice, dar în care viața socială și politică era dominată de venalitate, iar banii „țineau loc de acte, legi și forme”, potrivit unui memoriu întocmit de boierii moldoveni la 20 februarie 1844⁴⁵. În lipsa sau insuficiența cadrelor autohtone, a unui învățământ în domeniul juridic corespunzător până la fondarea Academiei Mihăilene, dar chiar și după acea dată, autoritățile au apelat la practicieni și specialiști provenind din rândurile alogenilor, care s-au stabilit în Principate, dar și-au păstrat și statutul de sudit⁴⁶. Menționăm prezența și activitatea desfășurată de avocatul francez J. Gall, originar din Paris, fost secretar al domnitorului Mihail Sturdza⁴⁷, precum și de publicistul de aceeași naționalitate, Gallice, profesor la Academia din Iași⁴⁸.

Realitățile românești oglindite în scrierile călătorilor și consulilor francezi care doar au traversat sau chiar au rezidat pentru o vreme în Principate, la finele celui de-al XVIII-lea veac și aproximativ în prima jumătate a celui următor, reprezintă importante surse pentru reconstituirea imaginii societății românești din acele vremuri. Imaginea Principatelor Române și a locuitorilor ei, cu multiple aspecte de viață cotidiană, socială, politică s-a conturat în opinia publică europeană destul de timid încă din secolul al XVIII-lea. După congresul de la Viena, imaginea își va urma mersul ascendent, la început exclusiv în funcție de

⁴⁵ I. C. Filitti, *Documente din vremea Regulamentului Organic*, București, 1935, p. 107; Manuel Guțan, *op. cit.*, p. 192.

⁴⁶ Fără îndoială, juristul Christian Flechtenmacher era figura cea mai proeminentă: respectivul a fost profesor de latină, germană și drept la Academia Mihăileană, a studiat și a obținut titlul de doctor în drept și filosofie la Viena. A tradus în limba română codul civil austriac, utilizat ulterior ca plan și metodă la întocmirea Codului Callimachi. Până către finalul vieții, a fost juristul oficial al statului Moldova. În același domeniu, a activat și austriacul Anton Winckler, de formație jurist, economist și publicist, membru al Societății de medicină și istorie naturală, dar și suditul britanic Corvissiano Pierre. Dumitru Vitcu, *Contribuția alogenilor la procesul modernizării societății românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Note preliminare*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc (coord.), *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 34; *Istoria românilor*, vol. VI, p. 821-822; N. G. Dossios, *op. cit.*, p. 10; Manuel Guțan, *op. cit.*, p. 142.

⁴⁷ Mihail Sturdza a fost adeptul moderației în abordarea juridică a fenomenelor sociale, fiind, pesemne, influențat de lecturile franceze și italiene, mai ales de E. Sièyes, Edouard Alletz, Gaetano Filangieri, Cesare Beccaria: „În veacul nostru, care este în totul pozitiv – reflecta domnitorul – adevăratul drept la recunoștință publică derează din îmbunătățirile cele mai soțiale [...] Cu cât îndeletnicirea va urma într-o se îmbunătăți fizicul și moralul unui norod, cu atât se împuținează și aspra aplicație a pravilelor”. Deși gândirea sa nu s-a materializat în plan practic, preocupările sale în domeniul dezvoltării organice a Moldovei și diminuării decalajului evolutiv au reprezentat o evidență chiar și pentru detractorii săi. Dumitru Vitcu, *op. cit.*, p. 35; D. Ciurea, *Civilizația în Moldova în perioada 1834-1849*, în *AILAI*, XIII, 1976, p. 21.

⁴⁸ Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 159; Dumitru Vitcu, *op. cit.*, p. 34-35.

desfășurarea chestiunii orientale, apoi începând cu al patrulea deceniu al secolului al XIX-lea sub imboldul tinerilor români care-și făceau studiile în Franța și a francezilor filoromâni.

Obsevatorii francezi, fie ei voiajori sau consuli, au surprins, în scrierile lor, aspecte dintre cele mai diverse privind organizarea judecătorească din cele două Principate. Dacă Carra, conșii de Langeron, de Guilleminot și de Lagarde sau Recordon s-au oprit asupra aspectelor organizatorice, au menționat, totuși, și abuzurile săvârșite la nivel local și central. Se regăsesc în scrierile unor alogeni precum Carra, Hacquet, Parant, Recordon, Tancoigne, Hugot tot felul de exemple ilustrative pentru starea justiției din cele două Principate din perioada precedând revoluția de la 1848. Alteori, regăsim informații despre redeschiderea unor procese sub mai mulți domni, despre sentințe diferite date pentru aceeași cauză, dar și despre impozitarea sau chiar pierderea averilor aflate în litigiu.

Informații despre corupția care domnea în justiție, abuzurile și practica cumpărării proceselor, chiar și până către finalul intervalului temporal studiat revin cu insistență în scrierile sau rapoartele lui Carra, Langeron, Recordon, Tancoigne, Hugot, Lagau, Huber, Chateaugiron, Vaillant, Colson sau Billecocq. Dezordinea și lipsa legilor în domeniu, pedepsele corporale aplicate vinovaților se regăsesc și ele în scrierile lui Carra, Hacquet, Lagarde, Tancoigne, Thouvenel, Lagau, Colson sau Billecocq. Conte de Guilleminot chiar pomenește despre un incident petrecut în 1813 la curtea lui Ioan Vodă Caragea în timpul judecării unui proces, Recordon amintește despre pedepsele aplicate negustorilor bucureșteni contravenineți. Alteori, în scrierile oaspeților francezi se strecoară și unele erori: era cazul lui Thouvenel care susținea că la 1840, și nu la 1847, avusese loc ultima execuție din principatul Moldovei. În schimb, condițiile din închisoarea din capitala valahă i se păreau aceluiași călător asemănătoare cu acelea din Franța și acceptabile.

Hacquet, Reinhard și Laurençon au făcut și câteva considerații cu privire la firea românilor, ultimii doi remarcând caracterul bând al acestei nații. În orice caz, românii din Moldova și Valahia erau, în opinia medicului Hacquet, mai buni decât aceia din Transilvania sau Banat.

După introducerea Regulamentelor Organice, Lagau, Huber, Chateaugiron, Vaillant, Colson sau Billecocq sesizau diferența dintre teoria și practica juridică regulamentară, menținerea caracterului venal, abuziv și părtinitor al justiției din Principate. În schimb, Chateaugiron remarca rolul și contribuția boierului Știrbei, partizan al Rusiei, dar dorind să reformeze justiția din Țara Românească. Alături de o serie de figuri autohtone, remarcăm și prezența unor supuși francezi precum Gall sau Gallice care și-au adus aportul la reformarea domeniului studiat.

Sudiții prezenți în Principatele Române în perioada studiată, fie ei profesori, medici, ingineri, arhitecți, artiști, librari, meșteșugari, negustori sau juriști, deosebindu-se prin formație, obiceiuri, moravuri și credințe religioase de

pământenii, au constituit incontestabil un factor de progres, contribuind din plin la dezvoltarea cultural-artistică, științifică, edilitară și sanitară a Moldovei și Valahiei, la europenizarea legislației civile și comerciale, la modernizarea societății moldovenești din prima jumătate a secolului trecut⁴⁹.

*LA JUSTICE DANS LES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES
DANS LA VISION DES VOYAGEURS ET CONSULS FRANÇAIS
AVANT LA RÉVOLUTION DE 1848*

(Résumé)

Les réalités roumaines que les voyageurs et les consuls français, qui traversèrent ou même siégèrent dans les Principautés Roumaines pour quelque temps, aperçurent à la fin du XVIIIème siècle et pendant la première moitié du siècle suivant, représentent des sources importantes pour reconstituer l'image de la société roumaine de cette époque-là. Ceux-ci saisirent les aspects organisationnels du domaine juridique, mais mentionnèrent aussi les abus commis au niveau local et central, ainsi que des exemples illustratifs. On retrouve, de plus, des informations sur la réouverture des procès, sur les sentences contradictoires données pour la même cause, sur l'imposition ou même la perte des fortunes litigieuses.

Carra, Langeron, Recordon, Tancoigne, Hugot, Lagau, Huber, Chateaugiron, Vaillant, Colson ou Billecocq surprirent la corruption qui régnait en justice, ainsi que les abus et la pratique d'acheter les procès, même vers la fin de l'intervalle temporel pris en considération. Après l'adoption des Règlements Organiques, Lagau, Huber, Chateaugiron, Vaillant, Colson ou Billecocq aperçurent la différence existante entre la théorie et pratique juridique, le maintien du caractère vénal, abusif et biaisé de la justice dans les Principautés. On y remarque, aussi, la présence des sujets tels Gall ou Gallice qui contribuèrent à la réforme du domaine étudié.

⁴⁹ Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 160, 163; *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, p. 160.

TESTAMENTUL UNUI CTITOR IEȘEAN: PAHARNICUL IORDACHE LOZONSCHI (1827)*

Ștefan S. GOROVEI¹

Cuvinte-cheie: testament, genealogie, Lozonschi, Vârnav, Gorovei, boieri și răzeși

Mots-clefs: testament, généalogie, Lozonschi, Vârnav, Gorovei, boyards et razeși

Acum câțiva ani, într-o comunicare prezentată în cadrul sesiunii *Monumentul*, am adus o sumă de informații documentare menite să plaseze pe terenul ferm al cunoștințelor istorice începuturile unui monument ieșean, biserica Sf. Gheorghe cunoscută și sub numele *Lozonschi*. Țelul principal al acelei comunicări, publicată ulterior², a fost eliminarea unei mari cantități de zgură așezată, de-a lungul timpului, pe adevărul istoric. Mărturisesc, însă, că, în subsidiar, ctitorul însuși a prezentat dintotdeauna pentru mine un interes aparte, datorită faptului că un grup de Gorovei – frați și surori – se identificau, la 1830, prin raportarea la el, arătând că ei sunt „nepoți de sor(ă) răp(o)s(a)t(u)lui pah(arnic) Iordachi Lozonschi”³. Prin coroborarea mai multor informații, culese în răstimpuri din acte și publicații, am ajuns la concluzia pe care – fără indicarea temeiurilor documentare – am și afirmat-o cu acel prilej⁴.

* Prima parte a acestui studiu a constituit comunicarea cu același titlu prezentată în ședința din 14 februarie 2017 a Filialei Iași a Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române [= CNHGS-I]. La pregătirea pentru tipar a ilustrațiilor care însoțesc acest text am fost ajutat de d-na Maria Magdalena Székely și de d-l Alexandru Pînzar; îi rog să primească și aici mulțumirile mele călduroase.

¹ Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, Academia Română – Filiala Iași.

² Ștefan S. Gorovei, *Un boier nemțean, ctitor la Iași, și neamul său*, în *Monumentul*, XV. *Lucrările Simpozionului Național Monumentul – Tradiție și viitor, Ediția a XV-a, Iași, 2013*, volum coordonat de Mircea Ciubotaru, Aurica Ichim și Lucian-Valeriu Lefter, Editura „Doxologia”, Iași, 2014, p. 155-166.

³ Document original, Arhiva Gorovei, Fălticeni.

⁴ Ștefan S. Gorovei, *Un boier nemțean, ctitor la Iași, și neamul său*, cit. (*supra*, nota 2), p. 163, nota 44: „O soră, Ilinca, a fost soția postelnicelului Vasile Gorovei de la Podoleni (1782, 1796), fratele credincierului Constantin de la Radomirești; urmașii lor s-au prezentat, în două generații succesive, drept

Mai ample precizări genealogice nu-și aveau locul în acel studiu, al cărui scop fusese cu totul altul și care trebuia circumscris temei reuniunii: monumentele istorice. Ca urmare, unii dintre cititorii și utilizatorii lui mi-au reproșat amical „zgârcenia” atât a informațiilor genealogice, cât și a referințelor (trimiterilor documentare/arhivistice) pentru unele afirmații.

O întâmplare fericită îmi îngăduie să revin⁵ asupra ctitorului ieșean și a rudelor sale: d-l Mihai Dim. Sturdza mi-a semnalat existența testamentului lui Iordache Lozonschi, în care figurează și nepoții Gorovei. Exprimând și aici întreaga recunoștință d-lui Sturdza pentru semnalarea acestui document și d-rei dr. Elena Bedreag pentru procurarea imaginii digitale (Fig. 1 și 2), înfățișez acum aceste precizări cu documentația necesară.

A părut, probabil, incredibilă afirmația că paharnicul-ctitor **nu** aparținea unei familii care să fi purtat, din moși-strămoși, patronimul Lozonschi (de rezonanță polonă) și că acesta a fost, de fapt, numele (poate *poreclă*) unui membru al familiei Vicol. Această realitate se desprinde din documentele pe care comuna Ghigoiești le-a dăruit Academiei Române la începutul secolului al XX-lea și ale căror rezumate au fost publicate încă din 1910⁶. Iată principalele documente care o atestă.

La 1753 (martie 12), Lozonschi Vicol cumpără de la medelnicerul Ion Lucaci „partea de moșie din satul Ghigoiești, ținutul Neamțului, pe care o cumpărase tatăl său clucerul Lucaci”⁷. La 1791 (februarie 27), se dă o mărturie că „Lozonschi și cu fiii săi au stăpânit partea de moșie ce au cumpărat-o de la Lucaci în Ghigoiești”⁸. Peste câteva zile, la 5 martie, Iordachi Lozonschi ot vistierie răspunde „în pricina ce au avut pentru partea de moșie din Ghigoiești, ținutul Neamțului, ce au fost cumpărat-o tatăl său de la Lucaci medelnicerul”⁹. Aceste trei documente sunt suficiente pentru a demonstra că **Iordachi Lozonschi este fiul lui Lozonschi Vicol**.

S-ar putea replica, desigur, că personajul numit la 1753 *Lozonschi Vicol* a fost un Lozonschi al cărui prim nume (poreclă) era, de fapt, Vicol. Împotriva unei

«nepoți de soră răposatului paharnic Iordachi Lozonschi». Despre această ramură – Ștefan S. Gorovei, *Mobilitatea populației reflectată în istoria unei familii: purtătorii numelui Gorovei (sec. XVI-XXI)*, în *Carpica*, XLII, 2013, p. 382-383.

⁵ Reiau, parțial, și unele informații din studiul publicat în 2014 (cit. *supra*, nota 2).

⁶ Biblioteca Academiei Române, *Creșterea Colecțiunilor*, XIV, 1910, ianuarie-martie, Librăria Socec & Comp., București, 1910, p. 46-54.

⁷ *Ibidem*, p. 47 (Biblioteca Academiei Române, *Documente istorice*, CXXIV/16).

⁸ *Ibidem*, p. 49 (Biblioteca Academiei Române, *Documente istorice*, CXXIV/22).

⁹ *Ibidem*, p. 49 (Biblioteca Academiei Române, *Documente istorice*, CXXIV/24; v. și CXXIV/23: „Scrisoarea lui Iordache Lozonschi ot vistierie în pricina părții de moșie ce a fost cumpărat-o tatăl său de la medelnicerul Lucaci”).

asemenea ipoteze aduc, însă, un martor a cărui credibilitate nu poate fi pusă de nimeni la îndoială: paharnicul Iordache Lozonschi însuși.

La 1802, pe când era doar „ot vistierie”, el a fost însărcinat cu redactarea unei spițe a urmașilor lui Toader Trudescu, în legătură cu stăpânirea pământului în satul Trudești¹⁰. Această spiță¹¹ arată că Toader Trudescu – trăitor pe la sfârșitul veacului al XVI-lea – a avut patru copii, care au dat cei patru „bătrâni” ai satului. Înșirarea generațiilor în cele patru ramuri arată foarte plastic și elocvent efectul înrudirilor multiple, care ne încurcă de atâtea ori în aprecierea întinderilor pe care le stăpâneau unii și alții dintre urmașii unui descălecător de sat. Din *Drăguica ce au ținut-o Ștefan stolnicu* descinde, în a patra generație, o *Ioana*, căsătorită cu Toader Giuncu, părinți a trei copii: Ștefan Giuncu (din care coboară neamul Giuncu, încă prezent la Ghigoiești), Axenia, soția lui Manolache Tebeica și Maria, căsătorită cu vornicul Tiron. Aceștia din urmă au avut un fiu Ion, strămoșul Tironeștilor, și o fiică *Irina ce au ținut-o Lozonschi Vicol*. La rândul său, acest *Lozonschi Vicol* era și el descendent dintr-o fiică a lui Toader Trudescu, Ana, a cărei strănepoată a fost *Dochița ce au ținut-o Grigore Vicol*. Trei copii au rezultat din căsătoria acestora: Ursu Vicol, fără urmași, *Gafița ce au ținut-o Constantin Mareș* și Ion Vicol, tată a șase copii: **Lozonschi Vicol**, Neculai Vicol, Gheorghe Vicol, Grigoraș Vicol, Catrina și Maria.

În termenii genealogiei științifice, neamul Vicol – al cărui prim reprezentant aici este un *Grigore Vicol*, trăitor pe la 1680-1690 – s-a despărțit, la un moment dat, în două mari ramuri: una a purtat în continuare patronimul cel vechi, Vicol, iar cealaltă a preluat și a transformat în patronim porecla *Lozonschi*. Fenomenul nu este necunoscut în istoria familiilor românești, atât în Moldova¹², cât și în Țara Românească¹³. Îl avem chiar și într-o familie munteană (Buzescu) din care o ramură

¹⁰ Sat din vecinătatea Ghigoieștilor, azi dispărut (ca și Ungurașii și Bungeștii); cf. Prof. Cezar Viorel Ventaniuc, *Comuna Ștefan cel Mare – locul în care istoria neamului nostru este prezentă la tot pasul*, în *Identitate nemțeană*, volum colectiv al profesorilor de istorie din județul Neamț, coordonatori: prof. Elena Preda, prof. dr. Daniel Dieaconu, Editura „Cetatea Doamnei”, Piatra-Neamț & Editura Universitară București, 2012, p. 123 (în ciuda titlului așa de pompos, textul nu are **nici o valoare științifică**).

¹¹ Remarcată și de G. Bezviconi, *Cercetări genealogice românești (I)*, în *AIIX*, XXIX, 1992 [= *ArbGen.AIIX*, IV, 1992, 1-2], p. 518; în ediția anastatică: *ArbGen*, I-V, 1989-1993, 1-2, p. 518.

¹² V., de pildă, cazul Albotă-Flondor-Ciudin – Sever Zotta, *Obârșia familiei Flondor* (1933), în *ArbGen*, VI (XI), 1999, 1-4, p. 1-9 (alte cazuri de ramuri cu nume schimbate la p. 1).

¹³ Cf. Alexandru A. Vasilescu, *Cronologia tabelară. Data alcătuirii și autorul ei*, în *RIR*, III, 1933, 1, planșa genealogică dintre paginile 72 și 73 cu familiile desprinse din vechiul trunchi Grădișteanu: Mogoșescu, Bărcănescu, Filișanu, Albescu și, firește, Grădișteanu, pentru care v. Neagu Djuvara, *Ce au fost boierii mari în Țara Românească ? Saga Grădiștenilor (secolele XVI-XX)*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura „Humanitas”, București, 2011 (pentru schimbările de patronime, v. p. 37-38 și marele tabel genealogic anexat).

a ajuns în Moldova și este cunoscută sub numele Balica, preluat de la prenumele al unuia dintre ei¹⁴.

Familia Vicol și-a continuat viața la Ghigoești, ca și familia Lozonschi. Istoria lor așteaptă să fie scrisă. Despre cea din urmă știu că există încă și azi în Ghigoești și în județul Neamț, Profesorul ieșean **Gheorghe Zaharia Lozonschi** (de la Facultatea de Mecanică a Universității Tehnice „Gh. Asachi”), este chiar născut (1930) la Ghigoești și desigur tot de acolo provin d-l **Daniel Lozonschi**, primarul comunei Brusturi, d-l **Ovidiu Lozonschi**, consilier județean la Piatra-Neamț și d-na **Diana Lozonschi**, expert contabil din Tg. Neamț.

Din arborele genealogic al urmașilor lui Toader Trudescu, incluzând *ramura* Lozonschi a *neamului* Vicol, se vede că Iordache Lozonschi avea în viață, la 1802, trei frați – *Ștefan*, *Ioniță* și *Grigore* – și două surori, *Ilinca* și *Ana*, despre ai căror soți nu spune nimic. Aceste amănunte se regăsesc în testamentul din 1827, un document demn să figureze în orice culegere de acte exprimând ultima voință a autorilor lor. El poartă pecetea unei personalități de un tip care merită o cercetare aparte. Deși Iordache Lozonschi venea din lumea stăpânilor de pământ, averea asupra căreia el dispunea nu era constituită în primul rând din părți de sate. Cu o mândrie nedisimulată el hotărăște distribuirea unor sume de bani al căror quantum reflectă, probabil, atașamentul lui pentru beneficiarii acestor legate testamentare, care totalizează peste 17.000 de lei.

El stabilește, mai întâi, cele de cuviință pentru ceasul morții:

Trupul meu, întâmplându-să a mă săvârși aice, în orașul Eșii, să s(ă) îngroape la bisărica cu hramul Sfântului Marile Mucenic Gheorghie, unde sânt și ctitor, cu arhieriei și adunare de preoți, făcându-mi-să și toate legiuitile griji până la trii ani tot cu arhieriei și sobor de peoți, așijdere și la dizgroparea oasălor păcătosului meu trup iarăși să fie arhieriei și sobor de preoți. Iar întâmplându-mi-să sfârșitul aiure, pomenirile toate să mi să facă tot cu arhieriei și bisăricii acie i să va da una mie lei pentru a me vecinică pomenire.

Apoi, gândul lui se îndreaptă spre soția Catrina – care, știm deja, era fiica unui ieșean mai vechi, armașul Ioniță Gândul¹⁵. Ei îi sunt destinate

¹⁴ Cf. Alexandru I. Gonța, *Mănăstirea Balica din Iași – o ctitorie din veacul al XVI-lea a boierilor Buzești din Țara Românească* (1964), în idem, *Studii de istorie medievală*, studii selectate și pregătite pentru tipar de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, cu un cuvânt introductiv de Ioan Caproșu, Editura „Dosoftei”, Iași, 1998, p. 241-248 (dar ipoteza căsătoriei lui Gherghina pitar cu Maria, fiica lui Petru Rareș, recăsătorită cu Ion Movilă, nu se poate susține, întrucât fiul lui Gherghina, hatmanul Melentie Balica, a fost soțul Anei-Șcheauca Movilă, fiica Mariei).

¹⁵ Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, IX. Acte interne (1791-1795), editate de ~, Editura „Dosoftei”, Iași, 2007, p. 149, nr. 160 (1793 mai 1).

locurile mele ce le am în Eș supt feredelul despre Bahluiu după cuprindere scrisorilor și 5000, adică cinci mii lei bani i toate straile ce le am făcute de mine i așternutul casă și o fată din drepti robii miei țăgani.

Imediat după soție urmează familia lui, dar șirul beneficiarilor din această categorie nu începe cu propriii săi copii, ci cu fratele Grigore – singurul rămas în viață – căruia îi lasă 1500 de lei, iar fiicei acestuia, Smaranda, 500 lei. Cei trei copii – fără nume de familie – ai surorii sale Anița vor primi câte 500 de lei. Și urmează nepoții Gorovei, în frunte cu unul la care se pare că a ținut în chip deosebit, în ciuda supărărilor pe care i le-a pricinuit. Voi stărui mai mult asupra acestui paragraf, așa încât îl las la urmă.

Manolachi Lozonschi, fiul fratelui Ioniță, va primi 600 de lei, iar Sandulachi, fiul celui alt frate, Ștefan, 1.000 de lei. Și apoi:

Trei mii lei să vor da **băetului Ștefan** ce să află dat de mine spre învățătura cărții la școala de la Suceava după osăbit răvaș ce-l are de la mine, care bani vor sta supt bună păstrare până va veni în legiuita vârstă, iar dobânda îi va fi și lui pentru hrana și îmbrăcăminte trebuincioasă.

„Băetul Ștefan”, căruia se vede că îi poartă o deosebită grijă, este copilul său din flori: „cu o țigancă roabă a sa – *ne spune paharnicul Costandin Sion, bine informat cu privire la acest prieten al tatălui său* – au făcut doi copii, din care unul s-au poreclit Codreanu și deși le-au lăsat ceva stare, dar fiind niște răi, s-au pierdut”¹⁶. Așa cum am arătat deja, este cunoscut un **Ștefan Codreanu-Lozonschi**, medelnicer în 1835, ajuns până la rangul de spătar în 1847¹⁷: neîndoielnic, una și aceeași persoană cu „băetul Ștefan” din testamentul de la 1827. Cercetări viitoare sau descoperiri întâmplătoare ne vor aduce, sper, mai multe informații cu privire atât la vremea școlirii sale la Suceava, cât și la evoluția sa ulterioară.

Abia după fiul din flori urmează „moștenitorii clironomii drepti, fiii miei Gheorghie și Marie”, care urmează a-și împărți pe din două averea sa de la Iași, țigani și banii aflători în casă și cei care s-ar mai putea încasa din dobânzile la sumele împrumutate („din datoriile ce le am la unii și alții după răspundire zapisălor”).

Punerea în aplicare a prevederilor testamentare a fost lăsată în seama marelui logofăt Teodor Balș, boier în care Lozonschi avea toată încrederea și pe care îl înputernicește chiar să adauge orice alte prevederi care ar fi de folos pentru iertarea sa, „ca pentru unul se sânt cel mai păcătos om în lume”; executorul testamentar putea, de pildă, să dispună

¹⁶ Paharnicul Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contimporane. Boierii moldoveni*, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefață de Mircea Anghelescu, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei, Editura „Minerva”, București, 1973, p. 157.

¹⁷ Mihai-Răzvan Ungureanu, *Marea arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, editor ~, ediția a II-a, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, p. 59.

a să face încă vre un agiutor pentru pomenire sufletului meu și ceia ce va găsa cu cale și de cuviință, atât întru ertare de niscăi alți bani din dobânzile capetilor ce am să eu, sau și vre un agiutor la vre un sfânt locaș dumnezeesc.

Din aceste prevederi, referitoare fie la creșterea lichidităților din casă prin încasarea datoriilor „după răspundire zapisălor”, fie la „ertarea de niscăi alți bani din dobânzile capetilor”, înțelegem că Iordache Lozonschi dădea bani cu împrumut și, firește, încasa și dobânzi. Nu știu dacă s-a păstrat vreunul dintre „zapisăle” care au trebuit să consemneze astfel de afaceri, dar nu cred că avem vreun motiv să nu-i credem mărturia. Omul lucrase la vistierie, era deci priceput în gestionarea banilor și a știut cum să înmulțească ceea ce a primit.

Ajung, acum, la paragraful care justifică interesul meu special pentru acest personaj. Iată-l în întregime:

Nepotului meu **Matei Goroveiu**, pe lângă toate cheltuelile, supărare și buna priința ce am avut pentru dănsul cu învățătura meșteșugului condeiului moldovinesc și grecesc și pe lângă banii ce i-am dat, după izvodul ce am de la dănsul, să i să mai dei încă una mie lei, care bani, de vreme ce el să află cu patima beții, deodată nu i să vor încredința în mână lui, ce din dobânda lor i să va face haine până să va părăsi de ace urâtă patimă și atunce i să vor pute slobozi și capitile. Fratelui său, lui **Ilie Goroveiu**, pe lângă banii ce i-am dat, i să vor mai da încă cinci sute lei și tot câte cinci sute lei să vor da fratelui lor **Sandu** și celorlalte surori a lor, câte sânt în viață.

Observ, mai întâi, că acest grup de nepoți și nepoate au un nume de familie, în timp ce copiii surorii Anița nu au; aici, însă, lipsește explicarea chipului în care Lozonschi era unchiul lor. Nu e greu de deslușit acest chip, întrucât în spița de la 1802 Iordache Lozonschi arată că avea două surori, Anița și Ilinca. Prin urmare, frații Gorovei nu pot fi decât copiii Ilincăi. Această deducție este confirmată de informații documentare ceva mai târzii, din care rezultă că Sandu (Săndulache) Gorovei era fiul postelnicelului Vasile Gorovei, a cărui soție se numea Ilinca¹⁸.

Matei Gorovei îmi era cunoscut ca unul dintre copiii de manuscrise de la începutul secolului al XIX-lea: Biblioteca Academiei Române păstrează un manuscris provenit din biblioteca lui Ștefan D. Grecianu, conținând *Cartea românească de învățătură* copiată de Matei Gorovei la 1817 după tipăritura din 1646¹⁹. Cu un nume care nu se regăsește în nici una dintre ramurile cunoscute ale

¹⁸ Despre toate acestea, cu documentația aferentă: Ștefan S. Gorovei, *Mobilitatea populației reflectată în istoria unei familii*. III. Răzeșii **Gorovei** de la Ghigoești (ms.).

¹⁹ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I, B.A.R., 1–1600, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 274 (ms. rom. 1275). Însemnarea este reprodușă și de I. Caproșu și E. Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un Corpus editat de ~*, III, Casa Editorială „Demiurg”, Iași, 2009, p. 401.

neamului și în absența oricărei informații de natură genealogică, l-am ținut pe acest Matei în sectorul *răzleților*, cu speranța că, poate, într-o zi, voi afla despre el lucruri mai precise. Speranța s-a împlinit și acum cunoștințele disparate s-au încheat într-un tablou mai coerent.

Imaginile înfățișate aici²⁰ (Fig. 3 și 4) dovedesc că Matei avea, în adevăr, deprinderea scrisului și înțelegem că aceasta se datora unchiului Lozonschi, care se îngrijise să-i dea „învățătura meșteșugului condeiului moldovinesc și grecesc”. Înțelegem, de asemenea, că el era nepotul favorit al testatorului și că nici măcar patima beției nu-l îndepărtase de sufletul acestuia. Nu am informații suplimentare despre Matei Gorovei, a cărui moarte o pot aproxima între martie 1827 (data testamentului) și iunie 1830, când nu mai figurează între „nepoții de soră ai răposatului paharnic Iordachi Lozonschi”. Însă este posibil ca el să fi fost căsătorit și să fi avut urmași: nașterea lui poate fi plasată spre 1780²¹, ceea ce înseamnă că a murit pe la 45 de ani. Oricum, la 1827 nu era un copil: tatăl său era deja răposat la 1804, când apare văduva sa Ilinca.

Mai pot adăuga că grija lui Lozonschi de a înlesni nepoților săi o viață mai comodă se verifică și în cazul unuia dintre frații lui Matei, anume **Ilie Gorovei** (beneficiar și el al prevederilor testamentare): o hotarnică a unui loc din Iași, făcută la 1809 de Iordachi Lozonschi biv vel sulger, poartă mențiunea „trecută în condică Ilie Goroveiu”²². Deci și acest nepot a deprins meșteșugul scrisului. Chiar și un alt frate, **Iordache Gorovei**, care nu figurează în testamentul lui Iordache Lozonschi – deși probabil i-a fost fin de botez – citea și scria: pe un manuscris cu *Zăbava fandasei*, cunoscuta traducere a lui Constantin Vărnăv, el a lăsat o însemnare despre urcarea lui Veniamin Costachi în scaunul mitropolitan la 1803²³.

Decăderea acestor băieți și a urmașilor lor face parte din acel proces de declasare, a cărui cercetare n-ar trebui să se împiedice în considerente pudibonde.

²⁰ Sunt recunoscător Prea Cuviosului Protosinghel Marcu Petcu pentru obținerea acestor imagini.

²¹ Fratele său Sandu a murit la 1848 în vârstă de 80 de ani, iar alt frate, Iordache, a murit la 1850 în vârstă de 70 de ani. Ținând seama de relativitatea consemnării vârstelor în actele mitricale (dar și a celor de Stare Civilă!), ca și de faptul că Matei pare să fi fost fratele cel mai mare, a aproxima nașterea celui din urmă pe la 1780 mi se pare rezonabil.

²² T. Codrescu, *Revistă istorică*, I, 1916, 9, p. 137.

²³ Ilie Corfus, *Câteva însemnări privind Biserica Moldovei*, în *MMS*, L, 1974, 1-2, p. 119 (ms. rom. 2798 de la Biblioteca Academiei Române); nu a fost reluată în volumul aceluiași autor, *Însemnări de demult*, Editura „Junimea”, Iași, 1975. Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, B.A.R., 1601-3100, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 380, transcrie însemnarea, dar nu dă numele autorului ei. Este reprodușă complet (după Corfus) de I. Caproșu și E. Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un Corpus editat de ~*, III, cit. (*supra*, nota 19), p. 158 (dar indicii nu menționează nici pe semnatar, nici manuscrisul pe care se află însemnarea).

Un cuvânt se cuvine spus și despre unele aspecte cronologice. În ceea ce privește vârstele și datele de naștere, aproximările sunt, în general, periculoase din cauza impreciziei consemnărilor, dar și a neregularităților în privința contractării căsătoriilor. Iordache Lozonschi, de pildă, este atestat documentar la 1772²⁴ (nu cunosc, încă, o mențiune mai veche) și își face diata după 55 de ani, în 1827, când se putea socoti ajuns „în vârsta aciasta a bătrânețelor în care mă aflu”; judecând după reperiile cunoscute, se poate aprecia că era născut pe la 1750-1755 și că, deci, a murit când avea vreo 70-75 de ani. Are, însă, la acea vreme, copii care încă nu ajunseseră la vârsta legiuită a maturității, erau în jur de 20 de ani sau mai puțin, deci îi procrease pe când se afla la vârsta de 50-55 de ani. Nu putem ști, însă, dacă la fel se întâmplase în familia cumnatului său Gorovei. Înțelegem, din aceste întâmplări, cât de subrede pot fi reconstituirile cronologice în materie de istorie familială și cu câtă prudență trebuie să le abordăm.

Tot de cronologie ține și data însăși a diatei lui Iordache Lozonschi: 17 martie 1827. În cercetarea precedentă, am afirmat că paharnicul-ctitor a murit în ultimele luni (septembrie-decembrie) ale lui 1818 (7327), acceptând informația că anul înscris pe piatra sa funerară îi indică trecerea la cele veșnice²⁵.

Autorul cercetării arheologice de la biserica Sf. Gheorghe-Lozonschi a putut vedea acea piatră și a descris-o astfel:

„În centrul naosului, dispusă pe axul longitudinal, se află încastrată în actuala dușumea piatra de mormânt a ctitorului Iordachi Lozonschi, cioplită dintr-un bloc de marmură de formă paralelipipedică, cu dimensiunile feței de 111 x 51 cm, având un chenar în relief, sub formă de mulară, cu lățimea de 2,3 cm, paralel cu care se desfășoară inscripția, mai puțin pe latura de V: «Iordachi Lozănschi vel pah(arnic) ctitorul bisăricii (cu) hramu(l) Svântului Gheorgh(i) 7327:1818». Slovele au dimensiunile de circa 2 x 3 cm. Câmpul este lipsit de decor”²⁶.

Nu am motive să mă îndoiesc de corectitudinea descifrării și transcrierii inscripției, dar acum trebuie să constat că data ei este în contradicție cu aceea a testamentului ctitorului. Cum, pe de o parte, până la această oră nu am putut vedea eu însumi această piatră funerară, iar, pe de altă parte, testamentul nu-mi este cunoscut decât în copie, nu pot formula nici o judecată: pe piatră s-a putut înscrie nu anul când a murit ctitorul, ci anul când s-a pus piatra, tot așa cum în diată am putea avea data copiei și nu a originalului. Din documentele satului Ghigoești, așa

²⁴ *Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774 (= Moldova în epoca feudalismului, VII)*, alcătuirea, cuvântul introductiv și comentariile de P. G. Dmitriev, sub redacția lui P. V. Sovetov, I, Editura „Știința”, Chișinău, 1975, p. 33.

²⁵ Costică Asăvoaie, *Biserica Sf. Gheorghe Lozonschi din Iași. Preliminarii pentru o restaurare*, în vol. *Studia in honorem Gheorghe Postică (Studii de istorie veche și medievală. Omagiu Profesorului Gheorghe Postică)*, Editura „Pontos”, Chișinău, 2004, p. 271.

²⁶ *Ibidem*, p. 270-271.

cum au fost rezumate în *Creșterea colecțiilor*, nu se poate trage nici o concluzie: o „țadă” din 25 mai 1823 privește părțile „de moșie ce are răpousatul Lozanschii ce le trag clironomii săi de la un Lucaciu biv medelnicer”²⁷, dar acest „răpousat Lozanschii” este mai degrabă Lozonschi Vicol, decât fiul său Iordache!

Mai lămuritoare ar putea fi catagrafia ținutului Neamț din 1820; acolo (f. 181^v), sunt înscrise postelnicul Săndulache Gorovei cu doi bejenari argați, precum și patru membri ai familiei Lozonschi: paharnicul Iordache (cu șase slugi), Săndulache (cu doi bejenari argați), Grigore (tot cu doi) și Manolache (cu trei)²⁸. Știm, acum, că Săndulache și Manolache erau nepoții de frate ai paharnicului, iar Grigore era chiar fratele acestuia. În studiul de acum câțiva ani, am socotit – având în vedere piatra din biserica ieșeană – că menționarea paharnicului Lozonschi ar putea însemna „casa” lui²⁹.

Cu toate acestea, există un fapt care demonstrează fără putință de tăgadă că **paharnicul Lozonschi nu a murit în 1818**, cum pare a sugera acea inscripție: el trăia încă în 1821, când evenimentele l-au determinat, ca și pe alți mulți boieri moldoveni, să se refugieze în Bucovina. Cu familia și servitorii, s-a așezat în Suceava, unde era încă și la 2 februarie 1823, urmând să plece spre casă în primăvară³⁰. Probabil în cursul acestei șederi în Bucovina va fi putut să aprecieze calitatea învățământului de acolo și, ca urmare, a decis să-l dea pe „bățul Ștefan” la școala din Suceava.

Nici din documentele relative la soarta proprietăților sale ieșene nu am putut culege o informație mai precisă cu privire la data morții. La 9 noiembrie 1828, păhărniceasa Caterina Lozonschi se plânga de pricinile pe care i le iscase un loc de casă din mahalaua Feredeilor, rămas de la soțul ei³¹. În aceeași mahala se aflau și casele lui Lozonschi, scoase la vânzare în 1836 de vornicul Ștefan Catargiu, epitropul nevârstnicului fiu al răposatului paharnic, care avea nevoie de bani pentru îmbrăcăminte, hrană și învățătură. Epitropul nu reușea să valorifice „sineturile” cu care Lozonschi împrumutase bani, iar averea imobilă de care dispunea minorul însemna un loc sterp și o casă doar începută³². Nu cunosc soarta acestui fiu și a surorii sale, Maria.

²⁷ Biblioteca Academiei Române, *Creșterea Colecțiilor*, XIV, 1910, ianuarie-martie, cit. (*supra*, nota 6), p. 51 (Biblioteca Academiei Române, *Documente istorice*, CXXIV/31).

²⁸ Cf. Corneliu Istrati, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1820*, editor ~, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, p. 101.

²⁹ Ștefan S. Gorovei, *Un boier nemțean, ctitor la Iași, și neamul său*, cit. (*supra*, nota 2), p. 163.

³⁰ Teodor Bălan, *Refugiații moldoveni în Bucovina 1821 și 1848*, „Cartea Românească”, București, 1929, p. 85.

³¹ Biblioteca Academiei Române, *Creșterea Colecțiilor în anul 1905*, Inst[itutul] de Arte Grafice Carol Göbl, S[ucce]sor Ioan St. Rasidescu, București, 1907, p. 116. Locul de casă a ajuns în stăpânirea căminarului Procopie Florescu, de la care l-a cumpărat Mihai vodă Sturdza.

³² SJAN Iași, P. 439 (condica Sturdza), p. 257, 262. Mulțumesc d-lui profesor Mircea

Așadar, dacă moartea paharnicului-ctitor poate fi plasată, în lumina informațiilor prezentate, în intervalul februarie 1823 - noiembrie 1828, se poate accepta restrângerea acestui interval în funcție de data testamentului: **martie 1827 - noiembrie 1828**. Noi informații vor putea stabili data cu mai multă precizie.

Cred că revine specialiștilor în istorie modernă să continue cercetările cu privire la acest personaj, care mi se pare interesant cel puțin din două puncte de vedere: ridicat dintre răzeșii de la Ghigoești, stăpâni de pământ cu strămoși vechi, el a îmbrățișat o carieră funcționărească, slujind mai întâi în vistierie; rangurile boieresti au venit apoi de la sine³³, ajungând chiar membru al Divanului domnesc³⁴. Și-a format o mică avere prin munca sa de scrib și cu înlesnirile slujbei și a înmulțit-o prin acordare de credite. Pământul și casele – care constituiau în chip tradițional partea de mândrie a unei averi – nu par să-l fi interesat în chip deosebit.

În al doilea rând, el a înțeles rolul științei de carte și – ca să folosesc o formulă actuală – a investit în cultură: pe cei mai apropiați de sufletul său i-a trimis la învățătură, netezindu-le astfel calea spre cariere productive. N-a fost, desigur, vina lui că amândoi băieții în care și-a pus încrederea au eșuat lamentabil. Și acesta este un fenomen general uman.

O săptămână după prezentarea acestei comunicări, d-l Lucian-Valeriu Lefter mi-a transmis – cu o amabilitate pentru care îi exprim și aici toate mulțumirile – un document identificat de d-sa în arhivele din Piatra-Neamț și care consemnează împărțirea unei jumătăți din satul Șofrăcești între răzeșii urmași ai vechilor „bătrâni”, cealaltă jumătate aparținând postelnicului Gheorghe Vârnav. Documentul³⁵ pare a fi o copie – dar probabil absolut contemporană – din 20 martie 1827.

Răzeșii de la Șofrăcești corespund în parte cu cei de la Ghigoești (numele Dabija, Giuncu, Lozonschi, Tebeică, Tiron). Este, desigur, urmare a unor încuscriri vechi, a căror descifrare nu poate face obiectul prezentelor note. Împărțea privește pe cei trei „bătrâni” care formau *jumătatea răzeșească* a Șofrăceștilor și care se

Ciubotaru pentru semnalarea acestui manuscris. Actele caselor (p. 260-261) încep cu un zapis din 29 ianuarie 1700 (loc vândut de Rubina, fata pitarului Cristea), care a rămas necuprins în masivul *corpus* de documente ieșene – cf. Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, III. Acte interne (1691-1725), editate de ~, Editura „Dosoftei”, Iași, 2000.

³³ În 1803 avea rangul de sulger – Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei la 1803*, editor ~, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, p. 287, 295, 307.

³⁴ Un act din 15 ianuarie 1814 (atestat pentru familia Leondari) este semnat de membrii sfatului domnesc, ultimul dintre ei fiind Iordache Lozonschi paharnic (Gheorghe G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru. Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia, la 1821*, publicate de ~, Fundația „Regele Carol I”, București, 1940, I, p. 95)

³⁵ SJAN Piatra-Neamț, *Fond Nicolae Stețcu*, inv. 161, F. 128, dos. 8/1927.

numeau **Gavrilaș Șoldan, Grigore și Ianache Șoldan**. „Bătrânul” Grigore (numit și **Gligorcea**) revenea Tironeștilor, care-l stăpâneau prin cumpărare, iar „bătrânul” Ianache Șoldan trebuia împărțit cu toți răzeșii, ceea ce înseamnă că probabil nu avusese urmași. Cel care ne interesează aici este, însă, „bătrânul” Gavrilaș Șoldan, în care pământul, săliștea, fânașul („cu spini cu tot”!) se împărțeau în părți egale între următorii răzeși: **Ștefan Lozonschi, Ioniță Lozonschi, Iordachi Lozonschi paharnic, Gligori Lozonschi**, și surorile lor **Ilinca Goroveiasa și Anița Ciocăneasa**. Înșirarea, repetată de patru ori, este importantă pentru trei chestiuni abordate în prima parte a acestor note: confirmă identitatea Ilincăi Lozonschi cu Ilinca Gorovei (anterior doar dedusă din alte informații), aduce numele de familie (Ciocan) al celeilalte surori și-l atestă în viață, se pare, pe paharnicul Lozonschi în martie 1827.

Dar acest document mai are o calitate: el deschide o perspectivă cu totul neașteptată pentru cunoașterea înaintașilor mai vechi ai personajului nostru, prin Șoldanii de la Șofrăcești, care au o cu totul altă istorie decât aceea a Șoldanilor de la Șoldănești, ramură a neamului Nădăbaico. Numele celor trei „bătrâni” din 1827 se regăsesc într-un document din 1641, prin care Vasile vodă Lupu a confirmat fraților **Enache, Gavril, Simeon, Vasilie, Gligorce și Vitol**, fiii lui Șteful Șoldan, cumpărăturile făcute la Șofrăcești pe Pârâul Negru, în ținutul Neamțului³⁶. Cu numele prea puțin modificate (Enache, Gavrilaș, Simion, Vasile, Gligorcea și Itul, fiii lui Șteful din Șofrăcești), îi regăsim la 1638, când același domn le confirma fraților o cumpărătură la Suhodol (Bacău)³⁷. Un document din 27 mai 1647 vorbește despre „Enachie, ficiorul îi Șoldăneasă din Șofrăcești” și pricina lui cu Ionașco, ginerele Purecioaci³⁸. La 28 august, când primea întărire pentru tot hotarul Șofrăceștilor, i se spune „Enachi din Șofrăcești, ficiorul îi Șoldăneasă”³⁹. Cu aceeași referire la mamă este menționat Gavril la 1632 („ficiorul ai Șoldanése den

³⁶ *DRH*, XXVI (1641-1642), volum întocmit de I. Caproșu, Editura Academiei Române, București, 2003, p. 178-179, nr. 198 (acest document se află la SJAN Piatra-Neamț, în același *Fond N. Stețcu*, la fel ca împărțeala din 1827 discutată aici).

³⁷ *DRH*, XXIV (1637-1638), volum întocmit de C. Cihodaru (†) și I. Caproșu, Editura Academiei Române, București, 1998, p. 464-465, nr. 499. V. și p. 70, nr. 69 (pricina Șoldăneștilor pentru Șofrăcești) și p. 319-320, nr. 325. Tot în grup sunt menționați la 1645: „ficiorii Ștefului Șoldan din Șofrăcești” – *DRH*, XXVIII (1645-1646), volum întocmit de Petronel Zahariuc, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Cătălina Chelcu, Editura Academiei Române, București, 2006, p. 167, nr. 211 (în indici, p. 643, este asimilat lui Ștefan Șoldan, boier din spița lui Pătrașco Nădăbaico).

³⁸ I. Tanoviceanu, *Articolul antepus eș, aș, iș, ȳ la numele proprii feminine*, în *Arhiva*, VIII, 1897, 5-6, p. 330 (documentul se afla atunci în arhiva lui Ernest Vârnav, proprietarul moșii Șofrăcești și Secuieni de la Roman; nu cunosc soarta acestei arhive). D-I Mircea Ghenghea mi-a facilitat consultarea acestui articol, comunicându-mi cu multă amabilitate imagini digitale; îl rog să primească mulțumirile mele cordiale.

³⁹ *Ibidem*, p. 331.

Șofrăcești”)⁴⁰, apoi, împreună cu Ionașcu, la 1637 („fiorii i Șoldăneasă de acolo”)⁴¹ și, împreună cu Enache, la 1644 („Enachie și Gavrilaş, ficioarii Șoldăneșii”)⁴².

Nu cunosc soarta lui Enache Șoldan; deși a fost căsătorit⁴³, s-ar părea – în lumina documentului din 1827 – că nu a avut urmași. Gligorcea, a cărui parte din Șofrăcești a fost vândută unui Tiron, a avut un fiu, Toderașco Șoldan, care la 1709, împreună cu un nepot de vară primară (Adam armașul, fiul Mariei, nepotul lui Gavrilaş Șoldan), vindea un țigan stolnicesei Ileana Cantacuzino de la Pașcani⁴⁴. Dintre ceilalți frați, este posibil că unul s-a călugărit, devenind Hirotei Șoldan, egumen al Mănăstirii Voroneț⁴⁵.

Faptul că, atunci când este vorba de stăpânirea la Șofrăcești, acești frați Șoldan sunt arătați ca fii ai mamei lor indică, fără nici o îndoială, sursa drepturilor lor în acel sat. Un document din 1617, foarte prost tradus, îl cuprinde și pe Șteful Șoldan între urmașii lui Vlad Șofrac, descălecătorul satului și beneficiarul unui uric (azi pierdut) de la Alexandru cel Bun pentru stăpânirea Șofrăceștilor⁴⁶. În aceeași bogată posteritate se aflau și urmașii lui Anton Bașotă, a cărui fiică Crâstina se măritase cu popa Purice; fiul ei, Simion Purice, apare des în pricinile Șoldanilor pentru Șofrăcești. La 1632, se menționează că vistiernicul Șteful Șoldan vânduse o optime din Șofrăcești logofătului Pătrașco Bașotă, care de la mătușa sa Cristina Purecioae și dela fiul ei, Simion, mai cumpărase și alte părți în satele Bodești și Dăncești⁴⁷.

⁴⁰ *Ibidem*. Documentul din 31 iulie 1632 nu se află în *DRH*, XXI (1632-1633), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, Editura Academiei, București, 1971.

⁴¹ I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 332. Documentul din 22 aprilie 1637 nu se află în *DRH*, XXIV, cit. (*supra*, nota 37).

⁴² *DRH*, XXVII (1643-1644), volum întocmit de Petronel Zahariuc, Cătălina Chelcu, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Nistor Ciocan, Dumitru Ciurea, Editura Academiei Române, București, 2005, p. 324, nr. 333. Mai departe, în document, sunt menționați „Enachie cu frații săi”. Împreună cu fratele Simion, Enache Șoldan este menționat și într-un document pe care Ghibănescu l-a datat „ante 7115”: Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XX, Viața Românească S. A., Iași, 1928, p. 164, nr. 136 (datarea mi se pare cam timpurie).

⁴³ Soția sa era Nazaria, fata Măriuței, nepoata lui Potârniche – *DRH*, XXVIII, cit. (*supra*, nota 37), p. 368, nr. 429.

⁴⁴ Dumitru Zaharia, Emilia Chiriacescu, Corneliu Cărmădaru, *Colecția de documente de la Arhivele Statului Bacău (1424-1848)*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1976, p. 39, nr. 81.

⁴⁵ *DRH*, XXIV, cit. (*supra*, nota 37), p. 64, nr. 64. Ca *Filothei Șoldan ot Voroneț* este înscris și în pomelnicul Mănăstirii Slatina: *Introducere la Inscriptiile medievale ale României. I. Orașul București*, cu studiu introductiv, repertoriu cronologic, note explicative, indicații bibliografice și indici, <volum alcătuit de> Alexandru Elian (redactor responsabil), Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, Editura Academiei, București, 1965, p. 328, nr. 284.

⁴⁶ *DIR*, XVII/4, Editura Academiei, București, 1956, p. 120, nr. 158.

⁴⁷ *DRH*, XXI, cit. (*supra*, nota 40), p. 228-229, nr. 178.

Dintre frații Șoldan de la Șofrăcești, cel mai interesant este Gavrilaş, strămoșul direct al lui Iordache Lozonschi. El a fost căsătorit cu Mierla, fiica lui Gligorie Arbure din Vorona⁴⁸. A avut mai mulți copii, între care Darie – numit „fiul Arburoaiei de la Vorona”⁴⁹ – vindea în 1680 pământuri în ținutul Romanului⁵⁰. O veche genealogie a urmașilor lui Luca Arbure arată că, însurat cu Mierla, acest Șoldan a fost cunoscut doar cu porecla *Nemțeanul*⁵¹; conform acestei spițe, a mai avut și alți copii: Adam, Paraschiva (căsătorită Cămârzan), Toader (care a reluat numele Arbure) și un Adam; acesta din urmă se poate să fie, însă, *nepotul* lui Gavrilaş prin fiica sa Maria, acel armaș Adam de la 1709⁵².

Dacă „bătrânul” Gavrilaş Șoldan revenea doar lui Iordache Lozonschi și fraților săi, fără să vină la împărțea și Vicoleştii, mulții lor veri primari dinspre tată, înseamnă că dreptul de moștenire le venea de la mama lor, care era – după cum ne încredințează spița din 1802 a Trudeștilor – Irina, fiica vornicului Tiron și a Mariei Toader Giuncu. Tironeștii de la 1827 sunt verii primari dinspre mamă ai fraților Lozonschi, copiii lui Ion Tiron, fratele Irinei. S-ar putea înțelege, din această succesiune, că înrudirea cu Șoldanii privea „bătrânul” Drăguica de la Trudești. Dacă raționamentul este corect, înseamnă că aceasta este filiera prin care, datorită căsătoriei lui Gavrilaş Șoldan „Nemțeanul”, strămoșii lui Iordache Lozonschi ajung la Luca Arbure și la toată boierimea epocii lui Ștefan cel Mare și a lui Petru Rareș.

Mai este un aspect interesant care merită relevat și discutat. Cum am spus deja, la 1827 o jumătate din satul Șofrăcești aparținea răzeșilor descendenți din frații Șoldan, iar cealaltă jumătate o ținea postelnicul Gheorghe Vârnăv (1754-1835). Or, și acesta din urmă era un răzeș de Șofrăcești, întrucât mama sa, Despa, cobora din neamul boierilor Purice⁵³, urmașii lui Simion Purice, fiul Crăstinei

⁴⁸ SJAN Bacău, VII/98, nr. 26 (1650 ianuarie 24), 47 (1668 august 11) și 55 (1670 iulie 21). Gligorie Arbure este atestat, cu fratele său Toader, la 1638: *DRH*, XXIV, cit. (*supra*, nota 37), p. 275-276, nr. 284.

⁴⁹ Arbureștii veacurilor XVII și XVIII sunt identificați mai ales prin raportarea la acest sat. În pomelnicul Mănăstirii Sf. Ilie a fost înscris „rodul lui Arbure ot Vorona” (I. Zugrav, *Biserica Sfântul Ilie de lângă Suceava*, în *MMS*, XLV, 1969, 10-12, p. 651). În ședința din 14 aprilie 2009 a CNHGS-I, d-na Elena Boncu a prezentat, la sugestia mea, o comunicare chiar cu acest titlu („*Rodul lui Arbure de la Vorona*”), care însă, din păcate, nu a mai ajuns la tipar.

⁵⁰ *CDM*, IV, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1970, p. 129, nr. 509.

⁵¹ Sever Zotta, *Semi-mileniul unui document de la Alexandru cel Bun și al satelor Bănila moldovenească și Igești din Bucovina (1428-1928)*, în *IN*, VII, 1928, p. 311.

⁵² V. mai sus, în text, și nota 44.

⁵³ Cf. documentul din 7 decembrie 1761 (7270), Biblioteca Academiei Române, *Documente istorice*, LXX/234: Neculai Vârnăv biv vel jitnicer avea pământ la Lăzești (Neamț) de la soacra sa Maria Puriceoae. Un cumnat al lui Vârnăv purta foarte ciudatul nume de *Limber Purice*. Documentul a fost semnalat, printr-un scurt rezumat cu data 1762 decembrie 7, de N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, adunate, publicate și întovărășite de o prefață de ~, I, Institutul de Arte Grafice și

Bașotă, cel menționat în documentul din 1617 ca unul care stăpânea acolo împreună cu toți urmașii lui Vlad Șofrac, între care și Șteful Șoldan⁵⁴. Cu alte cuvinte, la Șofrăcești **pământul a rămas vreme de patru secole în mâinile urmașilor întemeietorului aceluia sat** – unii boieri, alții răzeși. O cercetare amănunțită ar fi nu numai interesantă, dar și folositoare. Cu atât mai mult, cu cât urmașii lui Gheorghe Vârnăv au continuat să stăpânească pământul de la Șofrăcești încă un secol: posesorul documentelor folosite de Ioan Tanoviceanu în articolul său din 1897⁵⁵, Ernest Vârnăv (1858–1907), era strănepotul postelnicului de la 1827.

Mai este un amănunt care poate să pară amuzant. Postelnicul Gheorghe Vârnăv avusese o soră – numită Ilinca, la fel ca sora paharnicului Lozonschi! – care fusese măritată cu treti postelnicul Constantin Gorovei⁵⁶. El a avut, astfel, de-a face cu membrii a două ramuri ale acestui neam, înrudindu-se în grade diferite cu amândouă.

Rețelele de înrudiri și succesiuni constituie, după cum se vede, un domeniu întins pentru cercetări de mare folos în înțelegerea corectă a lungului nostru Ev Mediu. Iar în asemenea cercetări, genealogia rămâne, ca metodă de lucru, de neegalat.

Anexă

Testamentul lui Iordache Lozonschi

Dumnezeul cel vecinic, Părintele îndurărilor și Atotțiitorul, din mila căruia învrednicindu-mă și pe mine, / robul său, Iordachi Lozonschi biv vel pah(arnic), a adaugă până în vârsta aciasta a bătrânețelor în care mă aflu, / iar de acum giudecând că aproape este a plăți și eu opșiasca datorie cu întoarcire în

Editură „Minerva”, București, 1902, p. 457, nr. 95. Soția jîtnicerului Neculai Vârnăv se numea Despa, dar nu știu cine era tatăl ei: clucerul Gligoraș Purice (1722, 1723, 1724, 1739) sau, mai probabil, fratele său, postelnicul Ion Purice. Neculai și Despa Vârnăv sunt ctitorii bisericii Sf. Paraschiva din Secuieni, sat învecinat cu Șofrăcești.

Pentru neamul Purice: Ștefan S. Gorovei, „*Din Purice – Movilă*” și „*Barnovschi-Moghilă*”. *Două explicații (nu numai) genealogice*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 3-4, p. 328-330 și notele 9-16; idem, *Gesta Dei per Stephanum voievodam*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, Editura „Mușatinii”, Suceava, 2004, p. 406-407, notele 72-76. V. și Lucian-Valeriu Lefter, „*Boierii noștri credincioși*”. *Conexiuni genealogice în sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare*, în *AP*, VI, 2010, 1, p. 262-263 și notele 72-75.

⁵⁴ V. mai sus, în text, și nota 46.

⁵⁵ Cf. *supra*, nota 38.

⁵⁶ Cf. Ștefan S. Gorovei, *O dilemă genealogică*, în *Prutul. Revistă de cultură*, S. N., VII (XVI), 2017, 1 (59); idem, *Istorie culturală – istorie familială. Un „cerc literar” de la cumpăna veacurilor XVIII și XIX*, comunicare în ședința din 14 martie 2017 a CNHGS-I.

pământul din / carile sânt venit, mai înainte până a nu mă agiunge sfârșitul cel neștiut de mine, și mai / înainte de toată altă băntuială, până încă îmi sânt și toate mințile întregi, socotind de cuviință a face și eu o legiuită împărțală și hotărâre, atât pentru moștenitorii miei clironomi, / cât și pentru toată stare avere me, cătă Domnul Dumnezeu m-au învrednicit a pute câștiga prin / ostenială și sârguința din tânăra me vârstă până acum, și ace ce să va mai pute spori, de ci/ne anume hotărâsc a să clironomisă și cum să s(ă) împartă după a me săvârșire din viață, cum și / darurile ce le hotărâsc unora și altora.

Iată dar cu a me bună voia, din tot / sufletul și cu tot cugetul hotărâsc a să urma în chipul cum prin diiața me aciasta arăt în gios.

Trupul meu, întâmplându-să a mă săvârși aice, în orașul Eșii, să s(ă) îngroape la bi/sărica cu hramul Sfântului Marile Mucenic Gheorghe, unde sânt și ctitor, cu arhieriei și adunare de preoți, / făcându-mi-să și toate legiuitile griji până la trii ani tot cu arhieriei și sobor de peoți, așijdere și la diz/groparea oasălor păcătoșului meu trup iarăși să fie arhieriei și sobor de preoți. Iar întâmplându-mi-să sfârși/tul aiure, pomenirile toate să mi să facă tot cu arhieriei și bisăricii acie i să va da una mie lei pentru / a me vecinică pomenire.

Soției mele **Catrina**, după săvârșire me din viață, să i să dei lo/curile mele ce le am în Eș supt feredeul despre Bahluii după cuprindere scrisorilor și 5000, adică cinci mii / lei bani i toate straile ce le am făcute de mine i așternutul casăi și o fată din drepti robii miei / țăgani, să fie în veci a sale.

Fratelui meu **Grigorie** să i să dei una mie cinci sute lei și / **Smarandii**, fiicii sale, cinci sute lei.

Nepotului **Gheorghe** și nepoatelor **Marie** și **Catrina**, fiii / surorii mele **Anița**, să li să dei câte cinci sute lei.

Nepotului meu **Matei Goroveiu**, pe lângă toatechel/tuelile, supărare și buna priința ce am avut pentru dănsul cu învățătura meșteșugului condeiului moldovi/nesc și grecesc și pe lângă banii ce i-am dat, după izvodul ce am de la dănsul, să i să mai dei încă una mie lei, care bani, de vreme ce el să află cu patima beții, deodată nu i să vor încredința în mâna lui, ce din dobânda lor / i să va face haine până să va părăsi de ace urată patimă și atunci i să vor pute slobozi și capitile. / Fratelui său, lui **Ilie Goroveiu**, pe lângă banii ce i-am dat, i să vor mai da încă cinci sute lei și tot câte cinci sute lei să vor da fratelui lor **Sandu** și celoralante surori a lor, câte sânt în viață.

Lui **Ma/nolachi**, fiul fratelui meu **Ioniț(ă)**, i să va da șasă sute lei, iar lui **Sandulachi**, fiul fratelui meu **Ștefan**, / una mie lei.

Trii mii lei să vor da **băetului Ștefan** ce să află dat de mine spre învățătura cărții la / școala de la Suceava după osăbit răvaș ce-l are de la mine, care bani vor sta supt bună păstrare până va ve/ni în legiuita vârstă, iar dobânda îi va fi și lui pentru hrana și îmbrăcăminte trebuincioasă.

Iar toată ceialantă avere a me, mișcătoare și nemișcătoare, până la cel mai puțan, va fi și să va stăpăni // de moștenitorii clironomii drepti, fiii miei Gheorghie și Marie, adică casăle cu tot locul lor în care mă / aflu șazăind i toate argintăriile și pojăjie casăi să fie a fiicii mele Marii, dinpreună și / pe giământate din toți robii țagani și pe giământate din toată suma banilor ce sânt față și din căți să / vor scoate din datoriile ce le am la unii și alții după răspundire zapisălor, scăzindu-să dările ce le hotă/râsc mai sus. Iar locul casălor ce-l am în dosul bisăricii Sfântului Mucenic Gheorghie și ceialantă pe giământate / din robii țagani cum și ceialantă pe giământate din toată suma banilor ce sânt de față și din datorii /să fie a fiului meu Gheorghie. Asămine și toate părțile de moșii din toate hotarăle ce le am după / scrisori să fie iarăși a fiilor miei, împărțându-să drept câte pe giământate, fără a să înstrămbătă unu pe altul.

Asupra cărora copii și a averii mele după multă creștiniască bunătate ce am văzut că are asupra / me cinstitul boer dum(nea)lui Theodor Balș vel log(o)f(ă)t și ca un ipochimen ce-i firește ferit de totul ceia ce vatămă / pe altul, las și rânduesc pe dum(nea)lui întâi sinepitrop ca unul ce mult mai dinnainte vreme, după rugăminte ce / i-am făcut, au înbrășotat sprijinindu-mi bătrânețele și văzind mult agiutor la toate câte l-am rugat, fără / vre un interes și fără a priimi altă decât (după adivăr) buna cuvântare ce purure o am în inimă și în buze ca / Domnul Dumnezeu să-l învredniciască a să vide scris în carte vieții și trupește, și sufletește. Și tot asu/pră d(umi)sali las a socoti unde și de mai ceri trebuința a să face încă vre un agiutor pentru pomenire sufletului meu / și ceia ce va găsa cu cale și de cuviinți, atât întru ertare de niscăi alți bani din dobânzile capetilor ce am / să eu, sau și vre un agiutor la vre un sfânt locaș dumnezăesc să s(ă) facă și să s(ă) împliniască fiind tot pentru a me / pomenire, ca pentru unul ce sânt cel mai păcătos om în lume. Și dum(nea)lui cinstitul boer binevoind a pri/mi sarcina aceștii sânepitropii de va socoti, dau d(umi)sali voia a rândui din parte me un epitrop supt a d(umi)sali / supunere și ascultare la toate și pentru toate, până ce vor veni fiii moștenitorii miei în legiuită vârstă și îș(i) vor primi părțile lor, capitile cu rodirile ce să vor adăogi până atunce, cărora fii înpreună cu mult / puțan ce le orânduesc părțile lor, le las și părintiasca me blagoslovenie, aceia adică pe care și bunul / bătrânul Iacov o au lăsat fiilor săi.

Vă înbrășoșăz genunchile a mari și a mici și rog cu / lacrimi pre toți de opștie ca la cele ce voi fi greșit oricui ca un om să-mi de iertare. Și din parte me zic ca Sfân/tul Dumnezeu să erte pre toț(i). Iscălind diiata aciasta cu însuși(i) mână me făcută, nici sălit / de cineva, nici îndemnat prin vre o măgulitură nici de vre o sfială. Care să s(ă) și păzască în veci nestră/mutată. Amin.

1827 mart 17

LE TESTAMENT D'UN KTITOR JASSYOT: L'ÉCHANSON IORDACHE
LOZONSCHI (1827)

(Résumé)

En 2014, l'auteur a publié quelques informations concernant l'échanson Iordache Lozonschi, fondateur (ktitor) d'une église de la ville de Jassy, qui porte encore son nom (St.-Georges Lozonschi). Son intérêt pour ce personnage est justifié aussi par une vieille parenté qui rattachait, à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe, les Lozonschi à une branche des Gorovei. Le testament inédit, aimablement signalé par M. Mihai Dim. Sturdza, permet à l'auteur de revenir au sujet du personnage avec de nouvelles informations concernant sa famille et ses parentés (y compris les Gorovei, fils d'une de ses sœurs). Quoique descendant des răzeși (successeurs des nobles d'autrefois, mais possédant à l'époque des débris des anciens domaines ancestraux), la terre ne figure pas parmi les biens dont le partage devait être réglementé par ce testament. Les légataires – son épouse, son frère, ses neveux (fils et filles des frères et des sœurs), ses fils, un fils naturel – recevront surtout des grosses sommes d'argent, et les plus proches partageront ses biens immobiliers. Autour de ce testament, l'auteur a rassemblé plusieurs informations nécessaires pour éclaircir les origines de l'échanson Lozonschi et ses parentés.*

[* Un boyard de Neamț, ktitor à Iași, et son lignage (en roumain), in Monumentul, XV. Lucrările Simpozionului Național **Monumentul – Tradiție și viitor**, Ediția a XV-a, Iași, 2013, volume coordonné par Mircea Ciubotaru, Aurica Ichim et Lucian-Valeriu Lefter, Éditions „Doxologia”, Iași, 2014, p. 155-166.]

Liste des illustrations:

- Fig. 1. Le testament de l'échanson Iordache Lozonschi (première page).
- Fig. 2. Le testament de l'échanson Iordache Lozonschi (deuxième page).
- Fig. 3. Du manuscrit copié par Matei Gorovei la 1817 (feuille 3, recto).
- Fig. 4. Du manuscrit copié par Matei Gorovei la 1817 (feuille 176, recto).

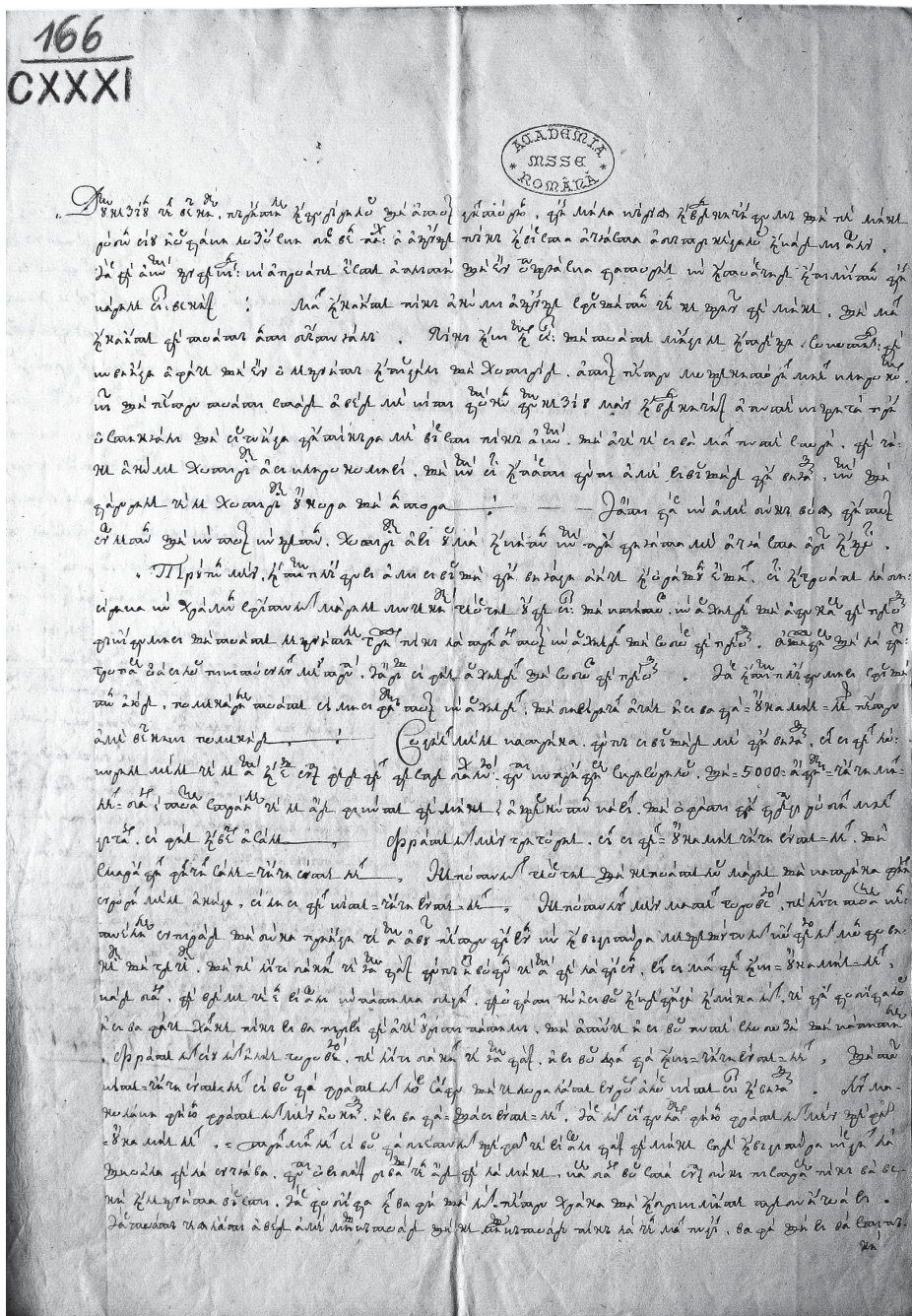

Fig. 1. Diata paharnicului Iordache Lozonschi (prima pagină)

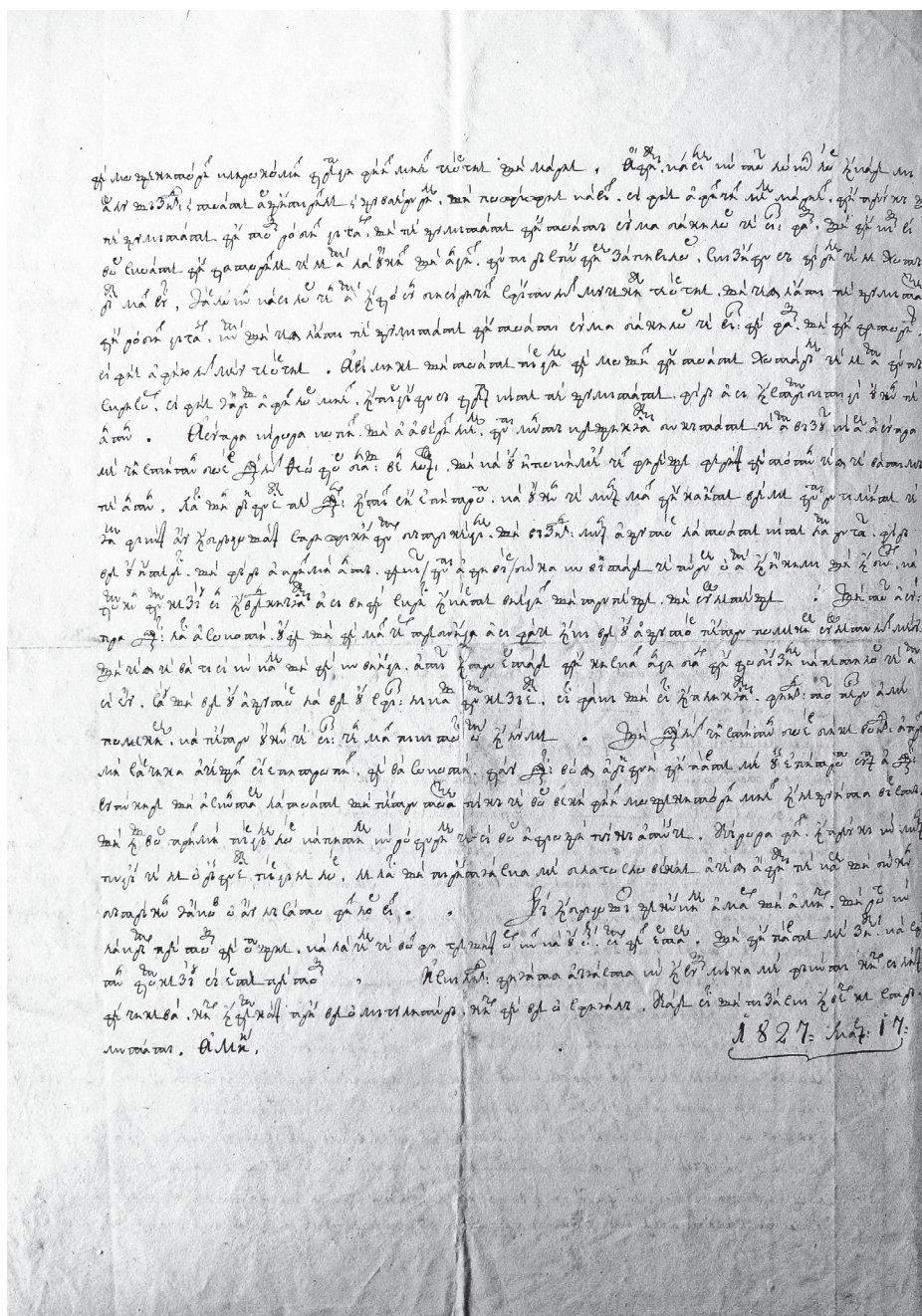

Fig. 2. Diata paharnicului Iordache Lozonschi (a doua pagină)

Іла кеа же з а принеуруне ес фані в ретамі, м' мах а: ^тт
 поі ево з' п'на, са з' кеа з' б'р' б'р' з' и з' б'р' мах а. Аи-
 те і ет' р' і м' ес а фані р' р' та м' ес а і а і а' ес і т' . Р' і а р' s
 и з' і л а и л а т' р' і м' і , ес і а м' к' і т' а і а з' і з' r' a r' s f' n a o' x
 Р' і а р' s р' o t' r' i n' i s , и з' o f' i b' i t' b' r' i m' a m' s e .

Іла кеа з' ки п' ас з' е в' e n' e Д' р' e Іоа . м' а р' i п' i c' a r' s : ^тт
 и с' i n' z' r' , e s' i z' i n' i a' z' e a d' a i r' s Іоа . Аи з' i i z' e a
 z' e n' e Д' р' e Іоа , аи з' i b' i t' e a і i z' r' s d' e a t' a o r' i e s o r' i c' a .

Іла і з' i z' i z' r' a r' s i n' k' e a e s' f' a n' i b' r' i v' r' e t' a m' i , m' e i
 e a t' r' b' i o r' b' i m' i n' i a' s m' a z' a r' i z' f' a n' i . Аи з' i a m' i z' o'
 e s o r' i c' a f' a r' i i n' d' e a t' a o , m' e n' a k' i m' i s b' r' i m' a r' i t' a r' i s .

Д' і а r' s e s a i n' a і л а і z' e a r' a r' i a n' s e s f' a n' i
 b' r' i v' r' e t' a m' i , m' e n' a z' e a m' i z' i n' e z' a r' i e s i n' t' f' a n' i , i e : z' i
 f' e o r' b' i m' i z' e a f' i z' i , e s i n' t' f' a n' i k' i m' a r' i r' e t' a m' i m' a z' e a
 e a f' a n' i . Аи z' i a r' i k' a i l a t' a r' i m' i e s a i n' a m' a i a s
 z' i z' r' s e s o r' i c' a z' i z' r' a r' s : i e z' e n' e a f' i z' i e s i n' t' f' a n' i .
 Аи z' i e s o r' i c' a a m' i z' o r' s D' i a r' s i n' a r' i a r' i e r' i e r' e
 b' r' i v' r' e t' a m' i e a f' i .

Іла ес і ет' і а і ет' o а : Д' а s t' e m' s i n' o z' a r' b' i a , Іі о n' e : -

Іі t' . z' r' i n' e : m' a i : ^тт -

Іа s p' r' e s' i p' o n' e s f' i t' o i m' a z' e n' e i b' a z' n' e i z' a m' e p' r' a
 e n' a a D' o n' i a s Іа s i n' e v' e . — Мат' в' e n' t' o r' o v' e i o :
 z' i o r' a m' s Іа m' i n' l' a a n' s :

Fig. 4. Din manuscrisul copiat de Matei Gorovei la 1817 (fila 176 recto)

COLECȚIA DE PORTRERE A FAMILIEI CALLIMACHI (SECOLELE XVIII-XIX)

Sorin IFTIMI¹

Cuvinte cheie: *domnitori, mari dragomani, boieri, portrete de șevalet, miniaturi, Giovanni Schiavoni, Scarlat Callimachi, Cuza*

Keywords: *princes of Moldavia, grand dragoman, boyard, portraiture, miniature, Giovanni Schiavoni, Scarlat Callimachi, Cuza*

Marile familii boierești din trecutul Principatelor Române și-au împodobit reședințele cu portrete ale generațiilor trecute, cultivând în acest fel un anumit tip de memorie familială. Fiecare portret reprezenta o poveste, venită dintr-o altă epocă, dar care adăuga ceva la *saga* familiei, ce merita să fie transmis celor din viitor. Era un mod de a învinge timpul și uitarea. Multe din scrierile memorialistice sau din inventarele gospodărești din arhivele familiale amintesc reședințe aristocratice care păstrau zeci de asemenea portrete de familie. De altfel, în veacul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului următor, portretistica a fost principala parte a picturii de șevalet asimilată de societatea românească aflată în curs de occidentalizare. Din păcate, multe dintre aceste colecții s-au risipit cu diverse prilejuri, din cauza vitregiilor istoriei. Galeria de portrete a familiei Callimachi este o fericită excepție de supraviețuire a colecțiilor unei însemnate familii istorice.

Pentru familia Callimachi, o foarte bună punere în temă a fost realizată, acum câțiva ani, de către Narcis Dorin Ion, care și-a propus un program mai amplu de studiu al elitelor și a arhitecturii rezidențiale din Țara Românească și Moldova². Desigur, contribuțiile mai vechi datorate istoricilor A. D. Xenopol, N. Iorga sau C. Gane au oferit un bun suport pentru studiul istoriei acestei familii³. Pe lângă acestea, am avut prilejul de a aduce și câteva contribuții

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași - Muzeul de Istorie a Moldovei, IAȘI.

² Narcis Dorin Ion, *Elitele și arhitectura rezidențială în Țările Române (sec. XIX-XX)*, Editura Oscar Print, București, 2011, p. 121-151 (*Conacul Callimachi de la Stănțești*).

³ A. D. Xenopol, *Istoria și genealogia Casei Callimachi*, Tipografia Curții Regale, F. Göbl și fii, București, 1897; N. Iorga, *Cartea neamului Calmăș din Moldova, zis Callimachi*, editor N. Iorga, Vălenii de Munte, Tipografie „Neamul Românesc”, 1910; Idem, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I, București, 1902; II, 1903; C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. II, Editura Universitas, Chișinău, 1991, p. 183-238.

personale, adunate în timp, chiar dacă nu mi-am propus să realizez o cercetare mai amplă asupra familiei Callimachi⁴.

Între familiile noastre istorice, cea a Călimăcheștilor reprezintă un caz special, prin faptul că reprezentanții acesteia au reușit să păstreze colecții de artă și bibliofile, trecând cu bine peste valurile istoriei, fără ca acestea să fie confiscate și integrate în colecțiile publice, așa cum s-a întâmplat în numeroase alte cazuri⁵. Rămase în cadru privat, piesele colecției au fost mai puțin cunoscute chiar specialiștilor, iar referirile la acestea s-au făcut foarte rar în lucrările de specialitate. Dintre istoricii de artă mai vechi, doar Remus Niculescu amintește în trecut de unele portrete, în scrieri din anii 1960.

Portrete din ramura domnească a familiei Callimachi

Familia Callimachi a dat istoriei patru domnitori, care au urcat pe tronul Moldovei la sfârșitul veacului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea. Ramura domnitoare, cea grecizată, a familiei s-a stins însă; urmași direcți din această linie nu mai există astăzi. Familia Callimachi de la București, ce își are cu obârșia la Stănțești (Botoșani), reprezintă ramura cadetă a familiei. Cu toate acestea, colecția cuprinde mai multe portrete de domnitori, copii realizate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Acest demers de recuperare a unei memorii familiale glorioase este datorat, probabil, lui Teodor Callimachi, pasionat colecționar și mare iubitor de istorie.

1. Portretele domnitorilor Ioan, Grigore, Alexandru și Scarlat

Seria acestor patru portrete de domnitori atrage atenția în mod deosebit prin faptul că au fost pictate împreună, de aceeași mână și în același stil. Ele reprezintă un segment din Istoria Moldovei: sunt trei generații ale aceleiași familii

⁴ Sorin Iftimi, *Pergamentul cu capsulă sigilară a Raliței Hrisoscoalea, privitor la „mortasipia Doamnei” din Târgul Iașilor (22 decembrie 1759)*, în *Arhivele Moldovei*, III-IV, 1996-1997, p. 123-133; Idem, *Doamna Smaranda Mavrogheni, soția lui Scarlat Callimachi vodă (c. 1773-1837)*, în Leonidas Rados (coord.), *Interferențe româno-elene (secolele XV-XX)*, Academia Română, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, Iași, 2003, p. 87-97; Idem, *Casa Callimachi din Iași (str. Cuza Vodă nr. 41)*, în *Monumentul*, XII/2, 2011, p. 425-447; Idem, *Un platou de faianță cu stema lui Teodor Callimachi*, în *AMM*, XXV-XXVII, 2004-2006, p. 225-231; reluat în Idem, *Vechile blazoane vorbesc. Obiecte armoriolate din muzeele ieșene*, Editura Palatul Culturii, Iași, 2014, p. 181-189; Idem, *Un ex-libris armoriat Callimachi-Văcărescu*, în Idem, *Vechile blazoane vorbesc. Obiecte armoriolate din muzeele ieșene*, p. 190-195.

⁵ Datorăm mulțumiri istoricului Narcis-Dorin Ion care, cu ani în urmă, ne-a înlesnit acest contact. Mulțumim, de asemenea doamnei Rodica Callimachi, soția regretatului Dimitrie Callimachi, pentru amabilitatea de a ne fi permis fotografierea și reproducerea portretelor păstrate în colecție, în cadrul acestui studiu.

domnitoare. Portretele sunt și o secvență de memorie familială care oferă motive de legitimitate și de mândrie.

Maniera în care sunt pictate portretele indică o epocă târzie, ceea ce îndeamnă la identificarea modelelor (a „izvoadelor”) care au stat la baza pictării lor. Pentru aceasta poate fi consultat vechiul album publicat de Nicolae Iorga, privitor la portretele de epocă ale domnitorilor români⁶. În lucrarea respectivă sunt reproduse câteva portrete, foarte asemănătoare, aflate cândva în galeria Epitropiei Sf. Spiridon din Iași. Acestea reprezintă vechea colecție a lui Iordache Beldiman, fost președinte al Curții de Casație din Iași, donată de către urmași amintitului așezământ. Se știe că 35 dintre portretele colecției Beldimanilor au fost pictate înainte de 1855. Cele câteva zeci de portrete de la Spiridonie se păstrează astăzi în colecția Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași. Ideea comanditarului a fost aceea de a copia chipuri de domnitori din diferite surse vechi și mai ales din bisericile ce păstrau portretele ctitoricești. Inițiativa a fost una salvatoare, întrucât multe din acele fresce votive au dispărut în deceniile ce au urmat.

Examinând portretele celor patru domnitori din familia Callimachi aflate la Muzeul de Istorie din Iași, constatăm că pe spatele acestora, pe rama de lemn, se află câteva însemnări în scriere chirilică, ce precizează sursa de proveniență a modelelor. Astfel, am putut stabili că, pentru portretele lui Ioan Th. Callimachi și al lui Grigore vodă Callimachi, sursa primară a fost colecția boierilor Cananău de la Corni (Botoșani)⁷. Pentru Alexandru vodă Callimachi se indică o miniatură de pe „Harta Milescu” (de fapt, harta lui Rigas Velestinul), iar portretul lui Scarlat vodă Callimachi este marcat pe spate cu un „M.”, ceea ce înseamnă că este o copie după un portret păstrat în colecția Mitropoliei Moldovei.

Dacă examinăm mai atent cele patru portretele de domnitori din colecția familiei Callimachi vom sesiza diferențe de desen care sugerează că nu portretele din colecția Spiridoniei de la Iași au fost modelele pentru lucrările examinate aici. În monografia dedicată de A. D. Xenopol familiei Callimachi, la 1895, sunt reproduse patru portrete lucrate în tuș, a căror aspect este foarte asemănător cu cel al portretelor pictate pe pânză⁸. Acestea sunt semnate de un desenator pe nume „Hrdlicka”, probabil de origine cehă. Este posibil ca acest artist să fi realizat și varianta pictată a portretelor.

⁶ N. Iorga, *Portretele domnilor români (după portrete și fresce contemporane)*, Sibiu, 1930. Ioan Teodor Calimachi, p. 174; Grigore Callimachi, p. 175; Alexandru Callimachi, p. 196; Scarlat Callimachi, p. 202.

⁷ O soră a domnitorului Ioan Th. Callimachi a fost măritată cu marele jîtnicer Gheorghe Cananău care și avea moșia principală la Corni, în județul Botoșani de astăzi. Aceasta trebuie să fi păstrat, printre amintirile de familie, portretul fratelui său și al fiului acestuia Grigore Callimachi. Pentru familia Cananău de la Corni vezi C. Gane, *Dincolo de sbuciumul veacului*, Editura Cugetarea, București, 1939, *passim*.

⁸ A. D. Xenopol, *op. cit.*

În varianta pictată pe pânză, sunt câteva elemente ce unifică cele patru portrete: aşezarea chipurilor în medalioane ovale şi renunţarea la fundalul neutru, prin adăugarea unor peisaje istorice considerate semnificative pentru biografia fiecăruia dintre cele patru personaje⁹. Ramele sunt şi ele speciale, având reprezentate, în cele patru colţuri, capul de bour din stema Moldovei istorice, pe un câmp auriu. Doar în cazul lui Scarlat Callimachi alternează bourul şi vulturul, semn că acesta a dobândit formal şi domnia Ţării Româneşti, fără a ajunge însă să o şi exercite. Deci, prezenţa acvilei valahe poate fi trecută în categoria „stemelor de pretenţie”. Cadrul exterior este decorat cu hexagoane şi romburi colorate, ce amintesc de pietrele preţioase de pe coroana domnească (smaralde, rubine ş.a.).

Pentru mai buna înţelegere a portretelor domnitorilor din familia Callimachi este necesară o sumară incursiune istorică privitoare la biografiile acestora. Aceste referiri istorico-biografice vor alterna cu analiza portretelor domnitorilor respectivi. Ele vor permite mai buna înţelegere a unor detalii din cadrul portretelor.

Ioan Th. Callimachi vodă (1758-1761). Acesta e fost primul reprezentant al familiei care a ajuns pe tronul Moldovei. Prin capacităţile şi eforturile sale, el a deschis această cale aurită pentru urmaşii săi. Ioan Callimachi a făcut studii în Polonia, la şcoala din Lemberg (Liov), unde a învăţat temeinic limba latină şi pe cea leşască. Cunoaşterea acestor limbi a reprezentat cheia ascensiunii sale. Nicolae Mavrocordat l-a trimis la Constantinopol, pe lângă capuchehaia Moldovei şi apoi în Cancelaria Imperială, unde va ajunge sub-dragoman. Ulterior, sprijinul Ghiculeştilor va fi determinant pentru cariera sa.

El a revenit în Moldova la 1727, pentru a sluji ca logofăt al treilea, în cancelaria lui Grigore Ghica Vodă. Pentru slujbele sale, a fost boierit cu rangul de mare medelnicer. Apoi a revenit la Țarigrad, unde şi-a continuat cariera de cancelarie. În anul 1741, Ianachi Callimachi a ajuns mare dragoman al Imperiului Otoman, funcţie pe care o va deţine până în 1751. El a fost destituit în urma unui context nefavorabil, fiind chemat noaptea la Poartă şi aruncat în temniţă; apoi a fost condamnat la moarte. Pedepsa a fost transformată ulterior, cu mari intervenţii, fiind surghiunit. Prin favoarea protectorului său, Reis Efendi, a revenit în dregătoria de mare dragoman (*terziman*) în 1752. Ioan Callimachi a slujit în cancelariile din capitala Imperiului Otoman vreo 40 de ani, înainte de a deveni domn al Moldovei¹⁰. Stamtiadi scria despre Ioan Th. Callimachi că „era un om învăţat şi practic; cunoştea mai multe limbi şi era înţelept şi adânc cunoscător în ale

⁹ O cercetare viitoare ar trebui să examineze dacă aceste peisaje tematice au existat de la început sau au fost adăugate într-o perioadă ulterioară. Sugestia a plecat, desigur, de la portretul lui Scarlat Callimachi din codul ce îi poartă numele, unde personajul era deja încadrat în acest fel.

¹⁰ Baronul de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Paris, 1783, vol. I-II, *passim*.

politicii; într-un cuvânt, era întru totul vrednic a îndeplini slujba de terziman”. Ianache Callimanchi a fost mare dragoman și în anii 1756-1758.

Ca răsplată a activității sale în serviciul Imperiului, Ioan Th. Callimachi a fost recompensat cu tronul de domnitor al Moldovei, domnind doi ani și două luni (1758-1761). La acea vreme, el era un om în vârstă de 67-68 de ani. După retragerea din scaun, acesta a revenit la Constantinopol, unde a mai trăit încă două decenii, săvârșindu-se din viață în 1780, când avea peste de 90 de ani.

Portretul domnitorului Ioan Teodor Callimachi, din colecția familiei, este un bust orientat trei-sferturi spre stânga. Personajul este înfățișat în costumul domnesc de ceremonie: are un gugiuman din blană de sobol (samur), împodobit cu luxosul surguci ce susține egreta, formată din trei pene. Acest element distingea gugiumanul domnesc de cel purtat de marii dregători ai țării. Caftanul roșu, îmblănit cu samur, completează costumația domnească, de investitură. Tratarea chipului personajului beneficiază de un bun desen, liniile fiind trasate cu siguranță. Pictura este una de tip academist, dar care nu se concentrează foarte mult asupra fineței detaliilor, cum ar fi făcut-o un „zugrav de subțire” contemporan cu domnitorul portretizat. Portretul pare al unui bărbat ceva mai tânăr decât vârsta de 67-68 de ani, cât avea Ioan Teodor Callimachi la dobândirea calității de domnitor.

Portretul-efigie a lui Ioan Teodor Callimachi are în fundal o bisericuță de lemn. Aceasta poate fi identificată cu bisericuța familiei, construită de Vasile Callimachi, vornicul de Câmpulung, tatăl domnitorului. Teodor Callimachi (1660-1740), vornicul de Câmpulung de la 1729, era căsătorit cu fiica lui Grigore vodă Ghica. Imaginea a fost aleasă pentru că vorbește despre originile familiei Callimachi, ce își avea rădăcinile în această regiune din nordul Moldovei. Imaginea dorea probabil să arate, cu o anumită mândrie, că un personaj de talia lui Ioan Callimachi, mare dragoman al Sublimei Porți și domnitor al Moldovei s-a putut ridica dintr-un loc atât de modest. Ioan Calimachi apare însă și în calitate de ctitor, așa cum reiese din pisania bisericii, care poate fi descifrată din imagine (Fig. 1).

Bisericuța de lemn Sf. Nicolae (1689) nu mai există astăzi la Câmpulung Moldovenesc, fiind strămutată în anul 1887 în satul Ciumârna¹¹ din comuna Vatra Moldoviței (județul Suceava). T.V. Stephanelli a găsit pisania bisericești din imagine și a publicat-o, ceea ce poate confirma conținutul inscripției și calitatea de ctitor a lui Ioan T. Callimachi¹². Inscripția este săpată într-o tablă de lemn de mici dimensiuni, în care capul de bour, stema Moldovei, este însoțit de titulatura domnească redată abreviat, doar prin inițiale: „Noi, Ioan Teodor Voievod, Domn

¹¹ Karl A. Romstorfer, *Die Kirchenbauten in der Bukowina (Mittheilungen der KK Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, vol. XXII, 1896, p. 41-76.

¹² T. V. Stefanelli, *Originea lui Ioan Teodor Callimachi (Călmașul)*, în *Arhiva*, VII, 1896; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 13.

al Țării Moldovei”. Aceasta arată că pisană a fost pusă între anii 1758-1761, pe când noul ctitor se afla pe tron. Pisană respectivă, sculptată și pictată pe lemn, a ajuns în colecția familiei Callimachi din București, păstrându-se în original până astăzi¹³. Astfel, aceasta a putut fi redată cu fidelitate în acest tablou.

Cele două volume de documente ale familiei Callimachi, publicate de Iorga la 1902-1903, reproduc chiar la început o pictură din interiorul bisericii, în care se vede pisană cu stema Moldovei și doi ctitori: Ioan T. Callimachi vodă și fiul său, Grigore Callimachi vodă¹⁴. Dacă imaginea nu este o reconstituire fantezistă, ci reflectă realitatea, atunci refacerea vechii biserici a familiei, sau cel puțin finalizarea lucrărilor, ar trebui pusă mai curând în domnia fiului, după 1761.

Grigore Callimachi vodă (1761-1764, 1767-1769) era fiul mai mare al domnitorului Ioan Callimachi, născut pe la 1735, sub o stea norocoasă. Acesta a urcat pe tronul Moldovei imediat după retragerea tatălui, la vârsta de doar 24 de ani, fără a mai fi nevoit să urce treptele unei cariere în Cancelaria imperială, până la funcția de mare dragoman. El a fost căsătorit cu Ileana, fiica lui Alexandru, fiul lui Nicolae Mavrocordat vodă. Legăturile înalte l-au ajutat să primească de două ori sceptru de domnie. Din porunca sa, la 1762 va fi scrisă *Condica de ceremonii al lui Gheorgachi*, intitulată „Condica obiceiurilor vechi și noi ale Curții Moldovei”. Deși soarta a părut multă vreme să-l favorizeze, Grigore Callimachi a avut un sfârșit tragic, fiind decapitat la Constantinopol, la 28 august 1769.

Portretul-efigie al lui Grigore Callimachi este un bust orientat trei-sferturi spre dreapta. Domnitorul arată ca un bărbat ceva mai matur decât vârsta de 24 de ani pe care o avea la urcarea pe tron; chipul s-ar potrivi mai curând cu imaginea domnitorului din a doua domnie (1767-1769). Pe cap, el poartă același gugiuman domnesc, din blană de samur, împodobit cu o egretă și surguci, prinsă de data aceasta pe partea stângă, mai expusă vederii. Pe umeri el poartă același caftan cu guler și bordură de samur. Sub aceasta se zărește bordura din blană de hermină, albă cu codițe negre, ce aparținea fermenței, veșmântul mai scurt care se purta pe sub caftan sau giubea¹⁵. Un portret de epocă ar fi insistat pe detaliile dungate ale anteriorului de mătase, redat aici monocrom, pentru simplificarea imaginii (Fig. 2).

Pentru fundal s-a găsit o soluție ingenioasă pentru a arăta atât o scenă de interior, cu doi boieri stând la taifas, cât și o priveliște de exterior, în care se pot vedea câteva clădiri cu aspect mediteranean. Terasa cu stâlpi de lemn și arce de

¹³ S-a scris că prima biserică de lemn, cea construită de vornicul Teodor Callimachi, ar fi fost distrusă de tătari, în cursul invaziei din 1718 și că a fost refăcută ulterior de fiul său, Ioan Teodor Callimachi.

¹⁴ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I, 1902; II, 1903. Pisană domnească din imagine este însă mult mai mare decât piesa reală.

¹⁵ Având în vedere faptul că era ginere al familiei Mavrocordat, putem nota că blana de hermină apare în mai multe portrete ce reprezintă pe domnitorii din stirpea Mavrocordaților.

factură orientală aparținea probabil unei reședințe a familiei Callimachi de la Constantinopol sau împrejurimi. Deasupra unuia dintre stâlpii terasei poate fi remarcat un blazon al familiei Callimachi, încadrat într-un scut de factură germanică și timbrat cu o coroană de tip princiar.

Alexandru Callimachi vodă (1795-1799) era fiului lui Ioan Th. Callimachi vodă și fratele lui Grigore Callimachi vodă. Alexandru s-a născut pe la 1737; deși mai mic de ani, Alexandru apare în portretele de epocă mult mai în vârstă decât fratele său Grigore. Aceasta pentru că a ajuns târziu pe tronul Moldovei, după mai bine de 26 de ani. Spre deosebire de fratele său, el a avut o carieră publică însemnată înainte de domnie. A devenit mare dragoman al Porții după 1785. În această calitate, el trebuia să fie un bun poliglot, cunoscând limbile elină, turcă, arabă, persană și franceză. A fost un simpatizant al Franței. Alexandru a realizat și el o căsătorie importantă, însurându-se cu Elena, fiica domnitorului Grigore Ghica.

Alexandru Callimachi a ajuns domn al Moldovei în 1795, pe când avea 58 de ani. Curtea domnească din Iași era, la acea dată, distrusă de un mare incendiu (1785), refacerea fiind foarte costisitoare. Astfel, noul domn a preferat să cumpere o casă mai impozantă, de la hatmanul Costache Ghica, aflată lângă zidul Spitalului „Sf. Spiridon”, împreună cu casele alăturate, ale lui Lupu Balș, și să amenajeze acolo o nouă Curte Domnească¹⁶. El a înconjurat clădirea cu ziduri și a construit monumentala poartă existentă și astăzi („Ușa nădejdi”). În 1790 aici a locuit cneazul Potemkin, comandantul armatei ruse în războiul declanșat împotriva Imperiului Otoman. Acest palat, cumpărat de stat în domnia lui Alexandru Ioan Cuza, la 1860, a devenit sediul primei Universități românești.

Alexandru Callimachi a sprijinit mișcarea de regenerare națională a grecilor, începută de Rigas Velestinul (Fereos). Ca semn al acestei apropieri, domnitorul a finanțat tipărirea Hărții Moldovei realizată de Rigas. Domnitorul a fost demis pe la sfârșitul lui martie 1799, din cauza Austriei. El s-a retras la Constantinopol, ca și tatăl său, unde va mai trăi încă 22 de ani. A trecut la cele veșnice de Crăciun, la 24 decembrie 1821, la vârsta de 84 de ani.

Portretul lui Alexandru Callimachi este, de asemenea, un bust orientat trei sferturi spre stânga. În mod evident, sursa primară a acestui chip este portretul de epocă gravat pe amintita hartă a lui Rigas, cu o autentică valoare documentară¹⁷. Portretul domnesc este însoțit de un hexamtru compus de Rigas, spre lauda celui care a înfăptuit acest act de mecenat. Deasupra zeița Fama (Vestea), iar dedesubt este o carte deschisă la cuvintele lui Plinius, libr. IV, „Spre fluviul Tyras (Nistru)...”;

¹⁶ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri, până la 1821*, ediția a II-a, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007, p. 342-352.

¹⁷ Portretul de pe harta lui Rigas a fost reprodus și de N. Iorga, *Domni români după portrete contemporane*, p. 195.

jos se mai află un scut cu armele Moldovei și zeița Istoriei scriind pe o carte deschisă. Harta a apărut la Viena, în 1787, în atelierul lui Franz Müller¹⁸.

Gugiumanul este corect redat, fără bordura albă, ca în portretele anterioare. În privința vestimentației, sub mantia îmblănită cu samur se vede bordura de hermină a fermenelei, iar dedesubt mătasea anterului vărgat, alb cu auriu. Fundalul portretului este un peisaj țarigrădean, de pe malurile Bosforului; în planul îndepărtat se zăresc cupola și minaretele Sfintei Sofia (Fig. 3). Este aceasta o reamintire a perioadei în care Alexandru a fost mare dragoman al Imperiului Otoman, dar și a capitalei imperiale în care a dobândit, în cele din urmă, domnia Moldovei.

Un alt portret din colecția familiei Callimachi a reluat chipul de pe harta lui Rigas, adăugând în dreapta-sus inscripția pusă de Alexandru Callimachi la 1786 pe „Ușa Nădejdi”, poarta de acces în incinta noii reședințe amenajate la Iași pe cheltuiala sa¹⁹. Această reprezentare îl leagă mai strâns de istoria Moldovei, printr-o contribuție directă la evoluția urbanistică a capitalei, la sfârșitul veacului al XVIII-lea (Fig. 7).

Scarlat Callimachi vodă (1812-1819), fiul lui Alexandru, născut pe la 1773, reprezintă a treia generație de domnitori proveniți din această familie. El a beneficiat de o educație deosebită în casa tatălui său, prin învățători francezi. Scarlat era odrasla cea mai grecizată a familiei Callimachi, deși amintea cu mândrie de obârșia sa românească. Vorbea însă mai ales în grecește cu boierii și întreaga sa curte. El a fost căsătorit cu Smaranda, fiica lui Nicolae Mavrogheni, domn al Țării Românești.

La 1784, Scarlat Callimachi a devenit secretarul dragomanului lui Ipsilanti, începându-și cariera în capitala imperială. La 1805, consulul Ruffin scria lui Talleyrand că „Scarlat Callimachi, dragomanul Porții, e însuflețit de un spirit de dreptate și de moderație exemplară... El vrea să fie susținătorul cauzei celei drepte și nu capul unei intrigi oarecare”... Scarlat Callimachi a contribuit, la 1806, la schimbarea politicii Porții prin îndepărtarea de Rusia și Anglia și apropierea de Franța. La Constantinopol, el a obținut numirea ca domn la 1806, pe care nu a putut-o însă exercita efectiv, din cauza războiului abia început. După încheierea păcii, a îmbrăcat caftanul de domnie la 8 septembrie 1812, dar a ajuns la Iași abia spre sfârșitul anului. Scarlat și-a început domnia în condiții grele, în contextul în care jumătate din Moldova a fost cedată Rusiei, în urma păcii din 1812.

Ultimul cronicar moldovean, Manolache Drăghici, nota că Scarlat „a fost un om învățat, blând și cuminte, ce se ocupa mult cu scrisul”. Se spune că scria cu propria sa mână epistolele către marele vizir de la Constantinopol. Scarlat Callimachi a publicat, în 1816, cunoscutul *Cod de legi al lui Callimachi*, inspirat

¹⁸ Al. Papadopol-Callimah, *Harta Moldovei lucrată de Rigas la 1797*, în *Convorbiri literare*, anul XVII, p. 328.

¹⁹ Este vorba despre palatul ce adăpostește astăzi Universitatea de Medicină din Iași.

din legislația austriacă. Codul a fost scris inițial în limba greacă și tipărit la Mănăstirea Trei Ierarhi, cu litere noi, aduse din Italia.

Depunerea lui Scarlat Callimachi din domnie, la 1819, s-a făcut cu firman de la Constantinopol, prin care era invitat pe malurile Bosforului pentru a primi noi dovezi de favoare împărătească. Îl aștepta perspectiva de a ocupa domnia Țării Românești. Cu toate acestea, Scarlat a murit otrăvit și decapitat, la 26 octombrie 1821, la vârsta de 48 de ani.

Portretul lui Scarlat Callimachi este, ca și celelalte, unul de tip efigie: un bust, trei-sferturi orientat spre dreapta și inclus în câmpul unui medalion oval. Gugiumanul din blană de samur este lipsit de surguci și egretă, fapt de neimaginat dacă portretul ar fi fost unul contemporan cu domnitorul. De asemenea, anteriorul cu care este îmbrăcat Scarlat este înfățișat într-o manieră simplificată, fără dungi. În schimb, prețiosul hanger de la brâu, simbol neoficial al statutului domnesc, este reprezentat în acest portret (Fig. 4).

Modul în care este realizat desenul figurii arată legătura directă cu portretul desenat de Hrdlicka. Pe frontispiciu Codului a fost publicat portretul gravat al lui Scarlat Callimachi, făcut de pictorul și litograful I. Bero Ludovicus Kreükely de Schwerdtberg și gravat de Blasius Höfel²⁰. Sursa primară a portretului gravat a fost probabil un portret contemporan al domnitorului, pictat în ulei pe pânză, atribuit pictorului Eustatie Altini și aflat astăzi în Palatul Mitropolitan din Iași²¹.

Fundalul portretului îmbină un decor convențional de interior, reprezentat de faldurile unei draperii roșii și nelipsita coloană clasică; acestea sunt combinate cu o deschidere spre peisaj: o priveliște spre mănăstirea Cetățuia din preajma Iașilor. Se știe că Scarlat Callimachi a rezidat în palatul reconstruit pe temelile vechii curți domnești și nu în clădirea amenajată drept Curte Domnească de tatăl său, Alexandru. Deci, o asemenea perspectivă de undeva din saloanele reședinței domnești poate fi imaginată²². Prezența coloanei arată că modelul portretului din colecția Callimachi a fost gravura și nu pictura lui Altini, din care lipsește acest element.

În colecția familiei se păstrează și un alt exemplar al portretului lui Scarlat Callimachi, de mici dimensiuni, pictat pe lemn, realizat probabil la o scară apropiată de a celui litografiat pe frontispiciul *Codului Callimachi*. Sub portret se află aceeași inscripție grecească, însă fără stema din sigiliul domnesc. Lucrarea este astăzi foarte întunecată și lipsită de claritate, dar o eventuală restaurare i-ar putea reda valoarea istorică.

²⁰ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 123. probabil fratele consulului cu același nume de la Iași.

²¹ Remus Niculescu, *Eustație Altini*, în *SCLA-AP*, XII, 1965, 1.

²² Sălile oficiale, Spătăria și celelalte, ofereau o priveliște spre partea opusă, spre oraș, nu spre mănăstirea Cetățuia.

2. Alte portrete domnești

În colecția familiei Callimachi se păstrează și alte portrete domnești, demne de interes. Pentru a le evalua însemnătatea, unele dintre ele au nevoie de o analiză specială privitoare la identificarea personajelor și a împrejurărilor în care aceste portrete au fost realizate.

Portret de domnitor. Ioan Th. Callimachi

În colecția familiei se păstrează un alt portret, de dimensiuni mijlocii, încadrat într-un oval, pe suport de carton. Lucrarea nu este semnată, nici datată, după cum nu are nici o însemnare privitoare la identitatea personajului reprezentat. În memoria familiei, portretul îl reprezintă pe „Alec Callimachi, vornic al Țării de Sus”²³. Totuși, asupra identității celui reprezentat credem că discuția poate fi reluată.

Hieratismul personajului, linearitatea desenului, lipsa volumelor, indică un zugrav bisericesc drept autor al portretului, sau o frescă de epocă drept sursă primară a imaginii. Modul în care este tratată fața personajului și mâna acestuia, trimitte de asemenea spre un pictor deprins mai curând a picta chipuri de sfinți, în tradiția neobizantină, decât a lucra portrete de șevalet. Rețin atenția mai ales ochii mari, cu privire pătrunzătoare²⁴. Stângăcia, modul convențional în care tratează faldurile veșmintelor, vorbește de unul dintre acei „pictori primitivi” ce fac trecerea de la portretele ctitoricești realizate în frescă la portretul modern (Fig. 5).

Simpla analiză a vestimentației personajului arată că nu este vorba despre un boier, fie el și mare vornic, ci de un domn aflat în funcție. Gugiumanul de samur cu surguci și egretă, caftanul clasic, hangerul de la brâu, fac parte din codul vestimentar care ne arată că avem în față imaginea unui domnitor. Într-o imagine pusă în legătură cu biserica familiei de la Câmpulung, putem distinge portretele întregi, în frescă, ale domnitorilor Ioan Th. Callimachi și Grigore Callimachi. Amândoi își sprijină una dintre mâini pe mânerul prețiosului hanger purtat la brâu²⁵.

Putem presupune o confuzie a personajelor prin omonimie și că în locul vornicului Alec Callimachi, personajul reprezentat ar putea fi Alexandru Callimachi vodă. Totuși, dacă comparăm portretul cu cele patru chipuri de domnitori din colecția familiei, vom putea constata că asemănarea cea mai mare este cu primul personaj din serie, Ioan Th. Callimachi vodă. Aceasta credem că este identitatea reală a personajului portretizat. Dincolo de privire, barba înspicată, redată convențional, este un alt indiciu în acest sens. Aici apare pentru prima dată gugiumanul de blană cu bordură albă la partea de sus, întâlnit apoi în portretele mai târzii ale lui Ioan și Grigore Callimachi. Un asemenea model de cucă nu credem să

²³ Narcis Dorin Ion, *op. cit.*, p. 124.

²⁴ Portretul amintește de cel al domnitorilor Constantin și Antioh Cantemir de la mănăstirea Mera.

²⁵ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I, 1902; II, 1903.

fi existat, culoarea albă de la partea superioară indicând, de fapt, fundul gugiumanului, ce era din mătase sau postav de culoare albă. Probabil că pictorul care a reprezentat astfel gugiumanul nu avusese prilejul de a vedea o asemenea cucă domnească în realitate.

Portretul lui Ioan Th. Callimachi provenit din donația de la Spiridonia din Iași are pe ramă o însemnare, în grafie chirilică, în care se arată că modelul după care a fost realizată pictura a fost un portret păstrat în familia „boierilor Canonești”, adică în Cananău de la Corni (Botoșani). Probabil că vechiul portret era unul realizat în această manieră, transpus în manieră academistă, occidentală, sub care ne-a fost transmisă până astăzi.

Portretul domnitorului Alexandru Callimachi (1795-1799)

Portret bust, trei-sferturi spre dreapta, realizat pe un fundal neutru. Figura foarte alungită, cunoscută din portretul contemporan gravat pe harta lui Rîgas, doar că acesta este un portret mai „de tinerete” al personajului, pe când acesta se afla în floarea vârstei. Bărbatul poartă gugiuman de samur și giubea de pambriu albastru, iar pe dedesubt un anterieu fin din mătase dungată. Privit cu atenție, se poate constata că vestimentația personajului nu conține elementele caracteristice ale unui domn aflat pe tron. Gugiumanul era purtat și de marii dregători. Cel domnesc avea fundul de culoare albă, pe când cel al marilor boieri avea fundul roșu, pentru cei aflați în funcție (*hăle*), iar pentru cei care nu mai dețineau funcții (*pale*) era de culoare verde. Dacă acest cod al epocii a fost respectat, în portret este reprezentat nu un domn, ci un fost dregător (Fig. 6).

De altfel, constatăm că gugiumanul de samur este lipsit de prețiosul surguci cu egretă, specific domnilor aflați pe tron. Haina purtată este o giubea boierească și nu un caftan de funcție. Mai mult, deși personajul este redat până la jumătate, nu este reprodus hangerul purtat la brâu de domnii aflați în funcție. Nu este exclus ca portretul care a stat la baza acestuia să fi fost pictat la Țarigrad, pe când Alexandru Callimachi era mare dragoman (*terziman*), atât gugiumanul cât și mantia fiind destul de asemănătoare cu vestimentația din acest tablou.

Istoricul de artă Remus Niclescu a reprodus în treacăt acest portret, în 1965, datându-l „către 1795”; desigur, autorul a luat în calcul anii de domnie ai acestuia (1795-1799)²⁶. Portretul se păstrează și în prezent în colecția familiei Callimachi. Am putut identifica un exemplar identic în colecția Muzeului Național de Artă al României²⁷. Autorii volumului au datat lucrarea în anii

²⁶ Remus Niclescu, *op. cit.*, p. 11.

²⁷ *Repertoriul picturii române moderne, Secolul al XIX-lea*, vol. 1, Literale A-E, volum întocmit de Costina Anghel și Mariana Vida, Muzeul Național de Artă al României, Galeria de Artă Românească, București, 2015, p. 178, nr. 325. (MNAR, inv. 2325). În aceeași colecție am putut identifica și un alt portret, necunoscut, al domnitorului Alexandru Callimachi, datat de autorii volumului, de asemenea, în intervalul 1860-1870; această nouă lucrare este înregistrată la inv. 2328.

1860-1870, după maniera de execuție. Lucrarea este o copie academistă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

De interes ar fi și compararea celor două exemplare ale portretului, păstrate până astăzi. Cel din colecția familiei Callimachi păstrează avantajul de a nu fi restaurat. Gugiumanul, deși alungit, păstrează o lățime mai firească. Giubeaua are o culoare incertă, între albastru și verde, poate în urma unei oxidări a culorilor. Dungile anterului, în verde și auriu, au păstrat mai bine modelul original, care este simplificat în celălalt exemplar. Portretul de la Muzeul Național de Artă și-a recăpătat luminozitatea și claritatea în urma unei restaurări, probabil. Este remarcabil modul în care este tratată blana fină a gugiumanului, firele de păr din barbă, precum, și felul în care este redată materialitatea blănii de samur care formează gulerul giubelei. Buzele bărbatului și-au recăpătat culoarea trandafirie, accentuată. Grija pentru aceste detalii era specifică „zugravilor de subțire” din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Portretul Mitropolitului Gavriil Callimachi (1760-1786)

Viitorul ierarh Gavriil Callimachi era fiul cel mai mare al vornicului Teodor Callimachi din Câmpulung Moldovenesc, primind din botez numele de „Gheorghe” (c. 1710). El a urmat calea monastică, fiind primit în rândurile obștii de la Mănăstirea Putna, unde a primit numele de „Gavriil”. Cu sprijinul fratelui său Ioan Th. Callimachi, ajuns mare dragoman al Imperiului Otoman, Gavriil a devenit arhidiacon al Patriarhiei de la Constantinopol, iar apoi mitropolit al Thessalonicului (1745-1760). Ulterior el a urcat pe scaunul de Mitropolit al Moldovei (1760-1786). Gavriil Callimachi este ctitorul Bisericii „Sf. Gheorghe” (Mitropolia Veche), unde își are și locul de veci²⁸. Piatra sa de mormânt se păstrează în pridvorul deschis, mediteranean, al amintitei biserici.

Portretul lui Gavriil Callimachi este unul de dimensiuni mari, aproape de cea naturală. Mitropolitul este înfățișat până la jumătate, trei-sferturi spre dreapta, ținând paterița în mâna stângă și binecuvântând cu dreapta. Fundalul este unul neutru, cu efect de clar-obscur. La partea superioară a tabloului se află o inscripție în limba română: „Gavriil Callimachi, întâi Thessalonicului și apoi Moldaviei mitropolit, 1758-1786”. La aceasta se adaugă semnătura pictorului „copie de C. D. Stahi”, lucrarea fiind și datată (Fig. 8).

Veșmintele acestuia evidențiază apartenența la cinul călugăresc al mitropolitului. Gavriil Callimachi este înfățișat purtând pe cap camilafca neagră, de ieromonah. Pe dedesubt poartă un anterior de culoare neagră, apoi rasa călugărească, iar pe deasupra marea mantie arhierască²⁹. Pe umeri mitropolitul

²⁸ Ioan Augustin Guriță, *Gavriil Callimachi Mitropolitul Moldovei (1760-1786)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2017.

²⁹ Pentru veșmintele și însemnele mitropolitului cf. Ene Braniște, *Liturgica generală, cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, București, 1993, p. 623-629.

poartă Mantia, o pelerină bogată, cu falduri, de culoarea cerului și împodobită cu mai multe benzi orizontale („râuri“) de culoare roșie. Această piesă vestimentară era îmbrăcată de mitropolit la intrarea solemnă în biserică și la procesiuni; ea nu putea fi purtată la slujbele în care arhiepiscopul îmbrăca stiharul și sacosul, pentru săvârșirea *Liturghiei*. Mantia este considerată a fi un veșmânt extra-liturgic.

Pot fi stabilite analogii între portretul lui Gavriil Callimachi și cel al mitropolitului Iacov Stamati, publicat de Remus Niculescu, portret aflat în colecția Mitropoliei Moldovei, către 1792³⁰. Cele două portrete au format o pereche, dacă nu cumva chiar și o serie, din care poate că au mai făcut parte și alte chipuri de mitropoliți moldoveni. Nu știm dacă portretul vechi, copiat de C. D. Stahi, se mai păstrează în colecțiile Mitropoliei Moldovei.

Portretul doamnei Smaranda Callimachi

Despre Smaranda, soția lui Scarlat Callimachi, ultimul domnitor din familie am mai avut ocazia să scriem, cu ceva timp în urmă³¹. În colecția familiei Callimachi se păstrează însă un mic portret al doamnei, care ne oferă prilejul de a reveni asupra acestui subiect. Portretul a fost publicat acum un secol, probabil după un alt exemplar păstrat³². Imaginile sale alb-negru ofereau însă imaginea unei figuri masculinizate și prea puțin grațioase. Cu totul altceva oferă această frumoasă imagine a doamnei, aflată în colecția Callimachi, în care Smaranda este redată cu eleganță și delicatețe - un portret realizat în manieră italiană.

Este un portret până la jumătate, ce o reprezintă pe doamnă șezând pe un scaun cu spătar înalt, tapițat cu roșu. Modul în care este reprezentat jilțul lasă impresia că personajul este orientat spre stânga, iar capul este întors puțin spre dreapta imaginii. În realitate, corpul este surprins din față, într-o postură destul de naturală. Lumina, de cabinet, este bine orchestrată, iar cromatica este în culori calde, intime. Este folosit clar-obscurul, iar elementele decorului interior, abia schițate, rămân în plan secund; lumina dirijează privirea spre chipul personajului reprezentat (Fig. 9).

Podoaba capului este una foarte savant alcătuită, combinând o bonetă cu o frumoasă năframă albă și o egretă de cocor prinsă în partea dreaptă, asemănătoare podoabei surguciului domnesc. Cele două podoabe cu diamante și smaralde, de pe frunte, erau deosebit de valoroase. Culoarea ochilor este potențată de vecinătatea celor două smaralde.

³⁰ Remus Niculescu, *op. cit.*, p. 12, fig. 5, portretul mitropolitului Iacov Stamati.

³¹ Sorin Iftimi, *op. cit.*, în Leonidas Rados (coord.), *op. cit.*, p. 87-97.

³² *Documente din secolele al XV-lea-al XIX-lea privitoare la familia Mano*, culese, adnotate și publicate de Constantin George Mano, București, Tipografia Curții Regale, F. Göbl și fii, 1907; Théodore Blancard, *Les Mauroyéni*, II, Ernest Flammarion, Paris, 1909, p. 385.

Vestimentația și sprâncenele îmbinate amintesc de figurile feminine din aceeași epocă, zugrăvite de Mihail Töpler³³. Gulerul amplu, de dantelă acoperă umerii și bustul (*ciupagul*). Setul de podoabe este completat discret cu două șiraguri de perle, la baza gâtului, și un mic inel pe degetul mic al mâinii stângi. Aceeași mână ține o năframă cu monograma doamnei „S. K”, cu litere latine, brodate cu auriu și încadrate de o coroniță vegetală, brodată cu verde.

Portrete din ramura boierească a familiei Callimachi

Colecția familiei Callimachi de la Stâncești păstrează și o serie de portrete ce înfățișează personaje din ramura proprie, încărcate cândva cu o deosebită valoare afectivă. În câteva cazuri ele și-au pierdut identitatea, rămânând doar chipurile enigmatice ale unor personaje ce își caută numele. Din fericire pentru cercetător, arborele genealogic al familiei arată că în ramura boierească a familiei succesiunea este una simplă, existând doar câte un bărbat în fiecare generație. Teoretic, identificarea portretelor după generații nu ar trebui să fie o problemă. Spre deosebire de occident, unde moda foarte dinamică separă generațiile, în orbita modei orientale există un imobilism ce traversează generațiile. Astfel, elementele de vestimentație nu ajută într-o măsură suficientă la datarea și atribuirea portretelor.

Pentru prosopografia bărbaților din ramura secundară a familiei Callimachi în epoca fanariotă sunt necesare câteva date istorice, care se pot dovedi folositoare și la analiza portretelor din colecție. Aceasta este singura ramură care are urmași până în zilele noastre, celelalte stingându-se.

Dumitrașcu Callimachi vel ban (1705-1758) de la Stâncești, era fiul vornicului Teodor Callimachi, era fratele cel mai mic al lui Ioan voievod și Gavriil Mitropolit. El este capul ramurii românești a familiei Callimachi; a rămas tot timpul în țară și nu știa grecește. S-a căsătorit cu Maria, fiica lui Alexandru Sturdza³⁴. La 1747 a fost ridicat la rangul de mare ban, de către Grigore Ghica vodă. În funcție până la 1753.

Ioan Callimachi paharnic (c. 1750- 1786) era fiul cel mai mic al banului Dumitrașcu Callimachi și a Mariei, fiica lui Alexandru Sturdza. A fost căsătorit mai întâi cu Joița, fiica logofătului Ioan Sturdza (c. 1780). A doua soție a fost Ruxandra, fiica marelui logofăt Constantin Catargi. Căsătoria a durat doar șase ani; cei doi soți au avut doi copii, pe Alecu și Maria³⁵. În documentele epocii se menționează că paharnicul Ioan Callimachi era văr primar cu domnitorul Alexandru Callimachi.

Alexandru Callimachi vornic (1781-1837) de la Stâncești, născut pe la 1781, era fiul cel mai mare al lui Ioan Callimachi, din căsătoria cu Ruxandra, fiica marelui

³³ Vezi și Sorin Iftimi, *Portretul Smarandei Manu de Mihail Töpler, aflat la Muzeul de Artă din Bacău*, în *Acta Bacoviensia*, X, 2015, p. 57-72.

³⁴ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 187.

³⁵ *Ibidem*, p. 191-192.

logofăt Costin Catargi. În 1801, Alexandru s-a căsătorit cu Ileana, fiica vornicului Gavriil Conachi. Din această însoțire se vor naște doi copii: Xenofon și Ruxandra. Prima sa soție a decedat înainte de 1813, iar fiul său Xenofon a murit la 1820³⁶. La 1819, Alexandru a fost pus în dregătoria de vel agă de către Scarlat Callimachi vodă, vărul său. El a fost cel însărcinat cu stingerea „răscoalei tătarășenilor”, cu care s-a confruntat orașul Iași la 1819³⁷. Alexandru Calimachi a urcat mai târziu până la rangul de mare vornic de Țara de Jos. A doua căsătorie a vornicului Alexandru Callimachi a fost cu Maria, fiica postelnicului Ioan Cuza. Din această căsătorie s-au născut Teodor și Smaranda. El a murit în 1837, iar văduva sa a trăit până la 1843.

1. Două portrete de șevalet

În colecția familiei Callimachi se află două portrete-pereche de dimensiuni mijlocii, care se cuvine să fie analizate împreună. Este vorba despre doi strămoși; așezați cronologic, cele două personaje sunt orientate față în față, comunicând reciproc. Sunt lucrări de dimensiune mijlocie, montate în rame specifice ultimelor decenii ale secolului XIX. Chenarul ramei ia forma de semicerc la partea superioară, încadrat de două rozete de un model special. Ambele portrete sunt pictate pe un fundal neutru.

Portret de boier de rangul II (Dumitrașcu Callimachi?). Este un portret-bust, orientat trei sferturi spre dreapta. Reprezintă un boier tânăr, ce aparținea unei generații mai vechi. Are ochii de culoare deschisă (o „marcă” a familiei) și mustața cu colțurile lăsate „pe oală”; după moda orientală a vremii, probabil că purta capul ras. Mâna, frumos pictată, este lipsită de inele, ceea ce ar fi fost puțin obișnuit într-un portret de epocă. Forma calpacului purtat pe cap, precum și lipsa bărbii indică un boier de rang mai mic (Fig. 10).

Anteriul de culoare măslinie are un model presărat cu flori mărunte. Pe deasupra, bărbatul poartă o giubea cu guler și margini late de blană. Nu este blana de samur a marilor dregători, dar este hermina, care indică o înrudire domnească. Credem că acesta este elementul cheie al portretului, chiar dacă el este valabil mai curând pentru comanditarul de la sfârșitul secolului XIX, decât pentru realitatea secolului XVIII.

Identificarea personajului ar conduce spre Dumitrașcu Callimachi (1705-1758), fiul unei domnițe din familia Ghica și frate al domnitorului Ioan Th. Callimachi. El este întemeietorul ramurii boierești, cadete, a boierilor Callimachi de la Stâncești. Nu este exclus ca acest portret să fie unul de fantezie, apărut din necesitatea de a-l înfățișa pe strămoșul fondator al ramurii secundare a familiei.

³⁶ *Ibidem*, p. 192-194.

³⁷ Gh. Duzincievici, *Date noi asupra răscoalei tătarășenilor din Iași și asupra sfârșitului domniei lui Scarlat Callimachi*, în *Studii*, XXI, 1968, 1, p. 63-81; *Istoria orașului Iași*, vol. I, coord. Constantin Cihodaru și Gheorghe Platon, Editura Junimea, Iași, 1980, p. 454-455.

Portret de boier de rangul I (Alexandru Callimachi). Este un portret-bust, orientat trei-sferturi spre stânga, pictat în manieră academistă. Gugiumanul din blană samur purtat pe cap, precum și barba impozantă, giubeaua din pambriu albastru îmblănită, de asemenea, cu samur, indică un boier de rangul I, un mare dregător. Portretul este, desigur, o copie târzie, realizată de un pictor ce poseda o bună tehnică, dar care a sacrificat anumite detalii ale portretului ce i-a servit ca model, preferând să privilegieze chipul personajului reprezentat. Portretul ce a fost folosit ca model, realizat în timpul vieții personajului avea, desigur, anterior cu dungi mărunte și brăul (*taclitul*) din mătase foarte colorată, împodobită cu flori mici, după moda epocii (Fig. 11).

Lucrarea nu păstrează vreo însemnare privitoare la personajul reprezentat, dar indiciile duc spre marele vornic Alexandru Callimachi. De altfel, un al doilea portret pictat al lui Alexandru Callimachi, publicat în 2011, de Narcis Dorin Ion facilitează această identificare³⁸.

2. Două portrete-medalion masculine

Se întâmplă ca portretele de dimensiuni modeste, chiar miniaturale să fie mai însemnate prin vechime și autenticitate decât portretele de mari dimensiuni, păstrate în copie. În colecția Callimachi se află două asemenea portrete masculine a căror identitate s-a pierdut, dar care ar putea fi restabilită în urma unor cercetări viitoare. Față de portretele de mari dimensiuni, ce aveau caracter de reprezentare, aceste mici portrete erau destinate a fi suveniruri de familie. Ele aveau deci un caracter mai intim, neoficial, fiind destinate de obicei soțiilor sau logodnicilor. Prin urmare și înfățișarea bărbaților din aceste portrete ar trebui să fie una mai degajată, desprinsă de postura oficială.

Portret de boier cu cealma. Un portret-medalion, pictat probabil pe fildeș, ne oferă chipul unui personaj având pe cap o cealma, un fel de „turban” format dintr-un prețios șal de mătase (cașmir), înfășurat mai lejer în jurul creștetului, ce conferă purtătorului un aer romantic. Această podoabă orientală, numită și „tarabulus”, nu era purtată de oricine; domnitorul, beizadelele și boierii din marile familii își permiteau un asemenea lux. Tarabulusul era folosit în ocazii neoficiale și de obicei, în interiorul spațiului domestic³⁹. Pe la 1823, domnitorul Grigore Ghica a emis chiar o poruncă ce interzicea portul tarabulusului pentru oricine, în afară de boierii de rangul I (vel logofăt, vel vornic, vel vistier, vel spătar sau vel agă)⁴⁰.

³⁸ Narcis Dorin Ion, *op. cit.*, p. 125.

³⁹ Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, vol. II, Editura Meridiane, București, 1987, p. 212-215.

⁴⁰ Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și societate urbană în România epocii moderne*, Editura Paideia, București, 2006, p. 84-85. Nicolae Suțu, în memoriile sale, relatează un episod din vremea tatălui său în care un tânăr boier român a fost decapitat la Therapia, din porunca amiralului flotei otomane, pentru că purta o asemenea podoabă textilă pe cap, rezervată doar musulmanilor. „Acesta interzisese portul

În afara tarabulului, barba îl arată pe purtător ca fiind un boier de rang înalt, din protipendadă. Boierul poartă o giubea îmblănită, se pare, cu blană de samur, cea mai prețuită dintre toate. Prin deschizătura giubelei se vede antierul de mătase trandafirie, al cărui câmp este semănat cu floricele albastre. Culorile cealmalei și cea a antierului sunt din aceeași arie cromatică (Fig. 12).

Un mare boier din familia Callimachi, purtător de cealma, pe la 1800-1820 nu putea fi decât marele vornic Alecu. Portretul a fost comandat probabil pentru a fi dăruit celei de-a doua soții, Maria Cuza.

Portret de boier cu carte. Al doilea portret-medalion, pictat pe fildeș, este încadrat într-o frumoasă ramă metalică de formă rotundă, formată din frunze de acant, în manieră baroc. Nu este un simplu portret-efigie, ci o compoziție în care tânărul boier se prezintă ca un știutor de carte și un iubitor de lectură („un intelectual”, am spune astăzi). El ține în mâna dreaptă o carte deschisă, sprijinindu-și cotul pe o masă de mici dimensiuni. Bărbatul poartă pe cap un calpac al cărui model este specific boierilor de rangul II; frumoasa barbă îl arată însă ca deținând o funcție importantă. Probabil că doar vârsta prea tânără este cea care îl ține, deocamdată, pe o treaptă mai joasă a onorurilor boierești. Giubeaua roșie, cu guler și margini de samur, ar indica, totuși, un boier din protipendadă (Fig. 13).

Dacă ar fi să riscăm o identificare, privind lista scurtă a boierilor Callimachi, de mai sus, am fi de părere că personajul ce corespunde cel mai bine acestui portret, cel puțin cronologic, ar putea fi *Ioan Callimachi paharnic* (c. 1750-1786), care s-a și stins la o vârstă destul de tânără.

3. Portretul Mariei Cuza-Callimachi (m. 1814)

Aceasta era fiica lui Nicolae Cuza și a Anastasiei Adam de la Barboși, ținutul Fălciu (azi Vaslui). Ea era deci soră cu Ioan Cuza și mătușă a domnitorului Alexandru I. Cuza. Fără să fi avut o existență remarcabilă, Maria este interesantă din perspectiva genealogiei familiei Cuza.

Portretul de mici dimensiuni, din colecția familiei Callimachi, este un bust, trei-sferturi spre dreapta. Tânăra femeie este reprezentată șezând pe un scaun cu spătar în stil Biedermeier, cu tapițeria trandafirie (Fig. 14). Coafura cu bucle verticale „englezești”, este specifică epocii. Chipul nu este cel al unei femei frumoase, dar ochii mari, căprui, și gura trandafirie păstrează farmecul vârstei. În rest, fața este lipsită de expresie și realist redată. Rochia albă, de bal, cu decolteu în „V” și mâneci ample sunt cele ale epocii. Decorul este unul convențional, cuprinzând o parte din interiorul camerei, dar realizând și o deschidere spre exterior. Draperia decorativă, de culoare verde și coloana neoclasică sunt ingredientele obișnuite ale portretului, în epoca Biedermeier. În colțul din

sarik-ului, adică a șalului răsucit pe cap în chip de turban”. Tânărul creștin, abia venit și neștiind despre această opreliște, a căzut victimă inflexibilității autorității otomane. *Memoriile Principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei (1798-1871)*, ed. Georgeta Filitti, Editura Humanitas, București, 2013, p. 59.

dreapta-jos, lucrarea este semnată cu roșu, de un pictor a cărui inițială este „S”⁴¹. O inscripție târzie de pe spatele portretului arată, cu siguranță că personajul portretizat este „Maria Callimachi, născută Cuza”.

Arborele genealogic al familiei Cuza, întocmit de Gh. Ghibănescu, o arată pe Maria ca fiind căsătorită, înainte de 1835, cu spătarul D. Bondrea⁴². Informațiile mai noi arată că aceeași Maria Cuza a fost căsătorită și cu Alexandru Callimachi (1781-1837), rezultând o legătură cu arborele genealogic al altei familii domnitoare din Moldova. Aceasta a fost a doua căsătorie, întrucât Alexandru Callimachi fusese însurat anterior cu Elena Conachi. O placă de marmură neagră, aflată în capela de la Stâncești (jud. Botoșani), principala reședință a familiei Callimachi, consemnează ambele legături matrimoniale. Astfel, „Prințul Roșu”, Scarlat Callimachi (1896-1975), se situează în această descendență a familiilor domnitoare Callimachi și Cuza. Aceasta făcea ca și regretatul Dimitrie Callimachi să se considere ca ultimul descendent din Cuzești; neamul său coboară însă dintr-o mătușă a lui Cuza Vodă, și nu direct din sângele domnitorului.

4. Portretul copiilor din familiile Callimachi, Rosetti și Catargi (c. 1843)

Frumosul portret ce reunește chipurile a cinci copii din prima jumătate a secolului al XIX-lea se păstrează, de asemenea, în salonul familiei Callimachi. Este o lucrare de mari dimensiuni, nesemnată, dar atribuită de familie pictorului italian Giovanni Schiavoni, fost profesor la Academia de Arte din Iași. Această pictură ne oferă ocazia de a aprecia stilul pictorului Schiavoni (portretele de copii solicitând o sensibilitate deosebită), precum și posibilitatea de a reevalua capacitatea pictorului de creare a unor compoziții de complexitate mai mare.

Grupul de copii ilustrează descendența lui Ioan Callimachi (1750-1786), cu cea de-a doua soție, Ruxandra Catargi. Ei sunt copiii Ruxandrei Callimachi, rezultați din două căsnicii: Nicolae Catargiu-Callimachi (viitor diplomat), Gheorghe Rosetti-Roznovanu (viitor colonel, senator, prefect) și sora lui Adela Rosetti-Roznovanu. Lor li se alătură frații mai mici, Teodor Callimachi (viitor diplomat) și sora lui Smaranda Callimachi, orfani din 1843, ce au crescut, de asemenea, în casa mătușii lor Ruxandra. Teodor Callimachi este băiețelul cu bucle blonde și ochi albaștri (Fig. 15). Am avut prilejul de a dedica acestui tablou un studiu special cu ceva timp în urmă și nu este cazul de a reveni pe larg, cu acest prilej⁴³. Este însă ocazia de a arăta locul lucrării amintite în cadrul galeriei de portrete a familiei Callimachi.

⁴¹ Numele complet va putea să fie citit fără dificultate, dar nu am avut prilejul de a studia mai atent acest detaliu.

⁴² Urmașii din această căsătorie vor apărea la dezbaterile succesiunii patrimoniale a domnitorului Alexandru Ioan Cuza.

⁴³ Sorin Iftimi, *Giovanni Schiavoni - Portretul copiilor din familiile Callimachi, Rosetti și Catargi*,

5. Teodor Callimachi, diplomat (1836-1894)

Acesta era fiul lui Alexandru Callimachi și al Mariei Cuza, era văr primar cu Alexandru Ioan Cuza⁴⁴. El a fost căsătorit cu Zenaida, fiica vornicului Alexandru C. Moruzi de la Zvoriștea (jud. Dorohoi). Teodor a fost secretar al Agenției Principatelor Unite la Constantinopol, pe când aceasta era condusă de Costache Negri⁴⁵. Teodor Callimachi a fost cel care a avut onoarea de a aduce în țară firmanul de recunoaștere a Unirii Principatelor, emis de sultan la 4 decembrie 1861. Din 1863, când s-a înființat reprezentanța diplomatică a României la Belgrad, primul titular al noului post a fost Teodor Callimachi; el își va exercita mandatul până la sfârșitul domniei vărului său (1866)⁴⁶.

Portretul lui Teodor Callimachi, de dimensiune mijlocie spre mică, este semnat și datat: *Monogramist „R. 1860”*. La acea dată, Teodor era secretarul misiunii diplomatice a Moldovei la Constantinopol și deci pictorul care a realizat portretul nu trebuie căutat printre cei care și-au făcut veacul pe la Iași, în capitala Moldovei. În imagine este reprezentat un bărbat tânăr, cu alură de personaj romantic (Fig. 16). Ochii albaștri, pătrunzători și părul puțin răvășit îi conferă acest aer special. În rest, ținuta corectă, elegantă: o redingotă de culoare închisă, cu o vestă maro pe dedesubt, iar gulerul cămășii albe este legat cu o eșarfă, în formă de fundă. Fundalul lucrării este neutru, dar cromatica și eclerajul sunt bine realizate.

Colecția de portrete a familiei Callimachi, așa cum s-a păstrat, ne ajută să ne facem o idee despre ce însemnau, altădată, vechile galerii de portrete constituite în marile case boierești. Ele aveau o însemnătate nu doar familială, ci prezentau un interes mai larg, pentru evoluția istoriei și artei în spațiul românesc. Portretele domnești din colecția Callimachi reprezintă latura de prestigiu și legitimitate, racordarea la istoria glorioasă a familiei. Această parte este formată, în mare parte, din copii de epocă, realizate după portrete vechi, păstrate în alte colecții publice sau private. Proiectul de recuperare a memoriei familiale prin portrete, realizat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se datorează în primul rând lui Teodor Callimachi, mare iubitor de istorie și colecționar de artă; fiul său, Alexandru Callimachi, i-a continuat preocupările. Nucleul vechi al colecției este reprezentat de cele câteva portrete boierești, de mici dimensiuni, care reprezentau pe strămoșii direcți ai ramurii secundare a familiei. Cele mai vechi datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea. Cea mai

în *CI*, XXVII-XXIX, 2008-2010, 2011, p. 293-302.

⁴⁴ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 195-197.

⁴⁵ Dumitru Vitcu, *Diplomații Unirii*, Editura Academiei, București, 1979, p. 230-242.

⁴⁶ Sorin Iftimi, *Un platou de faianță cu stema lui Teodor Callimachi*, în *AMM*, XXV-XXVII, 2004-2006, p. 225-231; reluat în idem, *Vechile blazoane vorbesc. Obiecte armorate din muzeele ieșene*, p. 181-189.

remarcabilă, din punct de vedere artistic dar și al ideei de istorie familială, este lucrarea lui Giovanni Schiavoni de la 1843, care înfățișează portretele celor cinci copii proveniți din familiile Callimachi, Rosetti și Catargi, dar crescuți sub același acoperiș, cu îndemnul de a fi mereu împreună.

THE COLLECTION OF CALLIMACHI FAMILY PORTRAITS

(18TH -19TH CENTURY)

(Abstract)

The collection of Callimachi family portraits, as has been preserved, helps us to get an idea on the significance the old portraits of the big boyar houses had. Such portraits were not only important for the family, they were of greater interest for the evolution of history and art in Romanian space. The princely portraits in the Callimachi collection represent the prestigious and legitimate side, connecting to the glorious family history. This part consists mostly of contemporary copies, made after the old portraits, preserved in other public or private collections. The project of recovering family memories through portraits painted in the second half of the nineteenth century, is primarily due to Teodor Callimachi, a great lover of history and art collector; his son, Alexandru Callimachi, continued his concerns. The old core of the collection consisted in several small portraits of boyars, representing the direct ancestors of the secondary branch of the family. The oldest dates from the end of the 18th century and the first decades of the 19th century. The most remarkable, from an artistic point of view, as well as the idea of family history, is Giovanni Schiavoni's work of 1843, portraying the five children of Callimachi, Rosetti and Catargi families, who were raised together, urging them to remain close .

List of Illustrations:

- Fig. 1. Prince Ioan Th. Callimachi (1758-1761) in front of the Campulung church. The votive inscription of the church is preserved in the family collection.
- Fig. 2. Prince Grigore Callimachi (1761-1764, 1767-1769) at one of his residence. Above the right pillar, the Callimachi family coat is painted.
- Fig. 3. Prince Alexandru Callimachi (1795-1799) in Constantinople. In the background is St. Sophia with its minarets.
- Fig. 4. Prince Scarlat Callimachi (1812-1819) in the Prince's Palace in Iasi. In the background is the Cetățuia Monastery.
- Fig. 5. Portrait of a prince, identified as Prince Ioan Th. Callimachi.
- Fig. 6. Young prince Alexandru Callimachi, without regalia, after a portrait dated in the end of the 18th century.

-
- Fig. 7. Prince Alexandru Callimachi (1796-1799) with the votive inscription of his "Door of Hope", the entrance to the Princely Court in Iași.
- Fig. 8. Metropolitan Gavriil Callimachi of Moldavia (1760-1785). Copy of C. D. Stahi after a portrait in the Metropolitan Collection.
- Fig. 9. Smaranda Mavrogheni, prince Scarlat Callimachi's wife.
- Fig. 10. Portrait of a boyar (Dumitrașco Callimachi?).
- Fig. 11. Grand *Vornic* Alecu Callimachi.
- Fig. 12. Large portrait portrait of the Callimachi family (Grand *Vornic* Alexandru Callimachi?).
- Fig. 13. The portrait of a boyar from the Callimachi family.
- Fig. 14. Maria Cuza, wife of Alecu Callimachi, Teodor's mother.
- Fig. 15. Giovanni Schiavoni, *Portrait of the Children of the Families Callimachi, Rosetti and Catargi* (c.1843).
- Fig. 16. Teodor Callimachi, portrait from 1860.

Fig. 1. Ioan Th. Callimachi vodă (1758-1761) în fața bisericii de la Câmpulung.
Pisania bisericii se păstrează în colecția familiei

Fig. 2. Grigore Callimachi vodă (1761-1764, 1767-1769) la o reședință a sa.
Deasupra stâlpului din dreapta este pictat blazonul familiei Callimachi

Fig. 3. Alexandru Callimachi vodă (1795-1799) la Constantinopol.
În fundal se zăreștete Sf. Sofia cu minaretele sale

Fig. 4. Șarlat Callimachi vodă (1812-1819) în Palatul Domnesc din Iași.
În fundal se vede Mănăstirea Cetățuia

Fig. 5. Portret de domnitor, identificat cu Ioan Th. Callimachi vodă

Fig. 6. Alexandru Callimachi vodă tânăr, fără însemne domnești,
după un portret datat la sfârșitul secolului XVIII

Fig. 7. Alexandru Callimachi vodă (1796-1799) cu pisania așezată de el pe „Ușa Nădejdi”,
întrearea în incinta Curții Domnești din Iași

Fig. 8. Gavriil Callimachi mitropolit al Moldovei (1760-1785).
Copie de C. D. Stahi după un portret aflat în colecția Mitropoliei

Fig. 9. Smaranda Mavrogheni, doamna lui Scarlat Callimachi vodă

Fig. 10. Portret de boier (Dumitrașco Callimachi?)

Fig. 11. Marele vornic Alecu Callimachi

Fig. 12. Portret de mare boier din familia Callimachi (marele vornic Alexandru Callimachi?)

Fig. 13. Portret de boier din familia Callimachi

Fig. 14. Maria Cuza, soția lui Alecu Callimachi, mama lui Teodor

Fig. 15. Giovanni Schiavoni,
Portretul copiilor din familiile Callimachi, Rosetti și Catargi (c. 1843)

Fig. 16. Teodor Callimachi, portret de la 1860

MIHAIL VODĂ STURDZA ȘI PROIECTUL CELEI DINTĂI DECORAȚII ROMÂNEȘTI: *SEMNUȚUL DISTENȚIEI A NEPRIHĂNITEI SLUJBE*

Tudor-Radu TIRON¹

*...Mortels, prosternez-vous: c'est ainsi que le roi
Honore le mérite, et couronne la foi...*
(Racine, Esther, II, 5)

Cuvinte cheie: Mihail vodă Sturdza, Regulamentul Organic, decorații românești, boierime, administrație

Mots-clefs: prince Mihail Sturdza, Règlement Organique, décorations roumaines, noblesse, administration

Autorii care s-au aplecat asupra începuturilor faleristicii românești au constatat că, sub aspect formal, instituirea celei dintâi distincții este legată de domnia lui Alexandru Ioan Cuza: astfel, la 24 mai/ 5 iunie 1860², principele a sancționat proiectul legii prin care se înființa o medalie, cunoscută sub numele „Pro Virtute Militari”, recompensă simbolică destinată militarilor pompieri, de orice grad, care luaseră parte la lupta din Dealul Spirii³. Până la proclamarea

¹ Comisia Națională de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române, BUCUREȘTI.

Autorul se folosește de acest prilej pentru a adresa mulțumirile sale părintelui Nenad M. Jovanovich (Belgrad), domnului dr. Silviu Andrieș-Tabac (Chișinău), domnului dr. Simion Călția (București), domnului dr. Sorin Ifțimi (Iași), domnului dr. Lucian-Valeriu Lefter (Vaslui), domnului Pierre Daniel de Losada (Almeria), domnului Tudor Alexandru Martin (București), precum și domnului dr. Mikhail Y. Medvedev (Sankt Petersburg), pentru întregul sprijin acordat în vederea realizării textului de față.

² *Decretul Domnesc nr. 78 din 24 mai 1860* [pentru întărirea și promulgarea] *legii în privința recompensiei ostașilor care au luat parte la lupta din 13 septembrie 1848*, în *MDO*, nr. 140, miercuri, 15 iunie 1860.

³ Vintilă Ivănceanu, Petre P. Sterescu, Petre Ionescu, C. Tâmpăanu, *Ordine, cruci și medalii române. Istorice, legi și regulamente*, Imprimeria Statului, București, 1927, p. 89; General Gr. Constandache, *Medaliile și decorațiunile militare românești. Privire asupra recompenselor*,

Independenței de Stat – dată care va coincide cu legiferarea Ordinului „Steaua României”, întâiul nostru ordin național – au mai fost instituite alte două medalii, „Virtutea Militară” (1872)⁴, respectiv „Bene Merenti” (1876)⁵, la care se adăuga și „Semnul Onorific” al ofițerilor (1872)⁶.

Alături de aceste însemne, oficial instituite și acordate, se cunosc mai multe decorații rămase în stadiul de proiect⁷. Dacă de numele lui Barbu Dimitrie Știrbei, domn al Țării Românești, se leagă distincția numită „Pentru Destoinicie și Osârdie” (1851)⁸, cele mai multe încercări ale perioadei i se vor datora tot Domnului Unirii: „Legionul Jerbei de Aur” (1859)⁹, „Crucea de Fier” (1864)¹⁰, medaliiile „Devotament și Curagiu” și „Virtutea Militară” (1864)¹¹, precum și, în fine, „Ordinul Unirii” (1864)¹².

Impulsul dat de către oamenii politici de la miazănoapte de Milcov în problema instituirii decorațiilor rămâne incontestabil; Vodă Cuza era moldovean,

decorațiunilor și medaliilor, în *BSNR*, anii XXIX-XXXVI, nr. 83-90, 1935-1942, partea II, p. 190-192; Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu, *Decorații românești de război. 1860-1947*, Editura Universitaria, București, 1993, p. 15; Cornel I. Scafeș, Horia Vl. Șerbănescu, Corneliu M. Andonie, Ioan I. Scafeș, *Armata Română în Războiul de Independență. 1877-1878*, Editura Sigma, București, 2002, p. 276.

⁴ Vintilă Ivăncănu, Petre P. Sterescu, Petre Ionescu, C. Tâmpăanu, *op. cit.*, p. 93-97.

⁵ *Ibidem*, p. 139-140.

⁶ *Ibidem*, p. 99-100.

⁷ Constanța Știrbu, *Date noi privind emiterea decorațiilor românești dedicate Războiului de Independență*, în *MN*, IV, 1978, p. 545.

⁸ Egon Graner, G. Iordănescu, *Catalogul medaliilor moldo-române, cunoscute de la anul 1600 până la 1906*, în *BSNR*, anul III, trimestrele III (1905) - II (1906), p. 15-16; Constantin Moisil, *Cabinetul Numismatic al Academiei Române*, în *Boabe de Grâu*, anul IV, nr. 12, decembrie 1933, p. 715; Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu, *loc. cit.*

⁹ Constantin Moisil, *Încercările lui Cuza Vodă de a institui decorații naționale*, în *CNA*, 1940, ianuarie-iunie, p. 3. În același sens și Sorin Iftimi, Aurica Ichim, *Alexandru Ioan Cuza. Steme, monograme, decorații*, Editura Kolos, Iași, 2009, p. 67.

¹⁰ C. I. Istrati, *op. cit.*, p. 15. În același sens și Dan Cernovodeanu, *Originea decorației „Trecerea Dunării”*, în *RMM*, seria muzee, XIV, 1977, nr. 3, p. 30-31, respectiv Constanța Știrbu, *op. cit.*, p. 550.

¹¹ Constantin Moisil, *Încercările lui Cuza Vodă...*, p. 6. În același sens și Egon Graner, G. Iordănescu, *op. cit.*, p. 28, respectiv Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu, *op. cit.*, p. 116.

¹² C. I. Istrati, *op. cit.*, p. 13-14 (amintit sub numele „Steaua României”); Vintilă Ivăncănu, Petre P. Sterescu, Petre Ionescu, C. Tâmpăanu, *op. cit.*, p. 92 (ordin menționat, însă fără indicarea denumirii); Dan Alex. Berindei, *Cuza-Vodă și Ordinul „Unirii”. O încercare de instituire a unei decorații naționale*, în *RIR*, vol. XVII, fasc. I-II, 1947, p. 98-104; Constanța Știrbu, *Date noi privind instituirea „Ordinului Unirii” în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, în *MN*, I, 1974, p. 95-103; Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu, *op. cit.*, p. 15-16; Sorin Iftimi, Aurica Ichim, *op. cit.*, p. 67-70; Dragoș Băldescu, *Primele proiecte de decorații românești*, în *CN*, XVII, 2011, p. 193-199.

cum tot moldoveni erau și Vasile Alecsandri (care fusese inițiatorul „Jerbei de Aur”) ¹³ ori Mihail Kogălniceanu (care sprijinise, atât în 1864, cât și în 1877, crearea primului ordin al statului român) ¹⁴. Așadar, nu ne va surprinde să regăsim *culorile roșu și albastru*, deci cele ale drapelului Principatului Moldovei din perioada regulamentară ¹⁵, în cromatica panglicii Ordinului „Steaua României”, respectiv în aceea a Medaliei „Virtutea Militară” – cele mai vechi distincții oficial instituite, care se află încă în uz ¹⁶.

Ideea înființării unor distincții autohtone se regăsește în „Osibitul act de numirea suveranului rumânilor”, sau proiect de constituție – după recunoașterea independenței (5/17 noiembrie 1838), la lit. k: „Se va înfățișa un ordin de cinste civil și militar” (în versiune franceză: „... Un ordre d'honneur civil et militaire sera créé...” ¹⁷). Prevederea va fi reluată între revendicările „Conjurațiunii Confederate a Moldovei” din 1839, grupare boierească – și nu numai – avându-l drept animator pe comisul Leonte Radu. Dorind reformarea țării, îndepărtarea domnului Mihail Sturdza (1834-1849) (Fig. 1) și înlocuirea protecției rusești cu o protecție comună a mai multor mari puteri (între alte revendicări) ¹⁸, conjurații inseraseră, în „Protocolalele” lor, *dezideratul înființării unei instituții cavaleresti* grupând două distincții, una civilă și alta militară: „...să se câștige voie a se informa capitul de două ordine, unul țivil și unul milităresc...” (în versiune franceză: „...que l'on obtienne la permission d'instituer un chapitre sur deux décorations, l'une civile et l'autre militaire...” ¹⁹).

¹³ Sorin Ifțimi, Aurica Ichim, *op. cit.*, p. 67-70.

¹⁴ Constanța Știrbu, *Date noi privind instituirea...*, p. 98-103.

¹⁵ Dan Cernovodeanu, *Evoluția armelor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII-XX)*, Editura Istros, Brăila, 2005, p. 233-236 și pl. XCIII, fig. 2.

¹⁶ Ordinul Național „Steaua României” se consideră a fi instituit în 1877 – *Ordonanța de urgență a Guvernului nr. 11 din 25 iunie 1998 pentru instituirea Ordinului „Steaua României”* (MOF, partea I, nr. 236 din 29 iunie 1998), aprobată prin *Legea nr. 77 din 7 mai 1999* (MOF, partea I, nr. 200 din 10 mai 1999) și republicată (MOF, partea I, nr. 271 din 14 iunie 1999). Medalia „Virtutea Militară” se consideră a fi instituită în 1872, dar legiuitorul a inclus și data „1864” în alcătuirea însemnului Ordinului omonim – *Legea nr. 459 din 9 iulie 2002 privind Ordinul „Virtutea Militară” și Medalia „Virtutea Militară”* (MOF, partea I, nr. 563 din 31 iulie 2002).

¹⁷ Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 124, 126.

¹⁸ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România. Volumul I. De la origini până la 1866*, Albert Baer, București, 1910, p. 193-203.

¹⁹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, volumul VI, 1827-1849, documente adunate, coordonate și publicate de D. A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, București, 1895, doc. XXXV, p. 84, 98. Prevederea amintită făcea parte dintr-o serie de mai multe revendicări cu caracter simbolic, referitoare la emiterea de monedă măruntă, la respectarea unui ceremonial de întronare a domnilor după „modelul vechimii” etc.

Revendicarea nu trebuie să ne surprindă; pe de o parte, ea venea în acord cu spiritul veacului al XIX-lea, când distincțiile de merit au cunoscut o nemaiauzită răspândire, chiar și în statele mai puțin deschise ideilor progresiste²⁰; pe de altă parte, înființarea unor ordine destinate răsplătirii unor merite civile și militare nu face decât să ilustreze străvechea tradiție autohtonă a răsplătirii slujbei prin acordarea de drepturi și ranguri, tradiție atestată încă de la primele acte emise în cancelaria Țării Moldovei, prin formule precum „...ne-au slujit cu dreaptă credință și slujesc și încă nădăjduim de la dâșii slujbe mai mari...” (СЛЪЖИЛИ НАМЪ ИС ПРАВОЮ ВЪРНОЮ И СЛЪЖИТЬ И ЕЩЕ ПО ИИХЪ БОЛШЕЕ СЛЪЖБЫ НАДЪЕМСА)²¹, „...iar astăzi ne slujește nouă cu dreaptă și credincioasă slujbă...” (А ДНЕСЬ СЛЪЖИТЪ] НАМЪ ПРАВОЮ И ВЪРНОЮ СЛЪЖБЮ)²² ori „...<le>-am dat pentru dreptcredincioasa lor slujbă...” (ЕСМЪ ТЫ ИМЪ ДАЛИ ЗА ПРАВОВЪРНЮЮ ИХЪ СЛЪЖБЮ)²³. Traversând veacurile, *criteriul slujbei credincioase și îndelungate* rămăsese de actualitate – cel puțin sub aspect formal! – în prima jumătate a secolului al XIX-lea, după cum o arată numeroasele formulări care stau la baza decretelor de atribuire a rangurilor boierești²⁴; o situație similară se constata și în Imperiul Rus, unde *serviciul constituia semnul distinctiv al nobilei*²⁵.

Decorații propriu-zise nu au fost instituite în Principatele extracarpatice, nici în perioada medievală și nici în cea premodernă. După frumoasa expresie de acum un veac a doctorului Constantin I. Istrati, „...*Decorațiunile erau rănile primite și moșiile care adesea se dădeau ca răsplată*...” (s.n.)²⁶. În schimb, în societatea românească exista, la fel ca pretutindeni, *un set de onoruri* destinate celor care binemeritaseră față de Domnie. Era un lucru firesc ca devotamentul și priceperea

²⁰ Václav Měříčka, *Orders and Decorations*, edited by Dermot Morrah F.S.A., Arundel Herald Extraordinary, Paul Hamlyn Limited, London, 1967, p. 80 și următoarele.

²¹ DRH, A, I (1384-1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, nr. 4 (document datat 18 noiembrie 1393).

²² *Ibidem*, nr. 8 (document după 2 iulie 1398 – înainte de 28 noiembrie 1399).

²³ *Ibidem*, nr. 18 (document datat 1 august 1403).

²⁴ Mihai-Răzvan Ungureanu, *Marea arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, ediția a II-a, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, *passim*: „...pentru slujbe...”, „...pentru serviții...”, „...pentru osăbite slujbe...”, „...pentru însărcinare ci au avut...”, „...pentru împlinire îndatoririi...”, „...pentru slujbele jărtvite...”, „...pentru îndelungată vreme cât s-au aflat...”, „...pentru vrednicie cu care slujăști neprecurmit în curgire de mai mulți ani...”, „...pentru învechime în această slujbă...”, „...pentru slujbe politicești și militărești...”, „...în privire slujbilor și a vârstei sale...” etc.

²⁵ Gheorghe Platon, Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, Editura Academiei Române, București, 1995, p. 49, 53-54.

²⁶ C. I. Istrati, *Primele însemne de distincțiuni și decorațiuni române*, în *AARMSȘ*, seria II, tom XXXVI, 1913-1914, p. 9.

în treburile statului să fie recompensate prin hărăzirea de ranguri boierești²⁷, prin acordarea unor „mile” (danii de pământ ori alte avantaje)²⁸, prin exprimarea de mulțumiri, precum și prin remiterea unor obiecte având valoare materială ori simbolică. Dintre acestea din urmă, amintim darurile²⁹ – tabachere de preț, pungi cu bani³⁰, straie scumpe (pe care Paul din Alep le numea „veșminte de onoare”)³¹ etc. – beneficii care, de regulă, se înmânau în anumite momente ale anului³²; tot astfel, dintre obiectele cu caracter simbolic amintim, în acest context, toiegele cu rol ceremonial, diferențiate în funcție de rangul fiecărui deținător, pe care marii dregători ai Moldovei le primeau de la domn (după cum o arată Miron Costin)³³. La urmă, dar nu în cele din urmă, ceremonialul și organizarea Curții în sens larg arătau, fără echivoc, amplasarea celor mari și a celor mici în „piramida” socială a vremii, cu alte cuvinte onoarea ori distincția ce i se arătau fiecăruia. Domnul avea la dispoziția sa, în mod nemijlocit, toate aceste onoruri, încercarea lui Alexandru Ioan Cuza de a institui o decorație românească fiind justificată și prin faptul că domnul nu mai putea, în spiritul art. 46 al *Convenției* de la Paris din 1858³⁴, să recompenseze pe cineva prin acordarea unor ranguri boierești ori a unor sume de bani³⁵.

În perioada domniilor regulamentare, portul decorațiilor devenise curent, atât la nivelul funcțiilor civile, cât și al celor militare – ca să nu mai vorbim de domnii de la Iași și București, de înaltele fețe bisericești, precum și de dregătorii ambelor Principate! Era vorba, în primul rând, de decorațiile otomane, la care se

²⁷ Mihai-Răzvan Ungureanu, *Genealogia ca expresie a definiției sociale a boierimii moldovenești în epoca regulamentară*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 3-4, p. 108. Referindu-se la consolidarea administrației Moldovei regulamentare prin aplicarea principiului răsplătirii meritului personal, autorul arată că „...cinurile funcționarești împlineau rolul simbolic al decorațiilor...”.

²⁸ General Gr. Constandache, *op. cit.*, p. 190.

²⁹ C. I. Istrati, loc. cit.

³⁰ Anticipând salarizarea dregătorilor amintită în *Condica* (1741-1742) lui Constantin vodă Mavrocordat, ca premisă a modernizării administrației – v. Gheorghe Platon, Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 77.

³¹ *** *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea I, *Paul de Alep*, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 109.

³² Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, Fundația Regele Carol I, București, 1939, p. 108-109.

³³ Miron Costin, *Opere*, I, ediție critică îngrijită de P. P. Panaitescu, Editura pentru Literatură, București, 1965, p. 267-268.

³⁴ *** *Acte și documente relative la istoria renascerei Romaniei*, publicate de Ghenadie Petrescu, episcop de Argeș, Dimitrie A. Sturdza, Membru Academiei Române și Dimitrie C. Sturdza, Lito-tipografia Carol Göbl, București, 1892, p. 313.

³⁵ Scrisoarea domnului către C. Negri, agent al Principatelor Unite la Constantinopol, datată 11 (23) noiembrie 1864 – Constantin Moisil, *Încercările lui Cuza Vodă...*, p. 195. În același sens și Dan Alex. Berindei, *op. cit.*, p. 98.

adăugau cele străine, îndeosebi rusești (dar și austriece, prusiene, grecești etc.)³⁶, acordarea acestora fiind corespunzător reflectată în presa vremii³⁷. De altfel, în perioada regulamentară termenii de „decorație” și „distincție” s-au impus în limba română, având înțelesul valabil până astăzi³⁸. Descoperind că supușii lor erau iubitori ai acestor onoruri, pe care le purtau cu mândrie și cu care voiau să fie zugrăviți în portrete³⁹, domnii regulamentari au realizat repede că *decorațiile constituiau o eficientă modalitate de realizare a actului de guvernare*, în deplin acord cu teoriile care, încă din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, fuseseră elaborate de un Giuseppe Gorani (1740-1819) ori de un Jeremy Bentham (1748-1932), asupra rolului și modalității acordării onorurilor⁴⁰. Dacă accesul la distincțiile puterii protectoare și la cele ale altor state se afla în mâinile consulilor străini, domnul era cel care intervenea, în mod direct, pentru decorarea cuiva cu un însemn otoman. Premisele erau cât se poate de favorabile în această direcție. Înalta Poartă instituisese (pe la 1247/1831 - 1248/1832), o decorație de merit numită „Ordinul Gloriei” (tc. *Nişân-ı İftihâr*), care, de bun la început, a fost intens solicitată în contextul relațiilor diplomatice ce legau Imperiul Otoman de state precum Rusia, Austria, Marea Britanie sau Franța. Pe baza unor condiții de atribuire foarte permissive, Ordinul a fost conferit cu larghețe străinilor, statul otoman dorind să se alinieze, pe această cale, la uzanțele Europei acelor vremuri⁴¹. Cu și mai mare larghețe Ordinul a fost conferit supușilor Sultanului; conceput ca o bijuterie și împărțit, în mai multe categorii și subcategorii organizate ierarhic, „Ordinul Gloriei” devenise o povară bugetară, fapt care a dus la adoptarea unor măsuri radicale, precum obligarea celor decorați de a transmite la Monetăria Imperială decorațiile pe care le primiseră (în 1267/1851), înființarea Ordinului *Mecîdî*,

³⁶ Floricel Marinescu, Maria Radovici, *Personalități din Țara Românească și Moldova distinse cu decorații străine în primele șase decenii ale secolului al XIX-lea*, în SMMIM, 14-15, 1981-1982, p. 121-125. În același sens și Tudor-Radu Tiron, *Despre folosirea decorațiilor în stemele boierilor din Moldova și Țara Românească, în perioada domniilor regulamentare*, în MN, XVII, 2005, p. 90-94.

³⁷ Ioan Lupu, Nestor Camariano și Ovidiu Papadima, *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, volumul I, 1790-1850, partea a III-a, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1967, p. 1.183-1.186.

³⁸ *** *Dicționarul limbii române*, tomul III, *D-Deținere*, Editura Academiei Române, București, 2010, p. 276-277, 279; *ibidem*, serie nouă, tomul I, partea a 5-a, *Litera D. Deținut-Discopotiriu*, Editura Academiei Române, București, 2007, p. 1.221-1.222.

³⁹ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Evgheeniți, ciocoi, mojici. Despre obrazele primei modernități românești (1750-1860)*, Editura Humanitas, București, 2015, p. 45-47.

⁴⁰ Olivier Ihl, *Gouverner par les honneurs. Distinctions honorifiques et économie politique dans l'Europe du début du XIXe siècle*, în *Genèses*, 55, juin 2004, p. 7-12.

⁴¹ Edhem Eldem, *Pride and Privilege. A history of Ottoman Orders, Medals and Decorations*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2004, p. 110-117.

reglementat după modelul marilor ordine europene (în 1268/1852) și acordarea „Ordinului Gloriei” doar în cazuri speciale⁴².

În relația cu domnii de la Iași și București, Poarta nu a dat dovadă de parcimonie; cu prilejul investiturii sale ca domn al Țării Românești, Alexandru vodă Ghica (1834-1842) va aduce cu sine mai multe „Ordine ale Gloriei” pentru boierii merituosi, dintre care va înmâna unul singur, anume fratelui său, marele vornic Mihai Ghica (1794-1850)⁴³. Tot astfel, în 1846 ajungea la București Behcet Efendi, trimis al sultanului, care i-a înmânat lui Gheorghe vodă Bibescu (1843-1848) trei săbii și un număr de decorații, spre a le împărți după cum va crede de cuviință⁴⁴. Este de la sine înțeles că, în afara acestor decorații lăsate la discreția Domniei, destule altele erau obținute pe baza listelor nominale transmise, prin capucheaie, autorităților din capitala Imperiului. Nu este inutil de arătat că „Ordinul Gloriei” avea modele speciale pentru „...boieri și alți ofițeri ai Valahiei și Moldovei...”, împărțite în categorii valorice de la „numărul unu” (tc. *birinci numero*) până la „numărul șase” (tc. *altıncı numero*) și asemănătoare cu cele destinate „...interpreților și secretarilor statelor străine...”⁴⁵.

În bogata colecție de documente aflată la Biblioteca Academiei Române, am avut ocazia de a identifica un material (Fig. 2), datând din vremea lui Mihail vodă Sturdza, cuprinzând proiectul de reglementare a unui însemn numit, încă de la cel dintâi articol, „Semnul Distenției a Neprihănitei Slujbe”⁴⁶. Este un text scris în limba română, cu litere chirilice, cu cerneală, pe un suport format din trei coli de hârtie de format mare, pliate la mijloc și cusute cu sfoară, rezultând șase file nenumerotate, la rândul lor dispuse pe două coloane. Din faptul că textul este redat doar pe coloana din stânga rezultă că avem de-a face cu un material de lucru. Fără a fi semnat, textul este datat în creion, pe prima filă, „1846 VIII 26” – dată amintind de fastuoasele ceremonii de întronare a domnului, ce au avut loc cu 12 ani mai devreme, marcând o „nouă epohă” în istoria Moldovei⁴⁷. Nu avem date despre autorul acestui text; probabil că trebuie să fi fost cineva de încredere din cadrul Curții Domnești⁴⁸, dacă nu chiar vreun ministru. În orice caz, lucrarea nu s-a putut

⁴² *Ibidem*, p. 123-124 și 176-179.

⁴³ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *op. cit.*, p. 46.

⁴⁴ „Vestitorul Românesc” din 11 noiembrie 1846 – v. Ioan Lupu, Nestor Camariano, Ovidiu Papadima, *Bibliografia analitică a periodicelor românești*. Volumul I. 1790-1850. Partea I, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 377.

⁴⁵ Edhem Eldem, *op. cit.*, p. 97, 103.

⁴⁶ Biblioteca Academiei Române, *Documente Istorice*, CCLXX, 106.

⁴⁷ Mihai-Răzvan Ungureanu, *Câteva note privitoare la ritualul ceremoniilor domnești din vremea lui Mihail Sturdza. Sărbătorile instalării la putere (1834)*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 3-4, p. 314-318, 322.

⁴⁸ Precum erau, în deceniul al cincilea al secolului al XIX-lea, căminarul Ghiorghe Antipa, „locoțiitor de ispravnic Palatului Domnesc”, spătarul Grigori Schilet (Scheletti), care fusese

face fără încuviințarea domnului, dacă ținem cont de toate implicațiile pe care le putea avea punerea în operă a unui asemenea proiect. De faptul că este vorba de un demers în direcția unei reglementări oficiale ne dăm seama după însăși structura textului, cuprinzând *intitulația* uzuală din actele princiare – „Cu mila lui Dumnezeu, Noi, Mihail Grigoriu Sturza v(oie)v(o)d, Domnul Țerei Moldovei” – urmată de *preambul*, de *dispoziție* (textul propriu-zis, împărțit în articole numerotate până la 28), precum și de *coroborație* (cu adăugarea viitoare autentificări prin pecetea domnească). „Statornicirea” distincției era prevăzută pentru ziua de 26 august 1846, „...Spre pomenirea zilei de a noastră întronare...” (articolul 2).

Avem destule informații din care rezultă aplecarea lui Mihail vodă Sturdza către latura solemnă a lucrurilor; magnificele serbări ale întronării sale fuseseră atent vegheate de către aga Gheorghe Asachi (1788-1869)⁴⁹, amintirea noii domnii fiind marcată de ridicarea frumosului „Obelisc al Leilor” (1834-cca.1841) din Parcul Copou de la Iași⁵⁰. De domnia aceluiași Mihail Sturdza se leagă și importante înnoiri în privința uniformelor militare și civile. Dacă reglementarea celor dintâi (îndeosebi după 1845)⁵¹ era o consecință firească a modernizării miliției Principatului, încercarea de stabilire a unor uniforme pentru funcționarii civili (1834)⁵² trebuie înțeleasă tot ca o modalitate de distincție, după cum se arată în preambului Ofisului Domnesc prin care Sfatul Ocârmuitor era însărcinat cu executarea proiectului normativ: „...Uniforma îndeobște este o îmbrăcăminte deosebitoare a fețelor care sau sunt întrebuințate pentru obștesc folos, sau că pentru niscaiva slujbe, ori învrednicire de la Domnul Stăpânitoriu și de la Patrie au drit de a purta *acest semn de merit*...” (s.n.)⁵³. Atent preocupat de propria sa imagine, Mihail vodă Sturdza – care la 6 martie 1842 avea să primească din partea Obșteștii Adunări titlul de „Părinte al Moldovei”⁵⁴ – a urmărit jalonarea domniei sale printr-o serie

„stolonoceal(ni)c la Derecțâie Curții gospod” ori, poate, aga Costachi Tomazichi, cunoscut ca „director Curții gospod” – Idem, *Marea arhondologie...*, p. 19, 180, 200.

⁴⁹ Idem, *Câteva note...*, p. 300-301.

⁵⁰ Sorin Iftimi, *Iașii în bronz și marmură. Memoria statuiilor*, în *CI*, XXIV-XXVI, Iași, 2010, p. 497-500.

⁵¹ Cristian M. Vlădescu, *Uniformele armatei romane. De la începutul secolului al XIX-lea până la victoria din mai 1945*, Editura Meridiane, București, 1977, p. 24-34.

⁵² *** *Culegere împărțirilor a Prea Luminațului Domn Ocârmuitor a Moldovei Mihail Sturza Grigoriu Vv., făcută Gheeneralnicelor Obicinuite Adunări în cursul sesiilor lor și adresele acestora de la anul 1834 până la 1840/ Recueil des communications de S.A.S. le Prince Régnant de la Moldavie Michel Stourdza, faites aux Assemblées Générales pendant leur sessions et des adresses de ces Assemblées depuis l'année 1834 jusqu'au 1840*, Eșii, la Institutul Albinei/ Yassi, à l'Imprimerie de l'Abeille, 1840, p. 19.

⁵³ Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și societate urbană în România epocii moderne*, Editura Paideia, București, 2006, p. 350.

⁵⁴ Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848*, Librăriile Soccec &

de medalii comemorative: medalia sărbătoririi a trei ani de la inaugurarea Academiei Mihăilene (1838), medalia dedicată principelui, ca fondator al instituțiilor Patriei (1840), medalia dedicată principelui, ca organizator al așezămintelor spitalicești (1842), medalia marcând vizita lui Franz Liszt la Iași (1847)⁵⁵, medalia celei de-a cincea aniversări a căsătoriei principelui cu Smaranda Vogoride, alianță care i-a deschis drumul spre tronul țării (1839)⁵⁶. Aceste obiecte cu caracter simbolic rămân importante nu numai prin faptul că ele datează dintr-o vreme în care domnii români nu aveau dreptul de a bate medalii, decorații sau monede⁵⁷, ci și pentru că, inspirate ori pur și simplu comandate de către domn, ele constituiau o modalitate *sui generis* de răsplătire a cuiva, ori de indicare a unui înalt favor. Tot în ideea atentei cultivări a propriei imagini trebuie avută în vedere și vasta iconografie asociată lui Mihail vodă Sturdza (lucrări realizate în ulei, acuarelă, litografii etc.)⁵⁸, prin care chipul domnului, redat în nenumărate feluri – inclusiv în togă romană! – era popularizat într-o manieră pe care, astăzi, am putea-o numi propagandistică. În acest sens, observația istoricului Sorin Iftimi referitoare la domnia lui Mihail Sturdza ca „epocă a imaginii”⁵⁹, poate fi reținută nu numai în sensul conservării memoriei locurilor și a chipurilor de atunci, ci și în acela al *imaginii cu caracter simbolic, folosită în scopul legitimării și promovării unui regim politic*.

Prin urmare, putem trage concluzia că, în momentul 1846, Mihail vodă Sturdza depusese eforturi permanente și diversificate în vederea consolidării propriului său regim, nu numai prin tradiționala politică de acordare a slujbelor și prin mijlocirea conferirii distincțiilor puterii suzerane, ci și prin atenta promovare a persoanei și realizărilor sale. În aceeași ordine logică se înscrie și inițiativa instituirii unei distincții, cu atât mai mult cu cât denumirea acesteia se raporta exact la *principiul răsplătirii meritului* – principiu enunțat în însuși textul *Regulamentului Organic* al Moldovei (în formulări precum: slujbe împlinite „cu neprihănire”, „vrednicii și neprihănite purtări” etc.)⁶⁰.

Comp. și C. Sfetea, București, 1915, p. 518.

⁵⁵ Valerian L. Ciofu, *Domnia lui Mihail Gr. Sturdza ilustrată în medalii*, în *CI*, XI, 1980, p. 357-362 și fig. 1, 3-5.

⁵⁶ Octavian Iliescu, *O medalie inedită a principelui Moldovei Mihail Sturdza (1839)*, în *B.MIM*, XII, 1997, p. 266-268 și [fig. 1].

⁵⁷ Valerian L. Ciofu, *op. cit.*, p. 360-361.

⁵⁸ Sorin Iftimi, *Portretele domnitorului Mihail Sturdza*, în *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, editori Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, p. 122-151 și fig. 1-21.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 121.

⁶⁰ *** *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, vol. I, *Textele puse în aplicare la 1 iulie 1831 în Valahia și la 1 ianuarie 1832 în Moldova*, în *Colecțiunea vechilor legiuri administrative*, sub conducerea profesorilor Paul Negulescu și George Alexianu, cu colaborarea consilierului Aurel Sava,

Menit a fi, încă înaintea desemnării sale ca domn⁶¹, persoana cea mai potrivită pentru ocuparea acestei funcții (prin origine, avere, educație, însușiri intelectuale, memorie ori talent organizatoric), Mihail vodă Sturdza a lăsat o amintire controversată⁶², fiind aspru criticat pentru corupție și venalitate, precum și pentru faptul că și-a pus calitățile în slujba intereselor care l-au dominat. Cu toate acestea, personalitatea domnului trebuie apreciată în relație cu vremurile tulburi cu care s-a identificat domnia sa⁶³. Or, pe când stăpânirea se gândea la înființarea „Semnului Distincției a Neprihănitei Slujbe”, așadar cu doi ani înaintea revoluției de la 1848, situația politică a Principatului era departe de a fi una liniștită. Încă de la mijlocul deceniului se constata „o mare mișcare de idei” în plan politic și cultural (după expresia lui Vasile Alecsandri), progresul vizibil al societății fiind însoțit de intensificarea mișcării liberale și a frământărilor din rândul păturilor de jos, precum și de o mai strânsă colaborare între promotorii cauzei naționale de pretutindeni, opoziția orientându-se fără echivoc împotriva puterii protectoare (ai cărei consuli, la rândul lor, îi dădeau suficiente bătăi de cap domnului Moldovei)⁶⁴. Desigur că, în aceste condiții⁶⁵, echilibrul politic al momentului nu putea fi decât unul fragil, cu atât mai mult cu cât o bună parte dintre vocile critice proveneau din rândul marilor nume ale Moldovei⁶⁶. În fața nemulțumirii crescânde, ocârmuirea a știut să aplice aspre represalii, precum au fost cele îndreptate împotriva boierilor vasluieni care se organizaseră împotriva fiscului, în chestiunea „căpătăierilor”⁶⁷.

Întreprinderile „Eminescu” S.A., București, 1944, p. 220 (art. VIII, X, XI din „Anecsa litera C – Pentru alcătuirea pensiilor” a „Cap. III – Reglement de Finanț”), p. 330 (art. 378, 390 din „Secția X – Îndatoririle și instrucțiile Marelui Logofăt”, respectiv „Secția XI – Rânduiala mulțămirelor și a înaintirilor în maghiștratură”, ale „Cap. VIII – Rânduiala judecătorească”).

⁶¹ Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 3-4.

⁶² Gh. Platon, *Mihail Sturdza, domnul regulamentar al Moldovei (1834-1849)*, în *RIM*, nr. 3, 1991, p. 44: „...Niciuna dintre personalitățile istoriei noastre, poate, nu a fost – atât de constant – zugrăvită în culorile sumbre care însoțesc portretul moral al lui Mihail Sturdza...”.

⁶³ Idem, *Domnitorul Mihail Sturdza și judecata istoriei*, în *ArhGen*, ed. cit., p. 263-264; Idem, *Domnia lui Mihail Sturdza (1834-1849)*, în *Istoria Românilor*, vol. VII, tom. I, *Constituirea României Moderne (1821-1878)*, coordonator Acad. Dan Berindei, Academia Română, Secția de Științe Istorice și Arheologie, Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 118.

⁶⁴ Alexandre A. C. Sturdza, *Régne de Michel Sturdza, prince régnant de Moldavie, 1834-1849, précédé d'un exposé historique des événements de 1821 à 1834 et suivi d'un aperçu historique sur les événements de 1848 à 1858, d'actes et documents diplomatiques inédits*, Librairie Plon, Paris, 1907, p. 96-98.

⁶⁵ Societatea moldovenească a acelor ani a cunoscut și alte motive de instabilitate economică și socială, precum apariția unor epidemii, invazii de lăcuste și producerea unor falimente – v. Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 548.

⁶⁶ Gh. Platon, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Editura Universitat, Chișinău, 1993, p. 161-167.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 163, 165-166.

Prins în mijlocul tuturor adversităților, domnul însuși se gândea la măsuri în vederea întăririi propriei sale autorități, prin modificarea textului regulamentar – după cum a arătat-o, într-o scrisoare către cancelarul rus Nesselrode, din ianuarie 1846⁶⁸. Pe baza acestor premise, nu ne surprinde inițiativa înființării unei distincții – prerogativă care ar fi întărit autoritatea domnească și ar fi arătat, o dată în plus, că Domnia avea monopolul legitim al sancțiunilor și, în paralel, al recompenselor.

Nu în ultimul rând, încercarea de înființare a unei distincții moldovenești poate fi socotită și ca un demers în vederea consolidării statutului juridic al Principatelor Dunărene și a soluționării favorabile a „Problemei românești”, în sensul înfăptuirii unirii și independenței acestora – proiecte de care domnul de la Iași nu era străin; ne aducem aminte, în acest context, de încercările constante pe care Mihail vodă Sturdza le-a făcut în vederea înlocuirii protectoratului unic al Imperiului Rus printr-o garanție colectivă anglo-franceză (de unde și susținerea arătată demersurilor internaționale ale omului politic Ion Câmpineanu)⁶⁹.

Am văzut, în cele de mai sus, câteva dintre argumentele care trebuie să fi stat la baza inițiativei înființării „Semnului Distincției a Neprihănitei Slujbe”. Sursa de inspirație a acestui însemn a fost, fără niciun echivoc, rusească (aceasta fiind, după toate probabilitățile, inspirată după un model german)⁷⁰ – ceea ce trebuie să fi echivalat cu o manevră în scopul atragerii unei atitudini favorabile acestui proiect, din partea puterii protectoare. Distincția luată ca model fusese înființată, în data de 22 august 1827, de către împăratul Nicolae I, sub un nume identic⁷¹ – rus. Знак

⁶⁸ Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 549-550.

⁶⁹ Gh. Platon, *Les Principautés roumaines dans les relations internationales à l'époque du Règlement Organique (1830-1853)*, în *AIIAI*, XXIV, 1, 1987, p. 40-42.

⁷⁰ Mai multe distincții pentru un anumit număr de ani de slujbe fuseseră create, în aceeași epocă, îndeosebi în statele germane: „Distincția Serviciului Militar” din Regatul Prusiei (1825), „Marca de Onoare a Serviciului Militar” din Marele Ducat de Hessa (1833), „Medalia pentru Vechime” din Ducatul de Lucca (1833), „Distincția pentru Vechime” din Ducatul de Nassau (1834), „Crucea pentru Vechime în Serviciu” din Electoratul de Hessa (1835), „Crucea pentru Vechime în Serviciu” din Marele Ducat de Oldenburg (1838), „Crucea pentru Vechime în Serviciu” din Marele Ducat de Mecklenburg-Schwerin (1841), „Distincția de Serviciu” din Principatul de Hohenzollern (1841) etc. – v. Auguste Wahlen, *Ordres de chevalerie et marques d'honneur*, Librairie Historique-Artistique, Bruxelles, 1844, p. 136-137, pl. XLII, fig. 11; p. 142-143, pl. XLIII, fig. 5; pl. XLV, fig. 4 și 5; p. 151, pl. XLVII, fig. 4 și 5; p. 155, pl. XLVIII, fig. 4-8; p. 157, pl. XLIX, fig. 4; p. 207-208, fig. LXIII, fig. 23-24. Dintre distincțiile enumerate, „Distincția Serviciului Militar” din Prusia, mai exact modelul pentru subofițeri și soldați (care avea formă de cataramă), trebuie să fi servit în mod direct drept sursă de inspirație pentru distincția rusească din 1827.

⁷¹ Traducerea contemporană a formulei *беспорочная служба* este „serviciu impecabil/ ireproșabil”, denumirea completă *Знак отличия беспорочной службы* sau *Знак отличия за безупречную службу* putând fi tradusă prin „Semnul/ insigna (distinctivă) pentru serviciu impecabil/ ireproșabil”; mulțumim și pe această cale colegului Silviu Andrieș-Tabac pentru ajutorul oferit în privința traducerilor din limba rusă în limba română.

отличия беспорочной службы – cu cel al distincției moldovenești din 1846⁷². Instituită la împlinirea unui an de la încoronarea țarului, distincția era destinată atât militarilor cât și civililor (Fig. 3, 4). Fără să echivaleze cu un ordin, aceasta se putea acorda la împlinirea unui anumit număr de ani de slujbe, de la 15 ani în sus, din cinci în cinci ani (20, 25, 30, 35, 40 de ani și așa mai departe). Administrarea Semnului era încredințată instituției specializate în conferirea onorurilor imperiale – Capitulul Ordinilor Ruse – propunerile fiind înaintate de către miniștri și comandanți-șefi, cu respectarea strictă a *Statutului* distincției. Acordarea nu avea loc automat, atunci când cineva împlinea anii amintiți, propunerea fiind analizată de către un consiliu al Semnului, numit „dumă” (organ alcătuit din generali „en chef” și consilieri intimi actuali, numiți de către suveran). Conferirea avea loc anual, în ziua instituirii distincției. Însemnul avea forma unei cataramă pătrate din metal, pe care se înfășura panglica Ordinului „Sfântul Vladimir” (în varianta conferită civililor), respectiv a Ordinului „Stântul Gheorghe” (în varianta conferită militarilor), peste care era aplicată o cunună din frunze de stejar având în interior cifra anilor serviți, în caractere romane, toate aceste detalii fiind lucrate din metal decupat și aurit. Semnul se prindea pe partea stângă a pieptului, într-o poziție inferioară ordinelor propriu-zise, între al doilea și al treilea nasture (Fig. 5). Faptul că Semnul includea panglicile celor două ordine nu însemna că persoanele decorate cu acestea aveau automat dreptul de a-l primi⁷³. Din 1859, regulile de conferire a Semnului s-au înăsprit, primirea lui fiind condiționată de cel puțin 40 de ani de slujbă, cu posibilitatea unor noi acordări, din 10 în 10 ani⁷⁴. Ironizat de către străini încă din anii instituirii sale⁷⁵, Semnul a rămas, până la sfârșitul regimului țarist, o distincție destul de rar conferită, fiind destule personalități care, în pofida meritelor lor incontestabile, nu au dobândit-o (spre exemplu, o parte dintre cavalerii

⁷² E. E. Замысловский, И. И. Петров, *Исторический очерк российских орденов и Сборник основных орденовских статуттов*, Тип. В. С. Балашева, Санкт-Петербург, 1891, p. 90-101.

⁷³ Ivan Golovine, *La Russie sous Nicolas Ier*, Capelle, Librairie-éditeur, Paris, 1845, p. 316-319. În același sens și Александр Кузнецов, *Энциклопедия русских наград*, Советское радио, s.l., 1998, p. 20.

⁷⁴ S. B. Patrikeev, A. D. Bojnovich, *Badges of Russia*, Tome I, *Military training establishments, civilian educational institutions, philanthropic organizations, state institutions, honourable badges, scientific societies, russian red cross, fire societies, railway, various societies, unions, committees and other organizations, memorable and jubilee badges, badges for reforms, coronative badges, special badges, religious organizations*, FARN, Saint-Petersbourg, Moscou, 1995, p. 217 – apud http://phaleristique.com/russie-imperiale/saint_vladimir/boucle.htm, pagină consultată în data de 15 octombrie 2017.

⁷⁵ Ivan Golovine, *op. cit.*, p. 203-204. Autorul amintit observă: „...Elle (distincția, n.n.) est destinée à être un signe de distinction (...) de service irréprochable, comme si le service était généralement si peu irréprochable en Russie, qu'il faille distinguer celui qui mérite cette qualification...” (s.n.). Tot aici, se menționează discuția dintre un diplomat francez și unul rus (la o partidă de cărți), când cel dintâi, văzând Semnul de vechime purtat de către cel de-al doilea, l-a întrebat: „On vous marque donc (...) comme du bétail?” – impertinență soldată cu un duel, dublat de un incident diplomatic...

Ordinului „Sfântul Andrei”, adică tocmai cei care ajunseseră, pentru meritele lor, în vârful piramidei onorurilor imperiale)⁷⁶.

Textul proiectului moldovenesc avea valoare de „statut” – termen folosit în mod repetat, așadar exact după modelul rusesc⁷⁷. Semnul urma a fi conferit atât civililor, cât și militarilor, numiți, în mod generic, „amploiați” (articolele 15, respectiv 20. 19). Totuși, este posibil ca, într-o primă etapă, proiectul să fi avut în vedere doar segmentul ostășesc, de vreme ce, unele articole – precum cel referitor la termenele de conferire (articolul 9), ori în cel referitor la conferirea Semnului chiar pentru cei care nu mai erau în activitate (articolul 18. 17) – se referă expres doar la militari.

Temeiul de bază al conferirii Semnului urma a fi *slujba* (după cum se precizează în articolul 19. 18); atât în preambul, cât și în articolul 12, textul proiectului nuanțează condițiile de acordare, vorbind despre „...slujba cea neconținut răvnitoare și fără de prihană în curgere de îndelungat timp...”, precum și de „...plinirea îndatoririlor lor cu deosebită râvnă și sârguință (...) statornicile lor ostenele și nesmintitul moral și sâlință îndelungată...”. Spre deosebire de modelul rusesc, Semnul moldovenesc urma a fi conferit după 12 ani de slujbă (față de 15 ani), acordările următoare având loc din șase în șase ani (față de cinci ani); pe această cale, dacă ar fi fost instituit în 1846, „Semnul Distincției a Neprihănitei Slujbe” ar fi fost distribuit, prima dată, exact celor numiți în funcții în 1834, anul urcării pe tron a lui vodă Sturdza. Observăm și faptul că, după modelul Semnului rusesc, și cel moldovenesc urma să fie instituit la aniversarea urcării pe tron a conducătorului țării.

Tot după model rusesc, autorul proiectului a prevăzut mai multe condiții, de natură să asigure „curățenia morală” a distincției. În primul rând, erau stabilite anumite impedimente la conferirea Semnului, fiind declarați neeligibili cei supuși judecății și achitați, inclusiv pentru buna purtare anterioară sau pentru insuficiență de probe (literele a, b, v), cei supuși unor anchete sau având în – ceea ce am putea numi – „cazierul administrativ” sancțiuni și notații nefavorabile (literele g, d), cei care au dat prilej de nemulțumiri pentru purtarea avută în timpul slujbei ori în societate (literele j, z, m), cei care au dat dovadă de instabilitate în exercitarea slujbei (literele e, i, c, l) etc. Totuși, se prevedea posibilitatea ca și cei aflați în situațiile amintite să poată totuși dobândi Semnul, după trecerea unui termen de alți 12 ani

⁷⁶ Ulla Tillander-Godenhilm, *The Russian Imperial Award System during the Reign of Nicholas II. 1894-1917*, Torsten Edgren, Helsinki, 2005, p. 267-269.

⁷⁷ În prima jumătate a secolului al XIX-lea, traducerea diferitelor reglementări rusești – îndeosebi din domeniul militar – a constituit o cale de modernizare a instituțiilor românești – v. G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX-lea)*, Academia Republicii Populare Române, Institutul de Studii Româno-Sovietic, București, 1962, p. 218-219.

(articolul 20. 19). În al doilea rând, acordarea unei noi distincții, corespunzătoare următorului număr de ani, nu se făcea automat, fiind decăzut din dreptul de a o primi cel care a avut o „ră atestație” pentru slujbă; tot astfel, intervalul scurs până la îndreptarea acestuia nu intra în „obștesca socoteala vremii a slujbei fără prihană” (articolul 28. 27). În al treilea rând, Semnul putea fi retras de către domn, în urma pronunțării unei sentințe judecătorești. Retragerea avea ca efect ștergerea din evidențe și returnarea însemnului (articolul 27. 26). Adăugăm și faptul că atare prevederi nu pot decât să ne surprindă, cunoscând cât de multe și vizibile erau, în vremea domniei lui Mihail vodă Sturdza, minusurile boierimii moldovenești – așadar exact pătura din ar fi fost selectați cei mai mulți dobânditori ai „Semnului Distincției a Neprihănitei Slujbe”⁷⁸!

Sub aspect procedural, administrarea Semnului cădea în sarcina unui „deosebit comitet”, a cărui componență nu a mai fost precizată în proiectul de care ne ocupăm. Având pecete proprie, acest organism emitea diplome (alcătuite după un anumit formular), pe care le expedia, împreună cu însemnele aferente, structurilor care înaintaseră propuneri. Corespondența cu acest comitet era asigurată prin superiorii ierarhici ai celor în drept să primească Semnul, cu respectarea unei întregi formularistici. Beneficiarul se obliga să restituie însemnul deja dobândit, la conferirea unuia nou, corespunzător numărului următor de ani, achitând și cheltuielile prilejuite de analiza dosarului său. După decesul dobânditorului, Semnul urma a fi restituit, de către familie, aceluiași comitet (articolele 4, 7, 11, 16, 21, 20, 22. 21, 23. 22, 24. 23, 25. 24, 26. 25).

Pe marginea atribuțiilor comitetului, remarcăm faptul că urma a fi completat un registru – „spisoc” – al celor care au primit Semnul. În afara mențiunilor referitoare la identitatea primitorului, natura slujbei și vechimea acesteia, registrul cuprindea, la articolul 24. 23, o rubrică referitoare la neamul celui distins: „...cu arătarea (...) numelui și a familiei...” (s.n.). Credem că, în acest context, prin familie trebuie înțeleasă situația juridică a neamului celui în cauză, în spiritul prevederilor Regulamentului Organic (îndeosebi cele din articolele 398-401); referindu-se la ținerea așa-numitelor „condice ale nobilității”, legea fundamentală arăta cine intra și cine nu în categoria nobilimii ereditare. Pe marginea acestei probleme, precizăm că deși regimul regulamentar a coincis cu desființarea privilegiilor legate de rang ori de stăpânirea pământului, precum și cu asimilarea rangurilor boierești cu funcțiile publice⁷⁹, *averea* era aceea care determina apartenența la pătura nobilă, garantând

⁷⁸ Alexandre A. C. Sturdza, *op. cit.*, p. 140: „...on connaît la corruption profonde dans laquelle pourrissait cette société de parvenus. Ce fut la dernière évolution de la boyarie roumaine. Gorgée de privilèges, et devenant l'apanage de tous ceux qui pouvaient payer, elle ne constituait plus une distinction pour le mérite, mais bien une faveur accordée, le plus souvent, aux moins dignes...” (s.n.). Pentru comparația cu ceea ce se întâmpla în Rusia aceleiași perioade, v. *supra*, nota 75.

⁷⁹ Gheorghe Platon, Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 100.

accesul la ranguri înalte și îndrituind apartenența la Adunare⁸⁰. Or, în perioada Regulamentului Organic, fiind concentrată încă, într-o bună măsură, în mâinile marii boierimi, averea avea *caracter ereditar*, fiind perpetuată din generație în generație în sânul aceleiași caste. Așadar, în deplin acord cu prevederile legale, mândria apartenenței la un neam mare echivala cu delimitarea netă față de cei ridicați recent pe scara socială, la hărăzirea Semnului ținându-se cont – la fel ca și la acordarea rangurilor boierești⁸¹ – de vechimea și meritele familiei celui în cauză.

Între drepturile pe care le aducea Semnul, cel mai important era, de departe, pensia care îi revenea familiei funcționarului înсурat, după decesul acestuia (articolul 15), textul proiectului trimitând la capitolul al treilea – „Reglement de Finanț” – din *Regulamentul Organic*. În fapt, corelarea urma a se face cu prevederile articolului IX litera b), raportate la cele ale articolului VII, litera b) („Pensiile răsplătitoare ca o mulțămire din partea Statului”), din „Anecsa litera C” (sau litera „E”, în ediția din 1837 a *Regulamentului*): „...Văduva și nevârstnicii copii a celor ce-și vor perde viața în primejdia slujbii, vor dobândi giumătate din leafa cuvenită cinului mortului, însă văduvile pe viață, iară copiii până la legiuita vârstă”, cu condiția ca decesul să se producă „...din pricina primejdioaselor slujbe în care s-ar afla...”⁸². Așadar, credem că intenția autorului proiectului a fost aceea de a extinde, în beneficiul urmașilor dobânditorului Semnului, un drept de care, în mod normal, se bucurau numai membrii familiei unui funcționar al cărui deces s-a produs în legătură cu pericolozitatea sporită a muncii – după cum am spune în limbajul zilelor noastre!

În rest, conferirea Semnului avea un caracter pur onorific. Este interesantă prevederea potrivit căreia celor care l-au dobândit „...li să dă dreptate a-l însemna și în marcele lor și pe peceți...” (articolul 13). Chiar dacă această formulă nu face decât să o reia pe aceea a textului rusesc avut ca model, mențiunea este totuși grăitoare pentru *consolidarea unei identități de clasă prin recursul la genealogie*, ca răspuns la inflația de ranguri ce a urmat după ultima domnie a lui Scarlat vodă Callimachi (1812-1819)⁸³, și la răsturnările sociale și economice din Moldova regulamentară, care au schimbat profund imaginea păturii boierești, adâncind deosebirile din

⁸⁰ *Ibidem*, p. 98, 106.

⁸¹ Se cunosc mai mulți purtători ai unor mari nume boierești, care și-au primit rangurile în considerarea meritelor înaintașilor lor: Vasile Beldiman, numit agă „...pentru îndelungatele slujbe a părintelui său...” (1848); Iancu Ghica, numit agă „...pentru slujbile părintelui său...” (1848); Alecu Mavrocordat, numit logofăt „...pentru slujbile sale di mai înainte și meritul familiei...” (1840); Grigori Mavrocordat, numit agă „...pentru slujbe și meritul familiei” (1841); Lascarachi Roset, numit agă și apoi vornic, deopotrivă „...pentru meritul familiei...” (1842, 1855); Vasile Roset, numit agă „...în privire meritului di familie...” (1842) etc. – v. Mihai-Răzvan Ungureanu, *Marea arhondologie...*, p. 29, 99, 136, 174, 175.

⁸² *** *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei...*, p. 219-220.

⁸³ Gheorghe Platon, Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 88-89, 92-94.

interiorul acesteia⁸⁴. Avem în vedere, în acest sens, materialele genealogice depuse, în intervalul 1832-1834, la Secretariatul de Stat al Moldovei („Delle ale atestaturilor date din partea Sfatului osăbitelor fețe pentru trageri de neam”)⁸⁵, demersurile unor mari familii pentru oficializarea propriei genealogii (cum a fost *Ghenealoghia* familiei Sturdza, din 1842)⁸⁶, precum și creșterea interesului marii boierimi pentru heraldică (prin alcătuirea unor steme noi și „heraldizarea” unor însemne mai vechi)⁸⁷. Folosirea blazoanelor – de regulă, sub forma pecetilor heraldice – s-a generalizat⁸⁸, multe dintre aceste compoziții simbolice incluzând și decorațiile cu care fusese onorat utilizatorul stemei⁸⁹. Potrivit uzanțelor heraldice ale perioadei – aflate, la rândul lor, sub înrâurire rusească – chiar nefiind vorba de o decorație propriu-zisă, Semnul putea fi redat alături de alte însemne de ordine și medalii (Fig. 6). În Moldova lui Mihail vodă Sturdza, folosirea blazoanelor personale era tolerată de către autorități, nefiind prevăzută în *Regulamentul Organic*. În situații cu totul speciale, stema putea face obiectul unei recunoașteri oficiale, cum a fost stema familiei Sturdza, care a fost descrisă și aprobată prin hrisov domnesc, textul oficial arătând că „...mădularii familiei Sturza vor adaogi și alte a lor ordine i semne prin merite câștigate...” (s.n.)⁹⁰. În acord cu tendințele vremii, oficializarea heraldicii private făcuse parte din setul de măsuri solicitate de către „Conjurațiunea Confederativă” din 1839⁹¹, alături de alte prevederi mergând în

⁸⁴ Mihai-Răzvan Ungureanu, *Genealogia ca expresie...*, p. 117-110.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 114 și următoarele.

⁸⁶ *** *Ghenealoghia familiei Sturza seau Turzo cu arborul spiței și stema ei. Dreasă de un înadins comitet duple documente, cercetată de Gheneralnica Obicinuita Adunare a Moldovei și întărită prin Hrisov Domnesc* (Institutul Albinei, Iași, 1842). Alcătuit din porunca lui Mihail vodă Sturdza, acest document a fost rodul cercetării unei comisii speciale („înadins comitet”), cu avizul Obișnuitei Adunări a Moldovei; totul a fost confirmat prin hrisov domnesc – Sorin Iftimi, *Heraldica Palatului Sturdza de la Miclăușeni*, carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Editura Doxologia, Iași, 2014, p. 22-26, 38, 49-50.

⁸⁷ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 173-174.

⁸⁸ Idem, *Les influences de l'art héraldique français sur l'art héraldique roumain*, în volumul „Genealogica & Heraldica”, Les Presses de l'Université d'Ottawa, Ottawa, 1996, p. 344-346.

⁸⁹ Tudor-Radu Tiron, *Despre folosirea decorațiilor...*, p. 94 și următoarele.

⁹⁰ V. *supra*, nota 86. Un exemplar al lucrării se află la Biblioteca Academiei Române, *Documente Istorice*, DCXLIII, 62.

⁹¹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 93 („...[litera] Șt. – Să se legiuească (...) b), Driturile și uniforma noblesii și mărcile familiare după gheraldică...”), 94 („...Asemine Așezământ îmbunătățându-se, gheroldia să aibă a ține condică de spiță, în cari să se treacă fiiști-care familie la rândul său, supt întărirea și pecetia obșteștii Adunări și a Gospodariului, dându-se apoi fiiști-cărue diplomă pe membrană, tipărită după toată forma, în care să fie însemnată și marca neamului cu însușitele semne de vâpse, de port, de livre i proci, spre a fi cunoscut de nobil în veci, atât aice în țară cât și priunde ar vroii să se ducă...”).

direcția alcătuirii unei identități nobiliare după model european (cu titluri, formule de adresare, uniforme specifice și organe de conducere a nobilimii). Așadar, nu trebuie să ne surprindă faptul că autorul proiectului „Semnului Distincției a Neprihănitei Slujbe” a reținut, din textul rusesc, prevederile referitoare la peceți și blazoane, acestea venind în întâmpinarea tendințelor boierimii moldovenești de occidentalizare a propriei identități⁹².

Descris în articolele 5 și 6 ale proiectului și, din păcate, neînsoțit de vreun desen, însemnul consta într-o „cataramă” de formă pătrată, lucrată din argint aurit, împodobită cu o cunună din frunze de stejar, având în interiorul acesteia numărul anilor pentru care a fost distinsă persoana respectivă. „Catarama” mai sus-descrișă se aplica peste o panglică de culoare roșie, străbătută de trei dungi „vinete” (= albăstrii), obiectul purtându-se pe partea stângă a pieptului, în piept, „...între al doile și al triile butoni din sus...”. Compoziția Semnului era vădit inspirată după modelul rusesc, cu singura deosebire că panglica reproducea culorile roșu și albastru, formulă cromatică amintind de steagurile Principatului Moldovei din perioada regulamentară⁹³, precum și – *se non è vero, è ben trovato* – de culorile blazonului neamului Sturdzeștilor; tot de inspirație rusească era și modalitatea de purtare a Semnului, pe piept, în locul indicat. (Am reconstituit, la Fig. 7, categoriile de vechime ale acestei distincții, cu precizarea că am folosit în acest scop cifre arabe; dacă ar fi avut în vedere cifre romane, atunci autorul proiectului ar fi specificat acest detaliu, așa cum s-a procedat și în articolul 5 al textului rusesc.)

Inițiativa din 1846 a rămas în stadiul de proiect⁹⁴. Indiferent de cât de multe au fost argumentele în sprijinul oficializării „Semnului Distincției a Neprihănitei Slujbe”, mai multe și mai puternice vor fi fost temeiurile care au cauzat amânarea inițiativei; ne ducem cu gândul, prin similitudine, la strădaniile fără succes prin care Alexandru Ioan Cuza a încercat, 15-20 de ani mai târziu, să pregătească instituirea unui „Ordin al Unirii”⁹⁵ – iar aceasta se întâmpla pe când Principatele se uniseră iar vremurile erau mult mai favorabile ideii românești! În 1846, era încă prea

⁹² Mai multe despre acest proces de occidentalizare a boierimii moldovenești la Radu Rosetti, *Ce am auzit de la alții. Amintiri*, prefață de Neagu Djuvara, Humanitas, București, 2011, p. 174-178. În acest context, autorul relatează și istoria alcătuirii genealogiei Sturdzeștilor, exemplu elocvent de demers în direcția oficializării unei identități nobiliare în epoca regulamentară (*ibidem*, p. 240-243).

⁹³ Colonel P. V. Năsturel, *Steagul, stema română, însemnele domnești, trofee. Cercetare critică pe terenul istoriei (cu numeroase figuri în color)*, Stabilimentul de Arte Grafice „Universala”, București, 1903, p. 47, 51-53, 66; în același sens și Dan Cernovodeanu, *Evoluția armelor...*, pl. XCIII, fig. 2.

⁹⁴ Autorul a parcurs întreaga colecție a publicației „Buletin, foaie oficială” din 1846, fără să găsească nicio mențiune referitoare la oficializarea proiectului „Semnului Distincției a Neprihănitei Slujbe”.

⁹⁵ Nu insistăm asupra acestei probleme, care este suficient oglindită în lucrările pe care le-am menționat *supra*, la notele 9-12.

devreme pentru instituirea unei distincții care, chiar lipsită de valoarea unui ordin ori a unei medalii, avea totuși *valoarea unui act politic, fără precedent, de consolidare a situației juridice a Principatului Moldovei*⁹⁶.

Fără să aibă ecouri la vremea elaborării ei – fapt care demonstrează discreția cu care a fost tratată această chestiune – inițiativa nu a rămas totuși fără urmă. Un sfert de veac mai târziu, prin Decretul Domnesc nr. 1.057 din 5 iunie 1872⁹⁷, a fost creat „Semnul Onorific” al ofițerilor, de argint, pentru 18 ani, respectiv de aur, pentru 25 de ani împliniți în armată (Fig. 8). Însemnul acestei distincții reprezintă, după toate probabilitățile, o adaptare a celui din 1846, în sensul că acea cunună din frunze de stejar a fost transformată în pandantiv de formă ovală, având în mijloc, între cele două ramuri, numărul anilor serviți de către militarul în cauză, în vreme ce panglica va fi tot dungată, de astă dată în culorile galben și albastru⁹⁸ (Fig. 9). Tot astfel, și numele noii distincții se va îndepărta de modelul rusesc, formula cu iz arhaic de „neprihănită slujbă” fiind înlocuită cu aceea, mai firească pentru o decorație, de „semn onorific”⁹⁹. Este interesant de notat că, după publicarea listelor primilor ofițeri ce au primit această distincție, agentul diplomatic francez la București, Georges du Sourd, îi va scrie ministrului de externe, contele de Rémusat: „...Nu știu dacă Poarta a autorizat, fie și tacit, acest semn distinctiv. Așa cum vă sugerează și desenul aici alăturat, este o veritabilă decorație...”¹⁰⁰ – detaliu care explică, într-o bună măsură, amânarea instituirii acestei distincții până în 1872...

De la înființarea „Semnului Onorific”, tradiția distincțiilor acordate pentru vechime în cadrul forțelor armate a curs, fără întrerupere, până în zilele noastre. Din 1892, „Semnul Onorific” al ofițerilor va fi conferit pentru 25 de ani vechime, acestuia adăugându-i-se, în 1913, Medalia „Răsplata Serviciului Militar” (pentru

⁹⁶ La vremea respectivă, dintre țările vasale Imperiului Otoman, doar Principatul Muntenegru instituisese decorații: „Medalia pentru Vitejie” (1841), respectiv „Medalia Miloš Obilić” (1847) – v. Драгомир М. Ацовић, *Слава и част. Одликовања међу Србима. Срби међу одликовањима, Службени гласник*, Београд, 2013, p. 83; John D. Clarke, *Gallantry Medals & Decorations of the World*, foreword by Sir Fitzroy Maclean, Leo Cooper, s.l., 2001, p. 141-142. Serbia va institui, abia în 1858, o „Medalie a Adunării Naționale”, precum și o „Cruce a Credinței” – v. Душанка Маричић, *Одликовања Србије, Црне Горе, Југославије и Републике Српске*, Београд, 2003, p. 11-12.

⁹⁷ *MOF*, nr. 132, din 15/27 iunie 1872.

⁹⁸ Nu putem să nu remarcăm faptul că, dintre cele două distincții instituite în 1872, panglica Medaliei „Virtutea Militară” reda culorile Moldovei regulamentare, în vreme ce panglica semnului onorific al ofițerilor le amintește pe cele ale Țării Românești. În concret, este vorba despre combinațiile cromatice autorizate, prin Regulament, pentru stegulețele purtate de către unitățile de cavalerie moldovenești, respectiv munteneste (v. colonel P. V. Năsturel, *op. cit.*, p. 47, 66; în același sens și Dan Cernovodeanu, *Evoluția armelor...*, pl. XCIII, fig. 1).

⁹⁹ Totuși, în raportul către domn, care a stat la baza aprobării proiectului de decret, generalul Ioan Emanoil Florescu, ministrul de război, a folosit formula „serviciu nepătat”.

¹⁰⁰ Constanța Știrbu, *Date noi privind emiterea...*, p. 546.

sergenții reangajați care împlineau 15 și 20 de ani de serviciu în armată), iar în 1930, „Semnul Onorific” pentru serviciul militar de 40 de ani¹⁰¹. În urma schimbării de regim constituțional din 1947, au fost înființate ordinele și medaliile „Meritul Militar” (1954), respectiv „În Serviciul Patriei Socialiste” (1963), care aveau să se confere militarilor forțelor armate ale Republicii și celor din Ministerul Afacerilor Interne, pentru vechime în serviciu de la 5 până la 25 de ani¹⁰². După revenirea la sistemul democratic, odată cu intrarea în vigoare a *Legii nr. 29 din 31 martie 2000 privind Sistemul Național de Decorații al României*¹⁰³, „Meritului Militar” i s-a înlocuit denumirea, el fiind conferit, sub noul nume de „Semn Onorific «În Serviciul Armatei»”, ofițerilor, respectiv maiștrilor militari și subofițerilor din structurile militarizate ale statului¹⁰⁴. Au rezultat de aici două distincții, reglementate prin Ordonanțele Guvernului României nr. 104 și 105 din 31 august 2000¹⁰⁵ (aprobate prin Legile nr. 650 și 651 din 20 noiembrie 2001¹⁰⁶), care au primit, în urma intrării în vigoare a *Legii nr. 50 din 23 martie 2004*, noua denumire de „Semn Onorific «În Serviciul Patriei»”¹⁰⁷, fiind acordate în mod curent, pentru 15, 20 și 25 de ani vechime¹⁰⁸. Trebuie remarcat faptul că însemnele celor două distincții reiau desenul modelelor aflate în uz înainte de 1948. Pe această cale, Semnul Onorific „În Serviciul Patriei” pentru ofițeri¹⁰⁹ a preluat caracteristicile

¹⁰¹ Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu, *op. cit.*, p. 121, 123, 135. Despre semnele onorifice de 25 și 40 de ani, v. și Fl. Marinescu, *Modificări survenite la sistemul de decorații românești în deceniul patru al secolului XX. II*, în *SMMIM*, 9, 1976, p. 157-158.

¹⁰² A. Carsian, *Decorațiile, titlurile de onoare și alte distincții ale Republicii Socialiste România*, Editura Științifică, București, 1966, p. 10-12, 24-26. Ordinul și medalia „În Serviciul Patriei Socialiste” vor fi abrogate implicit abia în 2000, în temeiul art. 87 alin. (1) din *Legea nr. 29 din 31 martie 2000 privind Sistemul Național de Decorații al României*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 146 din 7 aprilie 2000.

¹⁰³ V. nota anterioară.

¹⁰⁴ Floricel Marinescu, *Date cu privire la noul sistem de decorații al României*, în *CN*, VIII, 2002, p. 528.

¹⁰⁵ Acte publicate în *MOF*, Partea I, nr. 436 din 3 septembrie 2000.

¹⁰⁶ Acte publicate în *MOF*, Partea I, nr. 752 din 26 noiembrie 2001.

¹⁰⁷ Act publicat în *MOF*, Partea I, nr. 295 din 5 aprilie 2004.

¹⁰⁸ În conformitate cu prevederile *Legii nr. 189 din 24 octombrie 2011 pentru modificarea unor acte normative din domeniul sistemului național de decorații și semnelor onorifice*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 755 din 27 octombrie 2011, Semnul Onorific „În Serviciul Patriei” nu se mai conferă de către șeful statului, ci, prin ordin/decizie, de către miniștrii și directorii având atribuții în domeniile apărării, ordinii publice și siguranței naționale.

¹⁰⁹ V. articolul 3 și Anexa nr. 2 a *Regulamentului Legii nr. 573 din 14 decembrie 2004 privind Semnul Onorific „În Serviciul Patriei” pentru ofițeri și funcționari publici cu statut special, cu grade profesionale echivalente cu gradele de ofițeri*, publicat în *MOF*, Partea I, nr. 1.267 din 29 decembrie 2004.

generale ale însemnului instituit în 1872¹¹⁰, moștenind implicit și tradiția „Semnului Distincției a Neprihănitei Slujbe” din 1846¹¹¹.

Am prezentat, în cele de mai sus, textul din 1846 referitor la „Semnul Distincției a Neprihănitei Slujbe”, care, din datele pe care le deținem, constituie *cel dintâi proiect al unei decorații românești*.

Am arătat în ce au constat onorurile în Moldova primei jumătăți a secolului al XIX-lea, amintind și rațiunile pe care Mihail vodă Sturdza trebuie să le fi avut, încuviințând elaborarea proiectului amintit. Am prezentat originile și particularitățile acestei distincții, precum și motivele pentru care inițiativa nu a fost aprobată în mod formal. În același timp, am încercat să stabilim felul în care ideea de la 1846 a fost valorificată, fie și cu întârziere, prin instituirea „Semnului Onorific” al ofițerilor din 1872 – distincție ce stă la baza actualului Semn Onorific „În Serviciul Patriei”.

Apreciem că studiul de față constituie un pas înainte în cercetarea faleristică autohtonă, desprinzându-se concluzia că tradiția decorațiilor românești urcă în timp, pe această cale, până în perioada prepașoptistă.

¹¹⁰ *** *Decorațiunile române – ordine, cruci și medalii. Coprinde: textul oficial al legilor, regulamentelor și decretelor care le instituie*, Colecțiunea N. T. Ionescu, licențiat în drept, Editura și Inst[itutul] de Arte Grafice C. Sfetea, București, 1915, pl. XII, [fig. 1]. În același sens și Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu, *op. cit.*, pl. 44, [fig. 1].

¹¹¹ În paralel cu distincția conferită militarilor, există și una care, potrivit legii, se atribuie funcționarilor publici: Semnul Onorific „Răsplata Muncii în Serviciul Public”, reglementat prin *Legea nr. 391 din 28 septembrie 2004* (publicată în *MOF*, Partea I, nr. 921 din 11 octombrie 2004), precum și prin *Hotărârea Guvernului nr. 167 din 3 martie 2005* (publicată în *MOF*, Partea I, nr. 222 din 16 martie 2005). Preluând tradiția Semnului Onorific „Răsplata Muncii pentru 25 Ani în Serviciul Statului”, înființat în 1931 (v. Fl. Marinescu, *Modificări survenite...*, p. 158), această distincție poate fi considerată drept pandantul, pentru civili, al semnului onorific atribuit militarilor.

Anexă

*Cu mila lui Dumnezeu, Noi, Mihail Grigoriu Sturza v(oie)v(o)d,
Domnul Țerei Moldovei.*

Cuprinzând cu părintească îngrijire sârguințele credincioșilor noștri supuși din ramul ostășesc, și vroidnd vederat a pune înaintea noastră și a țării, prețuirea slujbei cei neconținut răvnitoare și fără de prihană în curgere de îndelungat timp, noi am cunoscut drept spre răsplătirea lor, a statornici însemnu de distenție, cu o dovadă de a noastră cinstire și bună voință cătră blândeale dar nu mai puțin folositoarele merite; potrivit cu care întrutot milostiv poroncim:

- 1. Acest semnu să se numască Semnul Distenției a neprihănitei slujbe.*
- 2. A să socoti statornicit acest semnu în 26 zile, avgust, anul 1846. Spre pomenirea zilei de a noastră întronare.*
- 3. Tot aceastaș zi în fiecare anu hotărâm noi spre a se milui cu acest semnu, cei carii se învrednicescu de iel.*
- 4. Cu căutarea trebilor a cinstirei cu acest semnu, însărcinăm pe deosebitul comitet, carele se va întrupa de: [spațiu liber în text]*
- 5. Semnul distenției a neprihănitei slujbe, să fie: cataramă cvadrată cu cunună de stejar, ear în mijlocul cununei, numărul anilor slujbei pentru care acest semnu se va da, toată de argint poliit cu aur.*
- 6. Acest semnu să se poarte la piept în partea stângă, drept mijlocul între al doile și al triile butoni din sus, pe corde¹¹²: câmpul roș cu trii dungi vinete, după însămnatul mai gios desen.*
- 7. La darea semnului, acel care se va învrednici de iel, va primi de la comitet însuș(i) semnul și diploma, după forma înadins întărită pentru acesta.*
- 8. În numărul acelora carii, pe temeiul acestui statut se pot folosi de acest semnu a neprihănitei slujbe, întru toate rangurile fără ecsepsie.*
- 9. Terminul slujbei pentru care să hărăzăște semnul distenției pentru slujba fără prihană, se hotărăște de la cel întâi rang de ofițăriu 12, 18, 24, 30, 36, 42 ani, și așa mai departe, adecă adăugând pentru fiecare termin de 6 ani, început de la cel dintâi de 12 ani.*
- 10. Celui ce-au câștigat semnul pentru un termin, i se dă dreptate, prelungind slujba tot cu aceiaș(i) vrednicie încă 6 ani, a cere prin șeful său schimbarea semnului pe altul cu numărul total al anilor, adecă cu adăogirea anilor care au mai slujit.*
- 11. Primitoriul acestui nou semnu se îndatorește, pe cel de mai nainte, a-l înapoia la comitet, iarăș(i) prin șeful său.*

¹¹² Din ngr. κορδέλλα = panglică.

12. Dreptate de a fi miluiți cu semnul neprihănitei slujbe au numai acia carii în toată vremea ei s-au făcut cunoscuți: atât prin spisocel lor cele de conduit, cât și prin plinirea îndatoririlor lor cu deosebită râvnă și sârguință, și carii prin statornicile lor ostenele și nesmintitul moral și sâlință îndelungată s-au arătat credincioși și folositori împlinatori a trebilor slujbei.

13. Tuturor acelora cari s-au învrednicit de iel, li să dă dreptate a-l însemna și în marcele lor și pe peceți.

14. După trecerea din viață a acelor carii au avut semnul de distenție, acest semnu se va întoarce la comitet.

15. După moartea unui angloiat înșurat, ce-au avut semnul distenției, familia sa să folosăște de pensie potrivit legiurilor din Reglementul Organic, cap. III, despre finansu, desăvârșit neprihănită și userdnica în amintirea iei unită cu nesmintitul moral.

Drept aceia perd dreptul de a-l câștiga:

- a) cei carii au fost supt giudecată, și ertați cu înaltă bunăvoință;
- b) cei carii au fost supt giudecată, și n-au picat supt pedeapsă sau ștraf¹¹³, numai în privirea bunei lor slujbe de mai înainte;
- v) cei carii au fost supt giudecată, macar deși n-au fost pedepsiți sau străfuiți pentru neagiunsul dovezilor cătră învinovățirea lor, dar numai puțin ar rămâne supt prepus;
- g) cei carii au avut de la șăfii lor în vremea slujbei repremanduri¹¹⁴, ori au fost supt ștrafuri sau aresturi trecute în spisocul de formular sau de conduit: pentru nepăsare, lenevire, și purtare împotriva moralului, sau a rânduielilor slujbei.

Afară de aceștia, perde dreptul a fi cinstit cu semnul de distenție a slujbei fără prihană:

- d) carele în spisocul de formular sau de conduit nu este atestuit în ceva bine;
- e) carele adesăori au schimbat felul slujbei, fără a împlini la un loc trii ani.
- j) carele au dat pricini a multor jalbe asupra-și, și care de șăfii lui s-au găsit temalnice, deși pârâtul, după ființa lor, nu pica supt giudecată;
- z) carele s-au însămnat slabu în îndatoririle sale, după chemarea sa de șăf, sau carele împotriva prescrișălor legiuri în privire cătră slujbă, au suferit între ai lui subalterni oarecare neorânduiele și neîndepliniri;
- i) carele să folosă de concedii mai mult de două ori într-un an, ori s-au aflat în concedii mai mult de doi ani în curgerea terminului de 6 ani.
- c) carele din concedie nu s-au prezentat la termin, și n-au înfățoșat dovezi legiuite de pricina întârzierii.

¹¹³ Din germ. *Strafe* = pedeapsă.

¹¹⁴ Din fr. *réprimande* = mustrare.

- l) carele la termenul hotărât n-au înfățișat cerșutele de slujbă sămi, afară dacă au avut la aceasta împiedicări neprevăzute și neatârinate de dânsul, și
m) Carele va fi defăimat și dovedit în necuviincioasă purtări.

Anexa, lit. E, articol VII.

16. Comitetului să încredințază alcătuirea spisocelor celor învredniciți de semnul distenției a neprihănitei slujbe, și trimiterea după rânduială a sămnilor cu diplomele.

17. Despre întruparea comitetului și ștatul lui. S-au arătat la § 4.

18. 17. Oricăruia oștean ce-au ășit din slujbă, dacă au prelungit-o după § 9, i să dă dreptate a intra cu cerire la comitet, pentru a-i slobozi Semnul de Distenție, îndatorat fiind totodată a înfățișa spisoc de conduit și atestat slobozite lui de nacealnic¹¹⁵; asămenea și mărturie de la ocărnuitoriul locului aflării sale, de bunele lui purtări în vremea slujbei. Șefii de căpitenie trimit așijderea la comitet spisoce de ofițerii aflători supt dânsii, pe carii vrednicindu-i pentru primirea semnului de merit, alăturează pe lângă spisoce și formularurile lor, după formele ce au să iasă de la comitet, cu cea mai strictă observație a regulilor însămnate pentru învrednicire, și cu aspră răspundere pentru adevărul lor.

19. 18. Temeiurile primirii Semnului de Distenție, sunt: slujba.

20. 19. Amploiații carii au fost degradați pentru niscariva greșele, câștigând întru tot milostivă ertare, și aiungând la ranguri ofițerești, dacă în urmă vor mai prelungi slujba 12 ani în șir cu neprihănite purtări, au dreptate a câștiga Semnul de Distenție.

Tot de aceste temeiuri și acei carii, după stricta înțelegere a articolului 19 18 a acestui statut, n-ar fi avut dreptate a primi semnul la termenul întâi, dacă ii după greșala pentru care au pierdut acest drit, vor mai sluji 12 ani în șir fără prihănire și, cu silință, vor avea dreptate a primi semnul distenției.

21. 20. Spisocle de formular pentru ofițerii ce vor vrednici Semnul de Distenție, trebuie să fie de deosebită formă, și să cuprindă în ele toate articulele cari oprescu primirea semnului. Alcătuirea acestor forme să pune asupra comitetului, carele le va trimite locurilor competente.

22. 21. Jalubele și presentațiile¹¹⁶ pentru învrednicire către primirea semnului, mergând la comitet, acesta le face cuvenita cercetare, și la întâmplare de trebuință a niscariva îndepliniri, întră în corespondenții cu șăfii locurilor, de care acestea se atingu.

23. 22. Îndreptându-să de comitet, în sfârșit, după toate prescisaie forme, aceste spisoce, ni să înfățișază noi supt iscălitura tuturor mădulărilor lui.

¹¹⁵ Din rus. *начальник* = superior ierarhic.

¹¹⁶ Aici, în sensul de recomandări.

24. 23. Comitetul priimind de la noi întăritura învrednicîților, pune la cale trimiterea semnelor și a diplomelor, după cuviință, la locurile de unde au fost prezintați învrednicîții, și pe aceștia îi însămnează în deosebit spisoc, cu arătarea: numărului de ani pentru care semnul este dat, a numelui și a familiei, a rangului și a îndatoririi.

25. 24. Comitetul va avea deosăbită pecete pentru întrebuințare la lucrările sale, și pentru punere pe diplome.

26. 25. La cinstirea cu semnul distenției a neprihănitei slujbe, ofșăriul miluit cu dânsul va plăti la comitet [loc gol] lei cheltuieli întru aceasta.

27. 26. Dacă un amploaiat, având acest semnu a neprihănitei slujbe, va cădea în vinovăție, după a căria greotate va fi hotărât prin giudecată de a perde semnul de distenție, pentru acela ni să va raportui noi și după a noastră hotărâre să va scoate din spisoc, și luându-i-să semnul, să va înnapoia la comitet, împărțășindu-i-să și lui știință de vinovăție și de hotărâre.

28. 27. Când oșteanul, cari are semnul neprihănitei slujbe, mai scurtând un termin, va fi prezentat de șăfii lui pentru altul de numărul următoriu de ani, și pe lângă aceasta, în curgerea noului termin, deși n-au căzut supt giudecată, dar au primit de formă, sau o ră atestație pentru slujbă, precum de aceasta cu de-amăruntul să pomeneste în articol 18 a acestui statut, aceluia semnul nou să nu-i să dei, ci să i să lasă semnul cel dinainte câștigat prin slujba lui cea bună.

Dacă în următorul termin după aceasta el va fi atestuit bine, atuncea să-l învrednicească cu semnul acelu termin de care iel au fost lipsit, ispășând nicicum piste dânsul, fiindcă timpul a nedesăvârșit aprobatei slujbe nu trebuie să între în obștesca socoteala vremii a slujbei fără prihană.

28. Spre închiere, poroncim, ca un eczemplar tipărit a acestui statut să să dei fieșcăruia oștean, la cea întâia dată ce i să va hărăzi semnul de distenție, pentru ca toți și fiecare să știe de acest întrutot milostiv al nostru așăzământ, pe care noi cu a noastră domnească iscălitură și pecete l-am întărit, în capitala Iașii, în anul de la Domnul Is. Hs. 1846, iar de la întronarea Noastră al XII-lea, luna ... în ... zile.

L(ocul) P(ecetii) Domnești

(BAR, Documente istorice, CCLXX/106)

LE PRINCE MICHEL STURDZA ET LE PROJET DE
LA PREMIÈRE DÉCORATION ROUMAINE: LE SIGNE DE
DISTINCTION POUR SERVICE IRRÉPROCHABLE
(Résumé)

Encore à ses débuts, la phaléristique roumaine offre nombre d'informations jusqu'alors inconnues.

Précédant de 14 années l'institution officielle de la médaille «Pro Virtute Militari» (destinée aux survivants de la lutte contre les Ottomans du 13 Septembre 1848) un projet pour l'institution d'un «Signe de Distinction du Service Irréprochable» a été rédigé en 1846, dans la Principauté de Moldavie, sous le règne de Michel Sturdza (1834-1849). Destinée à marquer le douzième anniversaire de l'avènement au trône du prince, la décoration était inspirée par une autre, ayant le même nom et qui avait été fondée par l'empereur Nicolas Ier de Russie en 1827. Calqué sur le Statut de la distinction russe déjà en usage, le projet moldave répondait à plusieurs motivations: consolider la position du prince dans une période de troubles politiques et de transformations sociales, le besoin de susciter des partisans et de récompenser les fidèles. L'ambition du prince Sturdza était de renforcer le prestige de son pays qui était à l'époque sous la suzeraineté de l'Empire Ottoman.

Adapter un règlement russe aux réalités autochtones n'était pas nouveau, alors que la Russie – en tant que protectrice des deux Principautés Danubiennes – avait inspirée de nombreuses pratiques politiques et d'autres normes réglementaires.

Tout comme son modèle russe, la distinction moldave avait le double intérêt de récompenser le mérite et aussi l'ancienneté. Elle devait être conférée après 12 ans de services sans faille, puis actualisée tous les six ans. Réglementée hiérarchiquement, la sélection des candidatures passait par un comité avant d'arriver sur le bureau du prince, le formalisme étant strictement observé. Toujours suivant le modèle russe, cette distinction moldave pouvait être accordée aux militaires mais aussi aux civils.

Nous ne savons pas quels furent les circonstances qui ont décidé le prince à abandonner son idée. Les temps étaient troubles, et à la vérité, il était trop tôt pour une pareille démarche. La révolution de 1848, l'union des deux Principautés et l'avènement au trône du prince Charles Ier de Hohenzollern-Sigmaringen: tous ces événements ont reporté cette initiative jusqu'en 1872. Avec une nouvelle disposition de symboles, l'insigne de 1846 a été finalement instauré, sous le nom de «Signe honorifique pour les officiers», afin de récompenser les 18 et 25 années de service militaire. Cette décoration est à l'origine du «Signe honorifique Au Service de la Patrie», médaille qui est toujours conférée aux officiers roumains, pour 15, 20 et 25 années de service militaire.

Liste des illustrations:

- Fig. 1. Michel Sturdza, Prince Régnant de la Moldavie (1834-1849) – huile sur toile par C. D. Stahi (1897), dans la collection du Complexe National de Musée «Moldova» de Iași, Musée d'Art (d'après une peinture par J. A. Schoefft). *Apud* Sorin Iftimi, *Portretele domnitorului Mihail Sturdza*, in *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, fig. 5.
- Fig. 2. Première page du projet du «Signe de Distinction pour Service Irréprochable» (1846) – Bibliothèque de l'Académie Roumaine, *Documente Istorice*, CCLXX, 106.
- Fig. 3. «Signe de Distinction pour Service Irréprochable» (Empire Russe, modèle 1827), variante pour les militaires, pour 15 ans de service – <http://medalirus.ru/rus-ordena/znaki-otlichiya-za-sluzhbu.php>
- Fig. 4. «Signe de Distinction pour Service Irréprochable» (Empire Russe, modèle 1827), variante pour les civils, pour 40 ans de service – <http://medalirus.ru/rus-ordena/znaki-otlichiya-za-sluzhbu.php>
- Fig. 5. Manière de porter le «Signe de Distinction pour Service Irréprochable»: portrait du général comte P. D. Kisselef (1788-1872), portant sur la poitrine le Signe pour 40 ans de service – *apud* *** *Приложение к истории кавалергардов и Кавалергардского Ее Величества полка с 1724 по 1 июля 1851 года*, [Sankt Petersburg], 1852, pl. 23.
- Fig. 6. Manière de porter le «Signe de Distinction pour Service Irréprochable» (Empire Russe, modèle 1827), en héraldique: sceau d'un officier inconnu, contenant les armoiries «Prus I», dont partent, à droite, la médaille «Pour la Défense du Sébastopol» (1855) ou «À la mémoire de la guerre 1853-1856» (1856), respectivement, à gauche, le «Signe de Distinction pour Service Irréprochable», pour 25 ans de service – les Archives Nationales Historiques Centrales, *Matrices sigillaires*, no. 13.737 (matrice en fer, du milieu du XIXe siècle, ayant les dimensions d'environ 23 x 25 mm).
- Fig. 7. «Signe de Distinction pour Service Irréprochable», pour 12, 18, 24, 30, 36 et 42 ans de service – reconstitution de l'auteur.
- Fig. 8. „Monitorul Oficial al Romaniei” no. 132 de jeudi, 15/27 juin 1872, p. [789], où l'on retrouve le texte du Décret Princier no. 1.057 du 5 juin 1872, pour la création du «Signe honorifique» pour les officiers.
- Fig. 9. «Signe honorifique» pour 25 ans de service militaire (modèle 1872) – collection du Musée National d'Histoire de la Roumanie, no. inv. 116.610.

Fig. 1. Mihail vodă Sturdza, domn al Moldovei (1834-1849) – ulei pe pânză de C. D. Stahi (1897), în colecția Complexului Muzeal Național „Moldova” Iași, Muzeul de Artă (după o pictură a lui J. A. Schoefft). Reproducere după Sorin Iftimi, *Portretele domnitorului Mihail Sturdza*, în *Mihail Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, fig. 5

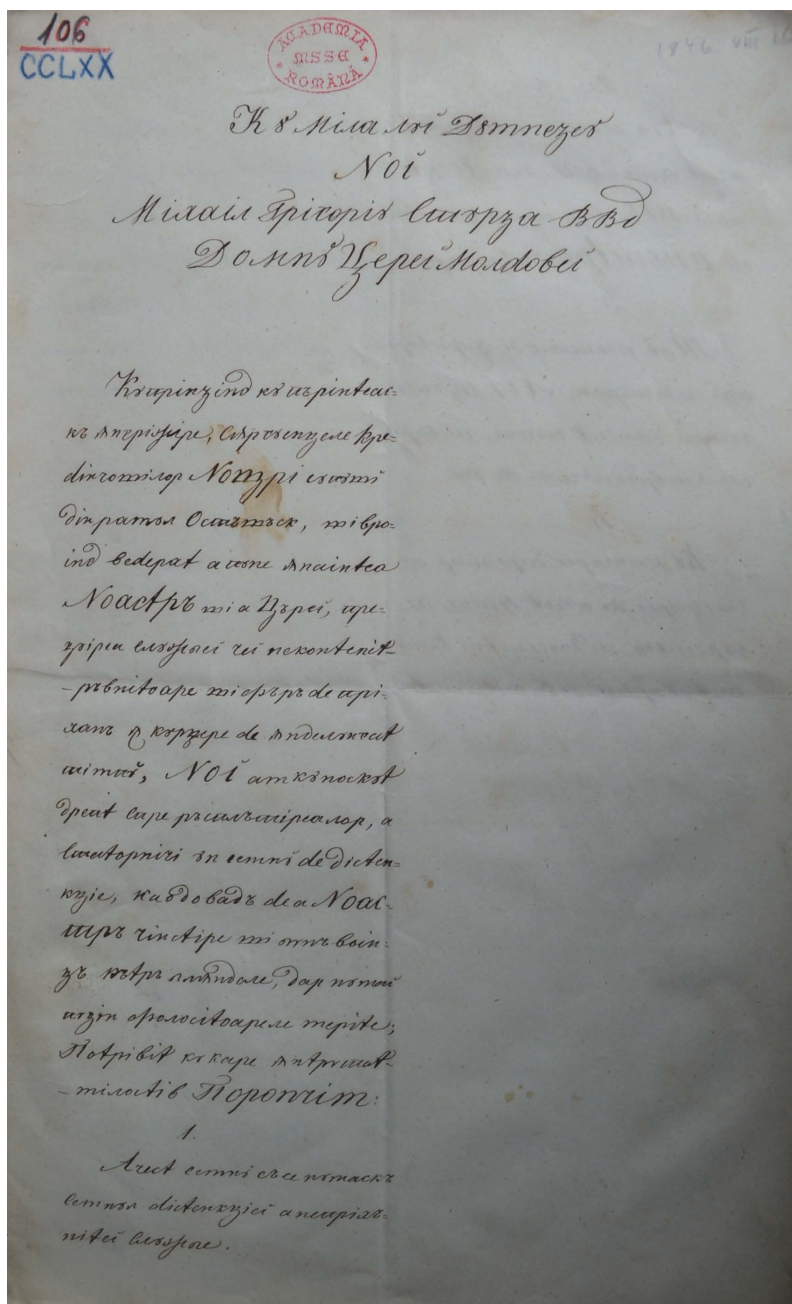

Fig. 2. Prima filă a proiectului „Semnul Distincției a Neprihănitei Slujbe” (1846)
– Biblioteca Academiei Române, *Documente Istorice*, CCLXX, 106

Fig. 3. „Semnul de Distincție pentru Serviciu Impecabil” (Imperiul Rus, model 1827),
varianta pentru militari, pentru 15 ani de slujbe
<http://medalirus.ru/rus-ordena/znaki-otlichiya-za-sluzhbu.php>

Fig. 4. „Semnul de Distincție pentru Serviciu Impecabil” (Imperiul Rus, model 1827),
varianta pentru civili, pentru 40 de ani de slujbe
<http://medalirus.ru/rus-ordena/znaki-otlichiya-za-sluzhbu.php>

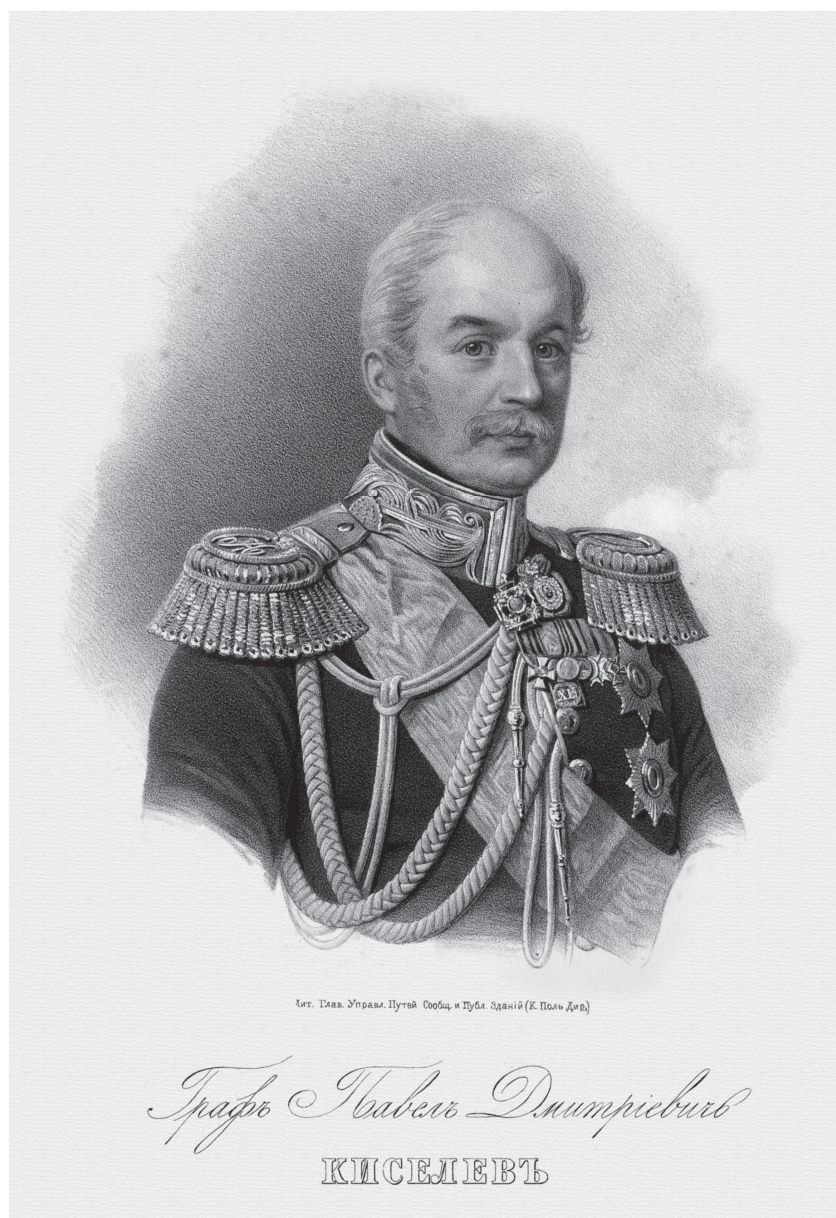

Fig. 5. Modul de purtare a „Semnului de Distincție pentru Serviciu Impecabil”: portretul generalului conte P. D. Kisselef (1788-1872), având în piept Semnul pentru 40 de ani de slujbe – reproducere după *** *Приложение к истории кавалергардов и Кавалергардского Её Величества полка с 1724 по 1 июля 1851 года*, Sankt Petersburg, 1852, pl. 23

Fig. 6. Modul de reprezentare a „Semnului de Distincție pentru Serviciu Impecabil” (Imperiul Rus, model 1827) în heraldică: pecetea unui ofițer necunoscut, redând herbul „Prus I”, de care atârână, la dextra, medalia „Pentru apărarea Sevastopolului” (1855) sau „În amintirea războiului 1853-1856” (1856), respectiv, la senestra, „Semnul de Distincție pentru Serviciu Impecabil”, pentru 25 de ani de slujbe – Arhivele Naționale Istorice Centrale, *Matrice sigilare*, nr. 13.737 (matrice din fier, de pe la mijlocul secolului al XIX-lea, având dimensiunile cca. 23 x 25 mm)

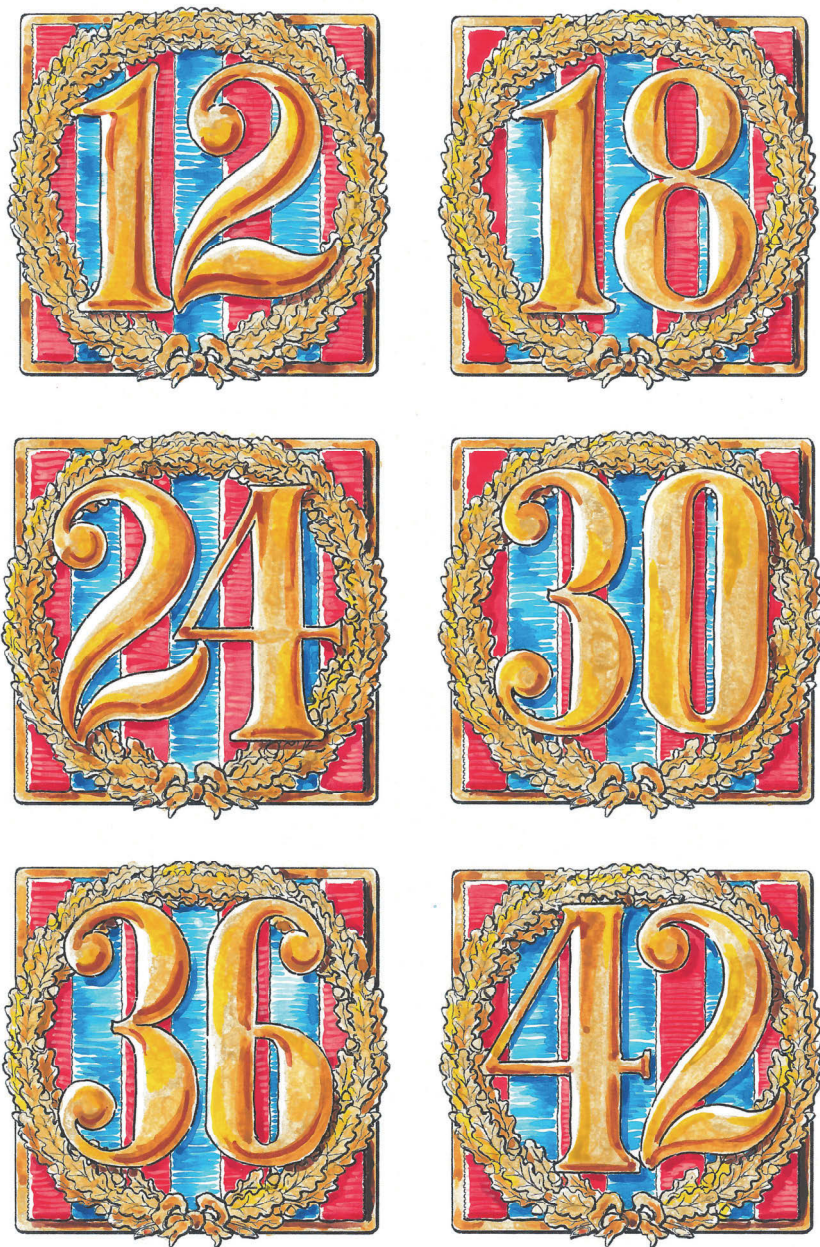

Fig. 7. „Semnului Distenției a Neprihănitei Slujbe”, pentru 12, 18, 24, 30, 36 și 42 de ani de slujbe – reconstituirea autorului

Fig. 8. „Monitorul al Romaniei” nr. 132 din data de joi, 15/27 iunie 1872, p. 789, în care apare textului Decretului Domnesc nr. 1.057 din 5 iunie 1872, pentru crearea „Semnului Onorific” pentru ofițeri

Fig. 9. „Semnul Onorific” pentru 25 de ani de serviciu militar (model 1872)
– colecția Muzeului Național de Istorie a României, nr. inv. 116.610

RESTITUIRI PRIVITOARE LA ISTORICUL ARHEOLOGIEI NEMȚENE. *IN MEMORIAM* PROF. DR. IOAN MITREA (1937-2017)

Vasile DIACONU¹

Cuvinte cheie: *arheologie, Ioan Mitrea, așezări, documente, județul Neamț*
Keywords: *archaeology, Ioan Mitrea, settlements, documents, Neamț County*

Nu cu mult timp în urmă vedea lumina tiparului un frumos volum omagial, dedicat profesorului dr. Ioan Mitrea la împlinirea a opt decenii de viață². Am fost onorat să scriu acolo un material în onoarea domniei sale³ și nu puține au fost momentele când reflectam asupra puterii de muncă și a spiritului activ de care dispunea profesorul Mitrea. Din păcate, gândurile mele s-au curmat odată cu existența domniei sale, survenită la 21 iulie 2017. Am știut atunci că arheologia mileniului I p. Chr. a pierdut un mare specialist, care, în aproape șase decenii de activitate, a căutat să aducă importante contribuții la cunoașterea acestui segment cronologic deosebit de important pentru istoria României.

Ar fi poate de prisos să reiau datele de ordin biografic despre prof. dr. Ioan Mitrea, mai ales că multe dintre acestea au fost prezentate și în volumul omagial care i-a fost închinat. Mă voi rezuma doar la câteva gânduri despre legătura mea profesională cu acest mare arheolog, dar mai ales despre contactele sale cu specialiștii unui mic muzeu de provincie, cel de la Târgu Neamț.

În arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie se găsesc o serie de documente (scrisori, rapoarte arheologice, dări de seamă, desene)(Fig. 1-4) redactate de prof. dr. Mitrea, prin prisma colaborării sale cu această instituție la săpăturile arheologice de la Davideni și nu numai.

Un prim contact al profesorului Ioan Mitrea cu muzeul târgnețean a avut loc în anul 1966 când, împreună cu Alexandru Artimon, directorul instituției sus menționate, au efectuat săpături de salvare într-o așezare a dacilor liberi de la

¹ Complexul Muzeal Județean Neamț, Muzeul de Istorie și Etnografie TÂRGU NEAMȚ.

² L. E. Istina (ed.), *In Honorem Magistri Ioan Mitrea octogenarii*, Editura Magic Print, Onești, 2017.

³ V. Diaconu, C. D. Nicola, *Le professeur dr. Ioan Mitrea et l'archeologie du Département de Neamț*, în L. E. Istina (ed.), *op. cit.*, p. 47-54.

Topolița (com. Grumăzești, jud. Neamț)⁴. La câțiva ani distanță, odată cu descoperirea și începerea cercetărilor în situl de la Davideni (com. Țibucani, jud. Neamț), muzeul din Târgu Neamț a finanțat parțial sau integral mai multe campanii arheologice. Pentru efectuarea săpăturilor din situl amintit, dr. Ioan Mitrea a colaborat mai întâi cu profesorul Ilie Untaru, apoi cu profesorul Gavril Luca, care au fost, pe rând, directorii micii instituții muzeale de la Târgu Neamț.

Sursele arhivistice indică faptul că în planul de cercetări pentru anii 1972-1975 era inclusă și stațiunea de la Davideni, pentru care urma să se aloce anual suma de 10000 lei⁵, iar pentru perioada 1975-1978 câte 15000 lei⁶. Săpăturile efectuate în perioada respectivă au permis descoperirea mai multor locuințe și complexe arheologice, precum și a unor obiecte care au fost incluse în patrimoniul muzeului, așa cum o arată o listă ce cuprinde artefacte din epoca bronzului și din perioada sec. V-VII p. Chr⁷.

Din a doua parte a anului 1975, când la conducerea muzeului de la Târgu Neamț a venit profesorul Gavril Luca, legăturile cu Ioan Mitrea s-au intensificat, fapt reliefat de corespondența dintre cei doi (Fig. 4). Iată un fragment de scrisoare:

„Stimate tovarășe director

Deși nu ne cunoaștem – decât poate din vedere din anii studenției – trebuie să luăm un prim contact prin intermediul acestor rânduri.

Dorindu-vă succese în noua activitate, țin să vă informez că în ultimii cinci ani, cum probabil ați aflat, am colaborat cu Muzeul de Istorie din Târgu Neamț, având ca obiectiv central cercetările arheologice de la Davideni.

În această așezare, unde sunt materiale începând din epoca neolitică, continuând cu epoca bronzului și fierului, a fost dezvelit în ultimii ani aproape în întregime un sat din sec. VI-VII. [...]

Întrucât doresc ca în jurul lui 20 decembrie să vin la Tg. Neamț pentru prelucrarea materialelor din acest an, ocazie cu care vă voi preda și unele obiecte ce se află la mine pentru studiu (desen, fotografii, etc.), vă rog să găesc materialul din acest an la muzeu. Cred că este adus de la Davideni, nu? [...]

Știu că zilele acestea trebuie să înaintați planul de săpături pentru 1976. Având în vedere importanța descoperirilor de la Davideni, mai ales cele din acest an – printre care aflarea primei cruci din Moldova din sec. VI-VII, ce demonstrează existența unei populații romanizate – vă rog să programați pentru Davideni cel puțin 15000 lei, pentru 1976. [...]

⁴ V. Diaconu, I. Mitrea, *Mărturii arheologice provenite din două așezări ale dacilor liberi aflate în zona subcarpatică a Neamțului*, în *CI, S.N.*, XXXIII, 2014, p. 43-55.

⁵ Arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu Neamț (MIETN), dosar nr. 42/1972.

⁶ Arhiva MIETN, dosar nr. 55/1976.

⁷ Arhiva MIETN, dosar nr. 54/1975.

În altă ordine de idei, știu că în această perioadă vi s-au cerut propuneri pentru piesele care să fie incluse în patrimoniul cultural național. Dacă dați lista până vin eu, de la Davideni treceți următoarele piese:

1. *Fragment de vas din sec. VI-VII având incizată o cruce (dovadă a romanității)*
2. *Pieptene din os, decorat, bilateral.*
3. *Tipar pentru bijuterii*
4. *2 fibule romano-bizantine (una de bronz, alta de fier)*
5. *Cruce din metal, de tip bizantin, datată în sec. VI-VII. [...]»⁸.*

Dintr-o altă scrisoare pot fi extrase câteva informații privitoare la documentația de șantier care urma să fie întocmită pentru anul 1975:

„2.I.1976

Stimate domnule Luca

Vă trimit materialele solicitate și anume:

1. *Raportul preliminar*
2. *Lista inventar*
3. *Proiectul planului de săpături*
4. *Planul general al săpăturilor*
5. *Planul și profilele locuințelor săpate în 1975*
6. *Fotografia locuinței L.14*

Vă rog ca toate materialele de la punctele 1-2-3 să fie scrise la mașină. Păstrați la muzeu cel puțin 2 exemplare.

Planul general al săpăturilor îl anexați în forma aceasta, este tras la xerox. Mai am alte exemplare și pentru noi. Planurile și profilele locuințelor săpate în 1975 (L.14 - L.17) vi le trimit în original. La situația trimisă la București, vă rog să anexați copii executate pe calc (sau altă hârtie). Nu dați aceste originale, că nu mai am exemplare pentru noi. Puteți anexa și fotografii pentru L.14, întrucât am clișeu și putem face alte exemplare.

Vă rog să rezolvați dumneavoastră aceste probleme în timp util.

Obiectele din 1975 ce se află la mine vi le predau când vin la Tg. Neamț [...]»⁹.

Cât privește campania de săpături arheologice din 1977, o altă epistolă a profesorului Mitrea ne oferă unele detalii despre organizarea acesteia:

⁸ Arhiva MIETN, dosar nr. 54/1975.

⁹ Arhiva MIETN, dosar nr. 56/1976.

„Bacău 3. VIII. 1977

Stimate tov. profesor Luca

Câteva săptămâni în urmă v-am trimis o scrisoare (adresă/recomandată) prin care vă solicitam câteva date în legătură cu șantierul de la Davideni. [...] Iată de ce revin rugându-vă să-mi comunicați dacă sunteți de acord să începem cercetările în jurul lui 23 august și pe ce bani putem conta. Vă rog să-mi comunicați și dacă puteți participa la cercetări, mai ales în prima etapă. În acest caz am putea începe cercetările chiar de la 15 august. Eu fac săpături acum la Izvoare – Bahna, dar aș putea veni pentru două zile la Davideni (să trasăm primele secțiuni). Dumneavoastră ați putea rămâne singur două-trei zile până închei eu la Izvoare Bahna apoi aș veni și eu și am continua cercetările la Davideni[...]”¹⁰.

Deși săpăturile de la Davideni au fost publicate într-o lucrare monografică¹¹, totuși considerăm util să anexăm și textele câtorva rapoarte de cercetare arheologică, pentru diferite etape ale investigațiilor din acest sit.

„Muzeul de Istorie Tg. Neamț

Raport preliminar de cercetare arheologică

Stațiunea: Davideni, com. Țibucani, jud. Neamț

Campania: 1975

Cercetare (colectiv): Ioan Mitrea (Bacău), Ilie Untaru (Muz. Tg. Neamț)

Caracterul cercetărilor: de durată (1970-1975)

A. Date despre stațiune

a. Așezarea de la Davideni este situată în apropierea satului Davideni, com. Țibucani, jud. Neamț.

Punctul este situat pe terasa din dreapta râului Moldova, la locul numit „La izvoare-Spiești”, la circa 2 km nord de Davideni.

În această așezare se efectuează cercetări sistematice din 1970, făcându-se anual săpături pe o durată de 15-30 de zile.

În anii 1970-1975, săpăturile arheologice au fost conduse de I. Mitrea, lect. la Instit. Ped. Bacău, având colab. pe I. Untaru (Muz. Tg. Neamț).

¹⁰ Arhiva MIETN, dosar nr. 77/1971-1979.

¹¹ I. Mitrea, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VIII*, BMA, IX, Ed. Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 2001.

b. Prin cercet. întreprinse în așezare în cele șase campanii, a fost dezvelită parțial o așezare întinsă, nefortificată.

c. Cele mai vechi urme de locuire, descop. la Davideni, aparțin ep. neolitice. Acestei epoci îi aparțin câteva vetre, cu sporadice materiale ceramice, caracteristice cult. Precucuteni. Peste nivelul neolitic s-au descoperit materiale caracteristice cult. Noua. În mai multe sectoare ale așezării, în cursul cercetărilor arheologice, au fost descoperite și materiale care indică un nivel de locuire hallstattian, precum și o așezare corespunzătoare epocii La Tene (cu elemente de tip bastarnic). Cele mai numeroase materiale descop. la Davideni, aparțin ultimului strat arheologic, ce indică o intensă așezare din epoca form. pop. român (sec. V – VII e.n.). Așezarea prefeudală din sec. V-VII e.n. a constituit obiectivul principal al cercet. arheolog. din anii 1970/75.

d. Așezarea a fost cercetată prin săparea de secțiuni paralele, toate pe direcția E-V, urmărindu-se interceptarea complexelor de locuire, aparținând așezării prefeudale. Cercet. s-au concentrat în zona din jurul bazinului de acumulare, mărginit de izvoare naturale, extinzându-se în special spre limita de nord a așezării. Plasarea săpăt. (respectiv secțiunilor) într-un sector sau altul al așezării s-a făcut în fiecare an și în funcție de repartizarea culturilor (mai ales cultiv. cu legume).

În ac. așezare prefeudală s-au descoperit până acum, prin săparea a 28 de secțiuni, un nr. de 17 locuințe. Dispunerea secțiunilor și locuințelor se vede din planul general al săpăt. anexat prezentului raport.

În 1975 au fost săpate secțiunile XXVIII, XXIX, în care au fost surprinse 4 locuințe, aparținând așezării prefeudale (L.14, 15, 16, 17).

B. Descrierea descop. pe straturi și nivele

a. În cursul săpăt. din 1975 au fost descop. urme sporadice de materiale apart. com. primitive. Cele mai bogate materiale au fost descop. în strat. prefeudal, în special în groapa locuințelor. Cele 4 locuințe descop. în 1975 sunt de tipul celor adâncite parțial, având instalații pentru încălzit și prepararea hranei. Rețin atenția locuințele 14, 15, în care au fost amenajate două cuptoare din lut și o vatră deschisă.

Pentru dimensiunile ac. locuințe (a se vedea pl. și profilele anexate).

b. Ceramica descop. în 1975, în locuințe, se împarte în două mari categorii: ceramica lucrată cu mâna, care deține ponderea cea mai mare și ceramica lucrată la roată, din pastă cu microprundișuri, care poate fi pusă, fără rezerve, pe seama populației autohtone.

Dintre obiectele de interes deosebit descoperite în 1975 menționăm o cruciuliță din metal (având lipsă unul din brațe), și a unei fibule de fier, cu acul desprins de pe resortul de prindere de la capătul corpului arcuit.

C. Concluzii

Săpăt. de la Davideni din 1975 au scos la iveală materiale deosebit de importante din p.d.v. științific și muzeistic. În primul rând amintim că invent. aflat în cele 4 locuințe vine să întregască imaginea cu privire la cultura materială a autohtonilor din sec. V-VII, să prezinte o diferență mai clară a elementelor slave prezente în ac. regiuni din a doua jum. a sec. VI-lea. Ponderea cea mai mare o au elementele de factură autohtonă, care își pun amprenta pe aspectul întregii culturi din ac. așezare. Descop. din acest an – ceramica, dif. ob. de inventar și în primul rând cruciulița metalică, dovedesc nu numai continuitatea pop. autohtone ci și romanitatea acestei pop. Este vorba despre o pop. care îmbrățișase creștinismul, așa cum dovedesc amuletele și fragm. de ceramică cu semnul crucii incizate, din anii anteriori.

Se impune continuarea cercet. cu fonduri sporite, întrucât rezult. cercet. de până acum impun această așezare ca reprezentativă nu numai pt. zona centrală a Mold., ci în genere a terit. de la est de Carpați, în privința dovedirii continuității și romanității pop. autoht. din sec. VI-VII. [...]¹².

Anexăm și textul raportului pentru săpăturile din 1978.

*„Muzeul Județean de Istorie și Artă Bacău
Complexul Muzeistic Neamț - Secția Tg. Neamț*

Raport preliminar de cercetare arheologică

Stațiunea: Davideni, jud. Neamț

Campania 1978

Colectiv de cercetare: Ioan Mitrea – responsabil de șantier (Muzeul Județean de Istorie și Artă Bacău) și Luca Gavrila (Complexul Muzeistic Neamț - secția Tg. Neamț)

Caracterul lucrărilor: de durată

În campania de cercetări din 1978 au fost continuate săpăturile în așezarea de la Davideni, punctul „La Izvoare – Spiești”

A fost săpată secțiunea S. 43, cu dimensiunile de 150 m lungime și 1,50 lățime.

S-a descoperit o locuință de tipul celor parțial adâncite în pământ, un cuptor din lut cruțat, construit în aer liber și un inventar format în special din ceramică și câteva obiecte din fier și lut.

Locuința L.22, descoperită în S. 43, este situată spre marginea de nord-est a așezării. Este un semibordei de formă rectangulară în plan, având colțurile mult rotunjite, iar laturile de 3,80 x 4,50 m. Partea săpată în pământ se adâncea cu 0,50 – 0,65 m față de nivelul vechi de călcare. În colțul de nord-est s-a aflat

¹² Arhiva MIETN, dosar nr. 67, 1971-1979.

intrarea în locuință, formată dintr-un prag, mai ridicat cu 0,15 m față de podea și lat de cca. 0,90 m. La 1,50 m de lățimile de vest și de sud a fost un cuptor din pietre, având gura orientată spre sud, în partea opusă intrării.

La baza cuptorului s-au folosit pietre mari. Vatra pietrarului, de formă ovală, mult alungită, era puțin albiată față de podea (cu cca. 8 cm). Grosimea arsurii la vatră era de 5-6 cm.

Inventar. În umplutură și mai ales printre pietrele prăbușite de la cuptor, s-au găsit mai multe fragmente ceramice. Majoritatea ceramicii provine din vase de tip borcan, de mărime mică și mijlocie, confecționate cu mâna, din pastă cu cioburi în compoziție. Fundurile acestor vase sunt îngroșate, gura largă și buza mai mult sau mai puțin răsfrântă.

Un fragment are creștături pe buză. S-au găsit și două fragmente din marginea unor tîpsii, cu buza răsfrântă; pe unul din fragmente a fost un ornament constând din alveole.

Din categoria ceramicii lucrate la roată, s-a găsit un singur fragment, din corpul unui vas borcan, confecționat din pastă negricioasă, cu nisip în compoziție, de unde și aspectul aspru. În umplutura locuinței L. 22 s-au mai găsit și două fragmente de lame de cuțit din fier.

La capătul de est al secțiunii XLIII s-a descoperit un cuptor din lut crușat, realizat în aer liber. Este al patrulea cuptor de acest fel descoperit în așezarea de la Davideni.

Cuptorul descoperit (notat C4/1978), are o formă aproximativ ovoidală în plan orizontal, cu diametrele de 1,20 x 1,35 m, având gura întărită cu pietre și vatra arsă puternic, bolta cuptorului a fost distrusă (răzuită) de lucrările agricole.

După curbura părții păstrate, se pare că înălțimea bolții cuptorului a fost de circa 0,35-0,40 m. Gura cuptorului era orientată spre est, respectiv spre partea joasă a pantei.

În cuptor, spre marginea de vest a vetrei, respectiv spre fundul cuptorului, s-au găsit oase mari de bovide, deasupra unui fragment din gura unui vas de tip borcan, lucrat cu mâna.

În restul stratului de cultură, corespunzând așezării prefeudale s-au mai găsit câteva fragmente ceramice, un cuțit din fier fragmentar și o jumătate dintr-o fusaiolă.

Întregul material recoltat în 1978 își găsește analogii în descoperirile din anii anteriori de la Davideni, precum și în alte așezări din Moldova din sec. V-VII e.n. Pe această bază, atribuim locuința și cuptorul dezvelite în 1978, ca și inventarul menționat, așezării din sec. V-VII de la Davideni.

*Responsabil de șantier
Ioan Mitrea¹³*

¹³ Arhiva MIETN, dosar nr. 67, 1971-1979.

Toate aceste restituiri documentare, departe de a aduce foarte multe elemente de noutate, reflectă, secvențial, aspecte ale muncii arheologice depuse de dr. Ioan Mitrea. Este, de altfel, recunoscut faptul că cercetarea sitului de la Davideni a fost, poate, cel mai important proiect al celui amintit mai sus. Pentru ceea ce înseamnă zorii medievalității la est de Carpați, așezarea de la Davideni este unul din cele mai semnificative repere, motiv pentru care eforturile profesorului Mitrea merită toată considerația.

Personal, am avut onoarea să-l întâlnesc pe profesorul Mitrea la o sesiune științifică a Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad, în anul 2008, și nu a fost deloc simplu, ca tânăr aspirant în tainele arheologiei, să îi câștig încrederea. Sobrietatea și spiritul critic, specifice domniei sale, au fost într-o primă fază un fel de bariere pentru mine și colegii mei mai tineri. În timp, după ce profesorul Mitrea a cunoscut câte ceva din modesta noastră activitate, am reușit să închegăm o legătură profesională destul de solidă. Ca fondator și coordonator al revistei „Zargidava”, mi-a adresat invitația de a participa cu studii de arheologie la apariția respectivei publicații, fapt ce m-a onorat și a reprezentat, în același timp, un bun impuls pentru activitatea mea științifică. Deși experiența noastră în domeniul arheologiei nu suporta comparație, am fost plăcut surprins să constat că mă bucuram de încrederea domniei sale, astfel că am ajuns să colaborăm inclusiv la publicarea unui studiu de specialitate¹⁴. Nu în ultimul rând merită să amintesc că profesorul Mitrea a fost cel care, cu multă generozitate, m-a recomandat Societății de Științe Istorice din România pentru a fi acceptat ca membru al filialei Bacău. Desigur, sfaturile, îndemnul, aprecierile și chiar criticile domniei sale au constituit adesea impulsurile necesare pentru a parcurge diversele etape ale activității mele de muzeograf, arheolog și tânăr cercetător. Pentru toate acestea îi datorez profundă recunoștință.

Dacă ceea ce cândva, în literatura de specialitate, s-a numit „mileniul întunecat” nu mai este chiar așa de obscur, lucrul acesta se datorează și muncii asidue a celui care a fost arheologul și istoricul dr. Ioan Mitrea. Generații de specialiști îi datorează un bogat bagaj de informații, iar câteva instituții muzeale îi sunt recunoscătoare pentru contribuția sa la îmbogățirea patrimoniului cu vestigiile arheologice pe care, cu multă dăruire, a știut să le scoată la lumină.

SIT TIBI TERRA LEVIS!

¹⁴ Vezi nota 4.

*SOME RESTITUTIONS REGARDING THE HISTORY OF
ARCHAEOLOGY WITHIN THE COUNTY OF NEAMȚ.*

*IN MEMORIAM PROF. IOAN MITREA PHD (1937-2017)**

(Abstract)

The paper provides a series of pieces of information and archive documents regarding the archaeological activity undertaken by prof. Ion Mitrea PhD. Most documentary sources refer to the researches of Davideni (Neamț), as it was there, in Davideni, that the largest 1st millennium site east of the Carpathians was investigated through archaeological excavations.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Notice regarding the issuance of the archaeological excavation permit for the site of Davideni.
- Fig. 2. Drawing of dwelling L.14 of Davideni (author Ioan Mitrea).
- Fig. 3. First page of an archeological report for the 1976 excavations of Davideni.
- Fig. 4. A letter sent by Ioan Mitrea to Gavril Luca, employee of the Histoy Museum of Târgu Neamț.

* Rezumat tradus de Coralia Coștaș.

COMITETUL DE CULTURA SI EDUCATIE SOCIALISTA
AL JUDETULUI NEAMT

nr.632 din 5 iulie 1976

Către,

Muzeul de istorie
Țirgu Neamț

Vă aducem la cunoștință că prin adresa nr.6921 din 24 iunie 1976, Direcția patrimoniului cultural național din C.C.E.S. a aprobat pentru acest an următoarele șantiere arheologice:

1. DAVIDENI-TIBUCANI = responsabil IOAN MITREA
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____

Orice altă săpătură arheologică este interzisă, cheltuielile efectuate imputându-se celor vinovați.

De asemenea, până la data de 1 august a.c. ne veți prezenta propuneri pentru planul de cercetare științifică pe anul 1977 și pentru perioada 1977 - 1980, având în vedere corelarea fondurilor cu personalul de specialitate existent și cu prioritățile tematice care rezultă din recente documente de partid și de stat.

SESEDINTE,
Dumitru Birlădeanu

Fig. 1. Adresă referitoare la emiterea autorizației de săpătură arheologică pentru situl de la Davideni

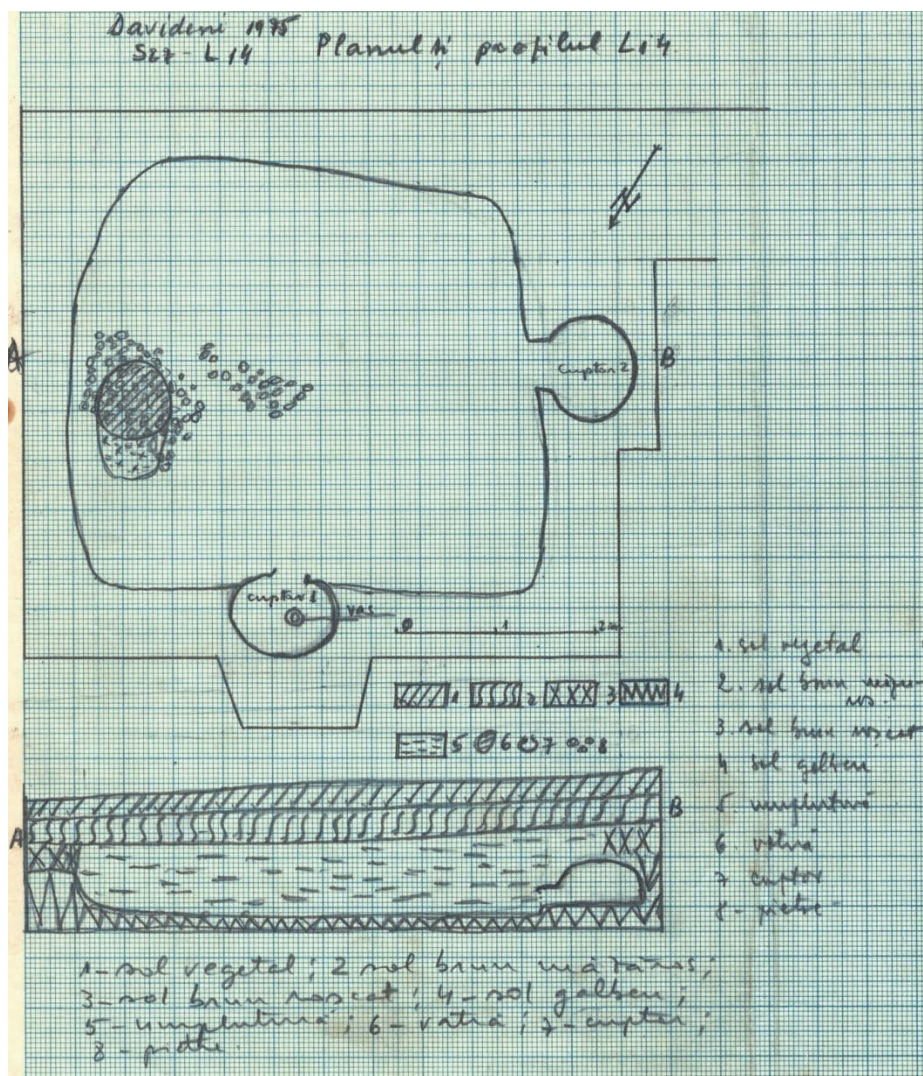

Fig. 2. Desenul locuinței L.14 de la Davideni (autor Ioan Mitrea)

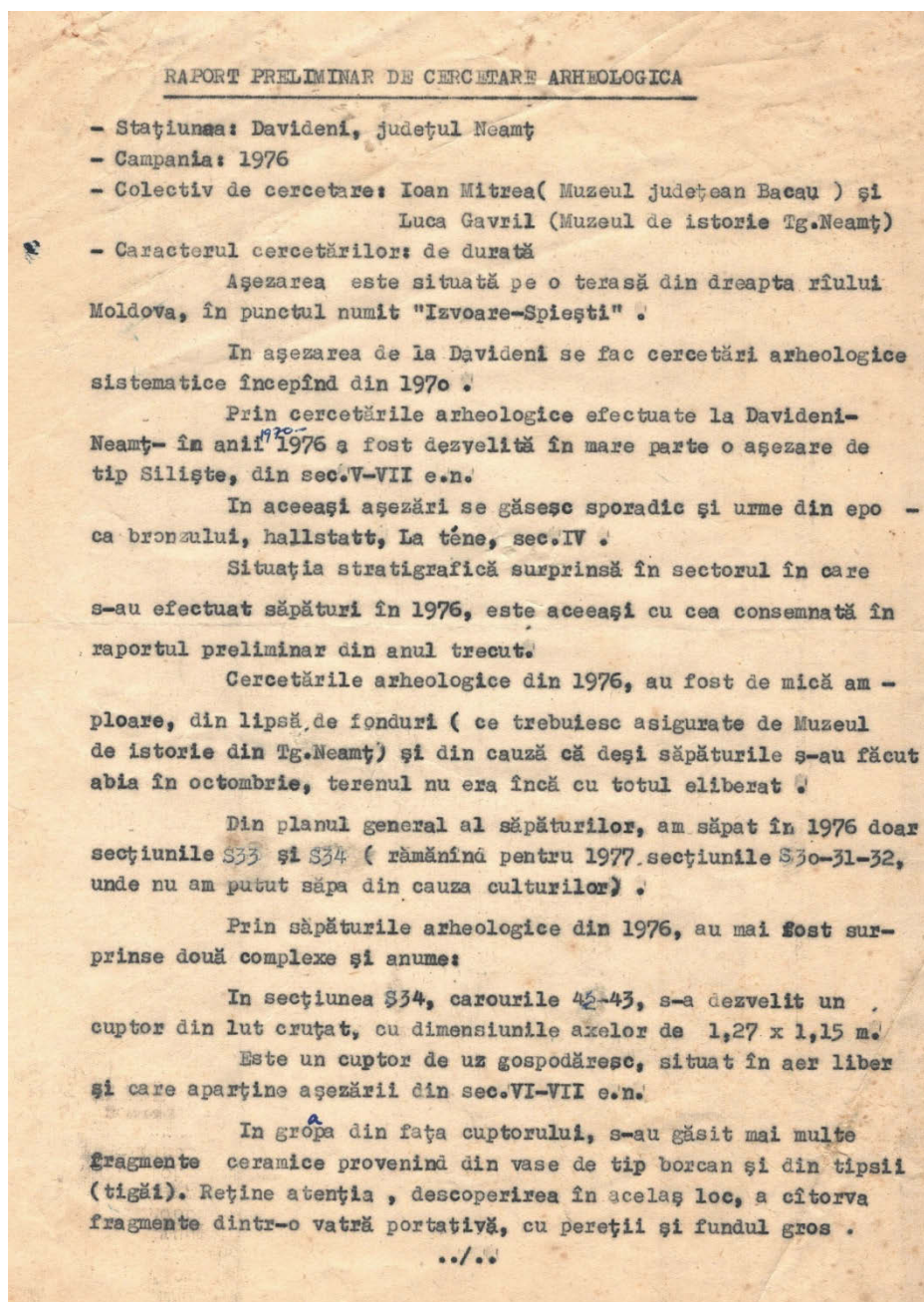

Fig. 3. Prima pagină a unui raport arheologic pentru săpăturile de la Davideni din anul 1976

Bacău 10 vi 1980

Stimate domnule Luca,

Nu știu dacă ai primit scrisoarea mea de săptămîna trecută, întîmîc nu am primit pînă acum răspuns.

Te rugăm să mergi pînă la Davideni, să vezi unde putem începe săpăturile și cînd?. Am avut o discuție, am vorbit cu Ștefan Cuss, vom avea cca. 10.000 lei pentru acest an. Putem săpa fie la „Izvoare” sau la „Cute” (lungă față). Dacă mergi la Davideni discută și la CAP - poate ne înțeleg și în acest an să ne elibereze terenul. Aștept răspunsul (scrie sau telefonic la muzeu sau acasă seara), pentru a-ți putea iniția planificarea altor activități inclusiv concediul. Cînd mergi în concediu? Cu bine și liniște

Fig. 4. O scrisoare a lui Ioan Mitrea către Gavril Luca de la Muzeul de Istorie din Târgu Neamț

VICTOR CONDURACHE – PERSONALITATE A MUZEOGRAFIEI ROMÂNEȘTI

Brîndușa MUNTEANU¹

Cuvinte cheie: *Victor Condurache, Muzeul Unirii, Alexandru Ioan Cuza, Muzeul Regional Iași, UNESCO*

Keywords: *Victor Condurache, Museum of the Union, Alexandru Ioan Cuza, Regional Museum of Iași, UNESCO*

Istoria muzeografiei românești din anii 60 a fost strâns legată și de numele istoricului Victor Condurache. În anul 2016 s-au împlinit 50 de ani de la moartea sa, prilej cu care, la Muzeul Unirii din Iași, au fost organizate o seară muzeală comemorativă și o expoziție despre viața și activitatea sa.

Anii ce au urmat celui De-al Doilea Război Mondial au fost pentru Iași o perioadă de organizare a instituțiilor muzeale. A fost timpul în care și-au început activitatea oamenii care vor pune bazele muzeisticii românești moderne. În rândul acestora îl includem, ca personalitate marcantă, și pe Victor Condurache.

Istoricul Victor Condurache s-a născut pe 14 octombrie 1924, la Târgu Mureș. Părinții săi, Cătălina și Nicolae, erau originari din Bălteni, județul Vaslui. Primii ani de studiu i-a făcut la școala din localitatea natală. Potrivit foii sale matricole, în anul școlar 1932-1933 Condurache Victor era elev în clasa a II-a și avea rezultate bune la învățătură, în special la științele umaniste.

Între anii 1936-1945 a studiat la Liceul Național din Iași și apoi la Liceul „Mihail Kogălniceanu” din Vaslui. La școala din Iași i-a avut colegi pe viitorul pictor Dan Hatmanu și pe Emil Vârgolici, devenit mai târziu profesor, cu care va lega o trainică prietenie.

Între anii 1948 și 1952 a urmat studiile universitare la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, susținând teza de licență cu o lucrare cu tema „*Cotropirea romană în Moldova de Sud*”.

Profesorul Eugen Vârgolici își amintea despre anii de studenție petrecuți împreună cu Victor Condurache, fostul său coleg: „Stăruitorul interes pentru istorie, cultură și artă ne-a adunat acum 38 de ani ca studenți ai universității ieșene pe cei câțiva vechi și noi absolvenți ai liceului. Nu ne gândeam desigur atunci că

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași - Muzeul Unirii, IAȘI.

destinele noastre se vor înlănțui organic într-o promoție definită și responsabilă. Între cei intrați întru crez și voință se afla și Victor Condurache. Flăcău înalt, slab, adus de spate, cu ochi iscoditori în spatele lentilelor, cu mâna dreaptă într-un gest apărut în timpul oricărei discuții, era un entuziast incorigibil cu adevărat prietenos, impresionabil până la lacrimi, un suflet cinstit și bun. Avea să devină prin comoara minții lui, prin atitudine și acțiune, liderul recunoscut al promoției².

După finalizarea studiilor universitare a fost pentru scurte perioade de timp profesor de Istorie la diferite școli și instituții de cultură din Iași. În perioada 1 septembrie 1952-23 aprilie 1953, Victor Condurache a fost profesor la școala din Dumești, județul Vaslui și director al Căminului Cultural din aceeași localitate. Începând cu 1 august 1953, a fost profesor de Istorie la „Casa Pionierilor” din cadrul Sfatului Popular Iași, secțiunea Învățăământ și Cultură, pentru ca, de la 1 decembrie același an, să ocupe funcția de director al acestei instituții. De la 1 octombrie 1954, până la 31 august 1955, lucrează ca profesor de Istorie la Liceul Național din Iași. Între 1955 și 1957 este angajat pe postul de inspector metodist la Sfatul Popular Regional.

În luna aprilie a anului 1957, Victor Condurache a participat la sesiunea științifică de comunicări a Institutului de Științe Pedagogice închinată împlinirii a 50 de ani de la răscoala din anul 1907. Ca urmare a acestui eveniment științific, în anul următor s-a publicat, în cadrul unui volum colectiv cuprinzând lucrările sesiunii, și comunicarea sa cu titlul: „Cadrele didactice din Moldova și răscoala țăranilor din 1907”³, această lucrare fiind singurul său studiu publicat.

Nevoit să-și părăsească ultimul loc de muncă datorită unui conflict cu președintele regionalei de partid, din 8 mai 1957 a fost angajat la Muzeul Unirii din Iași, având funcția de director⁴. Această instituție, nou înființată, se afla într-o clădire care fusese grav avariata în timpul războiului și care intrase într-un anevoios proces de restaurare. Muzeul nu avea un patrimoniu al său.

Pasionat de istorie, Victor Condurache se dovedește a fi un neobosit căutător al obiectelor necesare noului muzeu. Împreună cu colegul său, muzeograful Constantin Florea, tânărul director străbate țara și reușește să adune un valoros patrimoniu. Obiectele achiziționate sunt în marea lor majoritate cu referire la epoca Unirii Principatelor. Ele au fost depistate atât la persoane particulare, cât și la diverse instituții (Casa de Creație Mogoșoaia, Teatrul Național Iași, Liceul Pedagogic București), în diferite locuri din țară (București, Iași, Turnu Severin). De asemenea,

² Eugen Vărgolici, *Gânduri despre un coleg și prieten, apud Elena Cliveti, Personalități ale muzeografiei ieșene: Victor Condurache (1924-1966)*, în *IN (S.N.)*, VIII-IX, 2002-2003, p. 382.

³ Victor Condurache, *Cadrele didactice din Moldova și răscoala țăranilor din 1907*, în volumul *Învățătorii și răscoala din anul 1907*, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, București, 1958.

⁴ Informația privind data angajării sale la Muzeul Unirii provine din cartea sa de muncă care se află în Arhiva Complexului Muzeal Național „Moldova” Iași.

a fost achiziționat un fond important de monede vechi care au constituit un cabinet numismatic al muzeului.

El este cel care s-a ocupat de scrierea tematicii și de organizarea expoziției permanente a Muzeului Unirii, muzeu care a fost deschis la 24 ianuarie 1959, cu ocazia sărbătoririi centenarului Unirii Principatelor.

Printre obiectele de o deosebită valoare care au intrat în acei ani în componența patrimoniului Muzeului Unirii se numără multe dintre piesele care au aparținut domnitorului Alexandru Ioan Cuza. Ele se aflau în proprietatea Mariei Brătianu, soția istoricului Gheorghe Brătianu, pe care acesta din urmă le moștenise de la mama sa, Maria Moruzi (nora domnitorului Alexandru Ioan Cuza). O parte dintre ele au intrat în posesia muzeului prin cumpărare. O altă parte, precum piesele din mobilierul pe care familia Cuza le comandase pentru castelul de la Ruginoasa, au fost donate de Maria Brătianu direct muzeului. După război aceste obiecte se aflau depozitate la Institutul de Istorie din București. Deoarece Institutul nu le mai putea păstra în condiții bune le-a transferat, pe 4 martie 1955, pe baza unui proces verbal către Muzeul Militar Central. Când reprezentanții Muzeului Unirii au cerut conducerii Muzeului Militar Central să le predea mobilierul, aceasta a refuzat să restituie donația, între cele două părți intervenind o stare de conflict. Pentru rezolvarea acestei situații, în calitate sa de director al Muzeului Unirii, Victor Condurache adresează forurilor superioare următorul memoriu:

„Tovarășe director,

În Iași se organizează Muzeul Unirii care se va deschide cu ocazia sărbătoririi centenarului Unirii Principatelor Române și anume la 24 ianuarie 1959.

În tematica Muzeului Unirii este prevăzută să includem mobilierul aparținând domnitorului Alexandru Ioan Cuza, mobilier pe care până în prezent nu am reușit să îl achiziționăm. În ziua de 10 septembrie s-a făcut un act de donație pe mobilierul aparținând domnitorului Al. I. Cuza, act provenind din partea Elenei Brătianu, proprietara acestui mobilier.

În scrisoarea de donație, Elena Brătianu arată că mobilierul a fost depozitat la Institutul de Istorie al Academiei R. P. R., la rândul său Institutul de Istorie neputându-l păstra în bune condiții a predat mobilierul Muzeului Militar Central, prin procesul verbal nr. 219 din 4 martie 1955. Soarta mobilierului nu s-a schimbat prin procesul verbal și nici acesta nu se află expus, se găsește într-un depozit din Calea Plevnei într-o stare deplorabilă.

Prezentându-ne cu actul de donație la Muzeul Militar Central și vrând a ridica mobilierul am întâmpinat o serie de dificultăți neprevăzute. În rezumat, conducerea acestui muzeu refuză predarea mobilierului Cuza pe considerentul că Muzeul Central Militar este proprietarul mobilierului, pe baza procesului

verbal de predare-primire intervenit între Institutul de Istorie al Academiei R. P. R. și acest muzeu.

În realitate, după cum putem proba cu acte, acest mobilier este proprietatea Elenei Brătianu care are dreptul de a-l dona cui dorește și în consecință prin actul de donație al Elenei Brătianu, Muzeul Unirii din Iași este unicul beneficiar, iar rezistența conducerii Muzeului Militar Central lăsând de o parte probele decisive asupra proprietății Elenei Brătianu asupra mobilierului în cauză ni se pare complet lipsită de justificare deoarece Muzeul Unirii este unitate centrală de stat în a cărei expoziție intră organic și mobilierul domnitorului Principatelor Unite.

Luând în considerare cele de mai sus rugăm a se lua măsurile pe care le veți considera necesare intrării în patrimoniul Muzeului Unirii din Iași a acestui mobilier al domnitorului Al. I. Cuza donat acestui muzeu de către Elena Brătianu, proprietara lui. Trebuie să vă spunem că având în vedere timpul scurt rămas până la deschidere și necesitatea predării imediată a documentării asupra expunerii acestui mobilier către I. S. D. București cât și necesitatea impetuasă a restituirii acestui mobilier, vă rugăm a urgenta la maxim măsurile pe care le veți lua în legătură cu punerea în posesie a Muzeului Unirii, a mobilierului donat.

Muzeul Unirii ocupându-se exclusiv cu ilustrarea marelui act politic de la 1859, are în tematică obligația de a alege tot acest material documentar în măsură să dea o viziune cât mai științifică asupra trecutului nostru istoric. Conducerea Muzeului Unirii de 3 ani se obosește a depista toate aceste valori istorice astăzi dispersate la diferite muzee, care nu le-au valorificat zeci de ani, păstrându-le în condiții deplorabile, lăsându-le aruncate în beciuri sau depozite necorespunzătoare, supunându-le la o depreciere continuă”⁵.

Problema restituirii acestei donații a făcut obiectul unui proces între cele două instituții de cultură, o parte a acestui mobilier fiind înapoiat Muzeului Unirii.

Spirit viu, Victor Condurache a reușit să adune în jurul său și a instituției muzeale pe care o coordona numeroși oameni de cultură ai orașului care i-au devenit apropiați precum pictorii Nicolae Popa, Dan Hatmanu, poetul George Lesnea, profesorul Teodor Vârgolici.⁶

De la 1 noiembrie 1960 a fost numit director al Muzeului Regional Iași. Din această funcție coordonând organizarea unor noi instituții muzeale precum „Bojdeuca” lui Ion Creangă din Iași, Casa Memorială „Vasile Alecsandri” din Mircești sau Muzeul Memorial de la Șurănești dedicat lui Emil Racoviță.

Lector pentru o scurtă perioadă de timp, între 1961-1962, la disciplina Istoria Artelor de la Facultatea de Istorie din Iași, Victor Condurache a ținut

⁵ Scrisoare aflată în arhiva Mihaelei Murarușu, fiica lui Victor Condurache datată probabil 1958.

⁶ Ion Arhip, *Victor Condurache – un om din alte vremuri*, apud Elena Cliveti, *op. cit.*, p. 380-381.

cursuri pentru studenții facultăților de Istorie, Filosofie și Litere, fiind un profesor deosebit de apreciat.

În urma participării la un congres de Istorie a Artei de la Roma, unde se face remarcă, Victor Condurache este propus să facă parte din delegația comisiei permanente a României pe lângă UNESCO de la Paris.

La UNESCO, Victor Condurache își începe activitatea la data de 1 noiembrie 1962 și o finalizează pe 14 noiembrie 1964. Lucrează în cadrul Departamentului Programe Culturale, Divizia Monumente și Muzee.

România devenise membră UNESCO în anul 1956. În toamna aceluiași an, fusese constituită prin hotărârea Consiliului de Miniștri, Comisia Națională a R. P. R. pentru UNESCO, avându-i ca președinte pe Iorgu Iordan și ca secretar pe Ion Nistor. La începuturile sale Comisia nu avută activitate proprie, rezumându-se să răspundă la scrisorile pe care i le adresa Secretariatul UNESCO. În anul 1958, Comisia Națională a fost reorganizată, funcționând în cadrul Ministerului de Externe, iar membrii ei fiind grupați în trei secții (Educație, Știință și Cultură). Secretarul permanent al acestei comisii era Valentin Lipati. Tot în acel an, guvernul român a numit o delegație permanentă pe lângă UNESCO. Șefii acelei delegații au fost, pe rând, Demostene Botez și Ligia Macovei. În anul 1961 delegația nu avea un titular desemnat. Există un director adjunct Artur Nedelcu-Karassi și trei membri delegați (Ion Iacobescu, Gh. Panait și V. Alecsandrescu⁷).

În raportul privind activitatea R. P. R. din cadrul UNESCO între anii 1956-1962, se precizează că România era reprezentată în Secretariatul UNESCO cu un funcționar „tov. Victor Condurache, specialist al Programului (P-3), la Divizia de Monumente și Muzee din Departamentul Activităților Culturale din Secretariatul UNESCO. Tovarășul Condurache a fost numit funcționar internațional pe data de 1 septembrie 1962, pe o durată de doi ani și s-a prezentat la post la sfârșitul lunii noiembrie 1962. Activitatea sa, de abia la început, este totuși apreciată favorabil de superiorii săi ierarhici”⁸.

Ajuns să lucreze la Paris, Victor Condurache observă faptul că la Centrul de Documentare al muzeelor UNESCO – ICOM, datele privind instituțiile muzeale din România erau depășite. În aceste condiții, muzeograful român întocmește rapoarte în care sesizează această situație. În adresa din 23 iulie 1963 a Direcției Relațiilor Culturale din cadrul Ministerului de Externe către Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă (Direcția Relații Externe) se preciza: „Suntem sesizați de Delegația Permanentă a R. P. R. pe lângă UNESCO – Paris că la Centrul de Documentare al Muzeelor UNESCO – ICOM, care se ocupă cu centralizarea, studierea și sistematizarea datelor în legătură cu muzeele lumii, informațiile privind

⁷ Arhiva MAE, *Scurt istoric al activității UNESCO în R. P. R. între anii 1956-1962* în Dosar 241/1963, UNESCO. A. Generale/ Direcția Culturale, vol. V.

⁸ Arhiva MAE, Dosar 241/ UNESCO/C5/1963, f. 15.

muzele din țara noastră sunt vechi și depășite. Materialul a fost întocmit în urma sesizării tovarășului Condurache din Secretariatul UNESCO că la ICOM există informații vechi și neconforme cu realitatea în ceea ce privește muzele din țara noastră. De exemplu, figurează Muzeul Municipal Iași și Muzeul de Arte și Meserii Cluj, denumiri vechi care nu mai corespund realității. În cea mai mare parte muzele din Transilvania sunt fișate după o lucrare veche din 1922 a lui Petran, care se află în biblioteca centrului⁹. La sugestia lui V. Condurache se face propunerea întocmirii unor fișe în limba franceză care să cuprindă numele muzeului, adresa lui, numele directorului, profilul muzeului, numărul exponatelor și a pieselor din depozite.

Pe 31 octombrie 1963, Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, prin directorul său Vasile Florea, trimite către Ministerul de Externe, Direcția Relații Culturale o listă a muzeelor din România. În adresă se preciza faptul că lista nu cuprindea toate datele solicitate întrucât Comitetul de Stat nu considera oportună transmiterea informațiilor cu privire la numărul exponatelor și numele directorilor¹⁰.

În raportul semnat de Valentin Lipati, Directorul General al Secretariatului Comisiei Naționale a R. P. R. pentru UNESCO din 15 decembrie 1963, Victor Condurache este menționat ca activând în cadrul Departamentului Activități Culturale. Lipati precizează că în cadrul acestui department acesta avusese întrevederi cu D. Gomez Machado, directorul Departamentului, precum și cu Peter Belew, N. Delaygues, discutând despre întărirea și activizarea Asociației Internaționale de Studii S-E Europene¹¹.

Datele privind activitatea istoricului Victor Condurache în cadrul Delegației Permanente de la Paris sunt rare. Rapoartele acesteia din anii când el a lucrat acolo, prezintă diverse activități ale echipei, și mai puțin munca fiecărui angajat în parte. Aflăm că în septembrie 1963 fusese lansat filmul lui Ion-Popescu Gopo, „Alo, alo”¹². De asemenea, într-o adresă din 20 iulie 1963, a Direcției Relațiilor Culturale către Comitetul de Cultură și de Stat se raportează că la UNESCO Paris fuseseră vizionate o serie de filme românești, pentru a fi incluse în catalogul celor 10 filme de artă (1952-1962) de către Federația Internațională a Filmului de Artă. Se solicitau date despre producțiile „Grigorescu”, „Voroneț”, „Teodor Aman”, „Luchian”, „Uciderea pruncilor”¹³.

Dacă rapoartele ne dau informații lacunare despre perioada în care Victor Condurache a lucrat la Paris, acestea pot fi completate de evocările pictorului Dan

⁹ Arhiva MAE, Dosar 241/ UNESCO, 1963, f. 13.

¹⁰ Arhiva MAE, Dosar 241/ UNESCO, 1963, f. 6.

¹¹ Arhiva MAE, Dosar 241/ UNESCO, 1963, f. 97.

¹² Arhiva MAE, Dosar 241/C/ UNESCO-Culturale, 1963, f. 3.

¹³ Arhiva MAE, Dosar 241/C/ UNESCO-Culturale, 1963, f. 22.

Hatmanu care își amintea cu multă plăcere zilele petrecute în compania fostului său coleg de liceu:

„Aruncat în vârtejul tumultos al Parisului, încă de la sosire, primul meu gând s-a îndreptat către Victor Condurache, fostul meu coleg de liceu, care se afla la Paris și lucra la Unesco. (...) Din ziua aceea, am fost mai tot timpul împreună cu Victor cu care am cutreierat bulevardele, parcurile, piețele Parisului, am vizitat muzeele și galeriile...(...) Mă uitam la el în timpul acelor prelegeri pe care mi le ținea, la gestul mâinilor sale fine la mimica feței: palid, cu ochelarii groși, pălărie cu boruri tari, înalt și subțire, adus mult de spate, cu pardesiul larg și umbrela în care se sprijinea folosind-o ca baston și mă gândeam că-i un român de-al nostru și pe deasupra un ieșean venit în contact cu acest gigant cultural-artistic al lumii ce nu reușea să-l intimideze. (...) Victor Condurache se mândrea, de câte ori avea ocazia, că este român, se mândrea cu costumul național românesc, pe care îl purta în valiză, se mândrea cu istoria noastră națională, cu valorile ei cultural-artistice”¹⁴.

Dorul de locurile natale, de familia sa, faptul că se simțea mai util în ceea ce făcea în țară l-au îndemnat probabil pe Victor Condurache să renunțe la postul din Franța. Revenit în Iași, Victor Condurache ocupă, în anii 1964-1966, funcția de director al Muzeului Regional Iași.

În toamna anului 1965 se îmbolnăvește grav și moare la vârsta de 42 de ani, la 4 ianuarie 1966, la spitalul Fundeni din București.

Aproape un deceniu, muzeistica ieșeană românească a avut șansa să-l aibă în rândurile sale, într-o funcție de coordonare și decizie, pe Victor Condurache. Ca și alți pionieri ai acestei meserii (precum Emilia Pavel, Virginia Isac) s-a numărat printre cei care, cu profesionalism și multă pasiune, au pus bazele organizării muzeale ieșene, adunând cu mare efort patrimoniul și organizând primele expoziții permanente moderne.

¹⁴ Dan Hatmanu, *Autoportret în timp*, Editura Junimea, Iași, 1987, p. 72-75.

*VICTOR CONDURACHE – A PERSONALITY OF
THE ROMANIAN MUSEOGRAPHY*

(Abstract)

Victor Condurache's name is linked to the organization in the 1960s of several museum institutions of Iași.

Acting as director of the Union Museum of Iași (1957-1960) historian Victor Condurache took care of the elaboration of the museum theme and the organization of the permanent exhibition of the museum, that was opened on 24 January 1959, with the occasion of the celebration of the centennial of the Union of the Principalities. A history aficionado, he managed to gather a valuable patrimony formed particularly of items illustrating the Epoch of the 1859 Union. Among the particularly valuable items that become part of the museum patrimony during those years, mention should be made of objects that belonged to Prince Alexandru Ioan Cuza. Some of them (Cuza furniture items) were donated to the Museum of the Union by Maria Brătianu.

During the period 1960-1962 and 1964-1966, Victor Condurache was in charge of the Regional Museum of Iași. From this position he coordinated the organization of museum institutions such as Ion Creangă's "Bojdeuca" in Iași, "Vasile Alecsandri" Memorial Museum in Mircești or the Memorial Museum of Șurănești dedicated to Emil Racoviță.

Between 1962-1964, Victor Condurache was part of the delegation of the Permanent Committee of Romania by UNESCO in Paris, working within the Department Cultural Programs, Divisions Monuments and Museums.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Victor Condurache and his wife, in Paris (winter 1963).
- Fig. 2. Victor Condurache giving the opening speech at the opening ceremony of the east German painters' exhibition (1962).
- Fig. 3. Victor Condurache, Constantin Florea and Eugen Vârgolici in the garden of the Museum of the Union (July 1965).
- Fig. 4. Victor Condurache with his colleagues (1962).

Fig. 1. Victor Condurache și soția sa, Paris (iarna 1963)

Fig. 2. Victor Condurache rostind cuvântul de deschidere la inaugurarea expoziției unor pictorilor est-germani (1962)

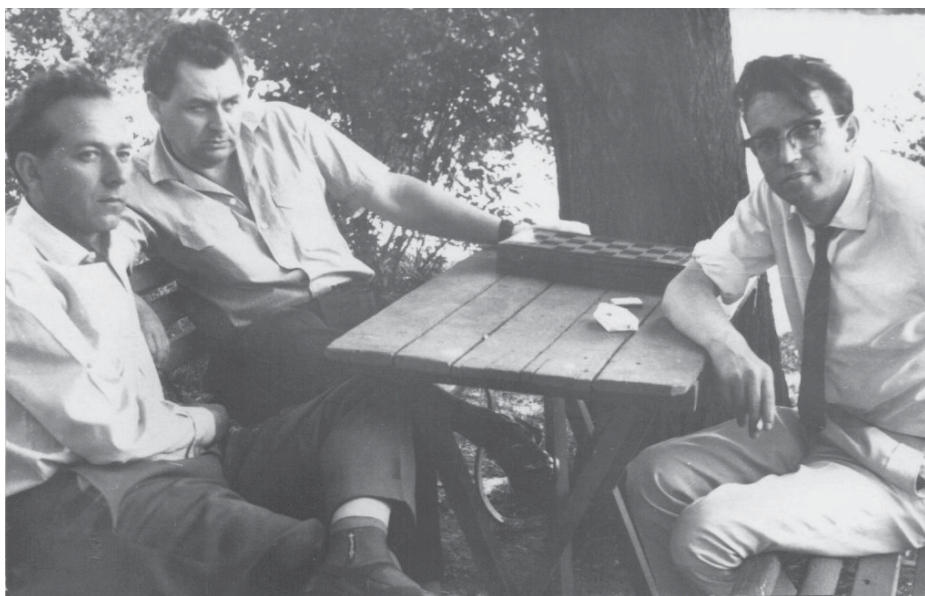

Fig. 3. Victor Condurache, Constantin Florea și Eugen Vârgolici
în curtea Muzeului Unirii (iulie 1965)

Fig. 4. Victor Condurache împreună cu colegii (1962)

DIN VIAȚA FAMILIEI ROSETTI. CONVORBIRI CU ELISAVETA (SAFTA) VARLAM

Narcis Dorin ION¹

Propunem cititorilor anuarului „Cercetări Istorice” o mărturie inedită² despre viața familiei Rosetti, atât de legată de istoria Moldovei. Doamna Elisaveta (Safta) Varlam (14/27 martie 1914-22 decembrie 2010) a fost fiica generalului Radu R. Rosetti (20 martie 1877-2 iunie 1949) și a Ioanei-Ecaterina Știrbey (10 iunie 1885-27 martie 1914). S-a căsătorit în 13 martie 1937 cu Horia-Vlad Varlam (25 octombrie 1907-18 aprilie 1992), cu care a avut doi copii: Ion (n. 1938) și Toma (n. 1940). Doamnei Elisaveta, Safta Varlam – așa cum a cunoscut-o toată lumea – nu îi plăceau cuvintele pompoase, vorbele mari. A fost o persoană care a privit viața cu un curaj și un firesc exemplar. A fost o fire extrem de modestă, cu un umor irezistibil și o inteligență sclipitoare. Am invitat-o într-o călătorie în timp, rugând-o să ne povestească câte ceva despre familia și rudele sale, puternic implicate în istoria contemporană a României.

Narcis Dorin Ion: *Așadar, cine sunteți doamnă Safta Varlam?*

Elisaveta (Safta) Varlam: Doriți o poveste despre mine, familia și neamul meu. Sunt fiica generalului Radu R. Rosetti³ și a soției sale Ioana, născută Știrbey⁴. Am să povestesc câte ceva numai despre generațiile pe care le-am cunoscut eu.

¹ Muzeul Național Peleş, SINAIA.

² Convorbirea pe care o publicăm aici în formă editată și adnotată a fost înregistrată într-o primă variantă – alături de doamna Carmen Săndulescu, căreia îi mulțumesc și pe această cale – în ziua de 25 aprilie 2002, în locuința regretatei doamne Elisaveta Varlam din București (strada Brazilia, nr. 52).

³ Generalul Radu R. Rosetti (20 martie 1877-2 iunie 1949), fiul scriitorului Radu Rosetti (14 septembrie 1853-12 februarie 1926) și al Emmei Bogdan (7 aprilie 1853-6 septembrie 1905). Istorik militar de prestigiu, membru al Academiei Române, generalul Radu R. Rosetti este autorul unei importante opere istorice și genealogice, realizând o foarte documentată monografie a familiei sale (Generalul R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I. *Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rusaitos*; vol. II. *Celelalte ramuri*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1938-1940). A fost președinte al Consiliului de Conducere al Muzeului Militar Național (1924-1931), director general al Bibliotecii Academiei Române (1931-1940) și ministru al Instrucțiunii în guvernul generalului Ion Antonescu (27 ianuarie-11 noiembrie 1941). Arestat în 13 august 1948 și judecat ca fost ministru în guvernul Antonescu, după ce fusese achitat de Tribunalul Poporului în 1946, generalul Radu R. Rosetti a murit în închisoarea de la Văcărești. A fost înmormântat în cimitirul Bellu din București, alături de părinții și copiii săi.

⁴ Ioana Ecaterina Știrbey (10 iunie 1885-27 martie 1914), fiica lui Alexandru și a Mariei Știrbey.

Tata s-a însurat în 1907 cu mama, care era cea mai mică dintre cei opt copii ai Mariei Ghica-Comănești⁵ și ai lui Alexandru Știrbey⁶, fiul fostului domnitor Barbu Știrbey. Frații și surorile mamei mele au fost Elisa, Elena, Barbu, Zoe, Maria, Adina și George. Părinții mei n-au avut decât șapte ani de fericire, săracii, pentru că mama a murit în 1914, când m-a născut pe mine, al patrulea copil. Același lucru se întâmplase și în 1895, când bunica o născuse pe mama mea. Părinții mei au avut patru copii: Ileana (1908-1978)⁷, Radu (1910-1980)⁸, Ioana (1912-1990)⁹ și eu. Încă înainte de Primul Război Mondial, părinții mei începuseră să construiască casa din strada Mihail Moxa, unde am locuit și ne-am petrecut tinerețea, din 1922 până-n 1935-1936, când tata a vândut-o¹⁰. Tata a fost foarte îndurerat de moartea mamei și nu s-a mai recăsătorit. S-a ocupat însă foarte atent de noi, având sprijinul cumnatelor și cumnaților săi, care ne-au înconjurat cu toată dragostea lor.

N.D.I.: Știu că în timpul Primului Război Mondial, împreună cu fratele și surorile dumneavoastră, ați petrecut câțiva ani în Anglia. În ce împrejurări?

E.S.V.: Da, așa este. Noi am plecat în Anglia în decembrie 1916, de Crăciun, când trupele inamice ocupaseră Bucureștiul. Era război, tata era pe front și n-avea

S-a căsătorit în 1907 cu generalul Radu R. Rosetti. A fost înmormântată în cripta capelei Știrbey din parcul palatului de la Buftea.

⁵ Maria Ghica-Comănești (1851-11 iulie 1885), fiica lui Nicolae Ghica-Comănești și a Ecaterinei Plagino. S-a căsătorit cu Alexandru B. Știrbey, cu care a avut opt copii: Elisa, Elena, Barbu, Zoe, Maria, Adina, George și Ioana.

⁶ Alexandru B. Știrbey (1 august 1837-2 martie 1895), fiul domnitorului Barbu Știrbey și al Elisabetei Cantacuzino-Pașcanu. A fost jurist și om politic, ministru al Lucrărilor Publice (23 martie - 11 noiembrie 1888), ministru de Interne (12 noiembrie 1888-29 noiembrie 1889) și de Finanțe (27 noiembrie - 17 decembrie 1891).

⁷ Ileana Rosetti (3/16 august 1908-19 iunie 1978). S-a născut în conacul Știrbey de la Dărmănești (județul Bacău).

⁸ Radu R. Rosetti (6 martie 1910-30 ianuarie 1980). S-a căsătorit în 1935 cu Mioara Berindei (6 decembrie 1911-12 aprilie 1995), cu care a avut doi copii: Radu (n. 1937) și Despina-Ioana (n. 1939).

⁹ Ioana Rosetti (12/25 august 1912-26 mai 1990). Licențiată în litere și filosofie. S-a căsătorit în 7 ianuarie 1940 cu Constantin C. Sturdza.

¹⁰ Casa Ioanei Știrbey și a lui Radu Rosetti din București (situată pe strada Barbu Catargiu, nr. 20, azi Mihail Moxa, nr. 3-5) a fost construită între anii 1910-1911 de către antrepriza inginerului italian Cesare Fantoli și a arhitectului Ferdinand Hoflich, după proiectul realizat de arhitectul Nicolae Ghica-Budești. Familia Rosetti a locuit în această casă până în 1935, când a fost vândută Casei Muncii C. F. R. „Casa (...) fu făcută din cel mai bun material și (...) avea tot ce se cunoștea mai bun ca instalații mecanice și altele” – scria generalul Radu Rosetti (General Radu R. Rosetti, *Mărturisiri*, vol. II, București, Editura Toronțiu, 1941, p. 42). Vezi povestea casei relatată de doamna Varlam: Elisaveta Varlam, *Reședința familiei Rosetti*, în volumul *Povestea caselor*, texte îngrijite și postfață de Andreea Deciu, prefață de Alexandru Paleologu, București, Editura Simetria, 2000, p. 181-186; pentru analiza arhitecturii casei Rosetti, vezi Ruxandra Nemțeanu, *Vila în stil neoromânesc. Expresia căutărilor unui model autohton în locuința individuală urbană*, București, Editura Simetria, 2014, p. 137-141.

cum să se ocupe de patru copii. Atunci a luat hotărârea să ne trimită în Anglia, împreună cu Sallie Osborne, englezoaica noastră. Sallie era o nord-irlandeză venită mai demult în România, ca domnișoară de companie a mamei mele; după ce toți frații și surorile ei se căsătoriseră, nu se făcea ca o domnișoară să iasă singură. Așa era pe atunci... Sallie și mama au devenit foarte bune prietene.

Săraca Sallie, a trecut prin momente deosebit de grele. Eu aveam doar doi ani și jumătate și nu prea știu cum a fost, dar de atâtea ori mi s-a povestit de către ceilalți, încât am impresia că tot ce știu este rodul memoriei mele. Să revin; ca să ajungem în Anglia, am trecut prin Rusia, cu emoții, bineînțeles. Biata irlandeză a noastră, rușii au declarat-o spioană și au supus-o unui control sever. Au dezbrăcat-o la piele și au frecat-o cu săpun, cu soluții, să vadă ce mesaje scrise purta pe piele... În fine, după multe peripeții ne-au lăsat să ne continuăm drumul.

Am ajuns la Londra și după puțin timp ne-am stabilit la Drolish, un orașel foarte drăguț pe malul Canalului Mânecii. Aici am stat, cred, trei sau patru ani. Cum am ajuns, a venit un zeppelin german și fratele meu m-a luat de mână – era cu patru ani mai mare ca mine – și ne-am dus repede în stradă să-l vedem. Dacă noastră nu știa cum să fugă mai repede să ne bage în casă. În orice caz, aici eram când ne-a vizitat tata, care – după pacea de la București – a plecat în Franța cu faimosul tren „Take Ionescu”, la 15/28 iunie 1918. Ajuns la Paris, tata s-a înrolat în armata franceză, cu gradul de colonel, fiind repartizat la Armata a V-a comandată de generalul Henri Berthelot¹¹. Într-o clipă de răgaz, s-a repezit până la Drolish, să-și vadă copiii. Frații mei mai mari probabil că îl țineau minte, dar eu mă miram și-ntrebam într-una: „Cine o fi ăsta? Ce-o fi vrând?”. În octombrie 1918, tata a plecat la Salonic împreună cu armata lui Berthelot și a fost primul ofițer român care a intrat în Bucureștii eliberați de trupele germane. Din ordinul guvernului român tata a rămas ca ofițer de legătură pe lângă Misiunea Militară Franceză comandată de generalul Berthelot. În august 1919, tata a fost numit atașat militar la Londra, unde a rămas până în noiembrie 1920, când s-a întors în țară.

Noi am rămas în continuare în Anglia, până în 1922, când ne-am întors acasă. Aveam opt ani și de-acum amintirile sunt mai puternice. Ne-am instalat în casa noastră din București, pe strada Mihail Moxa, care – nouă copiilor – ni se părea un palat față de căsuța în care locuisem în Anglia. Era într-adevăr o casă frumoasă cu gardul înalt din fier forjat care mi se părea extraordinară. Închipuiți-vă bucuria și surpriza noastră când în odaia zisă de școală am regăsit jucăriile pe care nu le putusem lua cu noi.

¹¹ Generalul Henri Mathias Berthelot (1861-1931), comandantul Misiunii Militare Franceze din România, în timpul Primului Război Mondial. Membru de onoare al Academiei Române, generalul Berthelot a primit din partea statului român moșia și conacul Nopcsa din comuna Unirea (județul Hunedoara).

N.D.I.: *Altădată mi-ați spus că aveți un colțisor unde vă retrăgeți în clipele de supărare...*

E.S.V.: Copilării... Trebuie să vă spun însă că tata era un om foarte sever, în primul rând cu el însuși. Sever în armată, sever la Academie, cât a fost conservatorul Bibliotecii, sever cu noi, dar toată lumea îl iubea pentru că era drept. Ultima dată când m-a bătut aveam treisprezece ani. Jucasem hochei cu fratele meu, Radu, în fața casei de la țară, la Brusturoasa, și ne-am luat la harță. Nervos, fratele meu mi-a ars o palmă zdravănă. Cum nu puteam să-l bat, era cu patru ani mai mare, m-am dus în casă, am luat cheia de la bicicletă (a lui era stricată) și-am încuiat-o, ca să n-o poată folosi pe a mea. Când a văzut ce-am făcut, Radu mi-a mai aruncat o insultă. Atunci m-am aplecat, am luat o bucată mare de fier pe care se îndreptau cuiele și *harst!* Noroc că Radu s-a aplecat și a evitat lovitura.

N-am văzut că în acel moment tata era în spatele meu. M-a luat de ceafă, m-a băgat în casă, mi-a tras o bătaie zdravănă și m-a închis în odaie. Mi-a dat o bucată de pâine și mi-a spus: „Măine dimineată veniți amândoi la judecată!”. Nu voia să ne certe când era supărat, trebuia să-i treacă. Asta-i o metodă englezească. N-am suferit de foame, că eram la parter și sora mea mi-a adus tava la geam. Cu toată bătaia, când m-a chemat a doua zi la judecată, am luat bucata aia de pâine care se uscaseră și am pus-o pe biroul tatei. Ca să nu rădă, s-a întors și se uita pe geam. În fine, ne-a certat pe amândoi și s-a terminat, că el nu era ranchiunos. Te certa și gata... era terminată toată povestea.

N.D.I.: *Ați avut o relație foarte specială cu tatăl dumneavoastră, despre care ați spus mereu că a fost modelul dumneavoastră de viață...*

E.S.V.: Sigur că da! Disparația lui, săracul!, și felul cum a dispărut m-au impresionat mult, cel mai mult. Și tata a fost închis, și fratele meu a fost închis, și fiul meu a fost închis, și verii mei și mulți au murit în închisoare. Tata m-a impresionat însă foarte mult. Era bătrân, săracul, și bolnav, avea 72 de ani. Îl țineau la Văcărești, în pielea goală, în curte, ca să facă percheziție în celule... Îi furau lucrurile, eu îi duceam haine curate și ăia le dădeau deținuților de drept comun și veneau înapoi cu hainele murdare. La un moment dat i-am pus o mie de lei între două pungi de hârtie, nu exista plastic pe vremea aia, și o scrisoare pe englezește. Dar nu am fost atentă și am pus chifteluțele calde în pungă și s-a topit fundul și văd banii cum se împrăștie și scrisoarea fluturând. Paznicul s-a ridicat și a pus piciorul pe scrisoare și a zis: „Cine a pus banii ăștia? Nu știți că nu e voie?”. „Păi – zic – dacă știam că nu e voie, îi ascundeam. Vedeți că nu i-am ascuns. I-am pus pe față”. Înaintea mea îl arestaseră pe fratele amiralului Nicolae Păiș¹², care nu știu ce făcuse,

¹² Nicolae Păiș (n. 11 iulie 1887-16 septembrie 1952), amiral, ministru al aerului și marinei (4 iulie-4 septembrie 1940) și subsecretar de stat pentru Marină la Ministerul Apărării Naționale (4 aprilie 1941-19 februarie 1943). Arestat în 1948 și condamnat la închisoare ca fost demnitar, a murit în penitenciarul de la Sighet.

spuse-se ceva; l-au înhățat și l-au băgat în închisoare. Dar i-au dat drumul, a murit bătrân, n-aveau ce să-i facă! Mergeam la Văcărești, făceam coadă de la 6 dimineața până la 6-7-8 seara, că era atâta lume acolo...

N.D.I.: *Să ne întoarcem la zilele copilăriei. Ce ne puteți povesti despre casele de vacanță, despre locurile unde v-ați petrecut vacanțele?*

E.S.V.: Când ne-am întors din Anglia, casa noastră de la Brusturoasa, pe Valea Troțușului, care fusese pe linia frontului, era complet arsă, așa că până să se reconstruiască a durat două veri. Noi am locuit mai jos pe vale, la mătușa noastră, Elisabeta Știrbey, la Dărmănești¹³. Și acolo, trebuie să vă spun că era foarte frumos. O casă mare, frumoasă, foarte îngrijită, un parc splendid. Și eram mulți: acolo erau două fete¹⁴, noi eram patru, mai erau doi Cantacuzini, fetele Bellu. Era o colonie întreagă. Era foarte bine, călăream...

N.D.I.: *Și, cu toate astea, la Brusturoasa vă plăcea mai mult.*

E.S.V.: Sigur că da. După doi ani s-a terminat reparatul casei și ne-am instalat. La noi era viață simplă, ca la țară, mulgeam vacile, călăream. Am săpat un bazin ca să facem înot, făceam plimbări în fiecare după-masă cu tata, pe când la Dărmănești era gen „lux”, trebuia să ai rochița curată, să nu știu ce...

N.D.I.: *Era un conac mare la Dărmănești, construit după planurile arhitectului Nicolae Ghika-Budești, care a proiectat și casa Rosetti din strada Mihail Moxa. Multe case ale familiei Știrbey au fost proiectate de Nicolae Ghika-Budești.*

E.S.V.: Da. Dar a fost bine și la Dărmănești. Eu o iubeam foarte mult pe mătușa Lisbeth¹⁵ de la Dărmănești, care era și o femeie foarte frumoasă.

N.D.I.: *Pentru că vorbim de mătuși, povestiți-ne puțin și despre Elisa Brătianu, care a fost o figură absolut remarcabilă.*

E.S.V.: Elisa Brătianu¹⁶ a fost mătușa mea preferată, ea m-a botezat, dar asta nu contează.

N.D.I.: *Și v-a botezat Elisaveta sau Safta?*

¹³ Moșia lui George Al. Știrbey (1883-1917), fiul lui Alexandru Știrbey și al Mariei Ghica-Comănești. Conacul de la Dărmănești a fost construit de antrepriza inginerului Cesare Fantoli și a arhitectului Ferdinand Hoefflich, între anii 1908-1910, în stil neoromânesc, după planurile arhitectului Nicolae Ghika-Budești.

¹⁴ Fiicele Elisabetei Băleanu și ale lui George Știrbey: Marina Știrbey (1912-2003), căsătorită cu Constantin Brâncoveanu (1920-1983), și Sanda Știrbey (1908-1992), căsătorită cu arhitectul G. M. Cantacuzino (1899-1960).

¹⁵ Elisabeta (Lisbeth) Știrbey (2 iunie 1885-1953), fiica lui Emanoil Băleanu și a Elizei Florescu, căsătorită în 19 octombrie 1906 cu George Al. Știrbey.

¹⁶ Elisa Brătianu (1/14 mai 1870-1 mai 1957), fiica lui Alexandru Știrbey și a Mariei Ghica-Comănești. Căsătorită cu Alexandru Marghiloman și, din 1907, cu Ion I. C. (Ionel) Brătianu. A avut un rol important în amenajarea parcului de la Florica și în înființarea „Așezământului și Bibliotecii Ion I. C. Brătianu” din București.

E.S.V.: Elisaveta, care înainte era Elisafta, cum scrie și Sadoveanu. Și mătușa mi-a zis Safta. Mie îmi place. Când spui: „Am întâlnit-o pe Ioana”, lumea te întrebă: „Care Ioana? Ioana Cantacuzino, Ioana cutare...”. Când spui „Am întâlnit-o pe Safta”, știe toată lumea cine e, nu mai întrebă nimeni, asta e! Tante Elise era o femeie cu totul excepțională, o mare doamnă, și se ocupa de noi cu o dragoste extraordinară. Nu era așa calină, să ne ia în brațe și nu știu ce. Întâi ne certa. Ce m-a certat odată la Florica¹⁷, că am mâncat struguri cu coatele pe masă! Când au plecat musafirii, mi-a spus. Nu era severă cu noi, era foarte iubitoare și avea mai multe pasiuni. De pildă, a primit o carte despre palatul lui Minos din Cnossos, citea și ne spunea: „Veniți copii... Uite ce interesant”. Cred că dacă citeam cartea aceea, nu știam așa de bine ca acum, de la tante Elise. Era pasionată de grădini. A făcut grădini frumoase peste tot unde a stat: la Albatros¹⁸, la vila lui Marghiloman¹⁹; pe urmă la Florica, unde a făcut parcul și a vopsit pe dinăuntru biserița din Albac a lui Horea²⁰, adusă de Ionel Brătianu²¹. A făcut o casă la Balcic²², foarte frumoasă, care avea un parc cu lalele. Ea a făcut și un album de cusături românești, desenat cu mâna ei, făcuse și o întreprindere, „Albina” mi se pare că se chema. Era foarte pasionată, dar pasiunile ei treceau repede...

¹⁷ Conacul din Ștefănești-Argeș (cunoscut sub numele de conacul de la Florica, cum s-a numit satul Ștefănești până în 1948, în amintirea Floricăi, prima fiică a lui Ion C. Brătianu) a fost construit de Ion C. Brătianu în 1858. Ulterior, între anii 1889-1890 clădirea a fost transformată de Ion I. C. (Ionel) Brătianu și modificat radical între anii 1905-1912, în stil neoromânesc, după planurile arhitectului Petre Antonescu. Conacul Brătianu a adăpostit una dintre cele mai valoroase biblioteci particulare din România, ale cărei colecții au fost risipite aiurea și distruse în anii regimului comunist.

¹⁸ Vila „Albatros” din Buzău a fost construită după planurile arhitectului Paul Gottereau, între anii 1884-1886. Este amplasată în mijlocul unui vast parc de la marginea orașului Buzău, unde Alexandru Marghiloman a amenajat un hipodrom și a dezvoltat una dintre cele mai mari herghelii de cai de curse din țară. Vila „Albatros” a fost inaugurată în anul 1897 de către Alexandru Marghiloman.

¹⁹ Alexandru Marghiloman (27 ianuarie 1854-10 mai 1925), fiul lui Ion Marghiloman și al Irinei Izvoranu; avocat și om politic conservator, prim-ministru al României (5 martie - 24 octombrie 1918). Căsătorit în 1890 cu Elisa Știrbey (de care a divorțat în 1907) și, apoi, cu Maria Petrescu.

²⁰ Biserița lui Horea din Albac, adusă la Florica de Ionel Brătianu și strămutată după 1950 la Olănești, prin grija patriarhului Justinian Marina.

²¹ Ion I. C. (Ionel) Brătianu (20 august 1864-24 noiembrie 1927), fiul lui Ion C. Brătianu și al Piei Pleșoianu. Personalitate politică cu un rol covârșitor în făurirea României Mari și modernizarea instituțiilor statului democratic; prim-ministru al României (27 decembrie 1908-28 decembrie 1910, 4 ianuarie 1914-26 ianuarie 1918, 29 noiembrie 1918-27 septembrie 1919, 19 ianuarie 1922-27 martie 1926, 21 iunie-24 noiembrie 1927). Președinte al Partidului Național Liberal (1909-1927).

²² Casa Elisei Brătianu din Balcic era o casă tradițională balcanică de la sfârșitul secolului al XIX-lea, proprietate a familiei Hagi-Geavid, situată pe strada Bogdan P. Hajdev. Casa a fost restaurată și renovată în anii 1934-1935, după planurile arhitectei Henrieta Delavrancea-Gibory. Vezi planurile casei în volumul Militza Sion, *Henrieta Delavrancea Gibory. Arhitectură. 1930-1940*, București, Editura Simetria, 2009, p. 46-47.

Avea foarte mult umor. Într-o zi, exasperată de niște nepoți care fuseseră pe acolo, vroia să ne spună cum trebuie crescuți copiii. S-a oprit însă și a început să râdă. „Dar ce ai pățit, tante Elise, ce râzi atât?” - o întreb. Zice: „Păi tu nu vezi că nu am crescut în viața mea un copil și vreau să dau lecții la alții?”. Altădată, Sallie, englezoaica noastră, s-a dus la tante Elise să se plângă că tata e prea sever cu noi. Și tante Elise îi spunea: „Sallie dragă, dar sunt copiii lui!”. „Nu – spunea Sallie – sunt copiii mei!”.

N.D.I.: *Pentru câteva minute, intervine prompt în discuție domnul Ion Varlam, fiul gazdei noastre.*

Ion Varlam: Elisa Brătianu a scris niște amintiri. Le-a și dactilografiat și – pentru a avea o impresie din partea unor persoane care trăiseră, în linii mari, aceleași evenimente – le-a dat să fie citite surorii ei, Alexandrina (Adina) Știrbey²³, care fusese măritată cu Gheorghe Moruzi. Asta se întâmpla la ea acasă, în strada Biserica Amzei²⁴, într-un salon unde ardea focul în cămin. Sora ei le-a citit... Când i le-a dus înapoi, a spus: „Elise dragă, îmi pare rău să îți spun; tu, care ai un așa dar al povestirii, tot ceea ce spui este amuzant și interesant, dar ceea ce scrii este plicticos și adormitor”. Și ea s-a înfuriat, că așa era genul ei, și le-a aruncat în foc. Și n-a rămas nimic... Ulterior, când eu eram un băiat de 16-17 ani [prin anii 1953-1954 – n.n.], am incitat-o să-mi dicteze mie amintirile, ca să i le scriu. Mă duceam la ea cam o dată pe săptămână, în strada Arhitect Ștefan Burcuș, unde locuia la mătușa mamei, Magdalena Beldiman²⁵, și îmi povestea câte ceva, eu notam – nu stenografic, că nu știam – dar, mă rog, cu formule abreviate. Și, la un moment dat, Mihail Andricu²⁶ a început să-i facă curte Elizei Brătianu. Nu știu din ce motive, dar îi făcea plăcere, era un bărbat mult mai tânăr, o lua cu mașina și o plimba la Șosea, o ducea la Băneasa. Mihail Andricu, pe vremea aia, avea o amantă, Olga Kogălniceanu, care trăiește și acum. Aceasta trăia atunci făcând secretariat și el o băgase pe la Academie sau pe la niște academicieni cărora le bătea la mașină și mai câștiga niște bani, căci

²³ Adina Știrbey (9 noiembrie 1877-1967), fiica lui Alexandru B. Știrbey și a Mariei Ghica-Comănești. Căsătorită în 1899 cu generalul George D. Moruzi (1876-1939).

²⁴ Casele lui Ionel Brătianu din București (situate pe strada Biserica Amzei, nr. 5-7-9) au fost construite în anul 1908 de firma inginerului Hugo Schmiedigen, după proiectul realizat în stil neoromânesc de către arhitectul Petre Antonescu. După decesul lui Ionel Brătianu (24 noiembrie 1927), soția sa, Eliza Brătianu, a extins casele cu un nou corp de clădire, care a adăpostit sediul „Așezământului și Bibliotecii Ion. I. C. Brătianu”. Între 1949 și 2011 aici s-au aflat sediul Serviciului de Colecții Speciale din cadrul Bibliotecii Naționale a României și sediul Bibliotecii Uniunii Artiștilor Plastici.

²⁵ Magdalena Rosetti (25 august/6 septembrie 1882-7 februarie 1965), fiica istoricului Radu Rosetti și a Emmei Bogdan; căsătorită cu Victor Beldiman (1888-1946).

²⁶ Mihail Andricu (1894-1974), compozitor, violonist, pianist, profesor universitar și membru corespondent al Academiei Române. A locuit o perioadă, cu chirie, în apartamentele din dependențele casei generalului Rosetti din strada Mihail Moxa.

facea și ea parte din oamenii rău văzuți. O chema Kogălniceanu, era, deci, o „bestie burghezo-moșierească” și nu era ușor de angajat oriunde. Și Andricu i-a propus Olgăi Kogălniceanu ca – în loc să notez eu și după aceea să le bată la mașină – să vină dânsa la tante Elise să-i povestească direct și să stenodactilografieze. Asta s-a întâmplat cam, știu eu, cu cinci-șase luni înainte să fiu eu arestat a doua oară, ceea ce s-a întâmplat în noiembrie '56. Eliza Brătianu a murit în aprilie '57, când am ieșit eu din închisoare.

E.S.V.: De 1 mai a murit tante Elise, de ziua ei.

I. V.: Una din cele mai vechi prietene ale mele din copilărie, Ena Florescu, se măritase între timp cu Ilie Kogălniceanu, fratele mai mic al acestei Olga Kogălniceanu, pe care eu nu o cunoșteam. Și am făcut o apropiere, în fine, am ajuns la dânsa și am întrebat-o ce a făcut cu memoriile Elizei Brătianu. Și ea zice: „Care memorii? Eu n-am cunoscut-o niciodată pe Eliza Brătianu”. Îi era frică și nu știu ce s-a întâmplat cu lucrurile acelea. Ce este scris aici în carte²⁷ a fost dictat tot cuiva. Noi nu știm exact cui. Și, vedeți, eu am făcut greșeala acum doi-trei ani, când a venit vorba despre asta, că n-am notat, însă știe domnul Radu Beldiman²⁸, pentru că totul se întâmpla la ei în casă și el știe, bănuiește cine era persoana căreia tante Elise îi dicta.

N.D.I.: *Doamnă Safta Varlam, mi-ați povestit mai demult unul sau două episoade cu Regele Ferdinand.*

E.S.V.: Când am venit din Anglia, eram poftiți la Cotroceni²⁹, cam o dată pe săptămână, sora mea mai mare fiind exact de vârsta Principesei Ileana³⁰. Noi vorbeam englește, ca și copiii regelui și ai reginei. Și petreceam foarte bine, pentru că Mignon³¹ - care, pe urmă, s-a măritat cu Alexandru al Iugoslaviei – era foarte drăguță, era caldă, era mămoasă și se ocupa de noi, ne costuma... Într-o zi, țin minte, ne jucam de-a v-ați ascunselea și am intrat buzna la Regele Ferdinand în birou. El era foarte drăguț cu copiii, era prietenos cu ei. Și, Regele m-a ascuns în biroul lui: parcă văd, a deschis ușa și m-a băgat acolo. După care au venit ălalți: „Unde-i Safta,

²⁷ Eliza Brătianu, Ion I. C. Brătianu, *Memorii involuntare*, prefață de Elisaveta (Safta) Varlam, ediție îngrijită de Marian Ștefan, București, Editura Oscar Print, 1999. Lucrarea a fost reeditată sub titlul Eliza Brătianu, *Memorii*, ediție îngrijită de Oana Marinache, București, Editura Istoria Artei, 2015.

²⁸ Radu Beldiman (22 mai 1920-4 iunie 2004), fiul Magdalenei Rosetti și al lui Victor Beldiman. Văr primar cu doamna Elisaveta Varlam.

²⁹ Palatul Cotroceni a fost construit între anii 1893-1895, după planurile arhitectului francez Paul Gottereau, ca reședință oficială a principelui moștenitor Ferdinand și a soției sale, principesa Maria.

³⁰ Principesa Ileana a României, arhiducesă de Austria (23 decembrie 1908-21 ianuarie 1991), fiica regelui Ferdinand I și a reginei Maria. S-a căsătorit, la 24 iulie 1931, cu Anton de Habsburg-Lothringen, arhiduce de Austria, prinț de Toscana (20 martie 1901-22 octombrie 1987).

³¹ Principesa Mărioara a României (6 ianuarie 1900-22 iunie 1961), fiica regelui Ferdinand I și a reginei Maria. S-a căsătorit în 8 iunie 1922 cu Alexandru I Karadjordjević (1888-1934), rege al Regatului sârbo-croato-sloven (1921-1929) și rege al Iugoslaviei (1929-1934).

unde-i Safta? Nu-i Safta!” și au plecat. El s-a uitat, a văzut că ăia au dispărut și: „Hai, ieși! Ieși că au plecat!”. Altă dată, țin minte, Regele a ieșit din biroul lui pe o scară ce cobora pe terasa de la foisor; avea în mână un desu al meu, foarte drăguț, și zice: „Asta mi l-ați lăsat mie să mă costumez?”. Era un om foarte drăguț!

N.D.I.: *Și Regina Maria?*

E.S.V.: Pe regina Maria³² am întâlnit-o de mai multe ori. Eram copii și ea era foarte amabilă, avea multe daruri, că era o femeie foarte deșteaptă. Întâi de toate, ținea minte și figura și numele oamenilor. Ea nu greșea. Știa. Ne întâlnea pe noi, dar câți copii nu întâlnea, și ea îi știa pe toți. Într-o zi eram la Băneasa cu englezoaica, vine Regina în galop și se oprește: „Sallie, ce mai faci?”. Sallie a noastră, când s-a măritat mama cu tata, nu mai avea rost să stea cu mama și trecuse la niște fete Golescu, pe urmă la fetele Știrbey și la Palat, așa că Regina o cunoștea bine. Mare conversație cu Sallie și atunci am văzut-o pe Regină. Altădată, am fost cu tante Elise la Balcic, de Paște, și la Balcic ninge de mama focului. Stăteam într-o odaie mare, cu piatră pe jos, cu vedere la mare. Ce să spun, era un frig...! Am fost cu tante Elise și am cumpărat o sobiță de tablă și făceam foc în ea până se înroșea, dar tot frig era. Și Regina ne-a poftit la masă; era și generalul Rasoviceanu³³, care fusese ajutorul lui tata la brigada unde era el și cu care noi eram prieteni. I se spunea Rasovicu. Și Regina ne povestea, în fața lui Rasoviceanu, cum acesta o poftise să vază casa pe care o făcuse el la Balcic³⁴, după ce ieșise la pensie. Rasovicu își pusese ordonanța jos, în subsol, și avea un oblon care se lăsa și se ridica, iar el bătea din picior și ordonanța ridica oblonul, moment în care se putea vedea marea. El a bătut, boc-boc, nimic! A bătut din nou. Nimic! Regina povestea și eu nu puteam să mă țin de răs. Saracul Rasovicu! Odată eram cu Principesa Ileana la o tabără de cercetași, la Mănăstirea Hurezi. Acolo s-a depus jurământul. Foarte impresionant, ce să spun! Și a venit Regina, drăguța de ea! Se sacrifica. Stareța era o femeie bătrână, complet incultă, și

³² Regina Maria a României (3 octombrie 1875-18 iulie 1938), fiică a ducelui Alfred Ernest de Edinburgh, prinț de Saxa Coburg-Gotha (fiul reginei Victoria a Marii Britanii) și a Mariei Alexandrovna, mare ducesă a Rusiei. S-a căsătorit, la 29 decembrie 1892, cu principele Ferdinand de Hohenzollern, rege al României (1914-1927), cu care a avut șase copii. Devenită suverană a României (1914-1938), Regina Maria va avea un rol esențial în timpul Primului Război Mondial. Autoare a unor foarte interesante memorii (*Povestea vieții mele*) și a unui amplu *Jurnal*, în curs de publicare.

³³ Generalul Gheorghe Rasoviceanu, comandant al Regimentului 9 Vânători în timpul Primului Război Mondial, cavaler al Ordinului „Mihai Viteazul”. La cererea reginei Maria a României, generalul Rasoviceanu a colaborat cu arhitectul Karel Liman pentru amenajarea lacurilor din parcul castelului Bran. Vezi Gh. Găvănescu, *Generalul Gheorghe Rasoviceanu străluminând peste anotimpuri*, Târgu Jiu, Editura Dăruie vieții farmec, 1999.

³⁴ Casa generalului Rasoviceanu din Balcic – denumită *Vila Vânturile... Valurile* – a fost construită în anul 1934, după planurile arhitectei Henriette Delavrancea-Gibory. Din păcate, casa a fost demolată în 2009. Vezi planurile și imagini de epocă în volumul Militza Sion, *Henrieta Delavrancea Gibory. Arhitectură. 1930-1940*, București, Editura Simetria, 2009, p. 28-29.

trebuia să citească în discursul ei ceva cu Nabucodonosor. Încearca și nu-i ieșea deloc Nabucodonosor. Eu eram lângă Regină, că trebuia s-o servesc, să-i aduc un pahar sau, mă rog, ce vroia. Principesa era în față și amândouă abia se țineau de răs.

N.D.I.: *Pentru că vorbești de generali, în casa dumneavoastră de pe Moxa a stat și generalul Berthelot...*

E.S.V.: Da, v-am spus că tata a lucrat cu Misiunea Berthelot³⁵, în Primul Război Mondial, și amândoi rămăseseră prieteni. Berthelot era mult mai înalt ca tata, era foarte înalt. Și eu întrebam pe ordonanțe, că tata era activ încă atunci: „Măi, Gheorghe, tu ce zici de generalul ăsta francez?”. „Ah – zice – ăsta e cât o claiel!”. „Dar generalul nostru, care are 110 kg?”. „Eh! – zice – al nostru e cât o căchiță! (căpiță – n.n.)”. Berthelot avea cordonul ăla, centura aia de gală, din mătase, care era brodată cu culorile Franței, se purta peste uniformă. O lăsa pe scaun la tata în birou și noi intram – fratele meu, sora mea, eu și doi basseți – și ne puneam cordonul, care ne cuprindea ușor. Nu mai puteam de mândrie. Când stătea la noi, avea drapel în fața casei și santinelă la ușă. Oh, ce era pe noi când venea Berthelot!

N.D.I.: *După schimbarea regimului, cum ați reușit să vă angajați la Institutul de Proiectări?*

E.S.V.: Mai întâi, cu niște prieteni, am făcut un curs de desen tehnic, cu un băiat foarte drăguț, îl chema Ionescu, mai mult nu știu. Și noi, proști, când vedeam un anunț în ziar că se caută desenatori (atunci s-au înființat toate institutele de proiectare), ne duceam toți patru împreună. Cum ajungeam acolo, ne trimiteau afară. Atunci am descoperit noi că nu are rost să mergem împreună, putem să mergem toți, dar unul azi, unul mâine, unul mai devreme, unul mai târziu... Și eu m-am dus la Liceul „Caragea Vodă”, unde sus de tot erau birourile RATA, care angajau și ei proiectanți. Mi-au spus să-mi scriu autobiografia și eu am scris un sfert de coală ministerială: când m-am născut, când m-am măritat, câți copii am, ce face bărbatul meu, punct. Și domnul de la cadre m-a chemat a doua zi – parcă-l văd, unul așa mic – și mi-a spus: „Doamnă dragă, dumneata cu autobiografia asta nu te angajează nici dracu’! Trebuie să scrii cel puțin patru pagini”. „Domnule, dar ce să scriu? Eu nu am lucrat până acum deloc!”. „N-are nici o importanță – zice – serviciile de cadre nu știu nimic, dacă scrii de patru ori același lucru. Scrie mata patru pagini”. Și m-am dus la cofetărie, era în colț, unde-i benzinărie acum, și am scris patru pagini. M-am dus la Institutul de Proiectări Hidroenergetice și am dat probă și m-au luat. Și am stat douăzeci și cinci de ani acolo.

N.D.I.: *Deși ați absolvit Istoria și Dreptul...*

E.S.V.: Istoria n-am absolvit-o, am făcut numai doi ani. Îmi pare rău că n-am terminat Istoria și îmi pare rău că n-am exercitat – așa se spune, nu? – Dreptul. Îmi pare rău.

N.D.I.: *V-ar fi plăcut să fiți avocat?*

³⁵ Misiunea militară franceză din România, condusă de generalul Henri Mathias Berthelot.

E.S.V.: Într-un contencios mai degrabă, mi-ar fi plăcut o viață activă. Mi-au plăcut însă foarte mult anii petrecuți la Institutul de Proiectări Hidroenergetice, toți colegii erau cumsecade, erau tineri, râdeau de mine, ce credeți că spuneau: „Poftiți doamna Varlam, treceți întâi, în ordinea decesului”. O spuneau așa de drăguț că nu puteai să te superi. La un moment dat, s-a deschis o cantină sus; se mânca foarte bine, că aveam program de zece ore și atunci era o pauză la prânz. Se mergea la masă în două serii și toți aceștia se înghesuiau să vină cu mine...

N.D.I.: *Ați rămas însă pasionată de istorie. Erați studentă când ați mers în Italia la acel congres de bizantinologie? Vreți să ne povestiți cum a fost?*

E.S.V.: Tatăl meu era și el pasionat de istorie. El s-a ocupat de istoria militară, dar era foarte pasionat și de bizantinologie, așa că tata s-a dus la acest congres la Roma și ne-a luat și pe noi două, pe mine și pe sora mea Ioana. Și mie mi-a plăcut foarte mult, dar nu ca sora mea care știa tot. Era mult mai serioasă decât mine, învăța bine. A făcut și Facultatea de Istorie și Școala de Arhivistică și Paleografie. Era o savantă. Eu d-aia am fugit de la Istorie, că mă urmărea să fac lecții ca la școală. Eu ziceam că dacă sunt studentă, de ce să fac lecții ca la școală. La Iorga³⁶ însă am avut mereu note mai bune ca ea. La Congresul de Bizantinologie din Italia a fost și Iorga, a fost și Constantin Marinescu, care era profesor la Cluj. După congres s-a făcut o excursie în Sicilia și acolo a fost foarte frumos. Noi am făcut plimbarea cu domnișoara Maria Holban³⁷, care a scos mai multe volume impresionante cu textele călătorilor străini în Țările Române. Era o persoană voinică și foarte, foarte drăguță, dar puțin cam pedantă. Țin minte, eram în autobuz, ne întorceam la Palermo după ce făcusem turul Siciliei, și domnișoara Holban spunea: „Ce pauvre Jules César, il ne connaissait pas le caffè”.

N.D.I.: *Tot atunci l-ați cunoscut pe Mussolini, din câte îmi povesteți.*

E.S.V.: Da, am fost invitați toți participanții la Congres la Mussolini³⁸, la Palatul Veneția. Iorga era în față, îi plăcea foarte mult să fie văzut, avea acest cusur. Săracul Iorga, îi plăceau extraordinar glumele și poveștile porcoase! Tata stătea lângă el la Academie și Iorga îi scria niște bilețele lui tata cu glume porcoase... Tata – ca fost militar – știa toate astea, adică era învățat cu glume din astea, dar mi-a spus despre Iorga: „Să știi că nici măcar amuzante nu erau!”. Dar Iorga le adora. Acolo, la Mussolini, Iorga era în față. După ce ne-a făcut reclamă la câmpiile pe care le asanase la Roma și ne-a întrebat: „Care dintre voi ar vrea să lucreze în condițiile în

³⁶ Nicolae Iorga (1871-1940), istoric, scriitor, profesor universitar, academician și om politic. Președinte al Camerei Deputaților (1919-1920) și al Senatului (1939). Prim-ministru al României (18 aprilie 1931-6 iunie 1932).

³⁷ Maria Holban (1901-1991), istoric, membru corespondent al Academiei Române (1990). A editat și coordonat volumele de documente *Călători străini despre Țările Române*.

³⁸ Benito Andrea Amilcare Mussolini (1883-1945), ziarist și om politic italian, conducător (*il duce*) al Italiei Fasciste (1934-1945).

care au lucrat eroii fasciști?”), Mussolini a salutat și a plecat în biroul lui. Când să intre în birou, Ducele s-a întors și a spus: „Vieni il Iorga!”. Eu găsesc că pentru un profesor universitar care era și mai în vârstă decât Mussolini, nu era frumos să spui: „Vieni il Iorga!”, că nu era sclavul lui. Iorga, repede, s-a dus.

După congres, tata s-a întors în țară și Iorga ne-a invitat la Veneția, la Casa Română. Tata ne-a dat în primire lui Iorga și ne-am instalat la Casa Română și Iorga a pierdut o dimineață întreagă să ne plimbe prin Veneția. Era un om drăguț și ținea mult la studenți.

N.D.I.: *Cum a devenit domnișoara Safta Rosetti – doamna Varlam? Cum l-ați cunoscut pe domnul Varlam?*

E.S.V.: Ah! S-a amestecat familia. L-am cunoscut la Snagov. Noi ne duceam la Snagov, la clubul Societății de Gaz și Electricitate. Eram cu o verișoară de-a mea și o prietenă a ei; verișoara cu viitorul meu bărbat, Horia Varlam³⁹, au combinat să pice și el. Și uite, azi așa, mâine așa, ne-am căsătorit și am făcut doi copii. A fost o căsnicie bună. Nunta mea a fost la tante Elise, în casa din strada Biserica Amzei. S-au scos mesele alea din sala de jos, unde se fac conferințele, și acolo s-a dansat. Și tante Elise a organizat bufetul. Nepoții bărbatului meu, copiii verișoarei lui care a aranjat combinația, erau foarte drăguți. Aveau 12-13 ani, căpătaseră pantaloni lungi, le făcuseră câte un costum de nunta noastră și erau așa de drăguți. Erau solemni, s-au dus amândoi la tante Elise, care era deja o femeie în vârstă, și i-au spus: „Doamna Brătianu, vă felicităm pentru bufet!”.

N.D.I.: *Ce ne puteți spune despre educația primită de la tatăl dumneavoastră?*

E.S.V.: Tata ne-a învățat, ne-a obligat să învățăm. A spus că omul trebuie să știe ceva, că o să vină zile grele, poate, și n-o să mai trăim din venituri. Trebuie să facem ceva. Era foarte exigent: ce facem să facem bine, ce coasem să fie bine cusut. Ne ocupam de casă, că Sallie a plecat în 1927, și atunci am rămas Ioana cu partea de bucatărie și eu cu partea de casă: rufe de dat la spălat, parchet, covoare, mă rog. Și trebuia să facem sub controlul lui tata, să iasă bine toată treaba. Țin minte că fratele meu, la un moment dat, a cam întârziat pe la masă pe la nu știu cine, cum sunt băieții, noi eram mai disciplinate. Tata nu zicea nimic, scotea ceasul, avea un ceas din asta cu lanț pe burtă, și îl punea pe masă. Nu era unu, era unu și cinci minute... Săracu' Radu...

Iar bunicul meu, care se numea tot Radu Rosetti⁴⁰, cel care a scris *Pământul, sătenii și stăpânii* și *Amintirile*, era foarte hazliu. Bunicul stătea lângă tata la masă și

³⁹ Horia-Vlad Varlam (25 octombrie 1907-18 aprilie 1992), fiul lui Aurel Varlam. A făcut studii de inginerie la Milano, fiind elevul inginerului Gaudenzio Fantoli, rectorul Școlii Politehnice din Milano, senator și academician. S-a căsătorit la 13 martie 1937 cu Elisaveta Rosetti, cu care a avut doi fii: Ion și Toma.

⁴⁰ Radu Rosetti (14 septembrie 1853-12 februarie 1926), fiul lui Răducanu Rosetti cel Tânăr și al Domniței Aglae Ghika. Autor al unei importante opere literare și istorice (*Cronica Bobotinului, Cu*

tata ne făcea morală sau ne certa. Bunicul făcea *harst!* și își scotea proteza, nu știu cum făcea asta, și cele două proteze făceau *clanc!, clanc!, clanc!* Tata era atât de ocupat să ne certe că nu îl băga în seamă și bunicul le pune la loc și ... „nici usturoi nu mâncase... nici...” . Săracu’ Radu, frate-meu, lua o figură de sfânt.

Într-o iarnă, bunicul a stat la noi. Era o masă rotundă în mijlocul odăii și un covor mare. Era o dezordine la bunicul...! Tata era extraordinar de ordonat. Când bunicul auzea pasul tatii pe scară, repede, tot ce era dezordine se băga sub covor, inclusiv noi. Tot. Tata venea, discuta cu bunicul, noi stăteam acolo. Nu mișcam. Și tata pleca și bunicul încântat spunea: „L-am păcălit și de data asta!”.

N.D.I.: *Dumneavoastră cu bunicul semănați, vă place să glumiți!*

E.S.V.: Da. Avea haz. Bunicul avea mult haz. Și tante Elise avea un haz teribil. Eu am stat un an de zile cu tante Elise, pentru că sora mea Ioana a făcut niște puncte tuberculoase și a fost trimisă în Elveția. Când s-a întors, a stat iarna la țară, pe Trotuș, cu tata și cu sora mea mai mare, Ileana. Și atunci, eu am stat la tante Elise și m-a influențat foarte mult; era foarte veselă, foarte vorbărească...

N.D.I.: *Și acum vă invit să facem un popas printre volumele uneia dintre cele mai mari biblioteci din România de dinaintea venirii la putere a comuniștilor și despre soarta ei absurdă de după 1948. E vorba de biblioteca Fundației „Ion I. C. Brătianu”.*

E.S.V.: Da. Cât am stat eu la dânsa, tante Elise terminase aripile alea două pe care le-a făcut ulterior și aranja cărțile venite de la Florica. Bietul Fotino⁴¹, care era director, știa o regulă: că se aranjează după subiect, după autor, nu știu. Tante Elise, care era o fantezistă, zicea: „Dar de ce să o punem p-aia acolo? Tu nu vezi ce mare e? Pune-o colo!”. Și bietul Fotino, pe urmă, venea și le pune la loc. Eu mă amuzam extraordinar. Mi-a plăcut foarte mult! Partea cea mai tristă e ce s-a întâmplat pe urmă cu biblioteca asta, săraca; a fost distrusă. Au venit trei doamne: cea de la Academie, nu mai știu cum o chema, mă rog, fusese colegă cu noi la Istorie și era șefă la Secția manuscrise; a venit una de la Biblioteca Centrală și una nu știu de unde. Trei fete erau. Și, trebuia împărțită biblioteca Brătianu. Îți dai seama ce porcărie... Și astea, săracele, or fi fost și obosite, plictisite, știu eu ce era cu ele? Era, de pildă, o carte în trei volume: „Ah!, pe asta ușor o împărțim: tu unul, tu unul, tu unul!”. Și colega asta a noastră de la Academie zice: „Dar nu se poate, că asta-i o singură lucrare! Ia-le tu pe toate, dacă vrei, și eu iau altă lucrare”. Și tot așa. Eu și-am

paloșul, Povești moldovenești, Pentru ce s-au răsculat țărani), precum și al unor foarte prețioase *Amintiri* (trei volume). S-a căsătorit, la 9 iunie 1876, cu Emma Bogdan (7 aprilie 1853 - 6 septembrie 1905), fiica lui Lascăr Bogdan și a Henrietei Dimachi.

⁴¹ George Fotino (1896-1969), jurist, istoric și om politic. Membru corespondent al Academiei Române, organizator și director al Fundației și Așezământului „Ion I. C. Brătianu” din București. Ca ministru al Cooperației în guvernele Sănătescu și Rădescu (1944-1945), George Fotino a fost condamnat la închisoare (1949-1956) de către noile autorități comuniste.

spus că acolo era colecția completă, pe o sută de ani, a revistei „Revue des Deux Mondes”. Era ceva extraordinar. Eu nu știu unde o putea să fie acum acea bibliotecă uluitoare, s-a împrăștiat aiurea...

N.D.I.: *Ne-ai mai povestit că de dumneavoastră nu s-a prins muzica, în schimb soțului îi plăcea.*

E.S.V.: Da, bărbatul meu era dintr-o familie foarte muzicală. Mama lui era o persoană extraordinară. Eu nu m-am înțeles bine cu ea, pentru că era contrarul meu, ea era foarte cochetă, cu floricele, cu panglicuțe... A fost frumușică în tinerețe, toată lumea mi-a spus că a fost frumoasă. Dar era o femeie cu caracter. Când au scos-o de la moșie de la Budești⁴², lângă Huși, i-au dat domiciliu obligatoriu la Târgu-Jiu. Aici stătea într-o jumătate de odaie, împreună cu un alt moșier și soția acestuia. Erau despărțiți doar printr-o perdea. N-avea decât ce-i trimiteam noi și noi aveam și doi copii și tata era în închisoare, frate-meu Radu tot în închisoare, mă rog. Era greu, foarte greu. La fiecare chenzină, îi trimiteam porția. Și atunci ea, fiind foarte muzicală – avea o ureche extraordinară – cânta în fiecare seară într-o crâsmă cu un colonel: ea la pian, colonelul la vioară. Și colonelul o ducea acasă. Asta a făcut un an, doi ani, trei ani. Ea adoptase un copil al grădinarului, care a fost foarte recunoscător și foarte cumsecade. Și a chemat-o pe urmă – când s-a putut, când i-au ridicat domiciliul obligatoriu – și a luat-o la Piatra-Neamț, unde a ținut-o până a murit. Foarte cumsecade. Îl chema Sandu Clucerescu.

N.D.I.: *Să revenim la vremuri mai bune și poate ne povestiți despre Buftea în vremea de glorie, despre unchiul Barbu Știrbey și despre soția sa, Nadêje Știrbey.*

E.S.V.: Nadêje Știrbey⁴³, mătușa mea, era o persoană de mare caracter. V-am povestit că suferea de reumatism articular deformant. Niciodată n-am auzit-o văitându-se: „Mă dor reumatismele, mă doare capul...”. Niciodată, nu! Ea era mereu veselă. Făcea flori artificiale, se bucura, se uita pe geam, vopsea ceva, se bucura. Când veneam noi, cred că o plectiseam, săraca, ea stătea în scaun, nu putea să se miște și totdeauna găsea ceva drăguț să ne întrebe. Și ea era plină de haz. Era soră bună cu George Valentin Bibescu⁴⁴, bărbatul Marthei Bibescu⁴⁵. Când a murit bătrâna doamnă Bibescu, născută contesă de Caraman-Chimay⁴⁶, a avut avere și era normal

⁴² Aurel Varlam, tatăl lui Horia-Vlad Varlam, avea înainte de reforma agrară din 1921 o moșie de 1050 ha la Budești (comuna Crețești, județul Vaslui).

⁴³ Nadêje Știrbey (16 august 1876-26 octombrie 1955), fiica principelui George Bibescu și a contesei Valentina de Caraman-Chimay. Căsătorită cu Barbu Al. Știrbey (1872-1946).

⁴⁴ George Valentin Bibescu (3 aprilie 1880-2 iulie 1941), pilot, aviator, întemeietorul Ligii Aeriene Române și al Școlii de Aviație de la Băneasa (1910), președinte al Federației Aeronautice Internaționale (1930-1940).

⁴⁵ Martha Bibescu (28 ianuarie 1886-28 noiembrie 1973), fiica lui Ion Lahovary și a Smarandei-Ema Mavrocordat. Scriitoare de limbă franceză, cu o importantă operă literar-istorică, autoare a unor prețioase scrieri memorialistice, membră a Academiei Regale a Belgiei.

⁴⁶ Marie Henriette Valentine Bibescu, contesă de Caraman-Chimay (15 februarie 1839 -

ca averea să se împartă în trei, că erau trei copii: George Valentin Bibescu, Nadêje Știrbey și Marcela Cantacuzino⁴⁷. Marcela era născută înainte de căsătoria părinților ei, și – chiar un lucru rar, pe care nu-l văzusem până atunci – pe actul ei de naștere scria *mère inconnue*, fiindcă fusese declarată doar de tatăl său. În fine, când a murit prințesa Bibescu, au rămas bani, o avere destul de frumoasă și un castel pe Valea Loirei, unde este înmormântată Martha Bibescu⁴⁸. Cum ei erau trei copii, trebuia împărțit la trei. Martha Bibescu, drăguța de ea, că așa bună și drăguță era, a refuzat. A spus că Marcela nu era copil legitim și nu i s-a dat nimic. Marcela era săracă, Nino era în diplomatie și juca cărți, pierdea bani. Era foarte drăguț Nino, dar nepoții lui spuneau că era *kaput* după cazinouri și alte dame...

N.D.I.: *Casa Știrbey de la Brașov v-o amintiți?*

E.S.V.: Eh, cum să nu. Am făcut un Crăciun acolo. Am stat două săptămâni, noi aveam două săptămâni de Crăciun. Dar nu era și unchiul Barbu⁴⁹, erau doar fetele⁵⁰. Eh, și am fost pe urmă de multe ori acolo. Era foarte frumoasă casa de la Brașov⁵¹, foarte frumoasă.

N.D.I.: *Doamnă Safta Varlam vă mulțumesc în mod deosebit pentru această fascinantă incursiune în istoria familiei dumneavoastră.*

12/25 august 1914), căsătorită la 24 octombrie 1875 cu principele George Bibescu.

⁴⁷ Marcela Bibescu (17 mai 1873-1 martie 1957), fiica principelui George Bibescu și a contesei Valentina de Caraman-Chimay. S-a căsătorit în 1891 cu diplomatul Nicolae (Nino) B. Cantacuzino (1864-1948), cu care a avut doi fii: George Matei Cantacuzino și Emanuel Cantacuzino.

⁴⁸ Castelul de la Ménars, în Franța. Marta Bibescu este înmormântată în Cimitirul Père Lachaise din Paris.

⁴⁹ Barbu Al. Știrbey (4/17 noiembrie 1872-24 martie 1946), administrator general al Domeniilor Coroanei (1913-1927) și prim-ministru al României (4-20 iunie 1927).

⁵⁰ Nadêje și Barbu Știrbey au avut patru fiice: Marie (1896-1990), Nadêje (1897-1994), Elise (1898-1987) și Ecaterina (1902-1946).

⁵¹ Reședința familiei Știrbey din Brașov a fost construită în anul 1925, după planurile arhitectului Mario Stoppa, antreprenori fiind inginerul Cesare Fantoli și arhitectul F. Hoeflich.

FROM THE LIFE OF THE ROSETTI FAMILY.
DISCUSSIONS WITH ELISAVETA (SAFTA) VARLAM*
(Abstract)

The interview with late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam is an interesting proof of the life of the Rosetti family, so much connected to the cultural history of Moldavia. The most important representatives of this family of savants were the writer and historian Radu Rosetti and his son, general Radu R. Rosetti, famous military historian and genealogist. The emotional testimony of general Rosetti's daughter provides important details on the way of life of the noblemen's families related to the Rosettești (Știrbey and Brătianu) and sketches the portraits of renowned personages of interwar Romania (Queen Mary of Romania or Nicolae Iorga). From this lavender and musk perfumed evocation two personalities point out, as they marked the destiny of Mrs. Elisaveta Varlam: the one of the father, general Radu R. Rosetti, who had such a tragic destiny, and the one of the aunt Elisa Brătianu, a bright face within the life of the four Rosetti children, left motherless at a young age.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Alexandru Știrbey together with his children: Elisa, Elena and Barbu. Photograph of 1877. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 2. Alexandru and Maria Știrbey wearing ball suits. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 3. Ioana and George Știrbey. Photograph of 1889. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 4. Ioana Știrbey in a photograph of 1888. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 5. Maria Știrbey and her daughter Elisa. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 6. Writer and historian Radu Rosetti. Photograph of late Radu Beldiman's collection.
- Fig. 7. Elisa Știrbey. Elisaveta (Safta) Varlam collection.
- Fig. 8. Elisa Știrbey-Marghiloman at the Albatros villa in Buzău. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 9. Ion I. C. (Ionel) Brătianu and her wife, Elisa, at the manor of Florica (Ștefănești-Argeș). National Library of Romania – Special Collections.
- Fig. 10. Brătianu Manor of Florica (Ștefănești-Argeș). National Library of Romania – Special Collections.
- Fig. 11. Una dintre bibliotecile conacului Brătianu de la Florica (Ștefănești-Argeș). National Library of Romania – Special Collections.

* Rezumat tradus de Coralia Coștaș.

-
- Fig. 12. George Știrbey's Manor of Dărmănești (Bacău). National Library of Romania – Special Collections.
- Fig. 13. House of Ion I. C. (Ionel) Brătianu in București (Biserica Amzei Street). Architect Mădălin Ghigeanu's collection.
- Fig. 14. House of general Radu Rosetti and Ioana Știrbey in Bucharest (Mihail Moxa Street). Architect Mădălin Ghigeanu's collection.
- Fig. 15. General Radu R. Rosetti in a photograph of his youth. Photograph in late Radu Beldiman's collection.
- Fig. 16. Ioana Ecaterina Știrbey-Rosetti. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 17. Ioana Ecaterina Știrbey-Rosetti. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 18. General Radu R. Rosetti with his daughter Ileana in Brașov. Photograph of August 1948, five days before being arrested. Late Radu Beldiman's collection.
- Fig. 19. Children of General Radu R. Rosetti and of Ioana Știrbey: Radu, Ileana, Ioana and Safta Rosetti. Photograph in late Radu Beldiman's collection.
- Fig. 20. Elisaveta (Safta) and Ioana Rosetti. Photograph in late Radu Beldiman's collection.
- Fig. 21. Elisaveta (Safta), Radu and Ioana Rosetti in the garden of the Știrbey Manor of Buftea (Ilfov). Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 22. House of the Rosetti family of Brusturoasa (Bacău). Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam's collection.
- Fig. 23. Late Mrs. Elisaveta (Safta) Varlam in a photograph of 1 November 2007, taken by Narcis Dorin Ion.

Fig. 1. Alexandru Știrbey împreună cu copiii săi: Elisa, Elena și Barbu. Fotografie din 1877. Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta) Varlam

Fig. 2. Alexandru și Maria Știrbey în costum de bal. Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta) Varlam

Fig. 3. Ioana și George Știrbey. Fotografie din 1889. Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta) Varlam

Fig. 4. Ioana Știrbey într-o fotografie din 1888. Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta) Varlam

Fig. 5. Maria Știrbey și fiica sa Elisa.
Colecția regretatei doamne Elisaveta
(Safta) Varlam

Fig. 6. Scriitorul și istoricul Radu Rosetti.
Fotografie din colecția regretatului Radu
Beldiman

Fig. 7. Elisa Știrbey.
Colecția Elisaveta (Safta)
Varlam

Fig. 8. Elisa Știrbey-Marghiloman la vila Albatros din
Buzău. Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta)
Varlam

Fig. 9. Ion I. C. (Ionel) Brătianu și soția sa, Elisa,
la conacul de la Florica (Ștefănești-Argeș).
Biblioteca Națională a României - Colecții Speciale

Fig. 10. Conacul Brătianu de la Florica (Ștefănești-Argeș).
Biblioteca Națională a României - Colecții Speciale

Biblioteca de la Florica

Fig. 11. Una dintre bibliotecile conacului Brătianu de la Florica (Ștefănești-Argeș).
Biblioteca Națională a României - Colecții Speciale

Palatul Darmanesti al printului Stirbei

Fig. 12. Conacul lui George Știrbey de la Dărmănești (județul Bacău).
Biblioteca Națională a României - Colecții Speciale

Fig. 13. Casa lui Ion I. C. (Ionel) Brătianu din București (strada Biserica Amzei).
Colecția arhitect Mădălin Ghigeanu

Fig. 14. Casa generalului Radu Rosetti și a Ioanei Știrbey din București (strada Mihail
Moxa). Colecția arhitect Mădălin Ghigeanu

Fig. 15. Generalul Radu R. Rosetti într-o fotografie din tinerețe. Fotografie din colecția regretatului Radu Beldiman

Fig. 16. Ioana Ecaterina Știrbey-Rosetti. Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta) Varlam

Fig. 17. Ioana Ecaterina Știrbey-Rosetti. Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta) Varlam

Fig. 18. Generalul Radu R. Rosetti împreună cu fiica sa Ileana la Brașov. Fotografie din august 1948, cu cinci zile înainte de a fi arestat. Colecția regretatului Radu Beldiman

Fig. 19. Copiii generalului Radu R. Rosetti și ai Ioanei Știrbey: Radu, Ileana, Ioana și Safta Rosetti. Fotografie din colecția regretatului Radu Beldiman

Fig. 20. Elisaveta (Safta) și Ioana Rosetti.
Fotografie din colecția regretatului Radu Beldiman

Fig. 21. Elisaveta (Safta), Radu și Ioana Rosetti în parcul conacului Știrbey din Buftea (județul Ilfov). Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta) Varlam

Fig. 22. Casa familiei Rosetti de la Brusturoasa (județul Bacău). Colecția regretatei doamne Elisaveta (Safta) Varlam

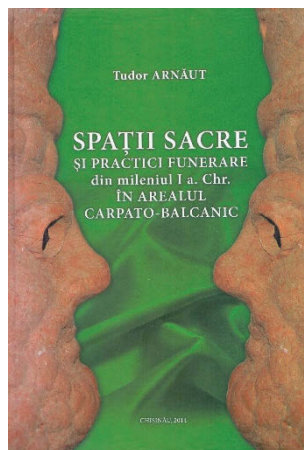

Fig. 23. Regretata doamnă Elisaveta (Safta) Varlam într-o fotografie din 1 noiembrie 2007, realizată de Narcis Dorin Ion

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Tudor Arnăuț, *Spații sacre și practici funerare din mileniul I a. Chr. în arealul carpato-balcanic*, Universitatea de Stat din Moldova, Centrul de Cercetare Științifică „Științele Umanistice”, Laboratorul de Cercetări Științifice „Tracologie”, Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”, Chișinău, 2014, 564 p.

Monografia pe care o prezentăm este apărută în anul 2014, fiind o lucrare postumă. Regretatul cercetător și profesor Tudor Arnăuț a redactat lucrarea ca teză pentru titlul de doctor habilitat. Așa cum subliniază și editorii, în conceperea volumului se poate observa și un caracter didactic, propriu acestor tipuri de lucrări. Am ales să o prezentăm tocmai și datorită acestei trăsături care transformă volumul într-un instrument de lucru indispensabil de acum oricărui student, tânăr cercetător sau învățat care are ca sferă de preocupări spiritualitatea tracilor și a populațiilor congruente din spațiul balcanic în antichitate și chiar preistorie. Monografia a apărut într-un timp în care sintezele destinate subiectului necesitau o nouă abordare, conform cu cantitatea de informații apărută în urma bogatelor cercetări arheologice, a abordărilor interdisciplinare din ultimii treizeci de ani.

Lucrarea conține o *Introducere* în care autorul a stabilit scopul lucrării, acela de a surprinde viața spirituală a comunităților din arealul carpato-balcanic din mileniul I a. Chr, un sistem complex, studiat interdisciplinar, într-un demers în care a apelat la informațiile oferite de autori antici, epigrafie, arheologie, antropologie culturală, istoria religiilor, cadrul cronologic și cel spațial, care corespunde celui al genezei tracice.

În primul capitol, *Istoricul cercetării. Istoriografia problemei*, sunt prezentate sursele narrative epigrafice, iconografice și informațiile arheologice, studiile etnologice, precum și o minuțioasă istoriografie a problematicei spiritualității și religiei tracilor, geților, a formelor de manifestare din lumea scitică.

În al doilea capitol al lucrării, intitulat *Spații și construcții de cult*, T. Arnăuț a făcut chiar de la început o utilă definire a terminologiei referitoare la sacralitate și spațiul aferent - *hieron, temenos, eschara* - apelând la argumente oferite de antropologia religiilor, izvoare literare și epigrafice. Pentru autor, spațiul sacru era puntea de legătură între om și divin, având ca funcționalitate săvârșirea de practici culturale. Din acest punct de vedere,

autorul a clasificat spațiile de cult în trei categorii: sanctuare naturale și epifanii de cult, peșteri și caverne, spații sacre private și comunitare, acestui tip aparținându-i sanctuarele/templele, schiturile, paraclisele. În cadrul sanctuarelor naturale și epifaniilor de cult a luat în discuție sacralitatea pe care tracii au atribuit-o unor ape: Dunărea, Siretul, Prutul, cunoscute cu anumite atributive la autorii antici. Dacă pe baza surselor scrise au fost documentate posibilitatea ca anumite păduri sau munți să fi constituit sanctuare naturale, informațiile arheologice și etnologice au fost invocate în sprijinul atribuirii de funcționalitate sacră fântânilor și puțurilor votive sau vaselor decorate cu motivul brăduțului, descoperite în anumite complexe - locuri consacrate, precum câmpuri de gropi, în lumea dacică sau cea a tracilor sud-dunăreni. Incinte sacre în peșteri sunt prezente cu predilecție în lumea tracilor sudici, zona munților Balcani, pe valea râului Taban, în legătură cu atributul de chthonian al lui Zalmoxis, ceea ce a prilejuit autorului o prezentare detaliată a sensului de Munte Sacru, Kogălniș și diversele sale localizări. Sunt discutate incintele sacre de pe înălțimile Carpaților dar mai ales cele din Munții Traciei, unde au fost identificate arheologic peste 50 de astfel de obiective. Rețin atenția centrele cultice de la Perperikon, Levunovo, Kaja Baș, Babjak, unde în sanctuare au fost descoperite și altarele, locurile de sacrificii. De remarcă continuitatea acestor locuri de cult de pe înălțimi, care încep din epoca bronzului și durează chiar până în perioada romană. Existența în spiritualitatea tracică a monumentelor de tip *mons consacrate* l-a determinat pe autor să aprecieze că religiozitatea muntelui și a peșterii este una fundamentală în tradiția tracilor și a comunităților conlocuitoare ce practicau ritualuri de tip inițiativ.

O substanțială discuție este destinată spațiilor sacre private și comunitare. În rândul acestora, autorul monografiei a identificat trei tipuri de edificii culturale: lăcașuri de cult cu caracter privat/ patriahal - locuințele care aveau complexe cultice; sanctuare comunitare; alte categorii de complexe de cult. Construcții/ locuințe ce conțineau complexe de cult au fost identificate în cazul așezărilor fortificate din zona scitică de pe Nipru-Bel'sk, Motronino, Trahtemir, Žabotin, Kamensk, în spațiul getic la Popești, Bunești, Hansca „Toloacă”, Ciobruți, iar în regiunea tracilor sud-dunăreni la Halka Bunar, Seuthopolis, Plovdiv. Tuturor le sunt comune vatra de cult centrală ce probează un loc consacrat cultului domestic, gropi votive în interiorul încăperilor sau depuneri de piese votive în vase, truse de cult, ceea ce denotă funcționalitatea acestor construcții drept lăcașuri de cult în care aveau loc practici magico-religioase.

Edificiile de cult comunitare, sanctuarele, aveau o arhitectură monumentală, fiind grupate de obicei în centre religioase, precum cele de la Sarmizegetusa Regia sau Augustin-Tipia Ormenișului dar posibil și la Bâta Doamnei sau Brad. Ca și în cazul celorlalte spații sacre și în ce privește sanctuarele, autorul a făcut o tipologie a lor, raliindu-se celei învecinate: sanctuare rectangulare, cu absidă, circulare și complexe. Sunt prezentate sanctuarele din lumea dacică, cele mai multe considerate a fi temple-calendare, precum și templul din capitala tracilor odrisi, Seuthopolis (Koprivka, în apropiere de Kazanlık). Este interesantă observația autorului ce a deosebit cultul

domestic (privat, patriarhal), reprezentat de locuințe cu spațiu consacrat, destinat ceremoniilor cultice, de cultul comunitar - templul din palatul de la Seuthopolis, sanctuarele cu absidă, cele rotunde sau marile complexe din sec. II-I a. Chr. destinate practicării cultelor publice, urmare a schimbărilor din sfera socială, politică și economică.

O contribuție deosebită la problematica spațiului sacru și a instalațiilor de cult o reprezintă discuția referitoare la „cenușare” și gropi cu depuneri votive. Prezente mai ales în spațiul traco-scitic din bazinul Niprului, cenușarele sunt considerate a fi altar/ *eschara*, altar de pământ amestecat cu cenușă, altar-sanctuar, *Hieron* - loc sacru unde se practicau sacrificiile. Pe baza analizei izvoarelor scrise, T. Arnăuț a considerat aceste complexe ca fiind rezultat al răspândirii obiceiului din *oikumenia* circumponctică spre așezările mixhelene din hinterland, reflectând sincretismul religiei elene cu credințele ancestrale ale populațiilor locale legate de cultul focului, al vetrei și practicarea de ofrande. Astfel de cenușare au fost semnalate și în zona nord-vest pontică, în apropiere de Callatis și Berezani.

Gropile cu depuneri votive sunt divizate în gropi care au în umplutură depuneri de ofrande ceramice, vegetale, oase de animale, gropi cu depuneri de schelete umane în conexiune anatomică sau fragmente iar în ultima categorie sunt menționate depozite de metal, *sacra* cu virtuți speciale, instrumente de investitură. Literatura arheologică reține și termenii de „gropi de cult”, „gropi rituale”, „morminte colective cu sacrificii rituale”, ce denumesc realități arheologice specifice spațiului carpato-balcanic. Autorul este adeptul sintagmei „practicarea sacrificiilor”.

În spațiul carpato-balcanic gropile cu depuneri de ofrande ceramice și oase de animale sunt specifice atât perioadei hallstattiene dar și celei de epoca fierului. În cetățile dacice se întâlnesc și puțuri votive, precum la Ocnița, Brad, Piatra Roșie. Sunt prezentate în monografie alte gropi de cult sau câmpuri de gropi care conțineau schelete de animale, vase sparte ritual, figurine antropomorfe, ofrande vegetale din toată zona carpato-balcanică, unele complexe prezentând dovezi ale ospățului ritual.

Izvoarele literare și cercetările arheologice permit cunoașterea mărturiilor despre sacrificiile umane, în antichitate actul sacrificial intermediind bunăvoința divinității. Autorul monografiei a deosebit trei feluri de sacrificii umane: fragmente de schelete umane depuse, sacrificarea soției la moartea soțului, sacrificii de fundare. Studiul unei vaste bibliografii i-a permis lui T. Arnăuț să prezinte și să discute astfel de situații prezente încă din Hallstattul timpuriu până la sfârșitul epocii fierului, în lumea circumponctică, în estul și nordul Carpaților, în zona intracarpatică dar și la sud de Dunăre. Descoperirile din ultima zonă, mai numeroase, cu schelete în conexiune anatomică și depuneri de ofrande demonstrează, pentru mijlocul mileniului, cât de răspândit era sacrificiul uman în lumea tracică, lucru surprins și de relatările autorilor antici referitoare la practicile funerare și credințele religioase. În continuare, autorul a trecut în revistă descoperirile de sacrificări ale soției la moartea soțului ca și sacrificiile umane de fundare, cazuri în care, la baza valurilor cetăților sau sub locuințe, au fost descoperite schelete de copii ori adulți, de cele mai multe ori fragmente, alături de alte depuneri votive: fragmente ceramice, boabe de grâu. Discutând situațiile din lumea scitică și cea getică, documentate pe baza relatărilor istorico-

literare, T. Arnăut a făcut precizarea că sacrificiul uman avea la sciți drept subiecți pe străini, din craniul celor decapitați făcându-și cupe pentru băut, pe când actul de sacrificare umană la geți este privit de comunitate ca jertfă pentru ca Zalmoxis să le cunoască și să le îndeplinească cererile. Treptat, însă, sacrificiul uman a fost înlocuit cu depunerea de statuete antropomorfe, poate în legătură și cu reforma sarcedotală a lui Deceneu.

Tot în acest capitol este discutată problematica depunerii tezaurilor, obicei cu semnificație sacră, votivă, ce poate fi urmărit în arealul tracic încă din epoca bronzului. Contextul descoperirilor, decorul vaselor, tipologia pieselor au fost invocate în sprijinul demonstrării caracterului urano-solar al acestor piese.

Capitolul *Slujitorii și instrumentele cultului* pune în discuție existența castei sarcedotale la populațiile din zona carpato-balcanică. Pe baza interpretării surselor scrise - izvoare literare și epigrafice - autorul a apreciat existența la traci, geți și sciți a unei caste sarcedotale care își exercita atribuțiile și autoritatea în incintele sacre, edificiile cultice. În lumea tracică ei erau sarcedoți ai templelor lui Dionysos, al Marilor Zei, ai Herei sau al lui Apollon. Un caracter aparte îl reprezintă pentru arealul geto-dacic sintagma zeu-rege, în care Zalmoxis era considerat, potrivit lui Platon și rege și zeu. Astfel, marele sarcedot Deceneu a devenit și basileu iar următorii regi vor dobândi și atribute sarcedotale. Relatările anticilor le conferă acestor slujitori ai cultului diverse denumiri, discutate de autor, dar toate au un numitor comun, anume acela al ascezei practicate de sarcedoți. Alături de această castă sarcedotală, erau și alți slujitori ai sacrului care practicau ritualuri magice: ghicitori, prezicători, vrăjitori.

În cadrul instrumentarului cultic sunt prezentate diverse obiecte ce erau folosite în timpul ceremoniilor: sfeșnice, vase colonetă și opaște lucrate la mână după originale grecești, cu funcționalitate de afumători pentru a arde tămâia sau alte substanțe aromate. Alte vase folosite în oficierea cultului (libații, sacrificii) erau vasele tip *kernos* și *rhyton*-ul. Acesta din urmă, conform cu reprezentările de pe toreutica nord-tracică, erau considerate atribut și simbol al puterii sacre. În ritualurile funerare erau folosite *pixidele*, pentru depozitarea bijuteriilor sau libații, măgelele cu mască, cele din chihlimbar ori coral, perlele din pastă sticloasă, considerate amulete cu atribute apotropaice, la fel reprezentările de bucranii drept daruri divine legate de culte htonice, colții de animale-pandantive, astragalele, vasele miniaturale ce aveau atribute de piese de cult, ele fiind descoperite de multe ori în contexte legate de practicarea unor ritualuri magico-religioase. La fel este cazul turtelor din lut, pâini, al discurilor, zornăitoarelor, privite nu ca jucării ci ca făcând parte din instrumentarul cultic destinat practicării magiei. Sculptura sacră, cum a denumit-o autorul, este alcătuită din figurine zoomorfe și antropomorfe, multe descoperite în componența truselor de magie, care la rândul lor beneficiază de o amplă tratare.

Epifania focului: vatră/ altar, este capitolul dedicat instalațiilor de cult cu semnificație sacră, legate de cultul focului, în care autorul a prezentat și discutat interdisciplinar, vetrele și altarele. Dintre denumirile folosite în literatura de specialitate, a optat pentru cea de vatră de cult. În religiile antice focul purifica sacrificiul, era simbol

al cultelor solare, al fertilității, vetrele altar fiind în general descoperite în complexe arheologice cu semnificații culturale sau funerare. Ormamentația vetrelor de cult sau vetre-altare prezintă elemente comune în toată lumea tracică, în care pătratul reprezenta pământul, triunghiul - muntele, axa ce duce spre cer, romb - unitatea dintre masculin și feminin. Asociații vetrelor-altare sunt căștii de vatră, modelați din lut, cu protome zoomorfe, cel mai adesea, dar și antropomorfe, considerați ca obiecte votive, atribute ale cultului Marii Zeițe Mame, a Soarelui și focului.

Ultimul capitol, *Ideologia practicilor funerare*, are în vedere surprinderea normelor de cult care au stat la baza riturilor și ritualurilor funerare. Se constată predilecția pentru depunerile rituale de vase, drept urne sau ofrande. Inventarul funerar semnifica respectul față de defunct cât și privilegiul, înlesnirea drumului spre celălalt Tărâm. Banchetul funerar, alaiul, erau elemente ale comuniunii dintre spațiul celor vii și cel sacru, al morților, ce avea drept scop transcendența sufletului, nemurirea.

Recursul la izvoarele scrise dar și informația arheologică i-au permis autorului să creioneze practicile de cult și credințele neamurilor paleobalcanice. Desigur cele mai multe mărturii sunt din lumea tracică sud-dunăreană dar nu este necunoscută nici cea a daco-geților. Dintre ritualurile religioase sunt amintite cele legate de sacralizarea locului, al purificării, al banchetului sacru, al eroizării și investirii, al sacrificiului de întemeiere. Practica inițierii, a misterelor orifice, sunt puse în legătură cu rolul fertilității și al divinităților htoniene, între care Bendis/ Bendida/ Artemis-Regia, Derzis sau Derzalas dar și Theos Hypsistos - Zeul preînalt, divinitate tracă a cerului. Era răspândit de asemenea cultul lui Dionysos, al Hestiei, protectoare a căminului, iar Zalmoxis, cel mai cunoscut autorilor antici, zeu suprem, uranian al geților, era investit și cu atribute de legislator, reformator, șaman, zeu inițiativ, profet, preot. Zona carpato-balcanică, locuită în mileniul I a. Chr de tracii septentrionali, cei meridionali, de sciți în nord, alături de alte populații prezintă elemente comune de cultură spirituală, interpretate conform tradițiilor proprii și a unui arhetip imemorial.

Demersul monografic al regretatului arheolog și profesor Tudor Arnăuț reprezintă o contribuție de seamă în studiul sacralului și al formelor de manifestare religioasă în antichitate, în acest vast spațiu carpato-balcanic. Autorul și-a încheiat cercetarea cu recomandarea unor direcții ce ar trebui urmate. De fapt, lucrarea în sine ridică noi probleme, întrebări, incită la noi subiecte. Departate de a fi concepute ca un studiu de etapă, volumul se dovedește a fi deschizător de drumuri.

O bogată bibliografie și indicele judicios conceput întregesc monografia. Ilustrația, complexă, cuprinde 224 figuri, alcătuite din desene, hărți, fotografii ale monumentelor și artefactelor amintite în text.

Tamalia-Elena MARIN

Dan Floareș, *Petru Șchiopul și epoca sa*, Editura Vasiliana '98, Iași, 2017, 255 p.

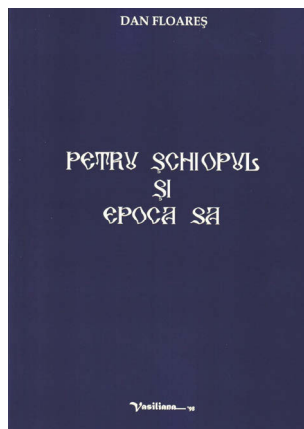
Volumul este deschis de o Introducere, urmată de opt capitole propriu-zise: „I. Familia lui Petru Șchiopul”, „II. Țara Moldovei în context internațional”, „III. Politica internă”, cu trei subcapitole, care se referă la prima domnie (1571-1574), la interludiul domniei lui Iancu Sasul (1579-1582) și la a doua domnie (1582-1591), apoi „IV. Situația economică și socială”, „V. Cultura, înfăptuirile artistice”, „VI. Politica externă”, „VII. Exilul și moartea”, și se finalizează cu „VIII. Posteritatea imediată”. Volumul este încheiat de Concluzii, urmate de Bibliografie și foarte utilul Index.

Principalele teme ale Introducerii sunt justificarea autorului asupra structurii în care a ales să prezinte materialul, ca și o trecere în revistă a izvoarelor, în ordinea utilității pentru redactarea capitolelor succesive. Se remarcă dorința explicită a autorului de a elabora o monografie ancorată în istoria socială și economică, dorință care rămâne nerealizată datorită izvoarelor lacunare și datorită obligativității de a porni de la izvor spre interpretare și nu invers, rezultând „o structură convențională”.

Primul capitol tratează foarte succint familia lui Petru Șchiopul, strănepot al lui Vlad Țepeș. Consecvent dorinței de a trata subiectul dintr-o perspectivă mai degrabă socială și economică, autorul nu acordă foarte multă atenție ascendenței și descendenței lui Petru vodă, pe care, de altfel, le și amestecă în text, fără prea mare considerație pentru cronologie. Mențiunile documentare ale descendenței lui Petru din domniile Moldovei sunt tratate de autor ca simple încercări de legitimizare, fără a explora și ascendența maternă a domnului. Din punctul nostru de vedere, relațiile familiale ar fi meritat un efort mai consistent din partea autorului.

Capitolul al II-lea tratează „relațiile internaționale” ale Țării Moldovei, mai precis contextul regional în perioada care premerge ocupării domniei de către Petru (1571-1574). În principal, este vorba de consecințele pentru Moldova ale Războiului Ligii Sfinte și, în special, ale înfrângerii suferite de otomani la Lepanto (7 octombrie 1572), consecințe în egală măsură economice și politice. Autorul folosește prilejul pentru a reproșa, în notele de subsol, osmanistei italiene Maria Pia Pedani ignorarea contribuțiilor românești la istoriografia Imperiului Otoman. Tema principală a capitolului este comentariul asupra relațiilor lui Ion vodă Armeanul cu Poarta, Regatul Poloniei, Rusia și Imperiul Habsburgic.

Capitolul al III-lea este cel mai consistent al volumului, tratând, cronologic, cele două domnii ale lui Petru Șchiopul și interludiul domniei lui Iancu Sasul ca subcapitole. Subcapitolul referitor la prima domnie discută succint și problema surselor documentare,

în special a actelor interne, foarte importante pentru stabilirea datei începutului propriu-zis al domniei (primul document intern păstrat cu dată sigură este din 26 iulie 1574). Problema începutului primei domnii este corelată de autor cu refacerea țării după jafurile și foametea care au urmat înfrângerii lui Ion vodă Armeanul, în același context al comentariului asupra surselor documentare interne. Următorul subiect abordat de autor este acela al componenței Sfatului Domnesc în prima domnie a lui Petru Șchiopul, abordare care include și relația domnului cu foștii membri ai Sfatului lui Ion vodă, ca și un comentariu asupra rolului logofătului Ioan Golâi în consolidarea domniei lui Petru vodă, ca și asupra sortii ulterioare a acestui personaj important. Pe lângă analiza componenței Sfatului, cu valențe prosopografice, autorul face și un comentariu asupra relației dintre domn și Sfatul Domnesc, desigur, în contextul descrierii de către sursele narative a lui Petru Șchiopul ca un domn „iubit de boieri”, ca și o trecere în revistă a modului în care sursele documentare dezvăluie amploarea tot mai mare a daniilor către așezămintele religioase. Acest subcapitol se încheie cu câteva paragrafe dedicate „domniilor” efemere ale fraților Ioan și Alexandru Potcoavă, care îl trimit pe domn în refugiu la Suceava, de unde emite acte. Subcapitolul dedicat domniei lui Iancu Sasul este foarte succint, urmând aceeași structură ca cel dedicat primei domnii a lui Petru vodă: începutul domniei și problema surselor documentare interne, urmată de componența și activitatea Sfatului Domnesc, împreună cu o scurtă analiză a personalității dominante a Sfatului, în cazul de față postelnicul Bartolomeo Brutti, ca și a ascensiunii familiei Movileștilor, subcapitolul încheindu-se cu descrierea, folosind cuvintele lui Grigore Ureche, a revoltei și pibegiei boierilor și revenirii în scaun a lui Petru vodă Șchiopul. Subcapitolul dedicat celei de-a doua domnii a lui Petru vodă (1582-1591) urmează structura amintită mai sus, autorul atrăgând atenția asupra faptului că Petru vodă menține neschimbată componența Sfatului Domnesc care apare în ultimele documente emise de Iancu vodă Sasul, ca și asupra consecințelor asupra componenței Sfatului a reluării incursiunilor cazacilor, care se opresc în timpul domniei lui Iancu vodă Sasul (prezența/ absența în Sfat a pârcălabilor de Orhei). Autorul acordă o importanță specială în acest subcapitol descrierilor țării și capitalei, făcute de diplomații și negustorii englezi, care sunt foarte utile, comparându-le favorabil cu cele, fanteziste, ale iezuitului Mancinelli și baronului François de Pavie.

Capitolul dedicat politicii interne se încheie cu descrierea pregătirilor pe care Petru vodă Șchiopul le face pentru a emigra, ca și a simptomelor deteriorării progresive a relației domnului cu Poarta.

Al patrulea capitol este cel dedicat Situației economice și sociale, constând din două teme principale: mai întâi încadrarea Moldovei în spațiul economic regional (balcanic și mediteranean), subordonată relației economice a Imperiului Otoman cu restul lumii mediteraneene și cu Europa Centrală, autorul comentând asupra analizei mai vechi a lui Constantin C. Giurescu privind relațiile economice dintre Țările Române și Imperiul Otoman, în sensul unei interpretări în cheie Wallerstein-iană a acestei relații, considerând ca fiind motivată ideologic interpretarea „caracterului excedentar” dată de

Giurescu relațiilor economice cu Poarta. A doua temă este cea a structurii sociale a Moldovei sfârșitului de secol XVI, folosind paradigma socială stabilită de Al. I. Gonța și apoi pe cea fiscală stabilită de Ioan Caproșu, utilizând ca surse principale *Catastihul de cisle ...* (1591) și *Catastihul de vistierie* din 1606. Autorul comentează asupra diferitelor categorii sociale, definite de cele două surse, ca și asupra modului în care respectivele categorii sunt sau nu suprapuse de categorii fiscale și dacă, pentru sfârșitul secolului al XVI-lea se poate vorbi de categorii sociale. De altfel, interpretările și concluziile lui Al. I. Gonța și Ioan Caproșu sunt însușite complet de autorul monografiei de față, cei doi autori fiind copios citați, nu doar în acest capitol, ci în întregul volum. Capitolul se încheie cu un comentariu, pornind de la structura fiscală definită de cele două surse documentare și analizată de cei doi istorici amintiți mai sus, asupra structurii administrative (ținuturi, târguri, ocoale) a Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Al cincilea capitol este dedicat realizărilor culturale și celor artistice, fiind deschis de un comentariu asupra cronicarului Azarie, cel care scrie „din porunca lui Petru vodă”, ca și asupra textului elaborat de acesta, continuând cu restul literaturii cunoscute ca datând din perioada domniilor lui Petru vodă Șchiopul: *Letopisețul moldovenesc*, menționat de Grigore Ureche, *Pravila* ritorului Lucaci ca și manuscrisele bisericești copiate în această perioadă, unele cu mențiuni marginale care sunt surse istorice importante: Tetraevanghelul lui Ioan Golâi și Ceaslovul, ambele din 1575 și descoperite la Kiev. Capitolul continuă cu enumerarea, comentată, a ctitoriilor, domnești și boierești, ridicate în această perioadă: Galata, Hlincea, Sucevița, Sf. Sava, la care autorul adaugă, mănăstirea Aroneanu, ridicată de Aron vodă cu materialele de construcție cumpărate și pregătite de Petru vodă Șchiopul. Comentariul autorului asupra nomenclaturii Galatei (din Jos/ din Sus) ni se pare superfluu, de vreme ce primul edificiu ctitorit de Petru vodă (distrus de o alunecare de teren în 1579 sau 1580) nu s-a numit niciodată *Galata din vale*, consemnarea lui Grigore Ureche fiind doar o mențiune topografică (~1640), în condițiile în care ctitoria de la 1583 s-a numit *Galata de Sus* (iar nu *din deal*) pentru a o deosebi de ctitoria lui Balica hatmanul, *Galata de Jos* (iar nu *din vale*). În ceea ce privește mănăstirea Aroneanu (din Țarină), aceasta poate fi considerată printre ctitoriile lui Petru vodă Șchiopul încă din prima domnie (așa cum argumentează prezența Nicoreștilor de pe Cracău prin satele întărite mănăstirii în 1584 „din ispisoc de danie ce are mănăstirea de la domnia mea”, alături de Șilițcanii de pe Bașeu dăruit de Iancu Sasul). Același sat Nicoreștii apare alături de satul Girov, într-o copie slavonă de secol XVIII a întăriturii date de Ieremia Movilă călugărilor zografiți în 1606 ca fiind dăruite de Alexandru voievod „cel dintâi ctitor” (Girovul este dăruit de Petru vodă m-rîi din Țarina Iașilor, în 1588, conform unui document consemnat în *Condica Asachi*), de unde și ipoteza existenței pe acest loc a unei ctitorii a lui Alexandru Lăpușneanu, ipoteză îmbrățișată de autor, încurajat și de rezultatele unor sondaje arheologice din interiorul bisericii mănăstirii, publicate de Stela Cheptea. Existența acestei ctitorii a lui Alexandru Lăpușneanu din Țarina Iașilor este postulată de Ioan Caproșu și Dan Bădărău în *Iașii*

vechilor zidiri, dar trebuie să comentăm aici că „... în aceeași țarină dar în alt loc, *sub dealuri* ...” poate însemna oriunde în cuprinsul țării târgului, de la Căminul lui Pereț la Rădăuți și până la Galați.

Al șaselea capitol, care tratează „politica externă” a lui Petru Șchiopul, ar fi cel mai consistent al volumului dacă am contabiliza și cele 10 planșe cu portrete ale unor dinastia europeni și otomani contemporani cu subiectul monografiei. Lăsând contabilitatea la o parte, capitolul de politică externă este cel mai temeinic scris și cel mai elaborat din prezentul volum, tratând toate aspectele relațiilor lui Petru vodă Șchiopul cu suzeranul otoman, regatul Poloniei și Imperiul habsburgic, dar și cu actorii de forță regionali, cum sunt cazacii, tătarii sau voievodul Transilvaniei. Este tratat cu minuție contextul european în care se sfârșește domnia lui Ioan vodă și începe cea a lui Petru Șchiopul, cel al Războiului Ligi Sfinte, fiind trecute în revistă și comentate principalele surse documentare și narrative ale vremii. Este comentat și rolul pozitiv jucat de Petru vodă în refacerea *statu-quo*-ului diplomatic dintre Poartă și Regatul polon în contextul interregnelui din 1574-1575 și a urcării pe tron a lui Ștefan Bathory. Autorul procedează apoi la comentarea succesiunii de invazii căzăcești, care aduc câte un pretendent la tronul Moldovei, câte un „frate” al lui Ion vodă Armeanul, care vor culmina cu incursiunea lui Ion (Nicoară) Potcoavă, care reușește să învingă oastea lui Petru vodă și să ocupe tronul timp de o lună în toamna lui 1577. De altfel, autorul nu admite decât existența a două domnii ale lui Petru vodă Șchiopul considerând (justificat, în opinia noastră, o rămășiță fosilizată a unei istoriografii ideologice) că includerea fraților Ion și Alexandru Potcoavă printre domnii Moldovei nu se justifică. Tema ascensiunii la tron a lui Iancu Sasul (pretinsul fiu al lui Petru Rareș) este abordată cu seriozitate, fiind argumentată mazilirea lui Petru și înlocuirea acestuia cu Iancu vodă Sasul ca fiind strâns legată de dispariția, precedată de o cvasi-dizgrație, a Marelui Vizir Mehmet Sokollü (1579). Capitolul include, în mod necesar, și cronologia evenimentelor „internaționale” din timpul scurtei domnii a lui Iancu vodă Sasul, ca și succesiunea de fapte care conduce la mazilirea acestuia. A doua domnie a lui Petru vodă este tratată, din punctul de vedere al relațiilor externe, în aceeași manieră: context, evenimente majore la scară regională, relațiile cu Poarta, Polonia și Imperiul, ca și cu cazacii și principatul Transilvaniei, alături de acțiuni diplomatice importante ale domnului, care să îi exemplifice conduita pe plan extern, mai ales ca argumente de deschidere pentru capitolul al VII-lea, care tratează exilul. Autorul pune accentul pe rolul moderator (din nou) jucat de Petru vodă pe scena regională, reușind să oprească incursiunile căzăcești în Moldova, dar și propunându-se drept candidat la tronul Poloniei, vacant după moartea lui Ștefan Bathory, renunțând mai apoi, în mod foarte diplomatic, la candidatură în favoarea candidatului Porții, Sigismund Wasa, „ceea ce indică totuși că era bine orientat politic”, cum alege să descrie autorul acest eveniment. Aproximarea de regatul polon sub noul rege este ultima temă din capitolul dedicat relațiilor externe ale lui Petru vodă Șchiopul, apropiere care rezultă într-un zel pro-catolic din partea domnului și o ascensiune fără precedent a aventurierului/ boier Bartolomeo Brutti. Capitolul se încheie cu descrierea schimbului („rocadei” cum o

numește autorul) pe care îl face Petru vodă cu fiul să minor Ștefan la domnia Moldovei, cu dizgrația temporară a Marelui Vizir Sinan pașa, ca și cu mazilirea și convertirea la Islam a lui Mihnea vodă al Munteniei, evenimente care sunt argumente, în opinia autorului, pentru o labilitate emoțională care declanșează renunțarea la tron și autoexilul lui Petru vodă (în cuvintele autorului „Teama de a nu împărtăși el, *dar mai ales micul Ștefan* (s.n.), aceeași soartă”).

Capitolul al VIII-lea tratează fuga lui Petru vodă, însoțit de familie și o parte din boieri, un fapt fără precedent în anele domniilor Moldovei, motivele care au dus la aceasta, justificările oferite de însuși domnul autoexilat, ca și soarta în exil a acestuia, curtenilor săi și, mai ales, a averii cu care plecase. Autorul folosește drept surse corespondența din exil, rapoartele diplomatice străine și cele interne austriece, Cronica lui Ureche, ca și cele două testamente ale domnului (din 1592 și 1594). Este comentat și scandalul financiar care îl are în centru pe aventurierul raguzan Giovanni de Marini Polli, ca și posibilitatea revenirii lui Petru pe tronul Moldovei după reabilitarea și reinstituirea în funcția de Mare Vizir a lui Sinan pașa.

Ultimul capitol al monografiei este dedicat Posterității imediate a lui Petru vodă Șchiopul (1594-1602), care include, mai întâi, anturajul și familia domnului, prezenți la moartea acestuia, conform raportului lui Ferdinand v. Kùhpach, supraveghetorul imperial al lui Petru, comentând și asupra eforturilor diverselor părți interesate în a obține custodia asupra fiului domnului, Ștefan, pionul principal pentru cei care doreau să controleze bunurile rămase din averea domnului, ca și pentru o eventuală ridicare a micului prinț la domnie, eventual chiar după o convertire la catolicism. Principala sursă folosită de autor sunt rapoartele lui v. Kùhpach, care controlează tot ce se întâmplă în jurul lui Ștefan, autorul urmărind cariera fiului de domn până la moartea sa, la 17 ani, în 1602.

Concluziile monografiei fac, în primul rând, un omagiu predecesorilor, Nicolae Iorga și Gheorghe David, care au definit standardele în care Petru vodă Șchiopul a fost judecat de istoriografia contemporană. Concluziile propriu-zise elogiază caracterul și activitatea politică și diplomatică a domnului, autorul încheind prin a-l caracteriza pe Petru vodă Șchiopul ca „... un etalon pentru urmașii la tron ...”.

Bibliografia este împărțită în Izvoare (Documentare și Narative), Lucrări Generale și Lucrări Speciale, iar Indicele include numele de persoane și de locuri.

Ca cititor avizat nu am putut să nu remarc, nefiind neapărat un reproș, modul în care autorul citează caracterizările făcute de Nicolae Iorga diverselor personaje istorice, punând pe picior de egalitate opiniile istoricului de secol XX cu cele ale unor cronicari cvasi-contemporani cu Petru vodă și urmașii săi, cum este Azarie, Joachim Bielski sau Grigore Ureche. În același timp, lipsește dintre lucrările citate sinteza lui Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (secolele XIV-XVI)*, trebuind remarcat, în același timp, inegalitatea de tratament între capitolul I (Familia, insuficient tratat, în opinia noastră) și capitolul VI (Politica externă, un studiu matur și bine documentat, care poate constitui un articol de sine-stătător). De altfel, inegalitatea de tratare între diferitele părți ale monografiei transpare și din limbajul

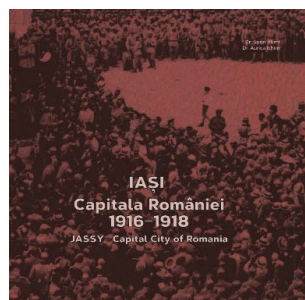
folosit, cu unele licențe inadecvate, cum este „... nu sunt toți însă nesimțiți” caracterizându-i pe curtenii care supraviețuiesc lui Petru vodă (p. 207).

Cu toate aceste inegalități, volumul este unul care poate deveni de referință, mai ales în contextul valorificării de către autor a marelui număr de surse documentare publicate din 1984 (anul apariției monografiei lui Gheorghe David) și până în prezent.

Cătălin HRIBAN

Sorin Iftimi, Aurica Ichim, *Iași – Capitala României, 1916-1918. Iassy – Capital City of Romania*, București, 2017, 311 p.

Autorii demonstrează cu asupra de măsură, prin text și mai cu seamă imagini, dura realitate survenită la doar câteva luni după intrarea României în război, aceea că după ocuparea Bucureștiului, a Munteniei și Olteniei în toamna anului 1916 de către armatele Puterilor Centrale, instituțiile fundamentale ale României – Guvernul, Casa Regală, Cartierul General al Armatei, reprezentanțele diplomatice și misiunile militare, etc. – s-au retras în Moldova, la Iași. Pe lângă oficialitățile vremii, a cohorții de funcționari indispensabili instituțiilor statului, s-au adăugat zecile de mii de refugiați nevoiți să fugă din calea ocupantului încât, pe durata a doi ani, Iașiul a fost un oraș supraaglomerat, cu mult peste posibilitățile sale de cazare și hrană. Chiar și în aceste condiții, înrăutățite de o iarnă cumplită, de lipsa lemnului și carburanților pentru încălzire, de imposibilitatea aprovizionării cu alimentele strict necesare, peste care s-a prăvălit tifosul exantematic și zecile de mii de răniți de pe front tratați în spitalele devenite insuficiente, organizate în școli și improvizate în împrejurimi, Iașiul a rezistat eroic. Exemplul rezistenței l-au dat chiar Regele Ferdinand și Regina Maria, primul ministru Ion I. C. Brătianu, miniștri săi, membrii Parlamentului, ierarhii Bisericii Ortodoxe și ai celei Romano-Catolice. Ajutorul Aliaților – Rusia, Anglia, SUA și, mai cu seamă Franța, atât cât a fost în condițiile de rară vitregie pentru ei, dar mai cu seamă pentru noi, ne-a ajutat să depășim insurmontabilul. Iașiul, devenit capitala Țării, centrul politic și de organizare a rezistenței militare, a căpătat dimensiunile simbolului de speranță națională. Toate acestea și multe alte aspecte sunt condensate de autori – Sorin Iftimi și Aurica Ichim – în textele bilingve (română și engleză) care preced imaginile mai mult decât sugestive ale celor zece capitole – *Orașul Iași, a doua capitală; Refugiul de la Iași – dezastrul și regăsirea speranței; Familia Regală în „Orașul Unirii”; Guvernul și Parlamentul în pribegie; Misiuni diplomatice și militare; Spitalele militare și Crucea Roșie; Armata română și armata rusă în 1917; Viața cotidiană și viața culturală; Anul 1918. Premisele Marii Uniri; Memoria războiului, recurs la identitate* – în excelentul album finanțat de Primăria Municipiului Iași. De altfel, edilul

șef, Mihai Chirica mărturisește că a inițiat și sprijinit financiar realizarea albumului „*pentru marcarea centenarului*” orașului erou din anii Primului Război Mondial.

Autorii, Sorin Iftimi și Aurica Ichim, avertizează cititorul că imaginile și documentele au fost identificate și selectate dintre cele aflate în colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei din cadrul Complexului Muzeal Național „Moldova” din Iași, ale Arhivelor Istorice Naționale Centrale și ale filialei ieșene, ale Bibliotecii Academiei Române, ale Muzeului Național de Istorie a României și ale Muzeului Național Militar „Regele Ferdinand I”. Albumul se deschide cu un text inspirat ales de autori, olograf „*Nici un foc nu curăță ca focul jervei, nici o flacără nu suie mai drept până în inima Dumnezeuirii*” – al Reginei Maria care era cea mai îndreptățită la o atare meditație, dar și de recunoștință pentru devotamentul atât de rar întâlnit la capetele încoronate cu care a alinat suferința miilor de ofițeri și soldați răniți – români, francezi și ruși – în spitalele risipite pe tot cuprinsul Moldovei, multe inițiate, organizate și întreținute de chiar Regina.

Albumul în totalitatea sa este un omagiu adus tuturor românilor și străinilor din misiunile militare trăitori atunci în Iași, dar mai cu seamă eroilor care și-au jertfit viața pentru apărarea gliei străbune. Între aceștia și cetățenii români de cult mozaic ce își dorm somnul de veci în Cimitirul Evreiesc din Iași, toate surprinse atât de sugestiv în ultimul capitol. În fața unei asemenea nobile și excepționale realizări, chiar și un cititor interesat nu numai de imaginile atât de grăitoare prin încărcătura lor istorică și sentimentală ci și de text își suprimă orice observație, rămânând mut și plin de încântare. Orice altă laudă adusă inițiatorilor și mai cu seamă autorilor truditori ar fi de prisos pentru că rândurile de mai sus le exprimă pe deplin.

Ion I. SOLCANU

Ion Agrigoroaiei, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire și a Marii Uniri*, ediția a II-a revizuită, Editura Fundației Academice AXIS, Iași, 2016, 324 p.

Autorul, Profesorul Ion Agrigoroaiei, este astăzi unul dintre cei mai autorizați specialiști ai istoriei României din vremea Războiului de Întregire, a Marii Uniri și a perioadei interbelice, cu toate marile ei prefaceri economice, sociale, culturale, dar și a cadrului legislativ nou creat pentru a corespunde noilor realități teritoriale câștigate pe câmpul de luptă prin jertfa celor peste 500.000 de ofițeri și soldați. Prestigioasele sale contribuții științifice privind domeniile amintite mai sus sau cele referitoare la istoria Basarabiei, România interbelică, România în relațiile internaționale din anii 1914-1947 au fost concretizate în volumele *Unirea Basarabiei cu*

România în presa vremii; România interbelică, vol. I; Basarabia de la unire la integrare; România în relațiile internaționale în perioada 1916-1918; Comisia Europeană a Dunării. Documente; Basarabia în acte diplomatice; România interbelică: unificare și evoluție economică, etc. Era și firesc deci ca toate acestea și multe altele publicate de-a lungul celor șase decenii de activitate universitară să-l impună atenției Secției de Istorie a Academiei Române, fiind coautor la elaborarea tratatului *Istoria Românilor, De la Independență la Marea Unire (1878-1918)*, (vol. VII, partea a II-a, București, Editura Academiei, 2014). Cartea de față, a cărei primă ediție datează din 2004, stă mărturie a celor afirmate mai sus. De altfel, interesul manifestat de specialiști și publicul larg a condus la epuizarea celei dintâi ediții iar aceasta de-a doua „*nu conține adăugiri sau modificări de structură*” dar „*au fost înlăturate unele greșeli de redactare sau formulări greoaie, s-au adus completări la ilustrațiile de la sfârșitul cărții*”, după propria mărturisire a autorului.

Pe parcursul celor patru capitole – *De la neutralitate la angajare și refugiu; Temeiurile rezistenței; Reînvierea Basarabiei; Marea Unire - Fapt împlinit* – pe temeiul documentelor, publicate sau inedite; a consultării presei timpului respectiv („Evenimentul”, „Opinia”, „Mișcarea”, „Tribuna”, „Neamul Românesc”, „România” „L'Independence Roumaine”, „România Mare”, apărute la Iași și Chișinău); a memorialisticii – jurnale sau memorii – datorată personalităților implicate în actul de decizie politică și militară, sau martori la evenimentele importante (I. G. Duca, Al. Marghiloman, C. Argetoianu, Al. Averescu, N. Iorga, H. Berthelot, Mitropolitul Pimen, Petre Andrei, diplomatul C. Diamandy ș. a.); a unei impresionante bibliografii, din țară și străinătate, adusă la zi, profesorul Ion Agrigoroaiei surprinde nuanțat „*starea de spirit care a însoțit desfășurarea tumultoasă a evenimentelor și rolul opiniei publice în influențarea sau chiar determinarea unor hotărâri fundamentale pentru destinul națiunii*” (p. 6). Așa au fost intrarea României în război în tabăra Antantei, problema reformelor și a modificării Constituției, înfrângerile și victoriile Armatei române pe frontul din Moldova, intrarea SUA în război de partea Aliatilor, unirea Basarabiei, a Bucovinei și a Transilvaniei cu Țara mamă etc. Nu a existat categorie socială din România angajată în efortul supraomnesc al războiului și ale căror frământări ideatice, suferințe, opinii să nu le regăsim, chiar rețrăim, în paginile cărții. Dacă țăranii, meseriașii, muncitorii au constituit majoritatea covârșitoare a trupe, iar învățătorii, profesorii, chiar tinerele cadre universitare, medicii și felcerii insuficient instruiți au format grosul ofițerimii rezerviste a armatei române, dând cu toții impresionante jertfe pe câmpul de luptă, elitele culturii și științei din România – N. Iorga, M. Sadoveanu, Octavian Goga, Barbu Delavrancea, George Enescu, Mihail Codreanu, Cincinat Pavelescu, D. A. Xenopol, Ion Nistor, pictorii Ștefan Dimitrescu, N. Tonitza, Camil Ressu, actorii C. Nottara, Tina Barbu etc., – au îmbărbătat oștirea de pe front și întreaga suflare a României pentru rezistență, ținând trează speranța în biruință și în Marea Unire ce avea să fie la capătul calvarului ce părea fără de sfârșit.

Autorul surprinde devotamentul elitelor feminine, de la Regina Maria și principese, la doamnele de companie ale acestora, până la soțiile și fiicele înalților demnitari ai statului

în organizarea și întreținerea spitalelor, îngrijirea răniților români, francezi și ruși, alinându-le suferințele, iar multora dintre aceștia ușurându-le „Marea Trecere”.

Încheiem, amintind că indicii onomastic, toponimic și de periodice, rezumatele în limbile engleză, franceză, germană și rusă, precum și ilustrația sugestiv selectată întregesc demersul științific care, onorând pe autor, va rămâne, cu certitudine, un punct de referință în istoriografia română a domeniului.

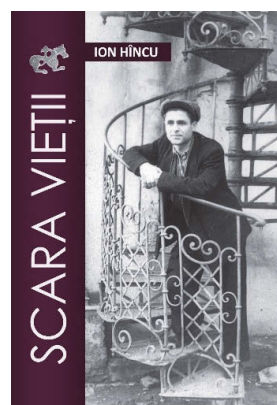
Ion I. SOLCANU

Ion Hâncu, *Scara vieții*, ediție îngrijită de prof. univ. dr. hab. Gheorghe Postică, Chișinău, 2016, 300 p.

Cartea a fost editată *in memoriam* Ion Hâncu la 85 de ani de la naștere și este structurată în trei părți care – în fapt – sunt trei lucrări distincte: Partea I. Ion Hâncu, *Scara vieții* (autobiografie); Partea a II-a. И. Г. Хынку, *Население и культура Молдавии в X-XIV вв.* (monografie interzisă în anul 1978); Partea a III-a. *Bibliografia lui Ion Hâncu* (Gheorghe Postică), părți precedate de *Cuvânt introductiv* și *Personalitatea arheologului Ion Hâncu* semnate de Gheorghe Postică și urmate de *Album fotografic*.

Autobiografia lui Ion Hâncu, purtând un titlu „împrumutat” de la o alegorie iconografică – după cum lasă să se vadă însuși autorul – are mai mult valoare literară, fiind astfel concepută în mod voit. Mărturisirile privind sinuosul și denivelatul drum profesional al demnului arheolog basarabean nu sunt scrise pentru a justifica nerealizări profesionale proprii – cum adesea se mai întâmplă – dar pun într-o lumină nu tocmai favorabilă unii colegi de breaslă care aveau la un moment dat și putere decizională. Se pot deduce multe elemente care ajută la clarificarea imaginii istoriografiei din Basarabia cu reverberații până în comportamentul științific și moral și în ziua de astăzi.

Populația și cultura Moldovei în secolele X-XIV (titlul tradus al lucrării celui evocat și a cărui text este redat în Partea a II-a) poate fi considerat „pilonul” de rezistență al cărții. Recuperarea istoriografică a unui text de lucrare științifică din domeniul arheologiei după o generație (aproape 40 de ani) ar putea părea, la o primă privire, caducă, desuetă; cu atât mai mult cu cât nu a fost elaborată o ediție critică, prin care să fie actualizate unele date sau armonizate cu descoperirile și interpretările din anii din urmă ale problematicii. Argumentația lui Ion Hâncu privitoare la caracterul romanic a populației autohtone din spațiul pruto-nistean, deși formulată cu anumite „încorsetări” de exprimare și de repere bibliografice dictate de orientarea politică sovietică, este solidă și reprezintă un „berbec” dat în zidul ideologic care a fost bine resimțit; tocmai de aici și retragerea lucrării din tipografie.

Editarea lucrării este meritorie, ea acoperind un „gol” istoriografic atât în domeniul arheologiei în sine cât și în cel al istoriografiei create la Chișinău. Mesajul subliminal transmis de către îngrijitorul ediției, Gh. Postică prin *Periplul unei monografii interzise* (p. 66-74) include și adresabilitatea: către istoriografia românească, cel puțin. S-a omis în strategia de editare a acestei lucrări o realitate (neplăcută): cititorii de limbă rusă din România sunt din ce în ce mai puțini. De aceea s-ar fi convenit o traducere *măcar* în limba română a lucrării lui Ion Hâncu iar dacă aspirațiile îngrijitorului de ediție și a echipei care a sprijinit apariția volumului erau și mai mari s-ar fi impus măcar un rezumat într-o limbă de o mai largă circulație.

Partea a III-a. Bibliografia lui Ion Hâncu este firească și binevenită, aceasta conturând în cele mai bune tușe portretul științific al lui I. Hâncu, dealtfel o normă care s-ar impune în cazul oprei editate postum a fiecărei personalități. S-ar fi convenit respectarea unor norme minimale și demult intrate în uz pentru elaborarea unor atare lucrări cum ar fi virgula care marchează despărțirea autorului de titlu, redarea cu alt tip de caractere (italice de cele mai multe ori) a titlului sau detașarea prin ghilimele a titlurilor revistelor. Senzația lucrului pripit o conferă și prescurtările, unele dintre ele, deși acceptabile, trebuind a fi găsite într-o *Listă a abrevierilor*, cel puțin pentru cititorul mai puțin inițiat în domeniu.

După un sfert de secol de la proclamarea Independenței de Stat a Republicii Moldova și de sărbătorire anuală a limbii române la Chișinău, timp în care părți semnificative ale generațiilor tinere s-au instruit până la cele mai înalte nivele academice în școlile românești, se constată încă derapaje lingvistice tolerate tacit, nesemnificate colegial dintr-o pudibonderie care nu-și are locul. Cu riscul de a fi blamat, autorul prezentării de față își îngăduie – pentru prima dată în *înscriș*, să semnaleze câteva „accidente” nefericite din *Periplul unei monografii interzise* (Gheorghe Postică) care constituie preambulul la Ion Hâncu, *Население и культура Молдавии в X-XIV вв.*: „cimirienii” în loc de cimerieni (p. 69) putând fi și o regretabilă greșeală de tehnoredactare a textului poate duce la eroare pe cititorul mai puțin avizat; „o parte din piese de unicat” (p. 69, nota 6); „P. P. Bârnea s-a transferat pe postul ocupat anterior de Ion Hâncu la Sectorul monumentelor istorice din cadrul Secției de etnografie și studiul artelor a Academiei de Științe, în frunte cu V. S. Zelniciuc” (subl. n., C. A.); „monopolul absolut al sfintei – sfintelor – concepției panslaviste...” (p. 70, subl. n., C. A.).

Observațiile și exemplele din ultimele rânduri nu sunt menite a denigra pe cei care au făcut efortul (multiplu semnificativ) de a finaliza acest volum și nici de a îndepărta cititorii, ci, dimpotrivă, a ambiționa pe îngrijitorul de ediție și pe ajutoarele sale de a scoate ediția a II-a, „revăzută și adăugită” cu o traducere în limba română a principalei lucrări a lui Ion Hâncu, ca o necesitate firească a epuizării tirajului cărții de față și apariției și altor semnale de interes pentru întregul demers.

Costică ASĂVOAIE

OBITUARIA

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC (13 IANUARIE 1948-17 IUNIE 2016)

În ziua de 17 iunie 2016 s-a stins din viață, după o lungă și grea suferință, prietena și colega noastră, Victorița Batariuc. Așa îi spuneam noi toți, colegii, sau simplu - Victorița.

Ne-am cunoscut, cu mulți ani în urmă, la o sesiune de arheologie medievală, la Suceava, în anul 1974. De atunci, drumurile noastre comune și preocupările ne-au apropiat, cu lecturi și autori preferați, cu opțiuni muzicale, obiceiuri de familie... A fost o prietenie adevărată, de-o viață, până când firul s-a rupt...

Victorița a văzut lumina zilei la Deva, la 13 ianuarie 1948. De orașul natal își amintea întotdeauna cu mult drag și nostalgie, la fel și de copilăria frumoasă, cu excursiile de poveste de la Cetate sau de la Castelul Corvineștilor. Reîntorși pe meleagurile bucovinene, părinții săi s-au stabilit la Suceava, iar fiica lor a început școala și a absolvit liceul „Petru Rareș” în anul 1966. Studiile superioare le-a continuat la București, la Facultatea de Istorie a Universității, iar lucrarea de licență

a susținut-o în anul 1972. Din anii studenției își aducea aminte, cu mult respect și admirație, de unii dintre profesorii săi, dar mai ales de doamna Zoe Petre și de profesorul Ion Nestor. Pe șantierul de la Sărata Monteoru, în practica arheologică i-a urmat, în repetate rânduri, pe profesorul Ion Nestor și pe doamna Eugenia Zaharia, de la care a primit primele învățăminte în cele începuturi arheologice. Din severitatea profesorului, care inspira uneori teamă, și din delicatețea doamnei a învățat mult și a înțeles cu ușurință importanța lucrului bine făcut, a documentării temeinice și, totodată, frica de a nu greși. Fără îndoială că aceste prime începuturi i-au îndrumat bine pașii și au călăuzit-o spre calea pe care avea să o urmeze în viitor.

După absolvirea Facultății de Istorie din București, a fost încadrată la Muzeul sucevean, devenit ulterior Muzeul Bucovinei. Și aici, probabil, vechile legături cu bunicul patern și-au spus cuvântul. Deși nu-l cunoscuse decât din spusele părinților, despre el vorbea, adeseori, cu multă duiosie. Paraschiva-Victoria Batariuc provenea dintr-o familie de intelectuali bucovineni, bunicul său fiind membru fondator al Societății „Muzeul” din Suceava.

Primele etape ale ierarhiei profesionale le-a parcurs treptat, începând de la funcția de îndrumător la Cetatea de Scaun a Sucevei (1972-1974), apoi muzeograf (1974-1988), muzeograf principal (1988-1992) și, în final, muzeograf IA (1994-2005).

Pe parcursul celor peste 33 de ani de activitate continuă în cadrul Muzeului Bucovinei, Paraschiva-Victoria Batariuc a participat la numeroase șantiere arheologice (peste 20), unele de amploare, altele, cum era și firesc, de o importanță mai mică. Enumerarea celor mai importante șantiere ne apare însă necesară pentru a sublinia direcțiile principale spre care și-a îndreptat cercetarea: Mănăstirea Probota, Curtea Domnească din Suceava, Biserica Sf. Gheorghe (Mirăuți), Biserica Sf. Ilie, Casa domnească de la Mănăstirea Putna, Bosanci - *La Pod la Rediu* și, nu în ultimul rând, mult iubitul Mihoveni - *Cabla Morii*. La acest din urmă sit, atât de aproape de sufletul său, Victorița a revenit mereu și după pensionarea sa din anul 2005, căutând noi repere și informații despre așezarea rurală medievală. Aici, la Mihoveni, mai trăiau încă câteva rude îndepărtate din familia tatălui.

Pe lângă șantierele arheologice menționate, Victorița a participat la numeroase cercetări de teren, săpături de supraveghere sau de salvare efectuate pe teritoriul orașului Suceava, care au adus noi date și precizări cu privire la plasarea în spațiul urban a unor locuințe, ateliere meșteșugărești, biserici dispărute, așezăminte spitalicești - elemente importante de topografie, extrem de utile pentru restituiri viitoare. Fără această activitate asiduă și tenace, multe elemente de topografie medievală și modernă, precum și materiale arheologice de excepție ar fi rămas necunoscute și pierdute în uitare.

Paralel cu investigarea arheologică de teren, o importanță aparte a avut-o străduința sa pentru organizarea sistematică, corectă și judicioasă a depozitului de arheologie al Muzeului, muncă anevoioasă, care a cerut mult timp și un efort fizic

considerabil. A fost mulțumită de ceea ce a realizat pentru Muzeu și pentru cei ce ar fi dorit să vadă și să studieze îndeaproape obiecte aflate în patrimoniul instituției. Pentru multe din aceste obiecte a întocmit fișe de evaluare, pe care le putem oricând consulta pe site-ul cIMEC. Tot ca muzeograf, a organizat numeroase expoziții, împreună cu colegii din Muzeu, la care a pus mult suflet și a realizat, în colaborare, cataloagele adecvate.

Între anii 1990-2006 a fost Secretarul de redacție al periodicului *Suceava. Anuarul Muzeului Bucovina*. Prin atenția și competența cu care s-a îngrijit de lucrările încredințate spre publicare, prin acribia cu care a făcut verificările necesare, publicația a căpătat un suflu nou și o mai mare apreciere.

Datorită preocupărilor sale a fost aleasă și a activat ca membră în Comisia de Istorie a Orașelor din România. De asemenea, a fost membră a Asociației Arheologilor Medieviști din România și a Asociației Ars Transsilvaniae.

Din numărul apreciabil de articole publicate (peste 100), la care se adaugă cărțile proprii sau scrise în colaborare, se detașează, ca o constantă, aplecarea sa spre studiul cahlelor din Moldova, spre problematica complexă pe care o implică, în general, cercetarea ceramicii monumentale. De la primele începuturi în arheologia medievală, concretizate în colaborarea la redactarea lucrării *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, apărută în Editura Academiei, în 1979, și până la lucrarea sa proprie *Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, editată la Istros - Brăila, în 1999, a fost un drum greu, cu multe obstacole în documentare și în interpretarea datelor, care au fost surmontate cu tenacitate, cu puterea pasiunii și a sacrificiului. Cartea a consacrat-o ca pe cea mai bună cunoscătoare a cahlelor din Moldova. Repertoriul bogat și variat al temelor decorative - religioase, de inspirație literară, cu referire la viața de curte și cavaleriească, reprezentări heraldice etc. - fragmentar cunoscut până atunci, s-a devoalat, rând pe rând, cu o claritate și o precizie desăvârșite. Din păcate, această carte, care a limpezit multe necunoscute și a deschis noi căi de cercetare, nu a fost încununată cu niciun premiu. Cartea a reprezentat, de fapt, o sinteză condensată a tezei sale de doctorat, pe care a susținut-o la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, sub conducerea profesorului Victor Spinei, în anul 1997.

Ca o completare la temele clasificate și doar enunțate în lucrarea *Cahlele din Moldova*, cele mai multe din articolele sale publicate ulterior cărții, cu privire la variatele și diversele probleme pe care le implică studiul acestora, au fost adunate în culegerea *Civilizație medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova*, publicată la Editura Academiei Române, în anul 2012. Observațiile pertinente și interpretările originale au făcut ca lucrarea, deși compusă dintr-un număr apreciabil de note și studii, să se închege într-un tot unitar, care ne dezvăluie prin vechi imagini mărturii de viață și mentalitate medievale.

În același registru de preocupări s-a înscris și *Catalogul colecției Romstorfer. Ceramica monumentală*, publicat la Editura Mușatinii din Suceava, care valorifică exemplar cahlele și plăcile pavimentare strânse cu multă grijă de învățatul austriac în timpul săpăturilor de pionierat de la Cetatea de Scaun și Câmpul Șanțurilor din anii 1895-1904. De data aceasta, lucrarea a primit premiul „George Oprescu” al Academiei Române (2008).

Preocupările sale s-au îndreptat și spre arhitectura ecleziastică. Ele au avut în vedere, mai ales, cercetările arheologice efectuate în ultima jumătate de secol, coroborate, cum era și firesc, cu informația documentară scrisă, aducând, acolo unde era cazul, observațiile și rectificările necesare. Vechea și constanta înclinație spre istoria artei s-a materializat, astfel, în lucrarea, intitulată cu multă modestie, *Contribuții mărunte la istoria arhitecturii din Ținuturile Suceava și Cernăuți (secolele XIV-XVIII)*, apărută la Editura Karl. A. Romstorfer în anul 2011. De la aceste preocupări privind arhitectura bisericească a venit și gândul de a reedita vechile cărți scrise de arhitectul G. Balș despre bisericile moldovenești din secolele XV-XVII, mai puțin accesibile acum, după trecerea anilor, celor interesați în consultarea lor. A realizat astfel, în colaborare, într-o frumoasă prezentare grafică, ediția anastatică a bisericilor din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, cu comentariile aferente, urmând ca să apară în continuare volumul consacrat monumentelor din secolul al XVI-lea.

Dacă activitatea colegei noastre s-a îndreptat în mod precumpănitor spre arheologia medievală, nu pot fi neglijate însă nici contribuțiile cu privire la plastica antropomorfă și zoomorfă eneolitică, cultura ceramicii liniare, epoca bronzului etc., note și studii scrise în colaborare cu specialiștii din domeniu.

Ca o recunoaștere a meritelor sale în slujba culturii românești a fost decorată cu Ordinul Meritul Cultural, cls. I, în anul 2004. De asemenea, în anul 2010 a devenit *Cetățean de onoare* al municipiului Suceava. De acest din urmă titlu a fost întotdeauna mândră, ca o fiică a Sucevei și a Bucovinei cu trup și suflet, la fel ca și de acela de doctor în arheologie medievală, distincție obținută la Universitatea din Iași.

La un an de la plecarea dintre noi, bunei mele prietene și colegei noastre, un pios omagiu și o frumoasă aducere-aminte. Să nu ne uităm prietenii și colegii este o datorie și o onoare, în același timp. Rămâi cu bine suflet credincios și generos. Și fiindcă *non omnis moriar*, scrierile tale vor continua să fie în viitor puncte de referință în multe direcții de cercetare, dar omul care le-a înfăptuit se va ascunde în negura vremurilor. Vei rămâne însă, pentru multă vreme sau pentru totdeauna, *Doamna cahlelor moldovene*, așa cum atât de frumos ai fost denumită de un coleg de breaslă din Ardeal.

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE. REFERINȚE BIOGRAFICE

VOLUME PROPRII ȘI ÎN COLABORARE. REEDITĂRI

1. *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, Ed. Academiei Socialiste România, București, 1979 (în colaborare cu R. Popa, M. Mărgineanu-Cârstoiu).
2. *Cable din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, Ed. Istros, Brăila, Suceava, 1999.
3. *Cetatea de Scaun a Sucevei. Monografie*, Ed. Bucovina istorică, Suceava, 2004.
4. *Atlas istoric al orașelor din România. Suceava/ Städtengeschichteatlas Rumäniens*. Suczawa, Ed. Enciclopedică, București, 2005 (în colaborare cu T.-O. Gheorghiu, D.-D. Iacob, M.-D. Matei - coordonator).
5. *Comori arheologice restaurate în Bucovina. Archeological treasures restored in Bucovina*, Ed. Accent Print, Suceava, 2006 (în colaborare cu Il. Bondoc, C. Tănăsioiu, D.-M. Creangă).
6. *Quand le Département du Nord (France) et le județ de Suceava (Roumanie) se rencontrent...Histoires de cultures. Monastères orthodoxes de Bucovine et retables de Flandre/ Întâlnirea dintre departamentul de Nord (Franța) și Județul Suceava (România). Istoria a două culturi. Mănăstiri ortodoxe din Bucovina și „retable” din Flandra*, Terra Design, Suceava, 2006 (în colaborare cu Association des Retables de Flandre).
7. *Europa necunoscută - Comori din Bucovina/ Unbekanntes Europa - Schätze aus der Bukowina*, Ed. Lidana, Suceava, 2007 (în colaborare cu I. Mareș, C.-E. Ursu, M. Andronic, V. Marianciuc, S. Cosovan, L. Ursu).
8. *Catalogul Colecției Romstorfer. Ceramica monumentală*, Ed. Mușatinii, Suceava, 2008.
9. *Suceava între trecut și prezent*, Ed. Mușatinii, Suceava, 2008 (în colaborare cu C.-E. Ursu, M.-A. Căruntu, M. Andronic, I. Ursu).
10. *Atlas istoric al orașelor din România. Siret/ Städtengeschichteatlas Rumäniens Sereth* (în colaborare cu Ș. Dragomirescu, D.-D. Iacob - coordonator), Ed. Enciclopedică, București, 2010.
11. *Sfânta Mănăstire Putna*, Ed. Mitropolit Iacov Putneanul, Suceava, 2010 (în colaborare).
12. *Contribuții mărunte la istoria arhitecturii din ținuturile Suceava și Cernăuți*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2011.
13. *Civilizație medievală românească - ceramica monumentală din Moldova*, Ed. Academiei, București, 2012.
14. *G. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012 (în colaborare cu T. Sinigalia).

15. G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, manuscris (în colaborare cu T. Sinigalia).

STUDII ȘI ARTICOLE:

1. *Câteva piese provenite dintr-un cimitir medieval de la Suceava*, în *Suceava*, IV, 1977, p. 313-316.
2. *Cercetările arheologice de la Mihoveni (Suceava 1973)*, în *Suceava*, V, 1978, p. 89-106 (în colaborare cu N. Ursulescu).
3. *O stemă cu pisanie descoperită la Cetatea de Scaun de la Suceava*, în *Suceava*, V, 1978, p. 573-576.
4. *Așezarea precucuteniană de la Bosanci (județul Suceava)*, în *Suceava*, VI-VII, 1979-1980, p. 33-44.
5. *O cablă cu inscripție din colecțiile Muzeului Județean Suceava*, în *Suceava*, VI-VII, 1979-1980, p. 663-666.
6. *Așezarea culturii ceramicii liniare de la Mihoveni (jud. Suceava)*, în *SCIVA*, 30, 1979, 2, p. 271-284 (în colaborare cu N. Ursulescu).
7. *Motive decorative în ceramica ornamentală din secolul al XVII-lea de la Curtea Domnească - Suceava*, în *Suceava*, VIII, 1981, p. 111-120.
8. *Un document contrasigilat din secolul al XVI-lea*, în *Suceava*, IX, 1982, p. 521-524.
9. *Ceramica ornamentală din secolul al XV-lea descoperită la Curtea Domnească din Suceava*, în *Suceava*, X, 1983, p. 245-257.
10. *Un mormânt din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului descoperit la Suceava*, în *Suceava*, X, 1983, p. 835-840.
11. *Atelier de olărie la mănăstirea veche a Humorului*, în *SCIVA*, 35, 1984, 2, p. 171-183 (în colaborare cu El. Busuioc).
12. *Motive ornamentale în ceramica smălțuită de uz casnic de la Suceava din secolul al XV-lea*, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p. 47-59.
13. *Cable din secolul al XV-lea decorate cu scene inspirate din viața cavalerescă*, în *Suceava*, XIII-XIV, 1986-1987, p. 147-159.
14. *Din nou despre o inscripție de la mănăstirea Putna - piatră de mormânt sau pisanie de la casa domnească?*, în *Suceava*, XIII-XIV, 1986-1987, p. 439-445.
15. *L'idole androgyne de Mihoveni (dép. de Suceava)*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 309-312 (în colaborare cu N. Ursulescu).
16. *Contribuții la cunoașterea evoluției habitatului uman în zona limitrofă a orașului Suceava*, în *Suceava*, XVII-XIX, 1990-1992, p. 9-24 (în colaborare cu M. Andronic).
17. *Descoperiri arheologice la Suceava - contribuții la cunoașterea topografiei orașului medieval*, în *Suceava*, XVII-XIX, 1990-1992, p. 36-61 (în colaborare cu M. Andronic).

18. *Cable cu Sfântul Gheorghe descoperite la Suceava*, în *SCIA-AP*, 39, 1992, p. 33-40.
19. *Ateliere pentru producerea cablurilor în Moldova medievală*, în *SCIVA*, 43, 1992, 2, p. 207-224.
20. *Necropola medievală de la Suceava - Câmpul Șanțurilor*, în *ArhMold*, XVI, 1993, p. 229-249.
21. *Cable descoperite la curți domnești din Moldova*, în *Suceava*, XX, 1993, p. 71-86.
22. *Cable descoperite în Moldova dintre Prut și Nistru*, în *ArhMold*, XVII, 1994, p. 281-292 (în colaborare cu P. Bârnea).
23. *Cable decorate cu subiecte religioase descoperite în Moldova*, în *Ars Transsilvaniae*, IV, 1994, p. 115-134.
24. *Obiecte miniaturale de lut ars din perioada eneoliticului aflate în colecțiile Muzeului Național al Bucovinei Suceava*, în *Suceava*, XXI, 1994, p. 21-29 (în colaborare cu I. Mareș).
25. *Descoperiri inedite de ceramică monumentală la Suceava*, în *Suceava*, XXI, 1994, p. 102-113.
26. *Ceramică monumentală descoperită la curți boieresti din județul Suceava*, în *SCIVA*, 45, 1994, 1, p. 71-83.
27. *Motive decorative de inspirație literară pe cable din secolele XV-XVII descoperite în Moldova*, în *Ars Transsilvaniae*, V, 1995, p. 109-122.
28. *Elemente heraldice pe cable descoperite în Moldova (secolele XV-XVI)*, în *ArhGen*, II (VII), 1-2, 1995, p. 315-343.
29. *Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, în *SCIA-AP*, 42, 1995, p. 3-17.
30. *Un nou tip de idol în cultura Cucuteni*, în *CC*, 1 (11), 1995, p. 191-194 (în colaborare cu N. Ursulescu).
31. *Probleme care așteaptă răspuns de la cercetarea arheologică a bisericii „Sf. Gheorghe” (Mirăuți), din Suceava*, în *RMI*, 1995, 1-2, p. 5-14 (în colaborare cu M. D. Matei, arh. Gh. Sion).
32. *Mășugurile în Suceava medievală. Secolele XIV-XVII*, în *Suceava*, XXIII-XXIV, 1995-1996, p. 246-254.
33. *Cable descoperite în locuințe de orașeni la Suceava*, în *ArhMed*, I, 1996, p. 69-124.
34. *Cable descoperite la Germisara (Geoagiu-Băi), județul Hunedoara*, în *Sargeția*, XXVI, 1996, p. 391-417 (în colaborare cu E. Pescaru).
35. *Momente din viața de curte ilustrate pe cable descoperite în Moldova - scenele de dans*, în *Ars Transsilvaniae*, VI, 1996, p. 75-91 (în colaborare cu Fl. Hău).
36. *Cable de coronament din Moldova (secolele XIV-XV)*, în *ArhMold*, XX, 1999, p. 127-151.

-
37. *Orașe, sate, locuințe în Țările Române oglindite în scrierile călătorilor străini*, în *Suceava*, XXIV-XXV, 1997-1998, p. 147-177.
 38. *Un engolpion din secolele XIII-XIV descoperit la Suceava*, în *ArhMed*, II, 1998, p. 155-160 (în colaborare cu Fl. Hău).
 39. *Cable cu reprezentări de cavaleri din Moldova - secolele XVI-XVII*, în *SCIVA*, 49, 1998, 2, p. 195-205.
 40. *Instalații de încălzit în locuințe din mediul rural din Moldova. Secolele XIV-XVII*, în *ArhMold*, XXI, 1998 (2000), p. 149-163.
 41. *Din istoria vestimentației în Țările Române - costumul feminin de la Siret*, în *Ars Transilvaniae*, VIII-IX, 1998-1999, p. 261-286.
 42. *Cable cu reprezentări de cavaler în turnir descoperite în Moldova. Secolele XV-XVI*, în *ArhMold*, XXII, 1999 (2002), p. 125-145.
 43. *Cable cu elemente heraldice descoperite la Baia*, în *Herb*, I (VI), 1999/1-2, p. 87-100.
 44. *Sobe din cable în locuințe de orașeni la Suceava*, în *Historia Urbana*, VII, 1999, 1-2, p. 37-66.
 45. *Plastica antropomorfă de la Mihoveni - Cabla Morii*, în *Suceava*, XXVI-XXVIII, 1999-2001, p. 109-143 (în colaborare cu S. Ignătescu, B.-P. Niculică).
 46. *Cable în colecțiile Muzeului de istorie - Roman*, în *Suceava*, XXVI-XXVIII, 1999-2001, p. 385-416 (în colaborare cu D. Hordilă).
 47. *Plăci pavimentare ceramice descoperite la Suceava*, în *ArhMed*, III, 2000, p. 201-218.
 48. *Cercetarea arheologică, condiție a restaurării. Studiu de caz: Biserica Sf. Ilie Suceava*, în *Monumentul*, I, 2000, p. 139-141.
 49. *Plastica zoomorfă cucuteniană de la Mihoveni - Cabla Morii*, în *ArhMold*, XXIII-XXIV, 2000-2001 (2003), p. 259-281 (în colaborare cu S. Haimovici, B.-P. Niculică).
 50. *Cable din timpul lui Ștefan cel Mare descoperite la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în *Ars Transilvaniae*, X-XI, 2000-2001, p. 35-62.
 51. *Elemente vestimentare figurate pe cable din Moldova medievală*, în *AMM*, XXII-XXIV, 2001-2002, p. 62-83.
 52. *Monumente de artă religioasă medievală*, în *Limba română*, Chișinău, XI, 2001, 1-3, p. 33-41.
 53. *Din nou despre ceramica cenușie de la Suceava*, în *ArhMold*, XXV, 2002 (2004), p. 219-235.
 54. *Sticla medievală din colecția Romstorfer*, în *ArhMed*, IV, 2002, p. 189-204.
 55. *Virgil Vătășianu și șantierul arheologic Suceava*, în vol. *Arta românească - artă europeană*, Oradea, 2002, p. 15-19.
 56. *Imagini ale Cetății de Scaun a Sucevei în picturile murale din bisericile moldovenești*, în vol. *Sub zodia Vătășianu*, Cluj-Napoca, 2002, p. 58-62.

-
57. *Contribuții la istoriografia bisericii Sfântul Gheorghe (Mirăuți) din Suceava*, în *Monumentul*, III, 2002, p. 74-79.
 58. *L'épée en bronze découverte à Măneuți (com. Frătăuții Vechi, dép. de Suceava)*, în *SAA*, IX, 2003, p. 167-172.
 59. *Noi cable descoperite la Curtea Domnească din Suceava*, în vol. *Artă. Istorie. Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, 2003, p. 121-127.
 60. *Cable cu elemente animaliere descoperite în Moldova*, în *ArhMold*, XXVI, 2003, p. 143-175 (în colaborare cu S. Haimovici).
 61. *Biserici din timpul lui Ștefan cel Mare de la Suceava*, în *Ars Transilvaniae*, XII-XIII, 2002-2003, p. 13-26.
 62. *Noi cercetări arheologice de teren în județul Suceava*, în *Suceava*, XXIX-XXX, 2002-2003, p. 117-226 (în colaborare cu M. Andronic, Fl. Hău, M. Gogu, B.-P. Niculică, I. Mareș).
 63. *Necropola medievală de la Siret - CEC*, în *Suceava*, XXIX-XXX, 2002-2003, p. 363-398 (în colaborare cu Fl. Hău).
 64. *Motive decorative pe cable datând din timpul domniei lui Ștefan cel Mare la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt în memoria băcăoanilor*, Bacău, 2004, p. 157-172.
 65. *Ștefan cel Mare și Cetatea de Scaun a Sucevei*, în *Revista Muzeelor*, 40, 2004, 3, p. 29-34.
 66. *Un possible tombeau appartenant à la culture Cucuteni découvert à Mihoveni - Cabla Morii*, în *SAA*, X, 2004, p. 21-30.
 67. *Biserica Sfântul Gheorghe (Mirăuți) în secolul XIX*, în *Monumentul*, V, 2004, p. 115-122.
 68. *Locuințe medievale la Suceava*, în *Cumidava*, XXVIII, 2005, p. 23-34.
 69. *Acoperișul bisericilor din Moldova. Secolele XV-XVI*, în *Ars Transilvaniae*, XIV-XV, 2004-2005, p. 13-22.
 70. *Din istoricul bisericii Sfântul Dumitru din Suceava*, în *Monumentul*, VI, 2005, p. 51-78.
 71. *Cable polono-lituanienne descoperite la Suceava*, în *ArhMed*, V, 2005, p. 159-170.
 72. *Observații privind tehnica de obținere a ceramicii decorative de fațadă din Moldova medievală*, în *ArhMold*, XXVIII, 2005, p. 189-200.
 73. *Cable inedite de la Botoșani*, în *AMS*, IV, 2005, p. 256-267 (în colaborare cu Ed. Setnic).
 74. *Arme, armuri, piese de harnășament figurate pe cable descoperite în Moldova*, în *ArhMold*, XXIX, 2006 (2007), p. 129-151.
 75. *Biserici dispărute la Suceava*, în *Historia Urbana*, XV, 2007, 1-2, p. 177-212.
 76. *Fragmente de vase antropomorfe în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina Suceava*, în *Suceava*, XXXI-XXXIII, 2004-2006 (2007), p. 23-28 (în colaborare cu I. Mareș).

77. *Considerații asupra descoperirilor din epoca bronzului de la Bosanci - „La Pod la Rediu” (com. Bosanci, jud. Suceava), în Suceava, XXXI-XXXIII, 2004-2006 (2007), p. 39-59 (în colaborare cu B.- P. Niculică).*
78. *Ceramica de uz comun smălțuită și decorată descoperită la Mănăstirea Putna, în vol. Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna, Sfânta Mănăstire Putna, I, 2007, p. 109-175.*
79. *Ceramica monumentală descoperită la Mănăstirea Putna, în vol. Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna, Sfânta Mănăstire Putna, I, 2007, p. 199-210.*
80. *Éléments vestimentaires représentés sur des carreaux de pôele de la Moldavie médiévale, în ArhMold, XXX, 2007 (2008), p. 181-197.*
81. *Din nou despre atelierul aulic de ceramică de la Suceava din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, în ArhMed, VI, 2008, p. 195-203.*
82. *Mijloace de iluminat medievale păstrate în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava, în ArhMold, XXXI, 2008 (2009), p. 79-102.*
83. *Obiecte de os medievale păstrate în colecțiile Muzeului Național al Bucovinei, în ArhMed, VII, 2008, p. 273-290.*
84. *Cable fragmentare descoperite la Liteni, comuna Moara, județul Suceava, în Suceava, XXXIV-XXXVI, 2007-2009 (2009), p. 193-200.*
85. *Săsciori, un sat dispărut din ținutul Sucevei, în Suceava, XXXIV-XXXVI, 2007-2009 (2009), p. 225-230 (în colaborare cu M. Andronic).*
86. *Small Finds Dating from the Pre-Cucuteni Culture, from Mihoveni-Cabla Morii, în vol. Itinera in praeistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno, Iași, 2009, p. 104-114 (în colaborare cu C.-E. Ursu).*
87. *De l'histoire de l'église Sfântul Dumitru de Suceava, în Historia Urbana, 2008, p. 65-89.*
88. *Vase tip Miletus descoperite la Suceava, strada Dragoș Vodă, în vol. Românii în Europa medievală (Între orientul bizantin și occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei, Brăila, 2008, p. 755-767 (în colaborare cu N. Dinu).*
89. *O locuință din timpul domniei lui Ștefan cel Mare pe Câmpul Șanțurilor de la Suceava - casa din zona B, în AP, IV, 2008, 2, p. 5-68.*
90. *Obiecte antice în medii medievale din Moldova, în ArhMold, XXXII, 2009 (2010), p. 291-297.*
91. *Islamic Water Filter Jug Found in the Romstorfer Collection in Suceava, în Peuce, S. N., VII, 2009, p. 421-424 (în colaborare cu N. Dinu).*
92. *Din nou despre ceramica „Hoardei de Aur” din teritoriul dintre Carpați și Prut, în ArhMold, XXXIII, 2010, p. 243-253.*
93. *Case domnești în cuprinsul mănăstirilor din Moldova, în AP, VIII, 2012, 2, p. 39-58.*

94. *Fragmente de pictură descoperite la curtea domnească din Suceava*, în *Ars Transsilvaniae*, XXII, 2012, p. 73-77.
95. *Un vas „Kraak Wanli” păstrat în colecția de arheologie medievală a Muzeului Bucovinei din Suceava*, în *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 291-296 (în colaborare cu N. Dinu).
96. *descoperire uitată de la Suceava. Un ou din ceramică de Kütahya*, în *Apulum*, L, 2013, 1, p. 411-417.
97. *Sigiliul episcopului Dosithei Herescu*, în *AP*, X, 2014, 2, p. 273-286.
98. *Spitalul din Suceava ctitorit de Anastasie Crimca*, în *Dragomirna și ctitorii ei. Actele colocviului din 20-23 iulie 2009*, Sfânta Mănăstire Dragomirna, 2014, p. 377-382.
99. *Putna înainte de Putna. Puncte de vedere privind începuturile Mănăstirii*, în *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, Sfânta Mănăstire Putna, II, 2016, p. 47-58.
100. *Fragmente de veșminte aflate în mormintele Mănăstirii Putna*, în *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, Sfânta Mănăstire Putna, II, 2016, p. 59-74.

CATALOAGE DE EXPOZIȚII

1. *Expoziția Cable medievale din Moldova - catalog*, Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, 1995 (în colaborare cu El. Ciubotaru, Gh. Dumitroaia).
2. *Mode și veșminte din trecut. Secolele XV-XVII*, Muzeul de Istorie Suceava, 2005 (în colaborare, coordonator științific P.-V. Batariuc).

OBITUARIA

1. *Olga Ștefanovici (1952-1998)*, în *Suceava*, XXII-XXV, 1997-1998 (2000), p. 500-501.
2. *Tamara Constantiniuc*, în *Suceava*, XXXI-XXXIII, 2004-2006 (2007), p. 404.
3. *Ioan Cocuz*, în *Suceava*, XXXI-XXXIII, 2004-2006 (2007), p. 405-406.
4. *Alexandru Artimon*, în *Suceava*, XXXIV-XXXVI, 2007-2009 (2009), p. 503-508.

REFERIRI BIOGRAFICE

1. Em. Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, Biblioteca I. G. Sbiera Suceava, Princeps Edit, Iași, 2004, vol. I, p. 78-79.
2. C. Asăvoaie, *Paraschiva-Victoria Batariuc - în ani de împliniri*, în *ArhMold*, XXXI, 2008 (2009), p. 333-336.
3. C.-E. Ursu, *Paraschiva-Victoria Batariuc (13 ianuarie 1948-17 iunie 2016)*, în *ArhMold*, XXXIX, 2017, p. 463-467.

Rodica POPOVICI